

پروفور نظامی جعفر و و

آذربایجان شونا سلیق

سحلیش اثر لری

بئش جیلده (اوچونجو جیلده)

اۋن سۆز،

ياخود

تورکولوگيانين تاريخيندن

تورکولوگيا دونيا ميقياسلى علم اولوب زنگين بير تاريخه مالیکدير- همين تاريخ ۱۹- عصرين سونو ۲۰ عصرين اوللريندن اعتيبارن آرديجيل شکیلده آراشديريلماغا باشلاميش، و.و.بارتولد، آن.كونونوو، ن.ا.باسکاکوو کیمی گۆرکملی تورکولوقلارين تدقیقاتلاريندا «تورکولوگيا تاريخی» نين عمومى منظره سى ياراديلميشدير.

تورکولوگيا تاريخی نين دۆورلشدیريلمه سینده اساس پرىنسىپ، هئچ شوبهه سیز، تدقیقات مئتودلاری نين تکاملو ايله ياناشی، همين علمين (تورکولوگيانين) پروبلئلری نين ميقياسجا گئيشلنمه سیندن، عيبارتدير - تورکولوگيا تاريخی نين هر بير دۆورونون، مرحله سى نين اۆزومخصوص اکتوال پروبلئلری اولموشدور کى، اونلارين قويولوشو گئت- گئده داها چوخ علمى- نظرى خاراكتئر آلميشدير. تدقیقات مئتودلاری نين تکاملونو، پروبلئلری نين ميقياسینی، خاراكتئرینی نظره آلاراق تورکولوگيا تاريخینی آشاغيداکى شکیلده دۆورلشدیرمک مومکوندور:

۱. (میلادان اونجه) ۱۰ مین ایللیگین اورتالاریندان ۱۶ عصره قدر.

۲. ۱۷ عصرین اوللریندن ۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللرینه قدر.

۳. ۱۹. عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن سونرا.

تورکولوگيا موختلیف خالقلاردان، میلتلردن اولان (و طبعی کى، موختلیف دونياگۆرولشیرینه، مدنیتلره منسوب) آراشديريجيلارين موشاهیده لری نين، تدقیقاتلاری نين عمومین اوبيئکتیو یئکونو اولسا دا، بو و يا دیگر سوبيئکتیو مووقعی عکس اتتدیرن، موعین سیاسى- ایدئولوژی مراملی مولاخیزله لردن، میسسیونئر موداخیزه لریندن خالی دئییلدير. «تورکلری اۆیرنمک» ده مقصد بير سیرا حاللاردا اونلاری دونيا تاريخيندن (عمومین دونيادان!) سيخیشدیرماق، سیاسى- ایدئولوژی، مدنى- معنوی عصارت آلتیندا ساخلاماق، ایداره ائتمک اولموشدور. اونا گۆره ده نینکی اورتا عصرلرین تورکلردن بحث ائدن موختلیف منشالی، موختلیف خاراكتئرلی منبعلرینه، حتى یئنی دۆورون آکادئمیک سجبیه لی معلوماتلارینا، مولاخیزه لرینه ده احتیاطلا ياناشماق لازیم گلیر. و اونا گۆره تورکولوگيانين دونيا ميقياسلى علم اولماسی تورکولوژی مولاخیزه لرده داها مؤعتبر حادیشه کیمی بیرینجی نۆوبه ده میلی (تورکلرین اۆزلرینه مخصوص) منبعلره دایانماغی ایستیشنا ائتمیر.

معلوم اولدوغو کیمی تورکولوگیا تاریخینه بحث ائدیلیمیش تدقیقاتلاردا، بیر قایدا اولاراق، اساس دقت روسیادا (او جومله دن سووئت روسیاسیندا) آپاریلان آراشدیرمالارین عومومیلشدیریلمه سینه وئریلمیشدیر. اونا گؤره ده همین «تاریخ» لرده تکلیف اولونموش دؤورلشدیرمه لر عوموم تورکولوگیانین تاریخینی عکس ائتدیره بیلمز. حالبوکی سووئت دؤورونده تورک رئسپوبلیکالاریندا یازیلیمیش تورکولوگیا درسلیکلرینده ده یوخاریدا حاقیندا بحث اولونان عنعنه داوام ائتدیریلیمیشدیر. البته، بیزیم مقصدیمیز دنیا تورکولوگیاسی نین موفصل بیر تاریخینی یاراتماق دئییل، مؤوجود ماتریاللار، فاکتارلار اساسیندا «تورکولوگیا ائوی» نده تاریخی بیر نیظام یاراتماق اوچون اساسلی پرنسیپلرله بو و یا دیگر درجه ده موکمل بیر دؤورلشدیرمه وئرمکدن عیبارتدیر.

تورکلر باره سینده ایلک معلوماتلار ا.ا. ۱ مین ایللیگین اورتالاریندان سونراکی دؤوره آیدیدیر ائرمیزین ۱ مین ایللیگین سونو ۲ مین ایللیگین اوللرینه قدر همین معلوماتلاری (۱) تورک، (۲) شرق و (۳) قرب منبعلری نین وئردیگی معلوماتلار اولماقلا اوچ یئره بؤلکم مومکوندور. تورکلر اؤزلری باره ده موستقیل بیر ائتئوس کیمی فورمالاشدیقلاری، تاریخ صحنه سینه چیخدیقلاری دؤوردن «دوشونمیه» ه باشلامیشلار. لاکین بو «دوشونجه» لر ۱ مین ایللیگین اورتالارینا قدر شیفاهی خاراكتئر داشیمیش، یالنیز ۱ مین ایللیگین اورتالاریندان سونرا مئیدانا چیخان قدیم تورک (رون) یازیسى تورکلرین اؤزلری باره ده «یازیلی دوشونمه» لری اوچون شرایط یاراتمیشدیر. ا.ا. ۱ مین ایللیک اورتالاریندان ا.ا. ۲ مین ایللیگی نین اورتالارینا قدرکی دؤورده تورکلر باره ده ان مؤعتبر منبع قدیم تورک ائپوسودور کی، اونلارین (تورکلرین) یارانماسی، دنیادا توندوقلاری ایجتماعی- سیاسی مووقع، ائتئیک خاراكتئرلری، وردیشلر سیستمی و س. باره ده کیفیات قدر گئنیش معلومات وئیریر. «یارادیلش»، «کؤچ»، «اوغوز کاغان»، «ارگنکون» و س. داستانلار قدیم تورک ائپوسونون بیلاواسیطه تظاهورلری کیمی بو باخیمدان دا مارق دوغورور. قدیم تورک (رون) یازیلی آبیده لری، خصوصیه کول تیقین بیلگه خاقان، تونیکوک متلری آرتیق اؤزو باره ده «دوشونمه» یی باجاران بیر خالقین یارادیجیلیق محصولدور.

حاقیندا صؤحبت گئدن دؤورون (ا.ا. ۱ مین ایللیگین اورتالاریندان ب.ا. - نین ۱ مینیللیگی نین سونو ۲ مین ایللیک اوللرینه قده رکی دؤور نظرده توتولور) شرق و قرب منبعلری بو و یا دیگر درجه ده تئندئسیالی اولسا دا، قدیم تورکلر باره ده کی تصوورون هم گئنیشلنمه سینه، هم ده همین تصوورلرین موقاییسه سینه ایمکان وئیریر. و معلوم اولدوغو کیمی، ۱ مین ایللیک اورتالارینا قدر اول

شرق (اساسن چین)، سونا ایسه قرب منبعلی هون تورکلی حاقیندا اطرافلی بحث ائدیرلر. هونشوناسلیق تورکولوگیانین زنگین اولدوغو قدر ده موباحیثه لی ساحه لریندن بیریدیر- ائله تدقیقاتچیلار وار کی، شرق هونلاری ایله قرب هونلارینی عینی منشالی، ائله تدقیقاتچیلار دا وار کی، موختلیف منشالی (مثلن، گ.دورفتر) خالقار حساب ائدیرلر. هونلار، هون دیلی باره ده کی تصویرلرین آیدینلاشماسیندا ایلک اورتا عصرلر زاقافقازیا منبعلی نین وئردیگی معلوماتلار اولدوقجا ماراقلیدیر: هر شئیدن اول اونا گۆره کی، زاقافقازیا منبعلی شرق هونلاری ایله قرب هونلارینی هم تاریخی، هم ده جوغرافی باخیمدان علاقه لندیریر- اونلارین (هونلارین) شرقدن قره آخینی نین گئدیشینی بو و یا دیگر درجه ده ایزله مه یه ایمکان وئیر؛ ایکینجیسی، زاقافقازیا منبعلی هون دیلی نین محض تورکجه (داها دوغروسو، موختلیف تورک طایفا دیلریندن عیبارت) اولدوغونو کونکرئت فاکتارلارلا تصدیق ائدیر؛ اوچونجوسو، زاقافقازیا منبعلی گۆستیر کی، ۱ مین ایللین اورتالاریندان سونا هون بیرلیگی پارچالانیر، موختلیف هون- تورک طایفالاری، خالقاری تشکول تاپیر...

و ۱ مین ایللین سونلارینا دوغرو تورکلر باره ده ان گئیش معلوماتی، هئچ شوبهه سیز، عرب (عومومن موسلمان) منبعلی وئرمه یه باشلاییر.

تورکولوگیانین ایلک مؤختشم منبعسی ماحمود کاشقاری نین «دیوانی لوغت تورک» اثریدیر (۱۰ عصر). مؤلف بو اثری ایله تورک دیللی نین (دیالکتلرینین) موقاییسه لی اؤیره نیلمه سی نین اساسینی قویموش، حتّی همین دیللرین (دیالکتلرین) قوهوملوغوندان بحث ائتمکله موعین مقاملاردا تاریخی موقاییسه لی مئتودو یادا سالاجاق ملاحظه لر سؤیله میشدیر. «دیوان» انسیکلوپئدیک مضمونا مالیک اولسا دا، بیرینجی نؤوبه ده لوغت کیتابیدیر، تورک دیلینی اؤیرنمک ایسته ینلر اوچون یازیلیمیشدیر. و م. کاشقاری امیندیر کی، ایسلام دینینی قبول ائتمیش تورکلرین تاریخینده یئنی بیر دؤور باشلاییر، تاریخ اونلارا بؤیوک گله جک ود ائدیر، اونا گۆره ده دونیانین موختلیف خالقاری (م. کاشقاری «دیوان» دا اونا معلوم اولان دونیانین خریطه سینی ده وئیر)، خصوصیه موسلمان خالقاری تورکلرین دیللی نین (تورک دیلینی) اؤیرنمه لی اولاجاقلار. موسلمان تورکلرین شرقدن (تورکستاندان) قره یوروشلری عرفه سینده مئیدانا چیخمیش «دیوانی لوغت ایت تورک» ون اساس ایدئاسی، هئچ شوبهه سیز، تورکلی معنوی- روحی باخیمدان بیرلشدیرمکدن عیبارت ایدی کی، بونون دا اساسیندا دیل دوروردو. مؤلف دیل ماتریالینا نه قدر چوخ دقت وئرسه ده، اؤزونون عینی زاماندا بیر تورکچو ایدئولوق اولدوغونو بوتون ایدئیلیگی ایله گۆستیر.

م. کاشقاری نین «دیوان»ی، گۆرونور، اورتا عصرلرین سونلارینا قدر تورک دیلچیلیرى، ادبیاتشوناسلاری و تاریخچیلیرى آراسیندا مشهور اولموش، یالنیز بوندان (۱۶ عصردن) سونرا اونودولموش، بیر ده ۲۰ عصرین اوللرینده اوزه چیخاریلاراق تورکولوگیادا بؤیوک مارق دوغورموشدور. عمومیتله، تورکولوگیا تاریخی نین بیرینجی دؤورونده «دیوان لوغت التورک» قدر مؤحتشم، موختلیف تورک طایفا دیللرینی (دیالکتلرینی) بو قدر اطرافلی، علمی دقیقلیکله تصویر ائدن، اساسلی ایدئولوژی موقیعی اولان بیر اثر تصویر ائتمک مومکون دئییل.

ایسلام دینی نین قبولو ایله باغلی اولاراق، تورکلر آراسیندا عرب الیفباسی یاییلیر، قدیم تورک (رون) یازیسی تدریجن اونودولور، اویغور الیفباسی نین ایشلمه سی ایسه محدودلاشیر. بئله لیکله، عرب الیفباسی نین تورک دیلینه اویغونلاشدیریلماسی پروبلئمی مئیدانا چیخیر کی، همین پروبلئمین حللینده ایلک بؤیوک ایشی ده محض «دیوان لوغت ایت تورک» مؤلیفی گۆرور. تصادوفی دئییل کی، «دیوان»دا علمی دیلچیلیک موشاهیده لری نین، مولاخیزله لری نین مهم بیر حیصه سی تورک دیللی نین فونئتیکی قورولوشونا آید اولوب مؤلیفین بو ساحه ده کی دوشونجه لری نین کیفایت قدر اساسلی اولدوغونو گۆستریر.

۱ مین ایللیین سونو ۲ مین ایللیین اوللریندن باشلایاراق تورک خالقاری نین (و دیللرینین) جوغرافی، ائتئوکولتورولوژی رئیوناللاشماسی ایله باغلی اولاراق تورکولوژی معلوماتلارین، تصویرلرین، علمی مولاخیزله لرین دیففئرنسیاسیاسی گئدیر. م. کاشقاری آرتیق عمومیتله تورکلر (و تورک دیلی) ایله یاناشی بیردیگریندن بو و یا دیگر درجه ده فرقلنن تورک طایفالاری، طایفا دیللی باره ده دانیشیر... اصلینده، همین دیففئرنسیاسیاسی ۱ مین ایللیین اورتالاریندان باشلانمیشدی، لاکین داها آیدین شکیلده محض حاقیندا صؤحبت گئدن دؤوردن تظاهور ائدیر.

تورکلر ایسلام دونیاسینا او قدر بؤیوک معنوی ائهتیراسلا داخل اولور، بورادا اؤزلرینی او قدر راحت حیس ائدیرلر کی، موعین سوییه ده حتّی تورک اولدوقلارینی «اونودوب» عمومین بیر موسلمان کیمی دوشونورلر. محض بونون نتیجه سیدیر کی، بیر سیرا تورک سارایلاریندا، علم، مدنیت مرکزلینده عئینی زاماندا اوچ موسلمان دیلی (عرب، فارس، تورک دیللی) ایشله نیر. تورکلر عربجه، فارسجا یازماقلا، دانیشماقلا کیفیتلنمه ییب (، همین ماراغین داوامی اولاراق) تورک دیلینی عرب، فارس دیللی نین ماتریالی ایله «زنگینلشدیریر»، اوچ دیلین قاریشیغیندان عیبارت بیر دیل یاراتماغا جهد گۆستریرلر. و تورک دیلی نین «قرامماتیکا»لاری - «صرف و نحو»لری ده عرب-موسلمان دیلچیلیک مکتبلی نین بیلاواسیطه تاثیر ایله یاییلیر... بونونلا بئله م. کاشقاری

«ديوان» يندان سونرا دا بير سيرا ترجمه لوغتلرى يارانير؛ مثلن، ال زمخشارى نين «موقددىمىت اول- ادب» ى (۷ عصر)، «كىتابى مجموعه ىي ترجمانى توركى و عجمى و موغولى و فارسى» (۷ عصر)، «كودئكس كومانىكوس» (۱۲ عصر)، ابو حىيان اندلوسى نين «كىتاب ال- ايدراك لى ليسان الاتراك» ى (۱۲ عصر)، جمال الدين ايبين موحيانين «هيليت ال اينسان و هئلبت اول ليسان» (۱۴ عصر)، جمالدين التوركى نين «كىتاب بللغات الموشناق فى لوغات التورك والقيفاچ» ى (۱۵ عصر)، «القوا نين الكوللىبيه لى دبت ال- لوغت ات- توركى» (۱۵ عصر)، «كىتاب التوهفت الذكييه فى اللوغت التوركيه» (۱۵ عصر) و س. ۱۲- ۱۳ عصرلردن اعتيبارن تورك دىلى نين موختليف اتتنوكولتورولوژى رئگيونلاردا (شرق، ياخود توركوستان؛ جنوب- قرب، ياخود اوغوز و شىمال- قرب، ياخود قىپچاق) تظاهورو اؤزونو همين لوغتلرده حيس اتتىدیرسه ده، تورك دىلى نين عمومىلىگى، بوتؤولوگو باره ده كى تصور هله اوزون مودت پوزولماميش، عرب، فارس، مونقول، قىرى آوروپا دىللىرى تورك دىلى نين بو و يا ديگر رئگيونال تظاهورو ايله دئيبيل، عمومىن تورك دىلى ايله موقاييسه اولونموشدور.

۱۰-۱۵ عصرلرده (باخمىاراق كى، بو دؤور اونلارين فوتوحات، يعنى هم شرقى، هم ده قىرى «ناراحات ائتمه» دؤورودور!) توركلر باره ده نه شرقد، نه ده قىرده دئمك اولار كى، اساسلى بير شى دئيبيلمير... لاکين همين عصرلرده توركلر يالنىز بؤيوك فتحلرله مشغول اولمور، هم ده جاهانشومول بير مدنيت ياراديرلار بو مدنيتين ان مهم جهتلريندن بيرى (بلكه ده، بيرينجيسى) بورادا مىللىلىكله عمومىبشرلىگين عوضوو شكىلده علاقه لندىريلمه سىدير؛ بو ايسه او دئمكىدير كى، اورتا عصرلرين تورك فوتوهاى ايله تورك مدنيتى بيرى ديگرى نين بىلاواسيطه داوامىدير. حاقيندا صؤجت گئدن دؤورده توركلر اؤز تاريخلرينى، گئئزىسلرينى، دونيانين عمومى تاريخيندن، اينسانلىغين عمومى گئئزىسىندن آيىرمامىشلار (بونون محض بئله اولدوغونا اينانماق اوچون اوغوزنامه لرى ورقله مك كىفايتدير).

تورك فوتوحاتى نين سوننا چاتدىغى، بو و يا ديگر درجه ده مستقىل تورك خالقلىرى نين، دؤولتلىرى نين موعىنلشمه يه باشلادىغى سون اورتا عصرلرده ده توركلر حاقينداكى «دوشونجه» لر اساسن توركلرين اؤزلىرىنه مخصوصدور، لاکين همين «دوشونجه» لر آرتىق داها چوخ رئگيونال سىجىيه داشىبير... شرق اؤز «مودرىك سوکوت» ونو داوام اتتىدير، قرب ايسه دونيانين اونا آز معلوم اولان حيصه لرينى پراكتىك ماراقلا سئير ائتمه يه باشلاير. روسىيانين تورك تورپاقلارنى ضبط ائده رك اؤز اراضىسنى سورعتله گئىشلندىردىگى ۱۶-۱۷ عصرلرده ده شرقى سلاويان (روس)

منبعلری تورکلر باره سینده یالنیز پراکتیک معلوماتلار وئریر: بورایا سیاحتنامه لر، موختلیف خاراکترلی لوغتلر، «بؤیوک چئرتیوژ» آدلانان خریطه لر داخیلدر... همین معلوماتلار هله بیر نؤو تصادوفی، سیستمسیز اولسا دا، گله جک علمی آراشدیرمالارین بیلاواسیطه باشلانغیجینی تشکیل ائدیر.

بئله لیکله، تورکولوگیا تاریخی نین بیرینجی دؤورو آشاغیداکي مرحله لردن کئچیر:
 ۱) ۱.۱. ۱ مین ایللین اورتالاریندان ۱ مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللرینه قدر؛
 ۲) ۱ مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللریندن اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینه (۱۷ عصر) قدر.

* * *

اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللریندن اعتبارن قریب شرقه قارشی آرتان ماراگی تورک دونیاسینی بیرینجی نؤوبه ده احتیوا ائدیر. هر شئیدن اول اونا گؤره کی، تورکلر شرقده خصوصی سیاسی مووقعیه مالیک ایدیلر، بیر سیرا شرق اولکه لری تورکلرین ایداره سینده اولدوغوندان همین اولکه لرده هر هانسی علاقه اوچون تورکلرله حسابلاشماق لازیم گلیردی؛ ایکینجیسی، قریب شرقه گئدن یوللار آرتیق نئچه عصر ایدی کی، تورکلر طرفیندن توتولموشدو، اونا گؤره ده شرقه هر هانسی موداخيله تورکلر موداخيله دن باشلانمالی ایدی؛ اوچونجوسو، قریب شرقده ان یاخشی تانیدیغی خالق هله لیک تورکلر ایدی، اودور کی، شرقین اوبرازینی قریبده ساسن تورکلر فورمالاشدیرمیشدیلا؛ دوردونجوسو، تورکلرین شرقده کی پوپولیاریغی، تورک دیلی نین آلتایا قدرکی اینتهاسیز چؤللرده (هم شمال - شرقده، هم ده جنوب - شرقده) موختلیف اینکیشاف سوییلرینده اولان خالقلار آراسیندا گئیش یاییلماسی قریب شرق سییاستینه گئت - گنده داها چوخ تاثیر ائدیردی... بئله لیکله، قریب تورک دونیاسینا ماراگی نین گوجلنمه سی ایله تورکولوگیانین بیرینجی دؤورو بیتیب ایکینجی دؤورو باشلاییر.

...روسلا اؤزلری تورکولوگیا ایله بیر علم کیمی مشغول اولایلمسه لر ده، روسیا اوزون مودت تورکولوژی آراشدیرمالارین مرکزی اولموشدور - آوروپالیلارین تورکلر ماراگی روسیادان باشلانمیشدیر. و قئید ائتمک لازیمدیر کی، همین مارق - ۱۸ عصرین بیرینجی یاریسیندا او قدر محصولدار اولماسا دا، ایکینجی یاریسیندا کیفایت قدر محصولدارلیغی ایله سئچیلیر: تورک دیللی (لهجه لری) روسیا مکتبلرینده تدریس اولونماغا باشلاییر؛ بو مقصدله خصوصی درسلیکلر، لوغتلر ترتیب اولونور؛ تورک خالقلاری نین طایفالاری نین ائتئوقرافیاسی آراشدیریلیر... بئله لیکله، قریب -

آوروپانین تورک دونیاسینا ماراگی تدریجن روسیانی ده سفربر ائدیر... و نه قدر پارودوکسال اولسا دا، روسیا تدریجن قرین تورک دونیاسینا ماراغینی اؤز سیاسی مقصدلرینه تابع ائدیر. روسیانی بونا سؤوق ائدن نه ایدی؟

- قرین اؤز «شرق سییاستی»نی روسیا واسیطه سیله حیاتا کئچیرمه سی موقابیلینده اونا (روسیایا) موعین صلاحیت وئرمه سی؛

- روسیانی خوصوصیله ۱-جی پیوتر دؤوروندن باشلاباراق ایمپئریا ماراقلاری نین گوجلنمه سی، شرقه دوغرو داها بؤیوک سورعتله یاییلماسی؛

- تورک دونیاسی نین تنزولو و س.

قرین روسیا واسیطه سیله شرقه موداخيله سی یئنی دؤورون اوللرینده هم ده موعین قدر آکادئمیک خاراكتتر داشیییردی- سیبیره بیر دیگری نین آردینجا طبیعتشوناسلار، اتئوقرافلار، خریستیان میسسئونئرلری گؤندریلیردیلر. روسیا ایله محاریبه ده اسیر دوشنلر ده سیبیره سورگون اولنوردولار کی، بو اراضینی روسیا اوچون سؤزون گئیش معناسیندا مسکونلاشدیرسینلار... آلتایشوناسلیغین بیر علم کیمی اساسینی قویموش ف.ی. تابئرت- استرالنبرق ده سونوجولاردان ایدی- او، تورک، مونقول و تونقوس- مانجور خاقلاری نین (اؤلجه ده بیر سیرا دیگر خاقلارین) گئنتتیک قوهوملوغو باره ده مشهور نظرییه سینی ایره لی سورمکله هم تورکولوگیایا ماراق یاراتدی، هم ده تورکولوژی تدقیقاتلارین یئنی فعالیت سفئراسینی موعین ائتدی. و روسیا بوندان سونرا دا قرب تورکولوقلاری نین آپاردیقلاری آراشدیرمالارین نتیجه لرینی اؤز وولقار سیاسی مقصدلرینه تابع ائتمه یه نه قدر چالیشسا دا، همین نتیجه لرین موعین حیصه سی آکادئمیک مضمونا مالیک اولدوغوندان تورکلری ایداره ائتمک اوچون مئتودیکی ماتئریال وئرمک عوضینه، تورکلر باره ده کی مۇوجود تصوورلری زنگینلشدیریردی.

۱۹ عصرین اوللریندن اعتیبارن تاریخی- موقاییسه لی مئتودون تطبیقی تورکولوگیانین بیر علم کیمی اینکیشافینا اهمیتلی تکان وئردی... لاکین بیر سیرا تدقیقاتچیلارین علمی تورکولوگیانی همین دؤوردن باشلاماسی ایله راضیلاشماق چتیندیر. هر شئیدن اول اونا گؤبره کی، تورک دیللری نین موقاییسه لی (حتی تاریخی- موقاییسه لی!) تدقیقی جهدلری ۱۰عصردن - م.کاشقاری نین «دیوانی- لوغت ایت- تورک»(دیوان الغات التکر)وندن اعتیبارن مۇوجود ایدی.

ف.ی. تابئرت- استرالنبرقین ایره لی سوردویو آلتایشونالیک نظرییه سی ده تاریخی- موقاییسه لی مئتودون تورکولوگیایا تطبیقی اوچون ایره لیجه دن موعین شرایط حاضیرلامیشدی.

البته، تاریخی - موقایسه لی مئتودون تورکولوگییا تطبیقی خصوصیه ایلک مرحله ده تصور ائدیلدیگی قدر ده ائففکتلی اولمامیشدیر. بیرنجیسی، تورو دیللی، دیالکتلری آراسیندا فرقلر گئرمه، یاخود رومان دیللی آراسینداکی فرقلر قدر دئییلدی؛ ایکینجیسی، تورک دیللی نین موقایسه سینی «تاریخی» لشدیرمک اوچون طلب اولونان قدیم تورک (رون) یازیلاری اوخونمامیشدی... باشلیجاسی ایسه، هله تورکولوگییادا نظری عومومیشدیرمه لره ایمکان وئره جک حجمده فاکتیک ماتریال توپلانمامیشدی.

و.و. بارتولد قئید ائدیر کی، ۱۹ عصرده شرقشوناسلیق، او جومله دن تورکولوگییا ساحه سینده روسیانی موفقیئتلی قری آروپانیکنکندن بؤیوک اولموشدور فورمال باخیمدان همین مولا حیظه دوغوردور، لاکین نظره آلماق لازیمدیر کی، روسیادا چالیشان شرقشوناسلارین اکثریتی قری آروپادان گلیمیشدی، روسیا تورک دنیاسی ایله بیلاواسیطه علاقه دار اولدوغوندا اونلار آراشدیرمالارینی بورادا آپاریر، اثرلرینی روسیانی علم، مدنیت مرکز لرینده نشر ائروسیا علملر آکادئمیاسینا، جوغرافی جمعیتینه و دیگر موختلیف علمی مرکز لره عوضو اولوردولار. عئینی زاماندا روسیا واسیطه سیله محض قرب آروپاسی نین تاثیر نتیجه سینده تورکلر آراسیندا دا بؤیوک تورکولوقلار، عومومن شرقشوناسلار یئتیشمه یه باشلادیلار. اونلاردان ان مشهورو م. کاظم بی ایدی...

م. کاظم بین (۱۸۰۲ - ۱۸۷۰) تورکولوگییا ساحه سینده کی خیدمتلری او قدر بؤیوکدور کی، رومانیتیک سلسله ده، اونو آنجاق تورکولوگییا علمی نین بانیسی م. کاشقاری نین خیدمتلری ایله موقایسه ائتمک مومکوندور. م. کاظم بی علمی - پئداقوژی فعالیتیه ۱۸۲۶ - جی ایله کازان اونیورسیتتینده باشلامیش، اوزون ایللر همین اونیورسیتتده، کازان روحانی آکادئمیاسیندا، گیمنازیادا شرق دیل لرینی تدریس ائتمیشدیر. ۱۸۴۹ - جو ایله سانکت - پتربورق اونیورسیتتینه دعوت ائدیله رک بیر مودت بورادا چالیشمیش، ۱۸۵۵ - جی ایله شرق دیل لری فاکولته سی آچیلارکن اونون ایلک دئکانی اولموشدور... م. کاظم بین خیدمتلری نین بؤیوکلوگونه، تمناسیزلیغینا (حتتا خریستیان دینی قبول ائتمیش اولماسینا!) باخمایاراق اونون فعالیتیه همیشه شوبهه ایله یاناشمیش، شرقلی (قافقاز تورکو) اولدوغونا گؤره هئج زامان نظارتسیز بوراخمامیشلار. بونولا بئله م. کاظم بی اؤز ایستعدادی، زحمتکشلیگی ایله «روس شرقشوناسلیغی نین آتاسی» سوییه سینه یوکسلمیشدیر.

اونون «عمومی قراماتیکا» سی موعاصیر تورکولوگیانین اساسلارینی موعین ائدن اثرلرندیر. ایستر م. کاظم به یه قدر، ایستر سه ده اوندان سونرا یازلمیش، اساسن پراکتیک خاراكتئر داشییان قراماتیکا کیتابلاری نین هئج بیرینی علمی- نظریسوییه سینه گؤره «عمومی قراماتیکا» ایله موقایسه ائتمک مومکون دئییل. یالنیز اونو قئید ائتمک کیفایتدیر کی، ۲۰ عصرین ۳۰- جو ایلریندن سونرا یازیلان تورک دیللری نین آکادئمیک قراماتیکالاری نین، دئمک اولار کی، هامیسیندا مؤلفلر «عمومی قراماتیکا» نین مئتودیک پرنسیپلرینه اساسلانمیشلار.

۱۹ عصرین بیرنجی یاریسیندا روسیادا تورکولوژی مرکز کیمی اساسن موسکوا، سانکتپتربورق و کازان اونیورسیتتلری (همین اونیورسیتتلرده کی شرق دیللری کافدرالاری) ماراق دوغورور، لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، همین کافدرالارین ایستیقامتینه اویغون اولاراق بورادا چالیشان مخصصیلر عمومین شرق دیللری، تاریخی- موقایسه لی دیلچیلیکله مشغول اولوردولار، یالنیز (یاخود اساسن) تورکولوگیا ایله مشغول اولانلار آز ایدیلر.

۱۹ عصر آلتایشوناسلیغین (صوحت بو باره ده نظرییه دن گئدیر) اینکیشافیندا مهم مرحله اولدو و.شوت، آ.م. کاسترن همین نظرییه نی تاریخی- موقایسه لی مئتودون تطبیقی نتیجه سینده لازیمی علمی سوییه یه قالدیردیالر.

۱۹ عصرین ۷۰- جی ایلریندن باشلایاراق روسیادا تورکولوژی آراشدیرمالارا آلتایشوناس و.شوتون طلبه سی و.و.رادلوو (۱۸۳۷-۱۹۱۸) رهبرلیک ائدیر- بئرلین اونیورسیتتینی بیتیردیکن سونرا آلتای دیللرینی بیلاواسیطه (جانلی اونسیتده) اؤیرنمک اوچون روسیایا گلن و.و.رادلوو اول آلتایدا، بارناول شهرینده یاشاییر (۱۸۵۹-۱۸۷۱)، رئگیونون تورک دیللرینه، ادبیاتلارینا آید کولی میقداردا فاکتیک ماتریال توپلایاراق روس، آلمان و فرانسیز دیللرینده نشر ائدییر. ۱۸۷۲- جی ایله کازان چئوره سی تاتار، باشقیرد و قازاخ مکتبلری اینسپئکتورو تعیین ائدییر، ۱۸۸۳- جو ایله قدر بو وظیفه ده چعلیشیر. و.و.رادلوو همین ایللرده تورک دیللری نین موقایسه لی اؤیره نیلمه سی ایشی ایله مشغول اولور، قری سیبیر تورکلری نین حیات طرزیندن بحث ائدن «سیبیردن» اثرینی نشر ائدییر.

۱۸۸۴- جو ایله روسییا علملر آکادئمییاسینا عضو سئچیلن بؤیوک آلتایشوناس- تورکولوق سانکت- پتربورقا گئدیب بورادا بیر سیرا علمی جمعیتلره رهبرلیک ائتمه یه، اوزون ایللر بویو توپلادیغی ماتریاللار اساسیندا مؤحشم اثرلرینی یازیب نشر ائدییرمه یه باشلاییر: بورایا تورک خالق ادبیاتی نومونه لری سئریاسی، تورک لهجه لری لوغتی، تورک یازیلی آیده لری باره ده کی

گئیشیمیقاسلی آراشدیرمالاری و س. داخیلدر.وه بو محصولدار علمی - تدقیقات فعالیتی نین نتیجه سیدیر کی، تورکولوگییا تاریخینده م. کاظم بیدن سونراکی تخمینن یاریم عصرلیک بیر دؤور محض «رادلوو دؤورو» آدلانیر.

۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن اعتیبارن تورکولوگییا گلن بؤیوک تدقیقاتچیلارین (پ.م.مئلیورانسکی، و.و.بارتولد، س.ی.مالوو و ب.) دئمک اولار کی، هامیسینی بو و یا دیگر درجه ده و.و.رادلوون طلبه لری سایماق اولار.

تورکولوگییا تاریخی نین ایکینجی دؤورونده دیقتی جلب ائدن (حتتا خصوصی مرحله یارادان!) حادیه لر آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر: آلتایشوناسلیق نظرییه سی نین مئیدانا چیخماسی، تاریخی - موقاییسه لی مئتودون تطبیقی، آکادئمیک قرامماتیکانین یارادیلماسی، قدیمتورک (رون) یازیلاری نین اوخونماسی... و قئید ائتمک لازیمدیر کی، همین «هادیسه لر» اؤز داوامینی، یوکسه لیشینی محض سونراکی دؤورده تاپماقلا داها چوخ محض پئرسپئکتیو موغینلشدیریر.

* * *

۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللرینده تورکولوگییانین تاریخینده اوچونجو دؤور باشلاییر کی، بو، آشاغیداکي سببلرله علاقه داردیر:

۱) تورکولوگییانین بیر علم اولاراق یوکسلمه سی، زنگین منبعلره، موکمل تدقیقات مئتودلارینا ییئلنه سی؛

۲) تورک خالقلاری آراسیندا تورکچولوک دوشونجه سی نین گوجلنمه سی، تورکلرین اؤز دیلرینه، ادبیاتلارینا، تاریخلرینه ماراقلاری نین آرتماسی؛

۳) بو و یا دیگر درجه ده میللی تورکولوژی مرکزترین، عومومی، یاخود خصوصی تورکولوگییا ایله بیلاواسیطه مشغول اولان کادرلارین یئتیشمه سی.

عومومیتله، حاقیندا صؤحبت گئدن دؤور تورک خالقلاری آراسیندا میللی دوشونجه نین فورمالاشاراق گئیش یاییلماسی، اؤزونودرک دؤورودور - محض ۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن اعتیبارن «تورکلر کیمدیر و کیملردن عیبارتدیر؟» (ه.حوسئینزاد) سوالی اوزرینده آردیجیل اولاراق دوشونولمه یه باشلانمیش، تورکلر ایچریسیندن ج.افقانی، ع.حوسئینزاده، ای.قاسپرالی، ض.گؤکالپ کیمی بؤیوک موتفککیرلر چیخاراق «تورکچولوگون اساسلاری»نی (ض.گؤکالپ) موغین ائتمیشلر.

لاکین ۱۸ عصرین اوللریندن سونرا تورکولوگیانین وطنینه چئوریلیمیش روسیادا کوممونیزم ایدئولوگیاسی نین قله سی میلی توکچولوک دوشونجه سی نین قارشیسینی آلدی.

۱۹۰۰ عصرین سونلارینا دوغرو روسیادا تورکولوگیا (عومومن شرقشوناسلیق) میسیونیئرلیک پراکتیکاسی حودودلارینی آشراق موختلیف علمی- نظری مولاخیظه لرله، پروبلئلرله زنگین بیر تفککور فعالیتی ساحه سینیه چئوریلیر کی، بوندان سونرا گلن «سووت تورکولوگیاسی» خصوصیه ۲۰، ۳۰- جو ایلرده همین عنعنه نی داوام ائتدیریر. لاکین ۲۰ عصرین اوللریندن فرلقی اولراق، سووت دؤورونده تورکولوژی پروبلئلر داها چوخ کووردیناسییا اولونماغا، تورکولوقلار داها چوخ قارشیلیقلى علاقه ده چالیشماغا باشلایلرلار ۲۰، ۳۰- جو ایللرین «سووت تورکولوگیاسی» علمی- نظری تفککور، مارق دایره سی ۲۰ عصرین اوللرینده فورمالاشمیش و.و.بارتولد، و.ا.قوردلئوسکی، آن.سامویلوویچ، آی.کریمسکی، ن.ی.اشمارین، س.ی.مالوو و ب. ایله تمثیل اولونور. ومومتورکولوژی موقعدن چیخیش ائدن همین تورکولوقلار اؤز اثرلرینده عئینی زاماندا دیل، ادبیات و تاریخ مسله لرینی احاطه ائتمه لری ایله فرقله نیرلر. لاکین ائله بو دؤوردن باشلا یارق تورکولوگیا اساسن تورک دیللی نین پروبلئلرینه داها چوخ اوستونلوک وئریر. و بو ساحه ده ده موعین دیفئرنسیاسییانین گئتدیگی موشاهیده اولونور:

(۱) موعاصیر دیل مسله لری؛

(۲) دیل تاریخی مسله لری؛

(۳) دیالکتولوگیا مسله لری.

«سووت تورکولوگیاسی»یندا موعاصیر دیل مسله لری داها گئیش یئر توتور: بورایا موختلیف تورک دیللی نین قرامماتیکالاری، موقایسه لی قرامماتیکا، اوسلویت مسله لری، موختلیف خاراکتئرلی لوغتلر داخیلیر.

خصوصیه قئید ائتمک لازیمدیر کی، سووت دؤورونده موختلیف تورک دیللی نین آکادمیک قرامماتیکالاری یازیلاراق نشر ائدیلیمیشدیر. همین قرامماتیکالارین علمی- مئتودولوژی اساسیندا، آرتیق قئید اولوندوغو کیمی، م.کاظم بین «ومومی قرامماتیکاسی» دایانسا دا، بورادا موقایسه لی- تاریخی مئتودون ایمکانلاریندان داها گئیش ایستیفاده ائدیلمیش گؤرمه مک مومکون دئییل. عئینی زاماندا قئید ائتمک لازیمدیر کی، سووت دؤورونده (خصوصیه ۳۰- ۵۰- جی ایلرده) یازیلیمیش تورک قرامماتیکالاریندا اولدوقجا زنگین دیل فاکتورلاریندا ایستیفاده اولونموش، بو واختا قدر گؤرونمه میش حجمده ایللوستراتیو ماتریال نوماییش ائتدیریلیمیشدیر. بونولا بئله «سووت

تورکولوگیاسی» ۵۰ -جی ایللردن اعتیبارن تاریخی موقاییسه لی مئتودون ایمکانلارینی محدودلاشدیردیغیندان تورک قرامماتیکالاریندا اؤزونوتکرار تئندئسیاسی گوجلنمیش، اصلینده، «موختلیف» دیلترین عئینی قرامماتیکالاری یارانماغا باشلامیشدیر... و نتیجه اعتیباریله، سووئت ایدئولوگیاسی، میلی سییاستی تورک دیلترینی (و خالقارینی) نه قدر کیچیک حیصه لره آیرسا دا، همین قرامماتیکالارین منطیقی اونلاری «بیرلشدیرمیشدیر».

سووئت دؤورونده تورک دیلیری نین موقاییسه لی قرامماتیکاسی ساحه سینده ده موعین ایشلر گؤرولموشدور خصوصیه ۵۰-جی ایللرده سسری ع آ دیلچیلیک اینستیتوتو تورک بؤلمه سی نین حاضیرلادیغی «تدقیقلر» بو باخیمدان دیقتی جلب ائدیر. بونون آردینجا آ.م.شعرباک، ب.ا.سئرئرنیکوو، ک.م.موسایئو، ن.ز.هاجیئو، ا.ا.باسکاکوو... همین ساحه ده بوگون بئله اهمیتی نی ایتیرمه میش، حتی بیر سیرا حاللاردا بیرینجی درجه لی منبع ساییلماق اثرلر یازمیشلار. محض بو اثرلرین تاثیر ایله موختلیف تورک رئسپوبلیکلاریندا دا تورک دیلیری نین موقاییسه لی تحلیلی آپاریلماغا باشلامیشدیر... لاکین سووئت ایدئولوگیاسی «عمومی تورکولوگیا» دان همیشه قاقمیش، دیقتی عمومین تورک دیلیری نین دئییل، موختلیف تورک دیلیری نین (آیریلیقد!) تدقیقینه وئرمیش، تدریجن هر بیر تورک دیلچیلیگینه روس دیلی نین تدقیقات مئتودلاری نین یئریدیلمه سینه جهد ائدیلمیشدیر. همین جهدلر اؤزونو اوسلوویت، لوغتچیلیک و س. ساحه لرده ده گؤستمیشدیر.

«سووئت تورکولوگیاسی» ندا دیل تاریخی مسله سینه هم گئیش (عمومین تورک دیلیری تاریخی)، هم ده دار (بو و یا دیگر تورک دیلی نین تاریخی) میقیاسدا باخیلسا دا، گئت-گئده سونونجویا اوستونلوک وئرلیر. عمومی تاریخ اولاراق تورک یازیلی آبیده لری آراشدیریلیر کی، همین آراشدیرمالاردا فورمال تئکستولوژی تحلیلدن دئمک اولار کی، کنارا چیخیلمیر. «سووئت تورکولوگیاسی» نین هم تورکچولوک ایدئولوگیاسینا، هم ده تورکولوگیایا ان بؤیوک ضربه سی ایسه اوندان عیبارت اولور کی، هر بیر تورک دیلی، یاخود دیالکتی اوچون آیریجا بیر «منش»، هر بیر تورک خالق اوچون آیریجا بیر «گئنئزیس» اوزرینده دوشونمگین «مئتودولوگیا» سینی یارادیر. همین ضربه نین نه قدر گوجلر اولدوغونو تصوور ائتمک اوچون، مثلن، آذربایجاندا یازیلیمیش دیل تاریخی کیتابلارینی سادجه ورقله مک کیفایتدیر...

تورک دیالکتولوگیاسی ساحه سینده گؤرولن ایشلرین میقیاسی سووئت دؤورونده کیفایت قدر بؤیوک اولسا دا، همین ایشلرین علمی- نظری عمومیلشدیریلمه سی، عمومیتورکولوژی باخیمدان

سیستملی شرحی مومکون اولمامیشدیر. لاکین تورک دیالکتلری او زامانا قدر گۆرونمه میس بیر سورعتله توپلانمیش، ایلک دیالکتولوژی لوغتلر، بیر قدر سونرا ایسه خریطه- آتالاسلار حاضیرلانمیشدیر...

«سووت تورکولوگیاسی» بؤیوک بیر اؤلک هده، موختلیف علم، مدنیت مرکزلینده، موختلیف دیللرده (اساسن روس دیلینده) تظاهور ائتمیشدیر، لاکین، موغین «دیسیدنتلیک جهدلری» نی (مثلن، ل.ن. قومیلوو) چیخماق شرطی ایله، همین «تورکولوگیا» نین واحد ایدئولوژی سیستمی اولموشدور کی، بو سیستم ۳۰- جو ایللرده فورمالاشمیش، ۷۰- ۸۰- جی ایللرده تدریجن داغیلاراق تاریخه چئوریلیمیشدیر.

«سووت تورکولوگیاسی» بیرینجی مرحله ده داها چوخ عومومتورکولوژی پرینسیپلردن چیخیش ائتدیگی حالدا، ایکینجی مرحله ده (۳۰- جو ایللردن سونرا) دیقتی آیری- آیری تورک دیللری اوزرینده جملشدیرمیش، هر بیر تورک دیلی نین آیریجا قرامماتیکاسی، آیریجا تاریخی، آیریجا دیالکتولوگیاسی و س. یازیلیمیشدیر... عومومتورکولوژی پرینسیپلره اساسلانماق ایسه ۶۰- جی ایللرین سونو ۷۰- جی ایللرین اوللرینه قدر گئت- گئده داها چتین اولموشدور.

سون ایللر دونیانین اساس تورکولوژی مرکزی اولماق وظیفه سینی اؤز عۆدههسینه، تامامیله طبعی اولاراق، تورکیه گۆتورموشدور - بورادا آردیجیل بیر شکیلده تورکولوژی قورولتایلار، کونفرنسلر، موشاویره لر کئچیریلیر، همین مجلسلرین تاثیر اؤزونو بوتون تورک دونیاسیندا حیس ائتدیریر... تورکیه تورک دونیاسی نین (وه تورکولوگیانین!) مرکزی، یاخود کورودیناتورو اولماق وظیفه سینه تدریجن، قانونایغون بیر شکیلده ییلنیمیشدیر. بئله کی، ۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن اعتیبارن تورک دونیاسینی بوتؤولوکده احاطه ائتمیش تورکچولوک دوشونجه سی تورک دؤولتلی ایچریسینده یالیز تورکیه جومهوریتینده سیاسی- ایدئولوژی تکامل ایمکانینا مالیک اولدو. ۲۰- ۳۰- جو ایللرده سووت رئیمی نین تضییقیندن قاچان، موختلیف تورک خالقارینا مخصوص ضیالیلار دا محض تورکیه ده مسکونلاشاراق اؤلکه نین معنوی حیاتیندا فال ایشتیراک ائتدیلر. (ع.جوسئینزاده، ض.و. توغان، ع. آغاوغلی، م. ارسولزاده، ا. جفراوغلو...) ۳۰- جو ایللردن اعتیبارن بیلاواسیطه بؤیوک م. ک. اتاتورکون گۆستریشی ایله گئیش میقیاسلی تورکولوژی آراشدیرمالارا باشلانیلدی کی، همین آراشدیرمالارین نتیجه سینده تورکیه آرتیق ۵۰- جی ایللرده دنیا تورکولوگیاسی نین اساس مرکزلیندن بیر ایدی. ۷۰- ۸۰- جی ایللرده ایسه تورکیه ده کئچیریلن تورکولوژی قورولتایلار، کونفرانسلار حقی سووت تورکولوقلاری دا دعوت اولونوردولار... بئله

لىكلە، اولدوقجا موختىلف مئتودلارلا ايشلەين، موختىلف ايدئولوژى دونيا- گۇروشلرينە مالىك توركولوقلارين مووقعلرى توركيە دە تمثيل اولونماق ايمكانى الە ائدير. سووئت ايدئولوگىياسى نين چۇكدويو ايللردە ايسە توركيە عومومن دونيادا گئدن توركولوژى آراشديرمالارين اساس كوورديناتورون چئوريلير...

قئيد ائتمك لازيمدير كى، توركولوگىيا تاريخى نين اوچونجو دؤورو آشاغيداكى مرحله لردن كئچميشدير:

(۱) ۱۹ عصرين سونو ۲۰ عصرين اوللرى؛

(۲) ۳۰- جو ايللردن ۶۰- ۷۰- جى ايللره قدر؛

(۳) ۷۰-۸۰- جى ايللردن سونرا.

موشاهيده لر گۇستريز كى، ۷۰- ۸۰- جى ايللردن سونرا «ومومى توركولوگىيا» يامارق آرتميشدير، «خوصوصى توركولوگىيا» نين پروبلئلرى دە چوخ زامان محض عومومتوركولوژى كونتئكستدە آراشديريلماقدا، ۱۹ عصرين سونو ۲۰ عصرين اوللريندە فورمالاشميش توركچولوك دونياگۇروشو تورك خالقلارى آراسيندا گئنيش ياييلماقدادير.

موعاصير توركولوگىيادا مؤوجود اولان پروبلئلرين عومومى منظرە سى اوزريندە كى موشاهيده لر گۇستريز كى، همين پروبلئلر

هر شئيدن اول، توركولوگىيا علمى نين اينكيشافى، مارق دايره سى نين گئنيشلمە سى؛
ايكينجى نؤوبە دە ايسە، تورك دونياسيندا (و عومومن دونيادا) گئدن سوسيال- سياسى، اتئوكتورولوژى و س. پروسئلرين طلبى ايله مئيدانا چيخير.

توركولوگىيا علمى نين اينكيشافى، مارق دايره سى نين گئنيشلمە سى ايله باغلى مئيدانا چيخميش پروبلئلر اساسن

(۱) تورك ديئلرى نين (و خالقلارينى) منشايى، (۲) تورك ديئلرى تاريخى نين دؤورلشديريلمە سى، (۳) تورك ديئلرى نين ديففئرئئسياسياسى- موعاصير تورك ديئلرى نين تشكول تاييب فورمالاشماسى، (۴) تورك ديئلرى نين تصنيفى و س. دن عييارتدير؛ تورك دونياسيندا (و عومومن دونيادا) گئدن سوسيال- سياسى، اتئوكتورولوژى و س. پروسئلرين طلبى ايله مئيدانا چيخان پروبلئلره ايسە (۱) موعاصير تورك ديئلريندە ديل قوروجولوغو، (۲) تورك رئسپوبليكالاريندا دؤولت دىلى و (۳) عومومتورك ادبى دىلى پروبلئلرى داخيلدير.

موعاصر تورکولوگیانین مئتودولوژی آختاریشلاری همیشه خصوصی صؤحبتین، موختلیف موباحیثه لرین مووضوعسو اولموشدور... و اعتیراف ائتمک لازیمدیر کی، همین آختاریشلار دونیا دیلچیلیگینده کی سوییه دن چوخ آشاغیدیر- تورکولوگیادا گئیش یا ییلمیش موقاییسه لی- تاریخی تدقیقات مئتودونون ایمکانلاریندان بئله لازیمی سوییه ده ایستیفاده ائدیلمه میشدیر. یالنیز بئله بیر فاکتی خاطیرلادیریق کی، ایندییه قدر تورک دیللیری نین موکمل بیر گئنولوژی تصنیفی یوخدور. ن.ا.باسکا کووون سون ایلره قدر آز- چوخ موکمل ساییلان تصنیفاتی آرتیق، دئمک اولار کی، کؤهنلیمیشدیر... ریازی- تخنیک دیلچیلیک مئتودلاری نین تورکولوگیا تطبیقی پروسئی ده اولدوقجا لعنچ گئدیر.

و بوگون تورکولوگیا داها چوخ کونکرت سوسیال- ایدئولوژی، معنوی- مدنی... پروبلملره مشغول اولور کی، تورک دونیاسی نین مستقیللیک قازاندیغی بیر دؤورده بو، تامامیله طبعییدیر...

تورک دونیاسینین فخری، یاخود بؤیوک تورکلردن بیر

دونیایا خالقار، میلتر، اینسانلار آراسیندا نیظام، هارمونیا (کوسموس!) یاراتماق اوچون گلدیکلرینه همیشه اورکدن اینانان تورکلر دنیانی اؤز ایراده لرینه تابع ائتمه یه چالیشماقدان داها چوخ، زامانین سوسیال-سیاسی خاراكتئرنی موعینلشدیرمه یه، قلوبال پروسئسلرین آرخاسینجا دئییل، اؤنونجه گتتمه یه جهد ائتمیشلر. تورکلی قانیچن، دئسپوت کیم تانیتماق ایسته ین تاریخچیلر ایندییه قدر بیر دنه ده اولسا اهمیتلی فاکت، ثبوت گؤستره بیلمه میش، عوضینده ایسه آنجاق بؤهتانچی آدینی اولجه دن اؤزلری اوچون تامین ائتمیشلر... تورکلر عصرلر، حتی مین ایللر بویو دنیانین موختلیف خالقارلی ایله صلح شرایطینده یاشامیش، قوردوقلاری نهنگ ایمپئریالاردا بوتون میلترلر یئر وئرمیش، دنیانین واختاشیری پوزولان هارمونیا سینی برپا ائتمک اوچون بؤیوک ایدئولوگیالار یارات-میشلار. اولنار هئچ بیر خالقین تاریخی ایله موقاییسه یه گلمه ین مؤحتشم تاریخلرینده دنیا مدنیتینه هئچ بیر خالقا موشاهیده اولونمایان بیر سوییه ده مارق گؤسترمیشلر. یالنیز بیر فاکتی خاطیرلاماق کیفایتدیر کی، دنیانین اساس دینلری نین، دئمک اولار کی، هامیسی بوددیزم، بودایزم، خریستیانلیق، ایسلام و س. موعین تاریخی دؤورلرده تورکلر طرفیندن قبول ائدلمیشدیر.

و تورکلرین، تاریخلری بویو دنیایا بو جور آچیق اولمالاری نین، دنیا ایله بو جور فعال (و تمناسیز) موناسیبتلری نین نتیجه سیدیر کی، زامان-زامان دنیا میقیاسلی موتفککیرلر، صنعتکارلار، ایجتماعی-سیاسی خادیملر، دؤولت آداملاری یئتیره بیلیمیشلر.

تورک دنیاسی نین فخری اولان حیدر علییو زمانمیزین یئتیردیگی بؤیوک تورکلردن بیر، بلکه ده بیرنجیسیدیر...

حیدر علییو هر دؤورو، هر مرحله سی مکتب اولان حقیقتن غئیری-عادی بیر عؤمور یاشامیش، یالنیز منسوب اولدوغو آذربایجان خالق نین، تورک خالقارلی نین دئییل، عومومن دنیا خالقارلی نین تصوورونده اؤزونون موکمل اوبرازینی، آیدین جیزگیلری ایله سئچیلن مؤحتشم پورترئینی یاراتمیشدیر.

... بیر دیگری نین شخصیتینه چوخ احتیراملا یاناشان قدیم تورکلردن فرقلی اولاراق، اورتا عصرلرین تورک حؤکمدارلاری، تورک بؤیوکلری آراسیندا مؤوجود عنعنه لری غدارجاسینا پوزان بیر "عادت" مئیدانا گلدی: کئچمیشی بوتونلوکله اینکار ائتمک بیر سیرا حاللاردا دب حالینی آلدی، آتالارین گؤردویو ایشلر اوغوللارا خوش گلمه دی... نیسلر آراسیندا علاقه لر قیریلدی، هر بیر تورک

حۆكمدارى، هر بير تورك بۆيويو اۆزوندن باشلايان (و اۆزو ايله بيتن!) بير تاريخ يازيلماسينا رواج وئردى... بيرى ديگرى نين قوردوغو آبيده لرى داغيتدى، تورپاغينى توربا ايله داشيتديردى... افسانه لرله، موباحيئه لرله، موبهمليكlerle دولو اورتا عصرلرين دومانيدان چيخيب داها ياخين دؤورون ۲۰ عصرين تاريخينه موراجيعت ائدك. آذربايجانين موعاصير تاريخينده حيدر عليئوه قدر اوچ گؤركملى ايجتماعى-سياسى خاديمين (توركون!) آدى چكيلير: م. ارسولزاده، ن. نريمانوو و م. ج. باغيروو. آذربايجانا رهبرليكه موعين فاصيله لرله بيرى ديگرينى عوض ائتميش بو گؤركملى شخصيتلرين بير-بيرينه موناسيبتيني گؤره سن هانسى خالقين موعاصير تاريخينده موشاهيده ائتمك مومكوندور؟..

حيدر عليئوى دؤولت ايداره چيليكى مهارتينه گؤره سلفلرى ايله موقاييسه علمك چتيدير، چونكى اونلارين هئچ بيرى بو ساحه ده بؤيوك ايستئدادا ماليك اولماميش، بير سيرا حاللاردا ايسه شرايطين بيرباشا اسيرينه چئوريلميشدير. و بو ايسه او دئمكدير كى، همين گؤركملى شخصيتلرين رهبرليك تجروبه سى تاماميله باشقا تپيلى بير رهبر اولان حيدر عليئوه چوخ آز شئى وئرميشدير... سوال اولونور: حيدر عليئوين بؤيوك دؤولتچيليك دوشونجه سى، غئيرى-عادى ايجتماعى-سياسى ايداره چيليك مهارتى (و عومومن زمانمizin بؤيوك توركونون عظمتلى شخصيتى!) هانسى اساسلار اوزرينده فورمالاشيب اينكيشاف ائتميشدير؟..

حيدر عليئو قديم تورك تورپاغى اولان ناخچيواندا دونيايا گلميشدير... ناخچيوانين مين ايللرله اؤلچولن مورككب، گرگين بير تاريخى وار، بو تورپاقدا اونلارلا بؤيوك تورك حۆكمدارى نين ماراغى، سياستى، ائتيراسلارى توققوشموش، قانلى ووروشمالار، قيرغينلار اولموشدور. بوگونكو ناخچيوانليلارين دونياگؤروشونده، معنوياتيندا، اخلاقيندا چوخ-چوخ قديم دؤورلرين بير-بيرى نين اوستونه قالانميش، سوخورلانميش دوشونجه مدنيتينه راست گلديگيميز كيمي، ديللرينده، دانيشيقلاريندا همين قديمليكه اولان تورك لئكسيكونونو، ايتوناسياسينى گؤررسينيز.

...ناخچيوان كاسيب يئردير، قيشى سويوق، يايى ايستيدير. و ناخچيوانليلارين چؤرگى، اؤزلرى دئميشكن، داشدان چيخير... گؤرونور، سرت حيات طرزى بو يئرلرين اهاليسى نين، اينسانلارى نين خاراكتئرى نين فورمالاشماسيندا آز رول اويناماميشدير. لاكين ناخچيوانليلار بو كاسيب تورپاغى عصرلر، حتى مين ايللر بويو جانلارى باهاسينا قوروموشلار، قوربانلار، شهيدلر وئرميشلر. اونا گؤره ده ناخچيوانليلارين نظرينده، يقين كى، ناخچيواندا گؤزل بير ديار يوخدور...

حیدر علیئوین قیسا بیر زاماندا قازانديغی موقایسیيگلمز ایجتماعی-سیاسی اوغورلارین ان مهم شرطی، هئچ شوبهه سیز، اونون قورخمازلیغی، جسارتی، قرانیت کیمی مؤحکم ایراده یه مالیک اولماسیدیر.

... آذربایجاندا، عومومن کئچمیش سووئتلر ایتتیفاقیندا حیدر علیئوین همین خصوصیتلری باره ده افسانه لر دولاشیر. البته، مسله بو افسانه لرین رئاللیغا نه درجه ده یاخین اولوب-اولماماسیندا دئییل، مسله اوندا دیر کی، جمعیت، ایجتماعی شوور حیدر علیئوی افسانوی شخصیت کیمی تانیییر. او، ایستر دؤولت تهلوکه سیزلیگی اورقانلاریندا، ایسترسه ده آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین بیلاواسیطه رهبرلیگینده چالیشدیغی ایللرده جسارتلی قرارلار قبول ائتمیش، همین قرارلاری دؤنمه دن، هئچ بیر مانعه یه گوزشته گئتمه دن حیاتا کئچیرمیش، دئمک اولار کی، بیر دفعه ده سؤزوندن دؤنمه میشدیر... اؤزوندن اولکی رئسپوبلیکا رهبرلیگی نین لیئرالیغینا، مرکزدن (موسکوادان!) آسیلیلیغینا، شخصی راحتلیغا مییلی اولمالارینا قارشى حیدر علیئو اسل مییلی رهبر اوبرازینی قویמוש، بوتون کسکینلیگی ایله تصدیق ائتمیشدیر.

...بوخاریدا قئید ائتدیک کی، ۲۰—۳۰-جو ایللرده هله آذربایجاندا (ومومن تورک سووئت رئسپوبلیکالاریندا) "تورک" سؤزو قاداغان اولونمامیشدی: "تورک دیلی"، "آذربایجان تورکلری نین ادبیاتی"، "تورک مدنیتی"، "تورک تئاتری"، "تورک ایشچیسى" و س. ایفاده لر بؤیوک تاریخی اولان بیر مییلی هادیسه نی هله اؤز آدی ایله آدلاندیریردی. حیدر علیئوین گنجلیگی محض بو ایللرده کئچمیشدی... ۳۰-جو ایللرده (خصوصیله همین اونیللیگین بیرینجی یاریسیندا) آذربایجان اورتا مکتبلرینده آنا دیلی، ادبیات، تاریخ فنلری تورکچولوکدن هئچ ده تامامیله "خیلاص اولمامیشدی". تورکیه ایله موقایله اساسیندا آذربایجانا گلیمیش تورکیه لی موخصیصلرین ۲۰-جی ایللرده ترتیب ائتدیکلری پروقراملار، درسلیکلر هله بو و یا دیگر درجه ده قوووه ده ایدی. وطنینی سئون موعیملر ده واردی... و ۳۰-جو ایللرین اینقیلابی جوشغونلوغو، سیاسی-ایدئولوژی تلاتوملری مکتبلرده ایستر-ایسته مز مییلی حیسرله کومپرومیسه گیرمه لی اولوردو. حیدر علیئو تحصیلینی بئله بیر مکتبه آلمیش، ۳۰-جو ایللرین تبددولاتلی ایدئالار موحیطینده بؤیوموشدو. همین موحیط اینسانی کؤله یه ده چئویره بیلردی، مییلی ایدئالار اوغروندا موباریزه ده...

... حیدر علیئوده تورکچولوک دویغولاری گنج یاشلاریندا اورتا مکتب شاگیردی ایکن اوپانمیشدی. او زامان تورکچولوگو اساسن تورکیه یه — یئگانه موسقیل تورک دؤولتینه مارق موعین ائدیردی.

بۆیوک تورکچو سونرالار خاطیرلاییردی کی، " جوجوق ایکن، گنج یاشلاریمدا تورکیه یه بۆیوک حۆرمتیم، محبتیم وار ایدی. ایندی اولاییلر کی، ائله بۆیوک سیرر دئییل آچیم، او واختلار من تورک دیلی لوغتینی، تورک دیلی درسلیگینی گۆتورموشدوم، تورک دیلینی اؤیره نیردیم. بونو دا آچیق دئییه بیلرم کی، موعلیمیم ده وار ایدی، بیر مودت ایکی-اوچ ایل منه تورک دیلی اؤیرتدی. تورکیه نین تاریخینی اؤیره نیردیم، شاعیرلرینی اؤیره نیردیم. گنج ایکن ایندی منیم یاشیمدا اولان آدمالار اولاییلر کی، بونو خاطیرلا سین، مثلن، رشاد نوری گونته کی نین " خالی قوشو " رومانی بیزیم هامیمیزی حیران ائدن بیر اثر ایدی... آنجاق من " ×الیقوشو " نو ۱۳-۱۴ یاشیمدا اوخوموشدوم. او منی حیران ائتمیشدی ". حیدر الیئو داها سونرا خاطیرلاییر: " بیر " ×الیقوشو " دئییل، بیز او واختلار تورکیه نین بۆیوک شاعیرلرینی، یازیچیلارینی اؤیره نیردیک. ابدولھق هامید، توفیق فیکرت و بیر نئجه باشقالاری بیزیم او واخت، اورتا مکتبده اوخودوغوموز ایللرده ادبیات درسلیکلریمیزه داخل ایدی. ادبیات درسلیکلرینده تورکیه نین بو بۆیوک یازیچیلاری نین، شاعیرلری نین اثرلری ایندی ده گۆزومون قاباغیندادیر. ینی من گنج یاشلاریمدا بو دا طبعیدیر، بورادا هئج بیر غئیری-طبعی شئی یوخدور، ایچریمدن، کۆکومدن، قلیبمدن، معنویاتیمدان گلن بیر حیسیاتدیر کی، تورکیه یه بۆیوک ماراقلا، حیرانلیقلا باخیردیم "...

گله جگین بۆیوک آذربایجان و عومومن تورک دؤولت خادیمینی تورکیه یه (هم یاخین، هم ده ال چاتمایان، اوزاق مملکته!) هله ایلک گنجلیگیندن باغلایان حیسلر اونو حیاتی نین هئج بیر دؤورونده، مرحله سینده ترک ائتمه میشدی: " ... بیز تورکیه ایله آذربایجان آراسیندا حیات کۆرپوسونو، اومید کۆرپوسونو یاراداندا دا من بو حیسیاتلاری یاشادیم. او واخت من ناخچیواندا یاشاییردیم. حیاتییم بئله گتیردی کی، من ناخچیواندا دوغولدوم، بۆیوک بیر یول کئچدیم، موسکوا یا گئتدیم. اوندان سونرا گلیب دوغولدوغوم یئرده یاشاماغا مجبور اولدوم. منیم اوچون بو دا چوخ گۆزل بیر دؤوردور. اونا گۆره گۆزل بیر دؤوردور کی، تورکیه ایله آذربایجان آراسیندا عصرلر بویو حسرتینده اولونان کۆرپونون تیکلمه سینده ایشتیراک ائتدیم، او کۆرپونون اینشاسینی آپاردیم و تورکیه نین بۆیوک اوغلو سولئیمان دمیرال له، تورکیه نین میلّت وکیللری ایله، ناظیرلری ایله بیرلیکده حسرت، اومید کۆرپوسونو بیر یئرده آچدیق "...

۱۹۹۴-جو ایل نوایبرین ایلک گونلرینده تورکیه نین بۆیوک میلّت مجلسینده یادا سالدیغی بو خاطیره لره حیدر علیئو اونو دا علاوه ائدیر کی، " ... آذربایجاندا بئله حسرتلرله یاشامیش آدمالار چوخ اولوب. اونلارین بیر چوخو بو گونلری گۆرمه دن حیاتینی دییشیب. آنجاق بیز خوشبختلردنیک

كى، بو گونلرى گليب گۆرموشوك. توركيه ايله آذربايجانين برابرليگىنى، دوستلۇغونو گۆرۈرۈك، اونون شاھىدىگىك و بو دوستلۇغو داھا دا اينكىشاف ائتديرمك اوچون فعاليت گۆستىرىك... "

۳۰-جو ايللرين سونلارينا دوغرو سسرى-ده (خوصوصيله آذربايجاندا) توركچولويه قارشى آپاريلان غدارجاسينا موباريزه ميللى-ايجتىماعى تفككوردە دەشتلى سارسىنتيلار تۇرتدى، دوشونمە يە قايل اينسانلار سووت ايئولوگىياسى نين امانسىز تضييقى آلتيندا محو ائيدىلر، بوتۇو خالقارلار يئرندن-يوردندان ديدركين دوشدولر: كريم تاتارلارى، مۇسختى توركلرى، شىمالى قافقاز توركلرى... اورتا آسيا و قازاخىستان چۆللرينە، جنوبى آذربايجانلار ايسە ايران سورگون اولوندولار...

البتتە، همين ايللردە حيدر عليئو هلە گنج ايدى، ديشن، پوزولان، يئنىدن دوزولمە يە جەد ائدن، غدار ايدئولوگىيالار، امانسىز مووقلر، جوشغون ائەتىراسلار ايلندە اويونجاغا چئوريلمىش دونيانى آنجاق گنجلىك ماراغي ايله سئير ائدير، حياتدا آنجاق اونا مخصوص اولان، طالعين محض اونون اوچون آيريدىغى يئرى آختايريدى... ايلك تاپىنتيلار دؤلت تهلوكە سىزليگى اورقانلاريندان باشلاندى، اطرافداكى حادىثە لرى ايزلە مە يە، آراشديرماغا، فئومئثال يادداشينا ييغيب تحليل ائتمە يە مئىللى اولان گنج چوخ قيسا بير مودتدە اؤز ايشى نين اوستاسينا چئوريلدى: اونون چاليدىغى ساحە دونيانين ترس اوزونو گۆرمە يە، حادىثە لرین، پروسۇسلرين ماهيتينه وارماغا، آرتيق حۇكمفرما اولموش سووت ايدئولوگىياسى نين فعاليت مئتود و اوسوللاريني موشاهيدە ائتمە يە ايمان وئيريدى... دؤلت تهلوكە سىزليگى اورقانلارينداكى ايشى گلە جگين بۇيوك ايجتماعى-سياسى و دؤلت خادىمى نين مۇحكەم خاراكتىرىنى، سرت منطقىنى داھا دا جىلالايريدى...

حيدر عليئوين دؤولتى ايدارە مەھارتى نين فورمالاشماسيندا ۵۰-۶۰-جى ايللر حللئيدىجى رول اوينامىشدير، محض بو ايللردە رۇسپوبلىكا رەھبرليگيندە كى يوكسكلىگى عئىنى زاماندا اونا ايمان وئيريدى كى، سووت دؤولتچىليگى نين هم مضمونو، هم دە پراكتيكاسينا دريندن بلد اولسون. بو جور دريندن بلدلىك آشاغى-يوخارى قيرخ ياشلاريندا اولان، آرتيق يئتكين دؤولت ادامينا بيرينجى نۇوبە دە كيفايت قدر موركك سوسىيال-سياسى موحيطدە فعاليتى نين ستراتىگىياسى ايله تاكتيكاسىنى دوزگون علاقه لنديرمك مەھارتى قازانديردي.

گئنىش يايىلمىش بئلە بير فيكىر مۇوجوددور كى، ۸۰-جى ايللردە سووت دؤولتى رەھبرليگيندە ايشلە مە يە آپاريلان حيدر عليئو موسكودا او سوييه دە يئگانه تورك ايدى؛ اصليندە همين سۆزلرى بو و يا ديگر شكيلدە ۵۰-۶۰-جى ايللرين باكىسى بارە دە دە دئمك مومكوندور... باكىدا آذربايجان رەھبرليگيندە م.ج. باغيرووون موحاكىمە سيندن سونرا ميللى كادرلار آرتيق هئج نى حلل ائتميدىلر،

دۆلەت تهلوكه سىزلىگى اورقانلاریندا ایسه وضعیت، سادجه اولاراق، مىللى منافعلر باخیمیندان فاجیعه لی ایدی. حیدر علیئو سونرالار موسكودا گۆرمک ایسته دیگی ایشلری باکیدان باشلادی.

روس-سووت دۆولتچیلیگى نین تاریخی اساسیندا قدیم تورک دۆولتچیلیگى نین عصرلر بویو قازاندىغى تجروبه دایانمیشدی... ۹-۱۲ عصرلرده قیپچاقلار، ۱۳-۱۶ عصرلرده مونقول-تاتارلار، گۆركملى تورکولوق ل.ن. قومیلووون ثوبوت اتدیگی کیمی، اوراسییا دۆولتچیلیگینی یاراتدیلار. ۱۷-۱۸ عصرلرده قریب اوروپانین موعاصیر تئخنىکایا اساسلانان دونیا حاکیمیتی ایدیعلارلار روسیانی دا اؤز آغوشونا آلدی، اوروپالی اولماغا جهد ائدن روسییا سارایى اوروپالی کیمی یئمگی، گئیمگی، دانیشماغى هله عمللى-باشلى منیمسمه میشدی کی، ۱۹ عصر گلدی. اوروپا روسییدا داها چوخ سیلاحی، حربی تئخنىکاسی، اینقیلابی چئوریلیش ایدئالارلار، عوضیانلارلار ایله گۆرونمه یه باشلادی... و گۆرمه میش روسییا بیر-بیری نین آردینجا چئوریلیشلره معروض قالیب، نهایت کی، غئیری-عادى، آنالوقو اولمایان بیر دۆولته سووت دۆولتینه چئوریلدی.

...هانسی قیافه ده تظاهور ائدیرسه-اتئسین، ماهیت اعتیبارله بیر تورک دۆولتی اولان روسییا سسرى دۆولتچیلیک تفکورو ضعیف روس اسلاویان خادیملىرى طرفیندن هئچ زامان نورمال ایداره ائدیله بیلمه میشدیر. تورکلر ایسه ۱۶ عصردن اعتیبارن یوکسک ایداره چیلیبه، دئمک اولار کی، بوراخیلما میشلار... اونا گۆره ده روس-اسلاویانلارلا آرسایلی (آز قورخولو!) غئیری-تورکلر آراسیندا همیشه نه ایسه بیر یاخینلاشما، دۆولت ایداره چیلیگینه قارشیلیقلى موناسیبت، غئیری-رسمى سازیش اؤزونو گؤستریمیشدیر.

حیدر علیئو اؤز بؤیوک تورک عاغلى ایله بونلارلار گؤروردو. و اصلینده، چوخ شئیلری گؤروردو... سووت تورکلویو کوممونیزم بابراغی آلتیندا تاکتیکی حرکت قابیلیتینی بوتونلوكه ایتیرمیشدی، روس-اسلاویان دوشونجه سی بیر کنده قوردوغو کوممونیزمی کولخوزو بوتؤو بیر اؤلکه ده قورماغا چعلیشیردی، آرسایلی (لاکین چئوپک) خالقارلار کوسموپولیت موحیطده داها سربست حرکت ائدیردیلر.

...حیدر علیئوین آذربایجان کپ مکنین بیرینجی کاتیبی سئچیلیمسیندن بیر نئچه ایل سونرا آذربایجانین ایقتیصادی، ایجتماعی-سیاسی، مدنی تاریخینده حقیقتن یئنی بیر دؤور باشلاندى. باکی هله موسکوا دئییلدی، سووت حاکیمیتی باکییا، دئیک کی، تبیلیسیدن، یاخود یئرئواندان چوخ اهمیت وئریردی. ۱۹۲۶-جی ایلده باکیدا ۱ تورکولوزی قورولتای کئچیریلیمیشدی، بورادا شرق خالقارلار نین

مجلسلىرى، يىغىنچاقلارنى اولموشدو، بورادان شرق دونياسىنا تارىخى يوللار اوزانيردى... باكى شرخين قاپىسى ايدى.

حيدر عليئوڭ باكىدا گۆزلە نىلمە ين بير سربستلىكلە رىسپوبلىكانى ايداره ائتمە يە باشلاماسى نىنكى موسكوادا، ھىچ باكى نين اۋزونده دە راحت قارشىلانمادى. نىيە؟ اونا گۆرە كى، يىنى دۋولت باشچىسى گۆزلە نىلمە ين بير حالدا ئىچە ايللرين سوكونتىنى حركتە گتيردى، سىماسىزلاشماغا گئدن مىلتى اوباتدى، تورك دوشونجه سىنى سىلكلە دى، پوزولماقدا اولان ايجتماعى اخلاقى دىندىردى... بو ايسە اۋزونە مۇحكەم يىر علمىش، گئدىنى سۇيۇب، گلە نى اۋيىمكلە ئىتيراللاشديران، موختىليف مىلتلردن عىبارت مأمورلارنى تامين ائتمىردى؛ شانتازا، بۇھتانا ال آندىلار، لاكىن بو تورك او بىرى توركلردن دئىيلىدى...

موسكوايا گلدىكدە ايسە... بۇيوك بير ايشە باشلادىغىنى ياخشى بىلن حيدر عليئو، اول، ل.ى. برئىئونىن شىخسىندە اۋزونە مۇحكەم داياق تاپمىشىدى، ايكىنجى طرفدن، اىقتىسادىياتى دىرچلدىن، " كوممونىزمىن ماددى بازاسى " نى حاضىرلايان بير رىسپوبلىكا رەبرىنە آچىق شكىلدە قارشى چىخماق اوچون ھىچ بير جىدى اساس يوخ ايدى...

تورك حۇكىمدارلارنى نين بۇيوك غىننە لرېنى داوام ائتىدىن آذربايجان رەبرى رىسپوبلىكانى نەنگ تىكىنتى مېدانىنا چئويدى: باكى شەرى گۆرونمە مىش بير سورعتلە آبادلاشدىرىلدى، ناخچىواندا، گنجه دە، سومقايىتدا، رىسپوبلىكانىن رايون مركزلرىندە مدنيت ائولرى، مكتبلر، اينزىياتى بىنالار، ياشايىش ائولرى تىكىلدى، كاناللار چكىلدى، سو آنبارلارنى يارادىلدى و س. و اى. آ. حيدر اىئىئو بو واختا قدر ايتتىفاق مىقياسىندا، دئىمك اولار كى، آدى چكىلمە ين رىسپوبلىكانى سىرى نين ان قاباقچىل موسلمان-تورك رىسپوبلىكاسىنا چئويدى؛ اون ايلدن آرتىق مودتدە حيدر عليئوڭ آذربايجانىن اىقتىسادى، مدنى، معنوى يوكسە لىشى اوچون گۆردويو ايشلرى او زامان سىرى رىسپوبلىكالارىندان ھىچ بىرى نين رەبرى گۆرمە مىشىدى... ھىچ دىگر گۆركملى توركلر دە. كوناىئولە ش.ر. رشيدوو دا گۆرە بىلمە مىشىدىلر... حالبوكى اونلارا نىسبتن جاوان حيدر عليئو آرتىق موعىين تاكلتىكى مقصدلرلە موسكوانىن گۆزلرىنى قاماشدىرماقلا كىفائىتلنمىر، منسوب اولدوغو مىلت اوچون چوخ بۇيوك ايشلر گۆرمە يە، ستراتىژى پلانلارنىنى حياتا كئچىرمە يە چىلىشىردى.

ھىمىن پلانلاردان بىرى، بلكە دە بىرىنجىسى خالقين اۋزونو اۋزونە تانىتىدىرماق، اونون نورمال ائتئوكتورولوۋى حياتىنى برپا ائتمك ايدى...

حیدر علیئو آذربایجان تاریخی نین ان موختلیف پروبلئملری نین اؤیره نیلمه سینه، میلی تاریخی تفککورون اویدیلماسینا خصوصی اهمیت وئردی، ایختیصاصجا تاریخی اولان (و، آذربایجان دؤولت اونیورسیتتی نین تاریخ فاکولته سینی بیتیرمیشدیر) حیدر علیئو اوچون تاریخ یالنیز " اوزو کئچمیشه سییاست " دئییلدی، هم ده و بلکه ده داها چوخ میلتن اؤز حاقیقی کئچمیشینی دریندن اؤیره نیب گله جگه حاضیرلیقلی گتتمه سی اوچون بیر مکتب، ایلهام منبعی ایدی. آذربایجان خالقی نین منشایی، فورمالاشماسی، آذربایجان میلتنی نین تشککولو کیمی مهم تاریخشوناسلیق پروبلئملری محض ۷۰-جی ایللرده بوتون علمی-ایدئولوژی کسکینلیگی ایله قویولدو، موشاویره لر، موزاکیره لر کئچیریلدی. و بو گرگین آختاریشلار هئچ بیر علمی آدی، عالیملیک درجه سی اولمایان حیدر علیئوین بیلاواسیطه، یاخود دولاییسی ایله رهبرلیگی آلتیندا گئدیر، واختاشیری اونا معلوماتلار وئریلیدی.

...ونون اوچون تاریخ سوسیال-سیاسی تاریخله محدودلاشمیردی، حیدر علیئو میلی دیل، ادبیات، مدنیت و س. تاریخی نین پروبلئملری ایله ده ماراقلانیر، موتخصیصلری سفربر ائیدیدی. آذربایجان ادبیاتی نین، مدنیتی نین یالنیز تاریخی ایله دئییل، بوگونو ایله ده سونسوز ائنترژی ایله مشغول اولان، آذربایجان یازیچیلاری، مدنیت، اینجه سنت خادیملری ایله آردیجیل گؤروشن، اونلارین قورولتایلاریندا فعال ایشتیراک ائدن رئسپوبلیکا رهبری میلتن یارادیجی قوووه لرینی اولکی ایلرین اتالتیندن چیخاردی، اونلارا گؤرکملی یازیچی، اینجه سنت، مدنییت، علم خادیمی نین سداسی محض رئسپوبلیکا رهبری نین نوفوذو سایه سینده قیسا بیر زاماندا سسری نین مرکزیندن گلمه یه باشلادی... یئنی آذربایجان حیدر علیئوین رئسپوبلیکایا رهبرلیک ائتدیگی ایللرده تکجه نئفتی، پامبیغی، اوزومو ایله دئییل، معنوی-اینٹللئکتوال ثروتلری ایله ده ایتتیفاق میقیاسیندا مشهورلاشمیشدی...

رئسپوبلیکانین موختلیف رایونلاریندا دنیا مدینیتیندن، دئمک اولار کی، تجرید ائدیلمیش شکیلده یاشایان، لاکین زحمتکش، ایستعدادلی خالقین آذربایجانین مرکزی ایله علاقه لری نین گئنیشلنمه سینده ده حیدر علیئوین بوگونه قدر دریندن آراشدیریلمامیش (لاکین آراشدیریلمایا احتیاجی اولان!) مهم خیدمتلری اولموشدور، محض بو گؤرکملی شخصیتین، بؤیوک دؤولت خادیمی نین اوزاقگورن سییاستی نتیجه سینده باکی " بین المیلل " شهردن میلی شهره چئوریلیدی... ینگانه عومومیتتیفاق تورکولوگیا ژورنالی دا ۱۹۷۰-جی ایلدن محض باکیدا چیخماغا باشلادی.

آذربایجانا رهبرلیک ائتدیگی ایللرده یالنیز آذربایجان ایجتماعیتی دئییل، عومومن سووئت ایجتماعیتی گوردو کی، حیدر علیئو تکجه قورخماز، جسارتلی، مؤحکم ایراده لی بیر رهبر یوخ، هم ده مودریک، ائسیکلوپئدیک معلوماتا، گوجلو منطقیه مالیک، جمعیتی دریندن بیلن، اونو بو و یا دیگر مقصد اوغروندا حرکتیه سفربر ائتمگی باجاران تشکیلاتچی دؤولت خادیمی، یوکسک سوییه لی ایدئولوگدور... بئله شخصیتلر ل.ی. برژنئو دؤورونده ایستر موسکودا، ایسترسه ده رئسپوبلیکالارین رهبرلیگینده چوخ دئییلدی، اؤلکه "راحت" یاشاماغا مئیلی ایدی، تاریخی پروبلملر، نئجه دئیرلر، دوندورولموش، "یئنئ فیکرین"، "یئنئ مووقع"، "یین، سیاسی-ایدئولوژی آختاریشلارین قاپیسی باغلانمیشدی... یاشی اؤتموش، لاکین طبیعتن خئییرخاه اولان، آذربایجانا (حیدر علیئو!) خصوصی موناسیبت بسله یین ل.ی. برژنئو آیاقلاری دولاشا-دولاشا دونیانین موختلیف اؤلکه لرینی گزیر، صمیمی-قلبدن صولح ایستییردی... لاکین موسکوا افغانیستانا قوشون یئتریتدی و اوغورسوز محاریبه یه باشلادی...

ل.ی. برژنئو اثراسی باشا چاتیر، سون دؤورونو یاشایان سووئت دؤولتی نین رهبرلیگینده تنزولدن چیخیش یوللاری آختاریلیردی. وضعیتین مورککبلیگی چوخلو سواللار دوغورور، آختاریشلار سؤوق ائدیر، موختلیف ایدئوالار، مولا حیظه لر مئیدانا چیخیردی. و طبعی کی، موختلیف خاراكتئرلی قوووه لری هم داخلده، هم ده خاریجده فعالیتیه، آکتیو حرکتیه سؤوق ائدیردی.

۷۰-جی ایللرین سونو ۸۰-جی ایللرین اوللرینده سوو. ایکپ مک نین سیاسی بوروسوندا (فاکتیکی اولاراق اؤلکه رهبرلیگینده) اوچ تورک واردی: دین محمد کونایئو (قازاخ)، شرف رشیدوو (اؤزبک) و اللی یاشلاریندا اولان حیدر علیئو... زامان بو تورکلردن اوچونجوسونو تدریجن اؤن مووقعیه روسلارلا تکباشینا مباریزه مووقعینه چیخاریردی.

...۸۰-جی ایللرده سووئت دؤولتی نین رهبرلیگینده آردیجیل دییشیکلیکلر گئتدی. باش کاتیبیلر بیردیگربنی عوض ائدیر، سیاسی بورونون ترکیبی دییشیردی. حیدر علیئو بئله بیر مورککب دؤورده موسکوا یا چاغیریلدی، سیاسی بورونون عوضوو، ناظیرلر سووئتی سدری نین بیرینجی معاوینی اولدو. بو، سووئت دؤولتی یاراناندان بری تورک-موسلمان دؤولت خادیمی نین گلیب چیخدینی ان بؤیوک وظیفه ایدی... تاریخی بیر قدر ده گئنیش میقیاسلی گؤتورسک، ان گئجی ۱۶ عصردن بری تورک-اسلاویان-سووئت دؤولتی نین رهبرلیگینده ان یوکسک وظیفه الده ائتمیش تورک، موسلمان ایدی...

۸۰-جی ایللرین اورتالاریندا آرتیق حیدر علیئو سووئت دؤولتی رهبرلیگینده یالنیز آذربایجان خالقو نین یوخ، عومومن تورک-موسلمان خالقلاری نین لیدئری ایدی، تورک دونیاسی نین هم استراتژی، هم ده تاکتیکی پروبلملرینی حلل ائتمک یالنیز اونون اوزرینه دوشوردو. و حیدر علیئو دؤیوشوردو. ...دئییه سن، الله سووئت تورکلرینه او قدر ده کیچیک اولمایان بیر شانس وئرمیشدی. قطعیتلی، مودریک، انئرژیلی تورکون اطرافیندا بیرلشمک، تورکلرین داغیلیمیش حوقوقلارینی، صلاحیتلرینی برپا ائتمک، بلکه ده، مومکون ایدی. لاکین تورک رئسپوبلیکالاری نین رهبرلرینه بو دفعه ده لازیمی جسارت اولمادی. روس شووینیزمی ایسه آباقدا ایدی. م. قورباچوو منفور " پئرسٹرویکا " فیریلداغینا باشلامیشدی... حیدر علیئوین قارشیسیندا ایکی یول قالیردی: یا آخیراجان (طبعی کی، مغلوب ائدیلجن!) دؤیوشمک، یا دا اؤز کاریئراسینی گؤزله ییب گیجسر م. قورباچووون آوانتوریست ساییقلامالارینی مودافیعه ائتمک...

او بیرینجی یولو سئچدی... و حیدر علیئوله م. قورباچوو ایلک دفعه قازاخستان مسله سینده اوز- اوزه گلдіلر. م. قورباچوو واختیله سیاسی بورودا بؤیوک نوفوذو اولموش دینموهممد کونایئوی قازاخستان رهبرلیییندن کنارلاشدیرماق، یئرینه روس گ. کولبینی قویماق قرارینا گلدیگینی سؤیله دی. حیدر علیئو قطعی شکیلده اونون علییه اینه چیخدی: اول، دینموهممد کونایئو ۲۰ ایلدن چوخدور کی، رئسپوبلیکایا اوغورلا رهبرلیک ائدیر، نه اولسون کی، یاشلیدیر؟.. اگر دینموهممد کونایئو چیخاریلمالیدیرسا یئرینه قازاخ قویولمالیدیر (مثلن، ناظیرلر سووئتی نین سدری نورسولطان ناظاربایئوبایئو)، روس یوخ!..

م. قورباچوو و اونو مودافیعه ائدن، بیر سؤزونه ده یوخ دئمه ین سیاسی بورو " مقصدینه چاتدی " . لاکین قازاخستاندا م. قورباچووون بو قرارینا قارشو کوتلوی چیخیشلار اولدو، همین چیخیشلار مرکز طرفیندن " میلتچیلیک " ائلان ائدیلدی... قازاخستان تورک گنجلیگی نین میلی حوقوقلارینی قوروماق اوچون آیاغا قالخماسیندا، عومومیتله قازاخ میلی دؤولتچیلیک شوورونون اویانماسیندا حیدر علیئوین خیدمتی، ائله بیلیریک کی، همیشه خاطیرلانا جاقدیر.

...م. قورباچووون آذربایجانلا باغلی نادان سیاستی، اؤزباشینالیقی او حدده چاتدی کی، ۱۹۸۷-جی ایلین سونلاریندا سیاسی بورونون ایجلاسیندا حیدر علیئو اونو ایتتیهاام ائتمه لی اولدو. باش کاتبین حیاسیزجاسینا دئدیگی " سن آذربایجانین ایشلرینه قاریشما! " سؤزلریندن هیددتلن کئچمیش آذربایجان رهبری، عومومن آرتیق آذربایجانلیلارین لیدئرینه چئوریلیمیش حیدر علیئو تورکون سون اومیدی اولان فیزیکی گوجوندن ایستیفاده ائتمه لی اولدو، اگر سیاسی بورونون عوضولری آرایا

گیریب سون درجه ده غضبلمیش تورکو ایجلاس سالونوندان چیخارماسایدیلار، م. قورباچوو لایبق اولدوغو جزاسینی، هئچ شوپبه سیز، آلاقادی.

...روس شووینیزی اونونلا اوز-اوزه دایانان سونونجو تورکو ده ترک-سیلاح ائتدی. حیدر علیئو موسکودا تجرید ائیدیلدی، اونونلا گوروشمک قاداغان اولوندو، حرکتلری ایزله نیلدی. بو آرمیش کیمی، دوغما آذربایجاندا اونون علثیه اینه آمانسیز تبلیغاتا رواج وئریلدی. و همین تبلیغات گنده-گنده آذربایجان تورپاقلاری دا منفور اثرمنیستان طرفیندن ایشغال ائدیلهردی. موسکوا بونونلا دا کیفایتلنمه ییب، باکییا قوشون یئریتدی، ایطاعتسیر خالق غدارجاسینا جزالاندیردی...

۸۰-جی ایللرین سونو ۹۰-جی ایللرین اوللرینده آذربایجاندا حیدر علیئوین وطنه دؤنمه سینه موناسیبت بیرمنالی دئییلدی: موسکوانین " کادرلار " ۱، حاکیمیه جان آتان (لاکین دؤولت ایداره چیلیگی ساحه سینده سریشته سیز) قوووه لر، اونلارا قوشولموش " ماراقلیلار " ... " قوووتلی ال " دن (اصلینده " قوووتلی باش " دان!) چکینیردیله؛ گئیش خالق کوتله لر، خصوصیلره اورتا و یوکسک ایختیصاصلی ضیالیلار، یازیچیلار، مدنیت، علم خادیملری، امین-آمانلیق طرفدارلاری... ایسه تجروبه لی دؤولت خادیمینی گؤزله بیردیله.

...حیدر علیئو آذربایجانا اؤلکه نین عومومن محو اولماق تهلوکه سی آلتیندا اولدوغو زامان گلدی. و آذربایجان نینکی خیلاص ائتدی، اونو هم ده تورک دونیاسی نین قاباقجیل مملکتلریندن بیرینه چئویردی. بو گون آذربایجان حاقیندا دانیشماق تورک دونیاسی باره سینده، حیدر علیئو حاقیندا دانیشماق ایسه تورک بؤیوکلریندن بیر باره سینده بحث ائتمک دئمکدیر. موسقیلیک الدهه ائتمیش هئچ بیر (دیگر) تورک دؤولتی نین باشچیسو بو سوییه یه عومومن تورک دونیاسی نین لیدئری اولماق سوییه سینه گلیب چاتمیشدیر...

زنگین دؤولت ایداره چیلیگی تجروبه سی (و پوتنسیالی) اولان آذربایجان پرنزیدنتی تورک دونیاسی نین بیرلیگی اوچون نه قدر بؤیوک ایشلر گورموشدورسه، اوندان دا بؤیوک ایشلر گورمک گوجونه، ایمکانلارینا مالیکدیر. بورادا صؤحبت گؤزل نظری فیکرلر سؤیله مکدن، " یئرینه تورک بایراغی سانجماق " دان گئتمیر، کونکرئت، پئرسپئکتیولی ایشلردن گئدیر. آذربایجان رهبرلیگینه یئئیندن گلدیکدن، سیاسی حاکیمیت الدهه ائدیلهدیکن سونرا حیدر علیئوین فعالیتینده بیر سیرا ساحه لر آیدین جیزگیلری ایله سئچیلیر:

— آذربایجانین ایقتیصادی، سیاسی، ایجتماعی پروبلئلری نین حللینده تورک دونیاسی نین ایمکانلاریندان ایستیفاده ائتمک؛

— تورک دۇنياسى نىن قوۋوھ لرىنى بىرلەشدىرمەك، ھەر ھانسى تورک دۆۋلىتى نىن (خۇسۇسىيە بىن الخالق) پروبىلىملىرى نىن ھللىدە تورک دۇنياسى نىن بىرگە ھركىتىنى تامين ائتمەك؛

— تورک دۇنياسى نىن بىن الخالق نۇفۇزىنۇن داھا دا گۇلەندىرىلمە سىنە چالیشماق و بونۇن اوچۇن ھەر بىر مۇستەقىل تورک دۆۋلىتى نىن ايمكانلارنىدىن يارارلانماق و س.

...ھىدر ەلىۋىن تورک دۇنياسى نىن پروبىلىملىرى ايله داھا اړدىجىل مشغۇل اولدۇغو مەرھلە ۱۹۹۳- جو ایلدن، مۇستەقىل اذربايجان رۇسپوبلىكاسى نىن پړژىدئىتى سئچىلدىن سونرا باشلايىر. اىستانبولدا اقتصاىى امكداشلىق تشكىلاتى نىن ۲-جى گۇرۇشونۇن اىشتىراكچىلارينا ۵ اىيول ۱۹۹۳-جو ايل تاريخلى موراجىعتىندە ھىدر ەلىۋ دئىمىشدى: " اقتصاىى امكداشلىق تشكىلاتى اۆلكە لرى نىن توركىە نىن، ايرانىن، پاكىستانىن، افغانىستانىن، قازاخىستانىن، اۆزبەكى ستانىن، توركمەنىستانىن، قىرغىزىستانىن، تاجىكىستانىن، اذربايجانىن اىستيفادە ائدىلمە مىش زنگىن طبعىي ثروتلرى، ماتئريال احتىياطلارى واردير. اونلاردان بىرگە اىستيفادە اولونماسى اسل مۇسلمان اىنتىباھىنا چئوريله جك، بوتۇن بشرىتىن اينكىشافىنا تۆھفە وئره جكدىر " ... بو موراجىعتدە توركلوك دوشۇنجه سى نىن ان اۆزى اوچ تاريخى علامتى عكس اولونۇر:

(۱) ايرى-ايرى تورک دۆۋلتلىرى نىن مۇستەقىللىگى نىن مودافىعە اولونماسى؛

(۲) تورک (و عومۇم مۇسلمان) دۇنياسى نىن بىرلىگىنە چالیشىلماسى؛

(۳) ھمىن بىرلىگىن دۇنيادا ھارمۇنىيا يارادىلماسىنا خىدمت ائتمە سى ايدئىاسى نىن مودافىعە سى. ...ھىدر ەلىۋ تورک بىرلىگى نىن مۇھكىملە نىب اينكىشاف ائتمە سىندە توركىە نىن رولۇنو ھمىشە يوكسك قىيمەتلەندىرىمىش، توركىە جۇمھۇرىيىتى نىن يارادىجىسى مۇسۇفا كامال ائاتۇركۇن تاريخى فعالىيىتىنى دۇنە-دۇنە دىرلەندىرىمىش، اونو " يگىرمىنچى عصرىن بشرىتە وئردىگى بۇيۇك دوھالاردان " سايىمىشدير. توركىە ھاقىندا مۇختەلىف واختلاردا دئىلىمىش اشاغىداكى سۆزلرىن ھامىسى ھىدر ەلىۋە مۇسۇسۇر: " توركىە ھازىردا دۇنيانىن سىياسى دورۇمۇندا نۇفۇزلى تائىر قوۋوھ سىنە مالىك، عومۇمبشرى دىرلىرى قۇرۇماق عزمىندە اولان، اىقتىسادى و مدنى سويىيە سى اعتىباريله اينكىشاف ائتمىش قۇدرتلى دۆۋلتلردن بىرىنە چئورىلىمىشدير... " ، " اذربايجانلىلارنى قىلىندە توركىە نىن خۇسۇسى يئرى وار... " . " توركىە اذربايجان اوچۇن قارداش، دوست اۆلكە دىر " . " توركىە ايله اذربايجان اراسىنداكى علاقە لرىن قدىم و زنگىن تاريخى وار " . " ايندى اذربايجان رۇسپوبلىكاسى بىر مۇستەقىل دۆۋلت كىمى توركىە جۇمھۇرىتى ايله بوتۇن ساحە لردە علاقە لرىن اينكىشاف ائدىرىلمە سىنە چەلىشىر... " . " من بو گۇن بىر داھا توركىە تورپاغىنا اياق

باسماغیما، تورکیه تورپاغیندا اولماغیما گۆره اؤزومو چوخ خوشبخت حساب ائدیرم... " . " یئنی دوغولموش موستقیل آذربایجان دؤولتی تورکیه نین کؤمگینی، یاردیمینی، قایغیسینی دایم حیس ائدیر " . " هله گنج یاشلاریمدا کیتابلاردان، قزئتلردن تورکیه حاقیندا، تورک خالقی حاقیندا اوخویارکن تورکیه یه همیشه حسرتله باخیر، اونا بؤیوک مارق گؤستریر، بؤیوک میلت مجلسی نین ایشی باره ده، اونون قبول ائتدیگی قرارلار باره ده معلوماتلاری هوسله، دیقته اوخویوردوم " . " ... بیزیم تاریخیمیز بیر، دیلیمیز بیر، دینیمیز بیردیر " . " ... تورکیه ایله آذربایجان آراسیندا ایندییه دهک یارانمیش علاقه لر یئنی مرحله یه کئچیر " . " ... خالقاریمیز بیر کؤکندیر... حتی سون دؤورده آیری دوشمگیمیز ده بو بیرلیگیمیزی الیمزدن آلامیشدیر. ایندی بیز بو بیرلیگی داوام ائتدیرمک اوچون بوتون ایمکانلارا مالیکیک... " . " بیز بیر میلت، ایکی دؤولتیک... " . " بورادا، بو سالوندا کیمین تورکیه لی، کیمین آذربایجانلی اولدوغونو آیرماق مومکون دئییلدیر... " . " آذربایجانلا تورکیه آراسینداکی سدلر، سرحدلر، قاداغالار، یاساقلار گؤتورولموشدور " ... و س.

حیدر علیئو ۱۹۹۴-جو ایلین فئورالیندا تورکیه جومهوریتی نین پرئزیدنتی سولئیمان دمیره لین دعوتی ایله تورکیه ده رسمی سفرده اولارکن موختلیف گؤروشلر کئچیرمیش، بو اؤلکه باره سینده اون ایللرله اورگینده، بئینینده داشیدیی فیکیرلری نین اکثریتینی ایلک دفعه سؤیله میشدیر...

۹۰-جی ایللرین اوللرینده هله ناخچیواندا اولارکن حیدر علیئو تورکیه پرئزیدنتی سولئیمان دمیرال له، تورکیه نین بؤیوک ایجتماعی-سیاسی و دؤولت خادیملری ایله تتر-تتر گؤروشموش، سیخ علاقه لر ساخلامیشدیر... موشاهیده لر گؤستریر کی، سولئیمان دمیرال آذربایجان پرئزیدنتی نین ان چوخ قییمتlendirیگی، حتی اؤزونه قارداش حساب ائتدیگی تورک دؤولت باشچیلاریندان، دنیا ایجتماعی-سیاسی خادیملریندن بیر (و بلکه ده بیرینجیسی)دیر. حیدر علیئوین سولئیمان دمیرله موراجعتن دئدیگی آشاغیداکی سؤزلر بونو بیر داها ثبوت ائدیر: " تورکیه جومهوریتی نین بئینلخالق عالمده خاربیجی سیاستینی آپارماقدا، اونو بین الخالق تشکیلاتلاردا تمثیل ائتمکده، تورکیه جومهوریتی نین ایلبیل دنیا بیرلیگینده لایبقلی یئر توتماسیندا سیزین بؤیوک خیدمتلرینیز وار و بونا گۆره ده سیز تکجه تورکیه ده یوخ، یالنیز تورک دونیاسیندا یوخ، بوتون دونیادا مشهور بیر سیاسی-ایجتماعی خادیمسینیز، دؤولت خادیمسینیز " .

حیدر علیئو داها سونرا دئمیشدیر: " آذربایجان خالقی نین سیزه خصوصی حؤرم و محبتی واردیر. چونکی خالقیمیز سیزی چوخ یاخشی تانییر، سیاسی فعالیتینیزی، دؤولت فعالیتینیزی همیشه ایزله بیر. تصادوفی دئییل کی، هله " سوبوق موحاریبه " واختی، سووئتلر ایتتیفاقی ایله تورکیه

رئسپوبلیکاسی آراسیندا موناسیبتلرین گرگین اولدوغو بیر دؤورده آذربایجان رئسپوبلیکاسی، خالقیمیز سووئتلر ایتتیفاقی نین ترکیبینده اولدوغو بیر واختدا ۲۵ ایل بوندان اؤنجه سیز تورکیه نین باش ناظیری کیمی سووئت ایتتیفاقینا ایلک سفر ائتمیسینیز. موسکوادا، سووئتلر ایتتیفاقی نین باشقا شهرلرینده اولموسونوز. بیز او زامان حیس ائدیک کی، قلبینیز، اورگینیز آذربایجانا دا گلمگی سیزه امر ائتمیش، باکیا گلمگی سیزه تۆوسییه ائتمیشدیر. سیز باکیا، آذربایجانا گلدینیز.

حیدر علیئو سولئیمان دمیره لی " بؤیوک اؤندر موصطافا کمال آتاتورکون ایشی نین اعتبارلی داوامچیسى کیمی، اونون بؤیوک شاگیردى کیمی " قییمتلندیرمیش، " تورک دونیاسى نین، تورک دؤولتلى نین بیر-بیرینه داها یاخین اولماسى " یولوندا هله چوخ ایشلر گۆره جگینه امینلیگینی ایفاده ائتمیشدیر...

...تورکیه خصوصیه ۲۰-جی ایللردن باشلایاراق یالینیز تورکیه لیلرین دئییل، عومومن دونیا تورکلری نین معنوی وطنی اولموشدور. سیبیر، تورکستان، وولقابویو، شرقی اروپا، شیمالی قافقاز، آذربایجان تورکلری همین ایللردن اعتبارن اومیدلرینی تورکیه یه باغلامیشدیلار. بونون بیر سببی ده او ایدی کی، جزا اورقانلاری نین تقیییندن قاچان یوزلرله تورک موجهیدی ۲۰، ۳۰، ۴۰-جی ایللرده محض تورکیه ده مسکونلاشمیشدیلار: اونلارین ایچریسینده علی بی حوسئینزاده، ممد امین رسولزاده، احمد بی آغا اوغلو، ذکی ولیدی توغان، یوسف اکچورا اوغلو، عیسا یوسف آلپتکین، احمد جفرواغلو... کیمی بؤیوک سیمالار واردی کی، علمی، ایجتماعی-سیاسی، مدنی-ادبی فعالیتلری نین سونونا قدر تورکچولوگو تورکیه چیلیک سوییه سینه ائتمه یه قوبمامیش، بؤیوک ایدئاللار اوغروندا گرگین موجدایله لر وئرمیشلر. و بئله لیکله، تورکیه فاکتیکی اولاراق بیر نئچه اون ایل (اللی ایلدن آرتیق!) عومومن تورکلرین وطنی اولموشدور...

...حیدر علیئو گۆرونور، تورکیه نی بیر ده اونا گۆره سؤمیشدیر کی، بوتون تورک دونیاسیندان تورکیه یه یوللار اوزاندیغی کیمی، تورکیه دن ده بوتون تورک دونیاسی گۆرونوردو (و بو گون ده گۆرونمکده دیر). یالینیز اوغورلاری ایله دئییل، هم ده قوصورلاری، پروبلملری ایله... تورکیه تکجه همین اوغورلارا سؤینمیر، پروبلملرین حللینه، مباحیثه لره، دئدیقودولارا دا صبرله مونصیفلیک ائدیر.

...حیدر علیئوین تاریخی تورکستان قازاخستان، اؤزبکیستان، تورکمنیستان، قیرغیزستان... ایله، همین تورک رئگیونونون دؤولت خادیملىرى، سیاسى-ایجتماعی لیدئرلىرى ایله علاقه لری سووئت

دۆۋرۈندە سىخ اولموش، سوۋىت دۆۋلىتى نىن سوقۇتوندىن سونرا ايسە يىنى مىللى-ايدئولوژى مضمون كىسب ائتمىشىدىر.

قازاخىستانا، اونون رهبرليگىندە گئدىن پروستىسلەر، روس شووېنىزىمى نىن بو پروستىسلەر موداخىلە سىنە حىدر عليئوېن موناسىيىتى بارە دە آرتىق بحث ائتمىشىدىك. چوخ كىچمە دى كى، همىن موناسىيىتىن يىگانه دوزگون موناسىيىت اولدوغونو تارىخ تصدىق ائلە دى: حىدر عليئوېن آدىنى بۇيوك اوزاقگۇرنلىكلە قئىد ائىدىگى نورسولطان ناظاربايئو بايئو رىسپوبلىكا رهبرلىيىنە گلدى.

...۱۹۹۴-جو ايلين مارتىندا چىنە رىسمى سفردن باكىيا قايدان حىدر عليئو آلماتىدا دايانىر و نورسولطان ناظاربايئو بايئولە گۇرۇشور. آذربايجان پرىزىدېنتى نىن همىن گۇرۇشودە كى چىخىشى اولدوقچا ماراقلى، تورك دۆۋلتلىرى باشچىلارى نىن موناسىيىتلىرى باخىمىندان اولدوقچا تاثيرلىدىر: " اولجە قئىد ائتمك ايسە يىرم كى، من اۋزوم آلماتىدا داينماغى خوصوصى اولاراق پلانلاشدىردىم كى، محض نورسولطان آبيشئويچلە گۇرۇشە بىلىم. باشقا سۆزلە، صۇجبت تىكجە تىخنىكى احتىياجدان دىيىل، هم دە منىم نورسولطان آبيشئويچلە گۇرۇشمك، دانىشماق آرزومدان گئدىر ". آذربايجان پرىزىدېنتى علاوه ائدىر: " بىز اونولا چوخدان دوستوق. ايندى اوزرىمىزە بۇيوك مسؤلىت گۇتوردويو بىر واختدا، عصرلرلە دوستلوق ائتمىش خالقلاريمىزىن طالبعى اوچون بۇيوك مسؤلىت داشىدىغىمىز بىر واختدا (كورسيو بىزىمدير ن.ج.)، شوبهە سىز كى، گۇرۇشلىرىمىز، فىكىر موبادىلە سى آپارماغىمىز طلب اولونور. بونا گۇرە دە من بو گون نورسولطان آبيشئويچلە ممنوعىتله گۇرۇشودوم. بىز دۆۋلتلاراسى موناسىيىتلىرىمىزىن بىر چوخ مسله لرینه داير فىكىر موبادىلە سى ائىدىك... "

توركويستان رىسپوبلىكالارى، همىن رىسپوبلىكالارلا آذربايجانىن چوخطرفلى علاقه لرى، امكداشلىغى و س. بارە دە حىدر عليئوېن، گۇرونور، ايلك پروگرام اهمىتىلى فىكىرلىرى تورك دۆۋلتلىرى باشچىلارى نىن اىستانبولدا كىچىرىلن ۲-جى زىروە توپلانتىسىندا سۇيلىنىمىدىر. ... آذربايجان پرىزىدېنتى نىن اىستانبولدا يولا دوشركن باكيدا، هاوا لىمانىندا ژورنالىستلرە دئىدىگى آشاغىداكى سۆزلر دىقتى جلب ائدىر: " شوبهە سىز كى، زىروە توپلانتىسى بىزىم خالقلاريمىزىن (تورك خالقلارى نىن ن.ج.)، موستقىل اۋلكە لرىمىزىن (تورك دۆۋلتلىرى نىن ن.ج.) بو گونو و گلە جگى اوچون اهمىتىلى يولدور. ينى بىزىم تورك منشالى، توركدىللى خالقلاريمىزىن، تارىخى، مىللى، معنوى عنعنە لرى عىنى و ياخود بنزر اولان خالقلاريمىزىن هر بىرى نىن موستقىل دۆۋلت كىمى مۇوجود اولماسى، اونلارنى هم دۆۋلتلاراسى علاقه لرى نىن اينكىشاف ائىدىرىلمە سى، مۇحكملندىرىلمە سى، هم دە

بو علاقه لردن ایستیفاده ائده رک تاریخی ایرثیمیزی، کئچمیشیمیزی جانلاندیرماق و اونون اساسیندا خالقلا ریمیزی داها دا یاخینلاشدیرماق دونیانین ایندی مورککب پروسئسلر گئدن بیر دؤورونده چوخ مهم دور. اونا گؤره ده من بو گؤروشه بؤیوک اهمیت وئیرم. اورادا هانسی سنه دین ایমضالانیب-ایمضالانمماسیندان آسیلی اولمایارق، ائله بو گؤروشلرین اؤزو، فیکیر موبادیله سی، همین اؤلکه لرین پرنزیدنتلری نین اونسیتی بونلار هامیسی رئسپوبلیکامیزین هم ایقتیصادی، هم مدنی، علمی، هم ده بوتون باشقا ساحه لرده بوندان سونرا دا بیر-بیری ایله سیخ علاقه لر یاراتماسی اوچون ایمکانلار آچاقدیر " ... و ۲-جی زیروه توپلانتیسی نین آچیلیشیندا آذربایجان پرنزیدنتی بو فیکری داها دا اینکیشاف ائتدیریب دئمیشدی: " بیزیم توپلانتی خالقلا ریمیزین، اؤلکه لریمیزین تاریخی کؤکلی، عصرلر بویو توپلانمیش عادت-عننه لری نین بیرلیگی، دیل بیرلیگی و فعالیت بیرلیگی اساسیندا قورولوب. بو چوخ بؤیوک اساسدیر. اونا گؤره ده بو اساسدا بیزیم اؤلکه لر آراسیندا بوتون ساحه لرده امکداشلیغی اینکیشاف ائتدیرمه یه، گئنیشلندیرمه یه، بوتون ایستیکاملرده بو امکداشلیغی تامین ائتمه یه بیزیم بؤیوک ایمکانلاریمیز وار. آذربایجان رئسپوبلیکاسی بئله قارارا گلیب کی، بوندان سونرا دا بو ایمکانلاردان ایستیفاده ائتسین و امکداشلیغی گئنیشلندیرسین (کورسیو بیزیمدیر ن.ج.)...

... همین نیطقینده حیدر علیو موسقیل آذربایجان دؤولتی نین تورک دؤولتلی ایله علاقه لرینده عومومن خارجی سییاستینده آرتیق نئچه ایللر کؤلگه ده قالمیش بیر مسله یه ایشیق سالدی. او آنجاق داھی دیپلوماتلار (و تورک دونیاسی نین بیرلیگی اوغروندا هر جور موجدایله یه حاضر بؤیوک تورکچولره!) خاص اولان بیر آچیقلیقلا دئدی: " ... آنجاق بیر حقیقتی ده قئید ائتمک ایسته ییرم کی، اؤلکه لریمیز (صوحت تورکدیللی اؤلکه لردن گئدیر — ن.ج.) موسقیلیک الده ائندن سونرا، ایکی ایل بوندان اؤنجه آنکارادا بیزیم اؤلکه لریمیزین رهبرلری توپلاشیب، گؤروشوب بیرگه بیانات قبول ائندن سونرا، اولاییلر کی، آذربایجان طرفی نین بوراخیغی سهولر نتیجه سینده آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قازاخستانلا، اؤزبه کی ستانلا، تورکمه نیستانلا، قیرغیزستانلا علاقه لری چوخ ضعیف اولوب. تخمینن بیر ایل بوندان اؤنجه، من آذربایجان رئسپوبلیکاسینا باشچیلیق ائتمه یه باشلادیغیم گوندن بو قارداش رئسپوبلیکالارلا علاقه لرین برپا اولونماسی اوچون چوخ چالیشمیشام و بیلدیرمک ایسته ییرم کی، بو علاقه لرین ضعیفله مه سی و بعضن ده قیریلماسی (کورسیو بیزیمدیر — ن.ج.) سبیلری آنجاق آذربایجاندا دیر ". آذربایجان پرنزیدنتی داها سونرا دئدی کی، " اونا گؤره ده آذربایجان طرفیندن بو علاقه لرین اوزون مودت ضعیفله دیلمه سینه

گۆره ده خصوصن ۱۹۹۲-جی ایلده آنکارا بیاننامه سیندن سونرا آذربایجان طرفیندن بو دؤولتلرله علاقه لری اینکیشاف ائتدیرمک اوچون تشبوس گؤستريلمه دیگینه گۆره من دوستلاریمدان، قارداشلاریمدان اوزر ایسته بیرم و بونو اعتراف ائدیرم. عئینی زاماندا بیلدیرمک ایسته بیرم کی، آذربایجان بو علاقه لرین گوجلندیريلمه سینه چعلیشیر و بوندان سونرا دا چالیشاجاقدیر...

عومومیتله، بیر کؤکدن، بیر منشادن اولان و عادت-عنعه لری بیر اولان خالقلارین، اولکه لرین، دؤولتلرین امکداشلیغی نین بؤیوک گله جگی وار و من حساب ائدیرم کی، بیز بو ایمکانلاردان سمره لی ایستیفاده ائتمه لیگیک "

...تئیراف ائدک کی، حیدر علیئو تورکوستانین دؤولت باشچیلاری نورسولطان ناظاربایئو، ایسلام کریموو، ساپارموراد نییازوو (تورکمنباشی)، عسگر آکایئو ایله گؤروشلرینده، موناسیبتلرینده اؤز آغساقاللیق میسسسیاسینی، تورک دونیاسی نین لیدئری وظیفه سینی مهارتله یئرینه یئتیریر. تجربوبه لی دؤولت آدمی نین، مودریک ایجتماعی-سیاسی خادیمین غئیری-عادی نوفوذو قیسا بیر مودتده تورکوستانا یاییلمیش و همین اولکه لر، اونلارین موناسیبتلری، بین الخالق مووقعلری اوچون نه قدر بؤیوک اهمیته مالیک اولدوغونو آرتیق گؤسترتمکده دیر. حیدر علیئو اوزاقگۆرنذیر، قطعیتلیدیر، لاکین عئینی زاماندا صبرلیدیر، حادیشه نی ماهیتدن، تصادوفی ضرورتدن اوستالیقلا آیریدیر. بو ایسه اونا تورکوستان رئسپوبلیکالاری ایله موناسیبتده چوخ گئنیش صلاحیتلر وئریر... دیگر طرفدن، مرکزی آسیا تورکلو یونون تورکیه یه، اورادان دا قریب آوروپا یولونون ان کسسی آذربایجاندا کئچیر. شیمال-قربدن و جنوب-قربدن کئچن یوللار، اصلینده، تاریخی-عنعه وی یولدان (بیک یولوندان!) چیخماق دئمکدیر. بونو آذربایجانین کؤهنه رهبرلیگی بیلمیردی، حیدر علیئو ایسه بیلیر.

...سون ایللرین موشاهیده سی گؤستریر کی، تورک دونیاسی نین ایقتیصادی، سیاسی، مدنی علاقه لری تورک دؤولتلری نین بو ساحه لرده کی امکداشلیغی باره ده هر دن بیر "خاریج" دوشونن، آراییر ده "موخالیف" حرکت ائدن تورک دؤولت باشچیسى ساپارموراد نییازوو (تورکمنباشی) اولموشدور. تورک دؤولت باشچیلاری نین ۲-جی زیروه توپلانتیسیندا مطبوعات کونفرانسیندا سؤیله دیگی آشایدکی مولا حیظه لر تورکمنباشی نین مورککب تاریخی پروسسلره دریندن (وه عومومتورک منافعلى مووقعلریندن!) یاناشماقدا چتینلیک چکدیگینی گؤستریر: " ... پرنسیپ اعتباریله بیز آذربایجانین قرب کونسورسیومو ایله ایضالادیغی موقویله نین علئیه اینه دئییلیک. یئگانه مقصد بو اولمالیدیر کی، هئچ کیم بیر-بیریندن شوبه لنمه سین، هئچ کیم فیکیرلشمه سین کی، بیرى دیگرى نین حسابینا فایدا گؤتورمه یه چعلیشیر و خزر دینیزی هانسیسا چکیشمه، موباحیثه،

غئیری-ثابتلیک اویئکتینه چئوریلمه سین... خزرله باغلی مسله لرده مووافیق دؤولترلرین احتیاط ائتمه سینی باشا دوشمک مومکوندور. بو گون بیزلردن کیمسه بیر ایش گوررکن قونشولار بونا همیشه شوبهه ایله یاناشیرلار. بیزیم ده هوللاندییا و آرگنتینا فیرمالاری ایله سازیشلریمیز وار، اونلار خزر دیزی نین ساحیلینده ایشله بیرلر. لاکین بیز مؤوجود نئفت مدنلرینده حاصیلاتین آرتیریلماسی باره ده سازیش باغلامیشیق و گلیری یاری بۆله جگیک. خزرین تورکمه نیستان ساحیللرینده کی شئلفینده ایش گورمک باره ده ده دانیشیقلاار آپاراجاغیق " ... و ساپارموراد نیازوو تورک دؤولتلی باشچیلاری نین مجلسینده یوخاریداکی سؤزلرین آردینجا اؤز ستراتژی مووقعیینی بئله بیان ائتمیشدیر: " ... اگر روسییا ایله سازیش باغلاماق صرفه لی اولارسا اونونلا، ایرانلا صرفه لی اولارسا اونونلا سازیش باغلاماق ایله بیزلریمیز لیدیر... "

" خزر دیزی هانسیسا چکیشمه، موباحیثه، غئیری-ثابتلیک اویئکتینه چئوریلمه سین " دئین تورکمناشی ائله بیل کی، خزری تاریخی عنعنه لره باخمادان ایکی داشین آراسیندا بؤلوشدوروب، اؤز پایینی داها یوکسک قییمته (کیم چوخ وئردی!) ساتماق ایسته بیر. حالبوکی خزر دیزی تورک دؤولترلرینی محض بؤلونمزلیگی ایله بیرلشدیرمه لیدیر...

و یئری گلیمشکن، خزر حوضه سی تورک (الجه ده غئیری-تورک!) دؤولترلریندن آنجاق بیر نین آذربایجانین پایتاختی خزر دیزی نین بیلاواسیطه ساحیلینده یئرلشیر. یالنیز آذربایجان پرنزیدنتی نین ایش کابینتیندن باخندا قدیم تورک طایفالاریندان بیر نین آدینی داشیان خزر دیزی گورونور... " جوشغون خزر اوینار آیاقلاریندا... "

...۱۹۹۴-جو ایل اوکتیابر آیی نین سونلاریندا حیدر علیئو تورکمه نیستانین موسیقیلیک قازانماسی نین ۳-جو ایلدؤنومو شنلیکلرینده ایشتیراک ائتمک اوچون آشقابادا گئدیر. آذربایجان پرنزیدنتی نین مقصدی، هئج شوبهه سیز، سادجه شنلیکلرده ایشتیراک ائتمک دئییلدی، آشقابادا ژورنالیستلره وئردیگی موصاحیبه ده داها بؤیوک (سلینده، تاریخی!) بیر مقصد ایزله دیگینی اعتراف ائتمیشدی: " ... تورکمه نیستان بیزه قونشو، دیلیمیزه و کئچمیشیمیزه گؤره یاخین بیر اولکه دیر. اونا گؤره ده من ایسته بیرم کی، اولکه لریمیز آراسینداکی علاقه لری مؤحکملندیرک. واختیله بؤیوک سهولر بوراخیلیب، آذربایجان اورتا آسییا، عومومیتله، مرکزی آسییا اولکه لریندن اوزاقلاشدیریبیلار. من ایسته بیرم کی، بو، آرادان گؤتورولسون. گومان ائدیرم کی، بئله تدبیرلر گله جکده کئچمیش " ایپک یولو " نون جانلاندیریلماسینا کؤمک ائده جکدیر ... "

حيدر عليئوڭين موستقىل توركمه نيستان دۆولتى نىن ۳-جو ايلدۇنومو موناسىيىتىلە دئىگى
 آشاغىداكى سۆزلەر، بىر طرفدن، بۆيوك تورك دۆولت خادىمى نىن بىر تورك دۆولتى نىن اوغورلارينا
 اوركدن گلن سۆيىنجىنى ايفاده ائديرسه، ديگر طرفدن، همىن دۆولتىن رهبرليگىنى تورك بىرليگى
 موقعئىندە مۇحكىم دايانماغا چاغىيرىر: " من توركمه نيستانىن بو اوچ ايللىك موستقىللىك دۆورونده
 الده ائتدىگى نايىلتلرى، پرتزىدئنت، دوستوم و قارداشىم ساپارموراد توركمىناشى نىن خىدمتلىرىنى
 خصوصى قئىد ائتمك اىستە يىرم. حۆرمىتى پرتزىدئنت ساپارموراد توركمىناشى ايله بىز چوخ ايللردىر
 كى، دوستوق، تانىشىق. واختيله بىر يىردە دە ايشلە مىشىك. ايندى دە قونشو اولكه لرە رهبرلىك
 ائديرىك. اونا گۆرە دونن دە، بو گون دە توركمه نيستانىن سون دۆورده (من اوللر دە توركمه نيستاندا
 اولموشام)، خصوصيله موستقىللىك قازاناندا سونرا حۆرمىتى پرتزىدئنت توركمىناشى نىن رهبرليگى
 آلتىندا الده ائتدىگى نايىلتلر منى قلىن چوخ سۆيىندىردى... موسلمان دۆولتلىرى نىن پاكىستان، توركيە،
 توركمه نيستان، ايران و آذربايجانين رهبرلىرى نىن بورادا، توركمه نيستان تورپاغىندا، قديم تورك
 تورپاغىندا توپلانماسى چوخ بۆيوك حادىثە دير . "

...حيدر عليئوڭين توركمه نيستانا سفرى آذربايجان پرتزىدئنتى نىن موستقىللىك يوللارى ايله
 آدېملان تارىخى توركوستانا — اورتا آسىيا اىلك سفرى ايدى و بو سفرىن نتيجه لرى ايله
 علاقه دار حيدر عليئو دئىمىشدى: " گومان ائديرىم كى، گله جكدە امكداشليغىمىز اوچون چوخ بۆيوك
 ايمكانلار وار و ساپارموراد نىيازوولا دانيشديق كى، بو ايمكانلاردان هر ايكى طرف اىستيفاده ائتمە يە
 چاليشاجاقدىر . "

...طبعى كى، تورك دونياسى توركوستاندان، مركزى آسىيادان چوخ گنىشدير: ياكوتيا، سيبىر
 توركلرى وار؛ وولقابويو توركلرى — تاتارلار، باشقىردلار، چوواشلار وار؛ شىمالى قافقاز توركلرى
 وار... اونلارنى هامىسى سووئت دۆوروندىن (وه دۆولتىندىن!) كئچمىشلر، ايندى ايسە روسىيانىن
 وطنداشيدىرلار. حيدر عليئو اونلارنى گله جگىنى نئجه گۆرور؟ بونو دئە بىلمىرىك، آنجاق بىر مسله
 ايدىندىر كى، همىن خالقلىرىن ايجتماعى-سياسى پروبلەملرى نىن ان دقيق شكىلدە، واختيله سووئت
 دۆولتى نىن رهبرلىرىن بىرى اولموش حيدر عليئو بىلىر...

تورك دونياسى نىن فخرى، ياخود بۆيوك توركلردن بىرى حيدر عليئوڭين پورتترتئىنى بۆيوك
 شخسىيىتىن آشاغىداكى سۆزلىرى تاماملایىر: " اۆزونون يئنى يوكسە لىش دۆورونو ياشايان چاغداش
 تورك دونياسى بشر سيويليزاسىياسىنا يئنى مىسلىسلىز نومونه لر وئرمك اىقتىدارىندادىر. بو گون اۆز
 سووئرتلىگىنى الده ائتمىش بىر چوخ تورك جومهوريتلىرى نىن بو سىرايا قوشولماسى تورك دونياسى

نین گله جگینه ایشیقلی اومیدلر اویادیر. اقتصادی، سیاسی و مدنی حیاتین سیخ تئلری ایله بیرلشمه یه باشلامیش تورک خالقاری یئنی دونیانین مهم عامیللریندن بیرینه چئوریلیمکده دیر "

*

* *

...موعاصیر دنیا یالنیز ایقتیصادی، سوسیال-سیاسی موناسیبتلر دونیاسی دئییل، هم ده ائتتیک موناسیبتلر (و موناقیشه لر!) دونیاسیدیر. اودور کی، بو و یا دیگر بیر خالقین میلترلر یاریشیندا اؤنچول سیرالاردا گئتمه سی اوچون تاریخن قازاندیغی ائتتیک پوتنسیالدان طلب اولونان سوییه ده ایستیفاده ائتمه سی لازیم گلیر.

آذربایجان خالق — آذربایجانلیلار دونیانین موختلیف اولکه لرینده — آذربایجان رُسپوبلیکاسیندا، ایراند، روسیادا، تورکیه ده، گورجوستاند، آبش (آمریکا)-دا، اینگیلتره ده، آلمانیدا، فرانسادا، اسکاندیناویادا، بالتیکیانی اولکه لرده و دیگر یئرلرده یاشاسالار دا، اونلاری بیر-بیرینه باغلایان اولدوقجا مؤحکم معنوی-ایدئولوژی واسیطه لر واردیر: بو، آنا دیلیدیر، آتا یوردو — وطندیر، تاریخن فورمالاشمیش ائتتیک-مدنی سیستمدیر... و میلی لیدردیر!.. موشاهیده لر گؤستریر کی، حیدر علیئوین سیاسی فعالیتینده مستقیل آذربایجان دؤولتی نین داخلی مؤحکملیگینی، خارجی (بئین الخالق) نوفوذونو قوروماق نه قدر مؤحتشم یئر توتورسا، آذربایجان خالق نین دنیا آذربایجانلیلاری نین میلی بیرلیگی، دنیا خالقاری ایچریسینده اؤزونلاییق مووقع قازانماسی اوغروندا مباریزه ده او قدر مهم اهمیت داشیییر. گؤرکملی دؤولت خادیمی دفعه لرله قئید ائتمیشدیر کی، مستقیل آذربایجان رُسپوبلیکاسی نین اینکیشافیندا دونیانین موختلیف اولکه لرینه یایلمیش آذربایجانلیلارین همربلیگی، معنوی-ایدئولوژی، سیاسی کؤمگی بؤیوک رول اویناییر - بیر خالق اولاراق اساس وظیفه لریمیزدن بیرى همین همربلیگی گوجلندیرمکدن، همین کؤمگین داها آردیجیل، داها اینتئسیو خاراكتئر آلماسینی تامین ائتمکدن عیبارتدیر. دونیانین موختلیف اولکه لرینه سفرلرینده آذربایجان ایجماعلاری نین نوماینده لری ایله گؤروشوب اونلارا هرطرفلی دستک وئرن آذربایجان پرتزیدنتی دنیا آذربایجانلیلاری نین کونسولیداسیاسی، میلی بیرلیگی اوغروندا مباریزه نی مستقیل آذربایجان دؤولتی نین سیاستی سوییه سینه قالدیرمیشدیر.

مواصیر دنیا آرتیق عومومبشری دیرلرله یاشادیغینی چوخ تئز-تئز بیان ائتسه ده، رئاللیق چوخ زامان بونون عکسینی گؤستریر — سون ایللرین بین الخالق تجروبه سی دؤنه-دؤنه ثوبوت ائدی کی، میلی ائهتیراسلار دونیانین سیاسی خریطه سینی دییشمه یه، بؤیوک فلاکتلر تۇرتمه یه قادیردیر. قونشو خالقلارین اراضیسینه گۆز دیکن، های-کوی سالاراق اؤز کیچیک پروبلملرینی بؤیوک اولکه لرین پارلامنتلرینده، بین الخالق فوروملاردا واختاشیری موزاکیره ائتدیرن، بو یوللا دونیانین زهله سینی تۆکن " ناراحت " خالقلارین جیلز ائتیک حیصه لری یئر کوره سی نین نورمال خالقلاریندان احتیاطلی اولماغی طلب ائدیر. عومومن تورک خالقلارینا، خصوصیه آذربایجانلیلار قارشى امانسیز هوچوما — " صلیب یوروشو " نه باشلامیش اثرمنی فاشیستلری نین باشینی دومانلاندیران دا همین حیسلردیر. اودور کی، بین الخالق سیاسی حیاتین اؤزو دنیا خالقلاری نین بیرلیکده یاراتدیقلاری عومومبشری دیرلر حؤرمات ائتمکله یاناشی، میلی بیرلیگیه نایل اولماغی، دوشمنه قارشى بیرگه چیخیش ائتمگی، بیرگه مودافیعه اولونماغی طلب ائدیر.

موشاهیده لر گؤستریر کی، دنیا آذربایجانلیلاری نین همریلیگینه تکان وئرن ایلک حادثه ده آذربایجان دؤولتینی (و دؤولتچیلیگینی) گۆزله ین تهلوکه اولدو. اثرمنی غصبکارلیغینا قارشى موباریزه ده فورمالاشان همین همریلیک لازیمی میقیاس آلب طلب اولونان ائففکتی وئرمه سه ده، هر هانسی میلی تهلوکه قارشیسیندا بیرلشمگین ایلک بؤیوک تجروبه سینی وئردی. لاکین اعتراف ائتمک لازیمدیر کی، بو، ستیخیالی، اینترسیالی بیر همریلیک ایدی، هله ایدئولوژی مضمون کسب ائتمه میشدی. بونون اوچون بؤیوک ایدئولوگیا (و همین ایدئولوگیا ايله سیلاحلانمیش میلی لیدر!) لازیم ایدی.

ح. علیئو دنیا آذربایجانلیلاری نین همرایلیگی، میلی بیرلیگی اوغروندا موباریزه یه ریسپوبلیکایا — ناخچیوانا قایتدیغی ایلک ایلاردان باشلادی. ۱۹۹۱-جی ایل دئکابری ۱۶-دا ناخچیوان موختار ریسپوبلیکاسی نین عالی مجلسی هر ایل دئکابر آیی نین ۳۱- نین دنیا آذربایجانلیلاری نین همریلیک گونو کیمی قئید اولونماسی باره ده قرار وئردی. همین قرارین قبول ائدیلمه سی عالی مجلسین سدری ه. علیئوین بیلاواسیطه تشبوسو ایدی. و ۱۹۹۱-جی ایلین ۳۱ دئکابری ناخچیواندا موختلیف اولکه لردن، خصوصیه ایراندان، تورکیه دن گلیمیش آذربایجانلیلارین ایشتیراکی ايله بایرام ائدیلدی. ناخچیوان مر(مختار رسپوبلیکا عالی مجلسی نین قراری آذربایجان ریسپوبلیکاسی عالی سووتتی طرفیندن رسمن مودافیعه ائدیلسه ده، دنیا آذربایجانلیلاری نین همرایلیگی گونو

آذربایجان رئسپوبلیکاسی میقیاسیندا یالنیز ۱۹۹۳-جو ایلده (یئنه ده ح. علیئوین تشببوسو ایله) قئید ائدیلدی.

...آذربایجان پرئزیدئنتی بونونلا کیفایتلنمیه رک، خارجی اولکه لره سفرلرینده آذربایجانلیلارلا گۆروشمه یه خصوصی دیقت یئتیرمکله، اونلارین نظرینه چاتدیردی کی، فورمالاشماقدا اولان آذربایجان دؤولتی نین بوتون آذربایجانلیلارلا احتیاجی وار... و بونون نتیجه سی ایدی کی، آذربایجان پرئزیدئنتی رسمی سفر ائتدیگی اولکه لرده (حتی قونشو اولکه لرده د) یاشایان آذربایجانلیلار همیشه بؤیوک ممنوعنلوق حبسی ایله اونون گۆروشونه گلیمیش، سفردن سونرا ایسه همین آذربایجانلیلارین هم بیر-بیری، هم ده آذربایجان رئسپوبلیکاسی ایله علاقه لری گئیشلمیشدیر.

...دونیدا نه قدر آذربایجانلی اولدوغونو دقیق دئمک چتیندیر. تخمینی حسابلامالارلا گۆره، موختلیف اولکه لرده ۵۰ میلیون قدر آذربایجانلی یاشاییر کی، بونلارین ۱۰ میلیون قدری آذربایجانلیلارین تاریخی وطنیندن کناردا، اونلارلا اؤلکه ده مسکونلاشمیشدیر. همین اولکه لر ایچریسینده اساس یئری روسییا، اوکراین، آتش، آلمانیا، فرانس، هیندیستان، پاکستان، ایسوئچ، نوروئچ، کانادا... توتور.

شوبهه سیز، آذربایجانلیلارین میلی همربلیگی هم میقیاسجا، هم ده کیفیته اساسینی آذربایجانین شیمالی و جنوبو آراسینداکی علاقه تشکیل ائدیر. بو اولدوقجا مورککب ائتئوسوسیا، ائتئوسیاسی حادثه دیر... معلوم اولدوغو کیمی، آذربایجانین جنوبوندا، یاخود ایران آذربایجانیندا ۳۰ میلیون یاخین آذربایجانلی یاشاییر کی، اونلارین آنا دیلینده مکتبلی، میلی دوشونجه لرینی ایفاده ائتمک، اینکیشاف ائتدیرمک اوچون سوسیال-سیاسی تاسیساتلاری یوحدور. اونلار ایران ایسلام رئسپوبلیکاسی نین وطنداشیدیرلار. لاکین اعتراف ائتمک لازیمدیر کی، ایراندا — اؤز تاریخی وطنینده یاشایان اون میلیونلارلا آذربایجانلی میلی موقددراتین تعیین اولوندوغو ۲۰ عصرده دفعه لرله سیاسی مستقیلیک اوغروندا موجدایله یه قالخمیشدیر. بو گون ده ایران آذربایجانلیلاری نین آزادلیق عشقی کیفایت قدر یوکسکدیر. بونونلا بئله، ایراندا آذربایجانلیلارین موتشککیلیک پروبلئمی واردیر بورادا صؤحت اوندان گئدیر کی، میلی (و دئموکراتیک!) دؤولتین اولماماسی خالقین ائتئوسوسیا بیرلیگی نین سیاسی-ایدئولوژی سوییه ده اؤزونومودافیه سینا ایمکان وئرمه میشدیر. ایش او یئرله گلیب چیخمیشدیر کی، بو گون ایراندا هله خالق کیمی فورمالاشمامیش، عوموم میلی دوشونجه یه بییلنمه میش تورک-آذربایجان طایفالاری مؤوجوددور... البته، بین الخالق پرنسیپلره گۆره، آذربایجان دؤولتی نین ایرانین داخلی ایشلرینه قاریشماق صلاحیتی یوحدور (و دؤولت طرفیندن همین پرنسیپه جیدی عمل اولونور!)، لاکین اون میلیونلارلا اینسانا اؤز میلی

موعینلیگینی، اتنیک خاراكتئرینی اونوتدورماغا چالیشماق دا هئچ بیر بین الخالق پرینسیپه اویغون گلمیر... آذربایجانین شمالی و جنوبو آراسینداکی موناسیبتلرین اینکیشافینا بیر ده اونا گؤره احتیاج واردیر کی، بوگون قرب اولکه لرینده مسکونلاشان آذربایجانلیلارین اکثریتی محض جنوبداندیر. شماللا جنوب آراسینداکی اتنوکولتورولوژی، اتنوسییاسی موناسیبتلر نورمال اولماسا، قرب اولکه لرینده کی آذربایجانلیلار اؤزلرینی هر ایکی آذربایجانین اؤولادی سایماغا چتینلیک چکه بیلرلر. بیزیم فیکریمیزجه، تاریخی آذربایجاندا اتنیک-ایدئولوژی حیاتین ثابیتلیگی ایران ایسلام رئیسوبلیکاسینی داها چوخ ماراقلاندیرمالی، اؤزونو دوغرولتمایان " میلی-ایران " سییاستیندن ال چکیب، ایران آذربایجانلیلاری نین اؤز اتنوکولتورولوژی سیستمتری داخیلینده سیویل قایدالارا اویغون اولراق اینکیشافلاری اوچون شرایت یاراتمالیدیرلر.

...آذربایجانلیلارین تاریخی وطنی یالنیز آذربایجانین شمالی ایله جنوبندان عیبارت دئییل، آرتیق دئییلدیگی کیمی، هم حدود رئگیونلاردا تورکیه ده، گورجوستاندا، داغیستاندا، ایراقدا یاشایان آذربایجانلیلار دا اؤز تاریخی وطنلرینده دیرلر. آذربایجان رئیسوبلیکاسی (و آذربایجان پرتزیدنتی) همین آذربایجانلیلارا خصوصی دیقت یئتیریر، اونلارین پروبلئمتری ایله دایم ماراقلانیر. بیرینجی نؤویه ده گورجوستان، داغیستان آذربایجانلیلاری ایله... اصلینده، اونلار دا اؤزلرینی آذربایجاندا هئچ زامان آیری تصور ائتمه میشلر.

دوینا آذربایجانلیلاری نین هم مدنی، هم ایدئیا-سیاسی باخیمدان فعال حیصه سینی قرب اولکه لرینده، او جومله دن روسیادا یاشایان آذربایجانلیلار تشکیل ائدیر. اونلار خصوصیه سون ایللر، بیرینجی نؤویه ده موسقیل آذربایجان دؤولتی نین یوکسه لیشی (و آذربایجان پرتزیدنتی نین مباریزه سی!) نتیجه سینده، اتنیک-مدنی، سوسیال-ایدئولوژی باخیمدان تشکیلاتلانماغا، حتی بو و یا دیگر درجه ده لوبیچیلیک فعالیتی ایله مشغول اولماغا باشلامیشلار. آبش-دا، فرانسادا، آلمانیا، اینگیلتره ده، سکاندیناویا اولکه لرینده... ده آذربایجان دیاسپورو کیفیت قدر اینکیشاف ائتمیش، موختلیف مدنیت مرکزلری یارادیلیمیشدیر کی، اونلار آذربایجان دیلی نین، ادبیاتی نین، اینجه سنتی نین دونیادا تانیلماسیندا، موسقیل آذربایجان ایدئاللاری نین بین الخالق سوییه ده مودافیه سینده معین خیدمتلر گؤستریرلر. هر شئیدن اول، اثرمنیستان، آذربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه سی باره ده تاریخی (و موعاصیر!) حقیقتین دونیا ایجتماعتینه چاتدیریلماسیندا اونلارین اوزرینه بؤیوک وظیفه لر دوشور.

...آذربایجان پرئزیدنتی نین دفعه لرله قئید اتدیگی کیمی، اگر آذربایجان بئله بیر موناقیشه نین، موداخيله نین پرئدمتی اولماسایدی ایندی داها سورعتله اینکیشاف ائدیپ، دونیانین موعاصیر سوییه لی اولکه لریندن، گوجلو دؤولت لریندن بیرینه چئوریلیمیشدی. ائرمیستانین آذربایجانلیلار قارشى تجاوووزو آرتیق رنژیونال حودودلاری کئچیب پلانتار سجییه داشیماغا باشلامیش، دونیانین موختلیف اولکه لرینده مسکونلاشمیش، سیاسی نوفذا، گئنیش مادی ایمكانلار مالیک ائرمیلر همین مسله نی وطنداشی اولدوقلاری اؤلکه نین دؤولت اورقانلاریندا، پارلامنتلرینده اؤز خئیرلرینه حلل ائتمه یه چالیشماقلا آرتیق خئیلی سیاسی طرفدارلار تاپماغا نایل اولموشلار. همین اؤلکهلرین گنج آذربایجان دیاسپورو ایسه هئچ بیر محدودیت، پرینسپ گؤزله یین اخلاقسیر ائرمی تبلیغاتینا موقاویمت گؤستمکده چتینلیک چکیر. چوخ زامان ائرمی مووقعی نین مودافیه سی ایشینی محض ائرمی کیلسسی اؤز اوزرینه گؤتوردیوندن همین موباریزه، موناقیشه دینی-ایدئولوژی خاراكتئر آیر... اسلام دینی ایسه عومومبشری بیر دونیاگؤروشو فورماسیدیر، ائتیک، یاخود میلی موناقیشه لره قاریشمیر، داها چوخ معنوی-اخلاقی پروبلملرله مشغول اولور. لاکین خصوصی ثبوتا احتیاج یوخدور کی، اسلام دینی (بیزیم دینیمیز!) بیزیم خالقیمیزی قورومالیدیر؛ یالنیز عومومی شکیلده دئییل، بین المیلچیلیک دوشونجه سی ایله دئییل، کونکرئت شکیلده قورومالیدیر. و بونون اوچون بیز دینیمیزین ایمكانلاریندان ایستیفاده ائتمه لیگیک... آذربایجان خالقى نین آذربایجانلیلارین میلی-معنوی خاراكتئری نین اساسلاریندان بیرینجیسینى تورکچولوک تشکیل ائدیرسه، ایکینجیسی، هئچ شوبهه سیز، اسلام دینیدیر.

... دونیانی ایداره ائتمک مسؤلیتینی اؤز اوزرینه گؤتورموش بین الخالق تشکیلاتلار، سیاسی خادیملر قافقازداکی موناقیشه لرین حللینده آذربایجان پرئزیدنتی نین نوفوذونا اومید ائدیرلر. اونا گؤره کی، ح. علیو دونیا ایجتماعی نین نظرینده بئله بیر بؤیوک سیاسی نوفوذو قازانمیشدیر. او، دفعه لرله بین الخالق میقیاسلی پروبلملرین موزاکیره سینده ایشتیراک ائتمیش، حللئدجی فیکیرلر سؤیله میشدیر. ه. علیو یالنیز آذربایجانین، عومومن آذربایجانلیلارین رهبری دئییل، دونیانین گله جگی اوچون مسؤلیت داشییان بؤیوک ایجتماعی-سیاسی خادیملردندیر... لاکین یئر اوزونده مؤوجود اولدوقلاری مودنده بیر نفر ده اولسون نورمال دوشونجه لی دؤولت خادیمی یئتیره بیلمه یین ائرمیلرین خاراكتئری، موناقیشه یه قوشولما مانعارلاری، اوندان ایستیفاده " باجاریق " لاری ائله دیر کی، نورمال، موعاصیر دوشونجه ایله اونلار جاواب وئرمک، پرینسپ اعتباریله، مومکون دئییل. بو گون ائرمیلرله کونستروکتیو صؤحبت آپارماق اوچون هئچ بیر شرایط یوخدور. ائله بیر آدام،

تسکیلات تاپماق مومکون دئییل کی، بو میلتن آدیندان دانیشماق صلاحیتینه مالیک اولسون، اؤزونو اثرمنیلرین لیدئری اولاراق سربست، اورتا عصرلرده فورمالاشمیش اثرمنی میفیندن آزاد حیس ائده رک ایکیطرفلی، یاخود چوخطرلی دانیشقلار آپارا بیلسین. اونا گۆره اثرمنیلرله دانیشیغین چوخ آز شئی وئره جگینی نظره آلان ه.لیئو بوتون دیقینی مووققتی صولح شرایطینده آذربایجان دؤولتچیلیگینی سورعتله اینکیشاف ائتدیرمه یه، دوشمن اوزرینده تاکتیکی یوخ، محض ستراتژی قلمه قازانماغا وئرمیشدیر. دوغرودان دا، یالنیز آذربایجانی دئییل، بوتؤولوکده دونیانی منفور اثرمنی میفیندن خیلاص ائتمه یه آرتیق بؤیوک احتیاج واردیر... اثرمنیلرین اونلارا سیغیناجاق وئرمیش، اراضیلرینده دؤولت یاراتماق اوچون شرایط یاراتمیش آذربایجانلیلار نوؤتی خیانتی دنیا خالقارینا، دنیا " افکاری-عومومییه " سینه نه قدر تئز چاتسا، دنیا اونو گۆزله ین فلاکتدن او قدر تئز قورتاراجاقدیر.

... آذربایجانلیلارین بین الخالق همریلیگی یالنیز آذربایجان خالق (و دؤولتچیلیگی) اوچون بؤیوک سیاسی اهمیت کسب ائتمیر، هم ده تاریخی آذربایجان رتگیونوندا، عومومن دونیادا سیاسی-ایدئولوژی هارمونیا یاراتماق پروسئسینده فال ایشتیراک ائتمک اوچون گئنیش ایمکانلار آچیر. آذربایجانین ایتیریلیمیش تورپاقلارینی محاریبه یولو ایله قایتارماق باره ده سون ایللر موختلیف تکیدلی طلبلر ایره لی سورولور... البتته، بو طلبلره یالنیز ایلک باخیشدا جیدی یاناشماق مومکوندور. اصلینده ایسه، بوگون دنیا محاریبه ، زور دیلی ایله دانیشماغی قبول ائتمیر. و بوگون دونیادا گئدن محاریبه لر، البتته، بونلاری کلاسسیک معنادا محاریبه حساب ائتمک اولماز، فاکتیکی اولاراق هئچ نیی حل ائده بیلیمیر. بونون کلاسسیک نومونه سی چئچنیستاندیر... بوگون دونیادا قارشیسایلماز بیر سورعتله ایدئولوژی محاریبه گئدیر. و اثرمنیلر بونو بیزدن یاخشی بیلیرلر... ائله اولجه دن جیدی محاریبه ائتمه بیبلر بیزیم تورپاقلایریمیزین ایتیریلمه سی اثرمنیستانین آپاردیغی قالیبتلی محاریبه نین نتیجه سی دئییل. اثرمنیلر قارشى طرفین حاضر سیزلیغیندن، سیاسی-ایجتماعی جهتدن موتشککیل اولماماسیندان ایستیفاده ائدیب قارشیقلم سالدیلار، آذربایجانین موسکواداکی دوشمنلرینی حرکتله گتیردیلر، دنیا ایجتماعیتینی آلداتدیلار و ایسته دیکلرینه مووققتی ده اولسا چاتدیلار... آذربایجان خالق اثرمنیلره ایدئولوژی محاریبه ائلان ائتمه لی، اونلارین ایچ اوزونو آچیب بوتون دونیایا گؤسترمه لیدیر. دنیا بیلمه لیدیر کی، یالنیز قاراباغ دئییل، اثرمنیستان آدی ایله تانینان اراضی ده سون دؤورلره قدر آذربایجانلیلار مخصوص اولموشدور.

آذربایجانلیلارین دنیاداکی میلی تاریخی موقعلرینی برپا ائتمک، آذربایجان خالقى نین بین الخالق حقوقلارینی قوروماق اوچون دنیانین هر یئرینده یاشایان آذربایجانلیلارین بیرلشمه سی آرتیق ائله بیر تاریخی ضرورتدیر کی، بونسوز میلی ایرادنی بوتون گوجو ایله ایفاده ائتمک مومکون دئییل.

...آذربایجان رئیسپولیکاسی نین پرئزیدنتی، دنیا آذربایجانلیلاری نین میلی لیدئری ح. علیئو ۲۰۰۰-جی ایلین ۲۲ اییونوندا آذربایجانلیلارین موسکودا کئچیریلن عومومروسیا کونفرئسینده کی نیتقینده دئمیشدیر کی، " خالقیمیز ایستعدادلی، باجاریقلی خالقدير. خالقیمیزین بوتون تاریخی بونا پارلاق ثبوتدور. لاکین من آذربایجاندا ایشله دیگیم اولکی واختلاردا همیشه دئمیشم کی، اؤز اراضیسی نین حودودلاری، سرحدلری داخیلینده قاپانیب قالان هئچ بیر خالق بوتون دنیا ایجتماعی نین، بوتون دنیا سیستمی نین سورعتی ایله اینکیشاف ائده بیلمز. ینی من همیشه میلی محدودلوق حیسلری نین علئیه ینه اولموشام... یئری گلیمشکن، گومان ائدیرم، دنیادا ائله آداملار وار کی، اونلار اؤز گئلرینه گؤره چوخ قابیلیتلی دوغولرلار و اؤز اینکیشافیندا داهی اولار بیلرلر، لاکین یالنیز اونا گؤره داهی اولمورلار کی، دوغولدوقلاری یئرین، یاخود یاشادیقلاری اولکه نین حودودلاریندان کنارا چیخمیرلار... ". شوبهه سیز، دنیانین هر هانسی نوقطه سینده باش وئرن حادثه لرین بین الخالق سوییه ده رئونانس وئرديگی موعاصیر دؤورده اؤز ایچینه قاپیلیب یاشاماق، اؤزونو " چین سددی " ایله دنیادان تجرید ائتمک هئچ بیر خالقا، او جومله دن ده آذربایجانلیلارا خئیر گتیرمیر. دنیایا یاییلماق، دنیا مدینتی نین اوغورلارینا بییلمک، گئنئتیک ایستعدادین وئریدی ایمکانلاری رئالاشدیرماق لازیمدیر. بو، دنیا آذربایجانلیلاری نین لیدئری نین (و تاریخین) طلبیدیر...

آذربایجانلیلارین موختلیف اولکه لرده کی ایجماعلاری، دیاسپورلاری لوبیچیلیک فعالیتینده تورک خالقلاری نین مووافق تشکیلاتلاری ایله سیخ علاقه ساخلامالی، بیرگه چالیشماغین مئتودلارینا بییلمه لیدرلر. اعتراف ائدک کی، تورکیه تورکلری نین، تاتارلارین، اؤزبکلرین، قازاخلارین... دا بو ساحه ده او قدر بؤیوک تجربه سی یوخدور. بونونلا بله، تورک دنیاسی، بوتون موجود پروبلملره باخمایاراق، آذربایجانلیلارین اؤز میلی ایدئاللارینی حیاتا کئچیرمه سینده ان اعتبارلی کونتکست، ان موناسیب اتنوسوسیال موخیطدیر. ۱۹

آذربایجان آتاتورکچولویو، یا خود حیدر علیو آتاتورک حاقیندا

موصطافا کمال آتاتورکون آدی آذربایجاندا گۆرکملی حربی-سیاسی خادیمین تاریخ صحنهسینه چیخدیغی دؤوردن - ۲۰ عصرین اوللریندن مشهورلاشماغا باشلامیش، اؤلکه نین «کوممونیستلشدیگی» ایلک ایللرده رسمی ایدئولوگیا موصطافا کمالین رهبرلیگی آلتیندا گئدن موباریزه نی «تورکیه نین ایستیقلال اوغروندا موباریزه سی» کیمی تبلیغ ائتمیشدیر. «کوممونیست» قزئتینده چاپ اولونموش بیر سیرا مقاله لرین یالیز آدلارینی سادالماق کیفایتدیر کی، آذربایجان کوممونیست ایدئولوگیا سی نین موصطافا کمالا و (کامالچیلیغا!) نه قدر فعال موناسیبت گؤستردیگی تامامیله آیدین اولسون: «موصطافا کمال جبهه لرینده» (۱۸ آوقوست ۱۹۲۰-جی ایل)، «تورکیه و شرق اینقیلابی» (۱۶ نوایر ۱۹۲۰-جی ایل)، «ساغ کامالچیلار و شورالار روسیاسی» (۳۰ نوایر ۱۹۲۰-جی ایل)، «انقارا حوکومتی - میلییه سی و شورا روسیاسی» (۳۰ دئکابر ۱۹۲۰-جی ایل)، «تورکیه و شرق مسئله سی» (۲۸ اییون ۱۹۲۱-جی ایل)، «یئنی تورکیه و جمعیتی-اقوال» (۲۰ دئکابر ۱۹۲۲-جی ایل)، «لوزان» (۶ اییول ۱۹۲۳-جو ایل)، «تورکیه بؤیوک میلت مجلسی سئچکیلری بیتیر» (۲۵ اییول ۱۹۲۳-جو ایل) و س. عومومیتله، ۲۰-جی ایللرده آذربایجاندا آتاتورکه رسمی ایدئولوژی موناسیبت اساسن موثبت اولموشدور. لاکین ۳۰-جو ایللرین اوللریندن باشلایاراق آتاتورکچولوک (وه تورکیه چیلیک) آنتیاتاتورکچولویه (و آنتی-تورکیه چیلییه) چئوریلیمیشدیر.

۲۰ عصرین ۵۰-جی ایللریندن باشلایاراق آتاتورکه (وه تورکییه) موناسیبتده موعین لیئرراللاشما اؤزونو گؤسترسه ده، ۳۰-جو ایللرده فورمالاشمیش ایدئولوژی تضیق نینکی ۵۰-جی، ۶۰-جی، حتی ۷۰-جی، ۸۰-جی ایللره قدر داوام ائتمیشدیر. ۸۰-جی ایللرین سونلاریندان سووتلر بیرلیگی نین داغیلماسی، آذربایجانین میلی موسقیلیک اوغروندا موباریزه سی آتاتورک (و تورکییه) باره ده کی تاریخی یادداشی بوتون گوجو ایله یئنین جانلاندیردی. و ۸۰-جی ایللرین سونو ۹۰-جو ایللرین اوللرینده آذربایجاندا آتاتورکه موناسیبت رومانتیک بیر ووسعت آلدی: خالق، میلی-ایجتماعی تفککور (و ایللرده موسقیل آذربایجان دؤولتچیلیگی هله فورمالاشمامیشدی) داهی تورک دؤولت قوروجوسونا اؤزونون سونسوز محبتینی ایظهار ائتمکدن او طرفه کئچمیردی.

بئله لیکله، موسقیل آذربایجان دؤولتی نین تشککولونه قدر آذربایجاندا آتاتورکه (و اونون قوروجوسو اولدوغو تورکیه دؤولتین) موناسیبتین تاریخی آشاغیداکی مرحله لردن عیبارت اولموشدور:

۱. اساسن موثبت مونا سیبب مرحله سی (۲۰-جی ایلر).
 ۲. اساسن منفی مونا سیبب مرحله سی (۳۰-جو ایلرین اوللریندن ۵۰-جی ایلره قدر).
 ۳. «لیئرال» مونا سیبب مرحله سی (۵۰-جی ایلردن ۸۰-جی ایلرین اورتالارینا قدر).
 ۴. روماتیک مونا سیبب مرحله سی (۸۰-جی ایلرین سونو ۹۰-جی ایلرین اوللری).
- البتته، دوشونمک اولماز کی، رسمی ایدئولوگیانین آتاروکه (و تورکیه) مونا سیبب بوتون مرحله لرده آذربایجان خالقى نین مونا سیببینه اویغون گلیر، - خالقین دونیانین ان بؤیوک (و موسقیل!) تورک دؤولتینه، ائلجه ده اونون قوروجوسونا مونا سیببیتى همیشه موثبت اولموشدور. لاکین اعتراف ائتمک لازیمدیر کی، سووتلر بیرلیگینه داخیل اولان بوتون خالقار کیمی آذربایجان خالقى دا رسمی ایدئولوگیانین مووقعینه دایانماغا محکوم ائدیلمیش، اؤزونمخصوص مووقع نومایش ائتدیرمه یه چالیشانلار ایسه خصوصیه ۳۰-۵۰-جی ایلرده «لایقینجه» جزالاندیریلیمیشلار.
- آذربایجاندا آتاتورکچولوگون سؤزون اصل معناسیندا (و نئجه وارسا و جور!) تبلیغی، یاییلماسی ۹۰-جی ایلرین اورتالاریندان باشلامیشدیر. همین مرحله نی (اصلینده دؤورو!) فرقلندیرن اساس کئیفیت آتاتورکون (تورکیه نین) دؤولت قوروجولوغو تجربه سیندن موسقیل آذربایجان دؤولتی نین قورولماسی پروسسینده ایستیفاده اولونماسی ایدی کی، بو دا بیرینجی نؤوبه ده موعاصیر آذربایجان دؤولتچیلیگی نین بانسی حیدر علیئوین فعالیتینده بیلاواسیطه تظاهور ائدیر. حیدر علیئوین تورکیه جومهوریتی نین یارادیجیسی آتاتورکه مونا سیببیتى یالیز بیر بؤیوک دؤولت خادیمی نین باشقا بیر بؤیوک دؤولت خادیمینه یوکسک قییمت وئرمه سی دئییل، عئینی زاماندا تاریخین کیفایت قدر سرت سیناقلاریندان چیخیمیش موکمل بیر سیاسی-ایدئولوژی، تجربه سیستمی نین (آتاتورکچولوگون!) موعاصیر دؤورون هم لوکال (آذربایجان)، هم ده قلوبال (ومودونیا) طلبلر باخیمیندان دیرلندیریلمه سی کیمی ده دیقتی چکیر. آتاتورک تورک خالقینی، تورک دؤولتچیلیگینی حیدر علیئو ایسه آذربایجان خالقینی، آذربایجان دؤولتچیلیگینی خیلاص ائتمیشلر. و الاحضرت تاریخ دفعه لرله ثبوت ائتمیشدیر کی، بیر داهی نین فعالیتى اوندان سونرا گلن باشقا بیر داهی نین فعالیتینده داها موکمل، داها جانلی شرح اولونور، نینکی آکادئمیک مولا حیظه لرده، یاخود سخنماتیک تئخنولوگیالاردا...
- آذربایجانین موسقیللیک الدۀ ائتدیگی ایلک ایلرده (۹۰-جی ایلرین اوللرینده) هله سادجه ائلان اولونموش رئسپوبلیکانین سیرشته سیز پرتزیدنتلری ایجتماعی شوورون سیستمسیز تضییقی آلتیندا میللی دؤولت قوروجولوغو نومونه سی آختارارکن تورکیه نین، آتاتورکون آدینی چوخ چکسه لر ده، اصلینده، همین تجربه دن (ومومیتله هر هانسی دؤولت قوروجولوغو تجربه سیند) خبرسیر ایدیلر.

اونا گۆره ده گاه سووتلر بیرلیگی نین برپاسینا چعلیشیر، گاه تورانچیلیق خیاللارینا قاپیلیر، هئچ بیر اساسی اولمادان قونشو دؤولتلدرله موناسیبتلری کورلايير، اۆلكه داخیلینده هرج-مرجیلیک یاراداراق اراضی ایتکیلرینه ایمکان وئردیلر و بئله بیر حقیقتی درک ائتمیردیلر کی، هر آدام آتاتورکدن اؤیرنه، اونون تاریخی تجربوه سیندن فایدالانا بیلمز، بونون اوچون عومومیتله دؤولت قوروجولوغو ایستعدادی لازیمدیر. حیدر علیئوین آتاتورکه موناسیبتی نین تاریخی خاراكتئرینی (و کئیفیتینی!) موعین ائدن اساس شرط ده محض اوندان عیبارتدیر کی، حیدر علیئو آتاتورکو، هر شئیدن اول، درک ائدیر. اونون کیم اولدوغونو، هانسی مانعه لری هانسی یوللارلا دف ائتدیگینی، هانسی نتیجه لره نایل اولدوغونو یاخشی بیلیر. و یالنیز بوتون بونلاردان سونرا اونون تجربوه سینه موراجعت ائدیر. حیدر علیئوین آتاتورکه موناسیبتی تاکتیکی، یاخود ایمپولسیو موناسیبت دئییل، او، تورکیه جومهوریتی نین بانسی نین موباریزه سینده میلی دؤولت قوروجولوغو ستراتگیاسینی گؤرور. و داحیانه بیر آیدینلیقلا قییمتلندیریر: «تورکیه جومهوریتی آتاتورکون یالنیز فعالیتی نین دئییل، هم ده قهرمانلیغی نین نتیجه سیدیر».

آتاتورکو ۲۰ عصرین اوللریندن فعالیت گؤستریش موسلمان دونیاسی سیاسی-ایجتماعی خادیملریندن فرقلندیرن اساس جهت، حیدر علیئوین موختلیف موناسیبتلرله دفعه لرله قئید ائتدیگی کیمی، اوندان عیبارتدیر کی، او یالنیز پروقرئسیو ایدئالار ایره لی سورمکله کییاتلنمه میش، همین ایدئالاری حیاتا کئچیرمیش، بونولا دا کیفایتلنمه رک قورموش اولدوغو دؤولتین اینکیشاف ائدیب مؤحکملمه سی اوچون تاریخی ستموللار موعین ائتمیش، زنگین ایدئیا قاینالاری آشکارا چیخارمیشدیر. اونا گۆره ده تورکیه جومهوریتی نین قوروجوسونون گؤستردیگی فعالیتین (وه قهرمانلیغین) میقیاسی، مثلن، ۱۹۱۸-۱۹۲۰-جی ایللر آذربایجان جومهوریتی نین رهبرلری نین گؤردوکلی ایشلرین (بیز بو ایشلرین دیرینی قطعیین آزالتماق فیکرینده دئییلیک) میقیاسی ایله هئچ ده موقایسه یه گلیمیر. گؤزل، جلبئدجی ایدئیلار حقیقتن ماراقلیدیر، ان گؤزل، ان جلب ائدیجی ایدئیلاری خیاللاریندا یارادان موتفککیرلر چوخ اولموشلار، لاکین همین ایدئیلاری حیاتا کئچیرن سیاسی ستراتگلر ایسه دونیا آز گیلرلر.

آذربایجاندا میلی دؤولت قوروجولوغو پروسئسینده حیدر علیئوین داها چوخ آتاتورکه اساسلانماسی، اوندان ایلهام آلماسی تامایله طبعیدیر. چونکی آتاتورکون ایدئیلاری آردیجیل اولاراق حیاتا کئچمیش، بؤیوک پئرسپئکتیوه مالیک تورکیه دؤولتی یارانمیشدیر. و آذربایجان پرئزیدنتی نین دئدیگی کیمی، «آذربایجان خالقى اؤز میلی آزادلیغی اوغروندا موباریزه آپارارکن، میلی

ایستقلالیتینه نایل اولماغا، میلی دؤولتچیلیگینی یاراتماغا چالیشارکن دایم تورکیه خالقى نین دستگینه، دایاغینا آرخالانمیش، موصطافا کامال آتاتورکون قویدوغو یوللا گئدن تورکیه جومهوریتی نین تجروبه سیندن بحرلنمیشدیر».

آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسو تورکیه نین (آتاتورکون!) تجروبه سیندن بهرلنمه نین کونکرئت یوللاری، پرینسیپلری باره ده ده اؤز فیکرلرینی سؤیله میشدیر؛ مثلن: «بیز آذربایجاندا، اؤلکه میزده، دونیادا صولح ایسته بیریک. مرحوم موصطافا کامال آتاتورکون تورکیه یه آید اولان بو سؤزلری آذربایجانین بوگونکو گونونه ده آیددیر. بیز صولح اوغروندا موباریزه آپاراراق تورپاقلاریمیزی صولح یولو ایله آزاد ائتمک، آذربایجانین اراضی بوتؤولوگونو، سووئرئنلیگینی برپا ائتمک ایسته بیریک».

البتته، موعاصیر دونیانین، موعاصیر دؤولت قوروجولوغونون طلبلری ۲۰ عصرین اوللرینده کی نندن فرقله نیر، لاکین بؤیوک تجروبه عومومیتله هئچ زامان کؤهنلمیر. آتاتورکون (و تورکیه نین) تجروبه سی ده تورکدیللی دؤولتلر اوچون محض بو جوردور. «آتاتورکون داهیلیگی، مودریکلیگی بیزیم اوچون ایلهام منبعیدیر». آذربایجان پرئزیدنتی نین آشاغیداکی سؤزلری ده آتاتورکون (و تورکیه نین) تجروبه سی نین حیدر علیئو (و آذربایجان) اوچون نه دئتمک اولدوغونو بیر داها تصدیق ائدیر: «منه بؤیوک آتاتورکون آدینی داشییان بین الخالق صولح موکافاتی تقدیم اولونوبدور. بو منیم اوچون، بوتون آذربایجان خالقى اوچون، موسقیل آذربایجان دؤولتی اوچون بؤیوک شرفدیر. من بونولا فخر اندیرم. آتاتورکون شخصیته، اونون یاراتدیغی تورکیه جومهورییتی منیم اوچون اؤرنکدیر. من بونا دایم صادیق اولاجام». آذربایجان پرئزیدنتی دفعه لرله قئید ائتمیشدیر کی، آتاتورک ایدئاللاری، میلی دؤولت قوروجولوغو پرینسیپلری تورکیه نین یالنیز کئچمیشی، تاریخی دئییل، هم ده گله جگیدیر: «من امین اولدوغومو بیلدیرم کی، تورکیه جومهوریتی بؤیوک اؤندر موصطافا کامال آتاتورکون یولو ایله ابدی اولاراق گنده جکدیر. تورک خالقى نه قدر کی، بو یوللا گنده جک، او قدر ده اوغورلار الله ائده جکدیر».

تورکیه نین تاریخی موعین دؤولرینده موختلیف قوووه لرین آتاتورکون موعین ائتدیگی یوللا قارشى چیخمالاری، آتاتورکون دؤولت قوروجولوغو پرینسیپلرینی تفتیش ائتمک جهدلری ده موشاهیلده اولونور، لاکین تورک خالقى، اونون ایراده سینى بیلاواسیطه عکس ائتدیرن تورک اوردوسو همیشه آتاتورکون موعینلشدیردیگی یوللا ایناملا ایرله لیله میش، سیاسی وولیونتاریزمین قارشیسینی واختیندا آلمیشدیر. آذربایجان پرئزیدنتی تورکیه جومهوریتی نین موجودلوغوندا تورک

اوردوسونون رولونا خصوصی قییمت وئره رک دئمیشدیر: «شخصن من حساب ائدیرم کی، موصطافا کامال آتاتورکون تورک خالقی قارشیسیندا خیدمتلری عوضسیدیر. یعنی او قدر بؤیوکدور کی، اونا قییمت وئرمک چتیندیر. آما بونلارین ایچریسینده اونون ایکی بؤیوک خیدمتلری وار. بیرینجیسی، تورکیه جومهوریتی نین یارانماسی؛ ایکینجیسی، تورک اوردوسونون یارانماسیدیر».

حیدر علیئو آتاتورکون تاریخی خیدمتلرینی دیرلندیره رک ایکینجی مسئله یه دیقی بیر داها جلب ائدیر: «تورکیه اوردوسو گوجلو اوردودور. بونو موصطافا کامال آتاتورک یارادیلیبدیر. من بوگون بؤیوک ممنوعیت حسی ایله دئمک ایسته بیرم کی، تورک اوردوسو، تورک عسگری موصطافا کامال آتاتورکون ایدئیلارینا، اونون وصیتینه، یولونا دایم صادیق اولموشدور».

آتاتورک اؤزو ده سؤزون هم دار، هم ده گئیش معناسیندا بیر عسگر اولموش، وطنی نین مستقیللیگینی اوزون ایللر محض جبهه لرده موباديله ائتمیش، اؤزونون حربی-ستراتژی قودرتینی دفعه لرله نومایش ائدیرمیشدیر؛ او، گؤزل بیلردی کی، میلی مستقیللیگین داواملی اولماسی نین اساس قارانتی اوردودور، اسکریدیر. و دونیانین محاربهه ایسریسینده چالخان دینی ۲۰ عصرین اوللرینده بو داها چوخ بئله ایدی. همین ایللرده اؤز مستقیللیگینی ائلان ائتمیش اولکه لرین بیر چوخو (او جمله دن آذربایجان جومهوریتی) بیرینجی نؤوبه ده موتشککیل اوردویا (و اوزاقگورن کوماندانا!) مالیک اولمادیغینا گؤره، یاشایا بیلمه دی، خارجیجی موداخيله و داخلی موناقیشه لرین تضییقی آلتیندا سوقوط ائتدی.

و تاریخین تجربه سی گؤستریر کی، دؤولتی اوردو یالنیز خارجیجی تهلوکه لردن دئیل، میلی موتشککیللیگین داخلی دوشمنلرینه، هر هانسی جمعیتده همیشه موعین یئر توتان، «داغیدیجی پوتنسیال»، دئستروکتیو قوووه لره قارشى موباریزه اوچون ده ضروریدیر. عئینی زاماندا اوردو هر بیر اؤلکه نین تکجه فیزیکی گوجونو یوخ، هم ده معنوی گوجونو، ایداره چیلیک اینتیظامینی تامین ائدیر. آتاتورک تورکیه جومهوریتینی بیر حربی-سیاسی خادیم اولاراق قورصا دا، فعالیتی نین سونراکی ایللرینده، ۲۰-جی ایللرین اورتالاریندان سونرا علمین، مدنیتین، میلی ایجتماعی شعورون اینکیشافینا و بوتون بونلارا نایل اولماق اوچون تحصیله آیریجا دقت یئتیرمیشدیر. آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسو حیدر علیئوین فعالیتینده ده همین جهت خصوصی ماراق دوغورور. آتاتورکله حیدر علیئو بو باخیمدان موقایسه ائتمک مومکوندور: اونلارین بو ایستقامتده کی فعالیتینده اوخشار، عومومیبولوژی جهتلر کیفیت قدر چوخدور.

تورکیه جومهوریتی نین پرئزیدنتی ۲۰-جی، خصوصیه ۳۰-جو ایللرده اۆلکه نین اینکیشافی، میلتن موتشککیللیگی نین گوجلندریلمه سی اوچون بیر چوخ مدنی-معنوی تدبیرلر گؤرولمه سی نین تشبوسچوسو اولموشدور. اونا گۆره ده بیز بوگون آتاتورکون مدنیت، معنویات، دیل سییاستیندن جسارتله دانیشیر، بۆیوک دؤولت قوروجوسونون بو ساحه ده کی تجربه سی نین اوغورلو اۆرنک اولدوغونو قبول اندیریک.

حیدر علیئو گؤستریر کی، «موصطافا کامال آتاتورک بوتون دونیا یا ثوبوت ائتمیشدیر کی، موسلمان اۆلکهسینده، عصرلر بویو دینین تاثیر آلتیندا دینی دؤولت کیمی یاشایان بیر اۆلکهده جومهوریت، لاییق جومهوریت قورماق، دئموکراتیک یوللا گئتمک اولار. او، دونیانین بشری دیرلریندن ایستیفاده ائده رک، خالق نین معنوی دیرلرینی بونلارلا بیرلشدیره رک اۆز خالقینی داها دا یوکسکلره قالدیرمیشدیر».

آتاتورک قدر شرفده دئموکراتیک دؤولتلر، رفسپوبلیکالار یاراتماق اوغروندا موختلیف موتفکیرلرین اوزون ایللر داوام ائدن ایدئا موجدیلره لری اولموش، حتی بیر سیرا جومهوریتلر ائلان اولونموشدور، لاکین رفسپوبلیکا قورماق اوچون دئمک اولار کی، بوتون تاسیساتلارین اساسلارینی تورکیه یه اوروپادان گتیرمه لی اولان آتاتورک یئرلی مدنی-تاریخی (ؤزونه مخصوص!) شرایطده اونلارین کۆک سالیب یاشاماسینا نایل اولموش، تورک اینسانی آتاتورکون اینقیلابی خاراكتیرلی ایصلاحاتلارینی قبول ائده رک کیفیت قدر قیسا بیر دؤورده تبه دن وطنداشا چئوریلمگین نومونه سینى وئرمیشدیر. آتاتورک تورک خالق نین نه قدر ذکی، اینتئلئکئوال، زنگین معنوی-روحی پوتنسیالا مالیک بیر خالق اولدوغونو دونیا یا (و اونون اؤزونه!) ثوبوت ائتمیشدیر.

آذربایجان پرئزیدنتی دیل قوروجولوغو ساحه سینده آتاتورکون حقیقتن تاریخی خیدمتلرینی گؤستمیشدیر: «تورکیه ده تورک دیلی نین اینکیشاف ائتدیریلمه سی بۆیوک آتاتورکون آدی ایله باغلیدیر. بوگونکو تورک دیلی نین یارانماسی بۆیوک آتاتورکون خیدمتلریدیر...»

من آنادولو تورک دیلی نین (عثمانلی تورکجه سی نین - ن.ج.) نه قدر آغیر وضعیتده اولدوغونو بیلیردیم. اگر آتاروک دیل حاقیندا قرار قبول ائتمه سه یدی، بو گون بئله گۆزل آنادولو تورکجه سی اولمازدی. بو سؤزلری سؤیله ین بۆیوک دؤولت خادیمی نین اؤزو ده آذربایجان خالق نین دیلینه هم اۆلکه داخیلینده، هم ده بین الخالق میقیاسدا بۆیوک شؤهرت قازاندیرمیشدیر. اونون آردیجیل اولاراق یوروتدویو موکمل دیل سییاستی میلی دؤولت قوروجولوغونون عوضو ترکیب حیصه سی اولموشدور. آتاتورک کیمی حیدر علیئو ده اؤندری اولدوغو خالقین اؤز کئچمیشیندن، مین ایللر بویو

فورمالاشمیش زنگین مدنیتیندن، معنویاتیندان، دیلیندن آیریلمادان اینکیشاف ائتمه سی نین، موعاصیر یاشام تئخنولوگییالارینا یییلنمه سی نین طرفداریدیر.

آذربایجان پرنزیدنتی نین سرنجامی ایله ۲۰۰۱-جی ایل مارت آیی نین ۹-دا آذربایجاندا آتاتورک مرکزی یاراندى کی، همین مرکزین قارشیسینا «تورک دونیاسی نین بؤیوک اؤندری، تورکیه جومهوریتی نین بانسی و ایلک پرنزیدنتی موصطفا کمال آتاتورکون تورک خالقلاری نین تاریخینده توتدوغو مهم یئری نظره آلاق آتاتورک ایرثینی، عومومیتله تورک تاریخی و مدنیتی نین داها دریندن اؤیره نیلمه سی و تبلیغ اولونماسی» وظیفه سی قویولدو. آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین اساسنامه سی تصدیق اولوناندان جمعیسی بیر نئچه آی سونرا، ینی ۲۰۰۲-جی ایلین ایلک گونلریندن اونون کیفیت قدر محصولدار فعالیتی باشلادی.

مرکز تورکیه سفیرلیگی ایله بیرلیکده آذربایجان رئسپوبلیکسی ایله تورکیه رئسپوبلیکسی آراسیندا دیپلوماتیک علاقه لرین قورولماسی نین ۱۰ ایللیگینه حسر اولونموش بئیلخالق علمی-پراکتیک کونفرانس کئچیریلیمیش، کونفرانسین ماتریاللاری آیریجا کیتاب شکلینده نشر ائدیله رک موختلیف تشکیلاتلار پایلانمیشدیر. بیر ایل عرضینده مرکزین امکداشلاری طرفیندن یازیلیمیش، یاخود ترتیب ائدیلمیش آشغیداکى اثرلر یایینلانمیشدیر: «موصطفا کمال آتاتورک» (ناظیر احمدیل)، «آذربایجان تورکولوگییاسی ۱۹۲۰-۱۹۳۸. بیلیوقرافیا». (پروین ممدووا، سامیره ممدووا، اکبر یولچوئو)، «آذربایجان- تورکیه موناسیبتلری. ۱۹۲۰-۱۹۲۲-جی ایللر. سند و ماتریاللار» (حسام الدین ممدووا، ژاله قوربانووا، موسا پیریئو)، «تورکیه آتاتورکون، آذربایجان حیدر علیئوین اثریدیر» (نیظامی جعفروو)، «ولوتورکلوک. قلوبالاشما چاغیندا میلی اؤزونودرکئتمه و گئوستراتگییا (راهید اولوسئله)... بونلاردان باشقا «آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین بوللئتنی» هر روبع آردیجیل اولاراق نشر ائدیلمیشدیر کی، بورادا مرکزین اؤزونون کئچیردیگی، یاخود ایشتیراک ائدیگی چوخسایلی تدبیرلر، گؤروشلر، کونفرانسلار، موشاویره لر، تقدیماتلار و س. باره ده معلومات وئرلیر.

آذربایجاندا آتاتورک مرکزی آذربایجانین، تورکیه نین، عومومن تورک دونیاسی نین اساس آتاتورک مرکزلی ایله علاقه لر ساخلاماقلا یاناشی بین الخالق فعالیت میقیاسینی داها دا گئیشلندیرمه یه چعلیشیر.

آذربایجان پرنزیدنتی آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین فعالیتینه خوصوصی قایغی گؤسترمله یاناشی اونون قارشیسینا کونکرئت طلبلر قویور: «تورکیه جومهوریتی نین یارادیجیسی آتاتورک ائله بیر شخصیتدیر کی، اونون حاقیندا نه قدر دانیشسان، یئنه ده آزدیر. آتاتورکون حیاتی، فعالیتینی

دایم اؤیرنمک لازیمدیر. بیزده کی آتاتورک مرکزی بو ایشلری گؤره جکدیر. آتاتورکون ایندییه قدر آذربایجانلا علاقه دار دئیگی سؤزلری، گۆردیو ایشلری، نامعلوم قالان جهتلری آشکارا چیخاراجقدیر». آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسو اونو دا گۆستریر کی، «آتاتورکون ایدئالارینی یایماق، تبلیغ ائتمک و خالقیمیزا چاتدیرماق، هم ده بو ایدئالاردان فایدالانماق، ایستیفاده ائتمک ساحه سینده چوخ ایشلر گۆرموشم. بو، بیر سیاسی خادیم، لیدر و پرنسپل کیمی منیم فعالیتیمده چوخ مهم یئر توتور».

آذربایجاندا آتاتورک مرکزی تورکیه جومهوریتی نین قوروجوسونون فعالیتینی اؤیره نیب تبلیغ ائدرکن آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسونون فعالیتینی کونتکتست کیمی قبول ائتمگین طرفداریدیر، چونکی حیدر علیو آتاتورک ایدئالاریندان، تورکیه نین تجربه سیندن یالنیز ایستیفاده ائتمکله کیفایتلنمیر، عینی زاماندا هم اؤز فعالیتی، هم ده بو و یا دیگر موناسیبتله سؤیلنمیش ملاحظه لرینده اونلاری (عوموم آتاتورک!) شرح ائدیر. و او دا بیر حقیقتدیر کی، حیدر علیوین گۆردیو بؤیوک ایشلر، منسوب اولدوغو خالق قارشیسینداکی تاریخی خیدمتلرینی محض آتاتورک میقیاسلاری ایله اؤلچوب دیرلندیرمک مومکوندور.

مرکزین سون نشرلریندن بیر «حیدر علیو آتاتورک حاقیندا» (ترتیب ائدنی صفالی نظری) آدلانیر. آتاتورک حاقیندا دنیانین ان گؤرکملی شخصیتلری (لئنین، هیتلر، چورچیل...) بیر-بیریندن ماراقلی فیکیرلر سؤیله میش، اونون داهیلیگینی بو و یا دیگر شکیلده تصدیق ائتمیشلر، لاکین بو کیتاب یالنیز بیر داهی نین باشقا بیر داهی حاقیندا سؤزو دئییل، هم ده بیر بؤیوک تورکون باشقا بیر بؤیوک تورک حاقیندا، موختلیف واختلاردا سؤیلنسه ده، بوتؤو بیر اثریدیر. و بیز امینیک کی، همین کیتابدا اؤز عکسینی تاپمیش فیکیرلرله آتاتورک شوناسلیغین هم موصاصیر مرحله سی باشلایر، هم ده اونون گله جک اینکیشافی نین ایدئال-مئتودولوژی اساسلاری قویولور.

آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین مهم ایشلریندن بیر ده، هئچ شوبهه سیز، «آتاتورک ائنسیکلوپئدیاسی» اولاجقدیر: هم دنیا، هم ده آذربایجان آتاتورک شوناسیلیغی نین اوغورلارینی اکس ائتدیره جک بو ائنسیکلوپئدیاینین یارادیلما سینا آرتیق باشلانیمیش و ایشین اوغورلا گئتمه سی اوچون بیر سیرا ضروری تدبیرلر گۆرولموشدور.

معلوم اولدوغو کیمی، کئچن عصرین اورتالاریندان باشلایاراق آذربایجاندا آتاتورکون (و آتاتورک تورکیه سینین) سیاسی، ایقتیصادی، مدنی و س. باخیملاردان اؤیره نیلمه سینده، قاجیلماز ایدئال-مئتودولوژی قوصورلارا باخمایاراق، موعین ایشلر گۆرولموشدور. ح.علیو، ای.لییوو، ک.سمندروو،

م. صوفیئو، ا. بیژئی، ى. باغیروو، ق. ایسماییل، ق. حوسئینوو، آ. بابایئو، ای. عابدوللایئو، آ. آخوندوو، ح. حسنوو، ر. روستمموو، ر. حسنوو، ع. علیزاده، ع. زامانوو، د. و. علیئو، س. جاباروو، کیمی آراشدیریجیلارین اثرلری (آذربایجان) آتاتورک شوناسلیغی نین (او تورکیه شوناسلیغینین) کیفیت قدر مؤحکم تملی اولدوغونو گؤستریر. لاکین بو دا بیر حقیقتدیر کی، همین اثرلرین بؤیوک بیر حیصه سینده ایدئولوژی موباریزه دؤورونون نبضی وورور. مؤلیفلر تورکیه نین سییاستینده، ایقتیصادیاتیندا، مدنیتینده باش وئرن بؤهرانلاردان، سسری- نین بو اؤلکه یه کؤمگیندن، ناظم حیکمت فئنومئنیندن سیخ بحث ائدیرلر. دوغرو دور، معاصیر دؤوره گلدیکجه مسله لره داها اوبیئکتیو باخیلیر، تورکیه نین اوغورلاریندان داها چوخ دانیشیرلار، لاکین مسله بوندان دئییل - ۵۰، ۶۰، ۷۰- جی ایللر آذربایجان آتاتورک شوناسلیغی نین (و تورکیه شوناسلیغینین) همین مرحله لرده کی اساس چاتیشمالیغی اونون اؤزونه مخصوص (!) مئتودولوگییاسی نین اولماماسیندا، بیر قایدا اولاراق، علمی موقعدن داها چوخ ایدئولوژی موقعدده دایانماسیندادیر.

آذربایجاندا موسقیل دؤولتین، آزاد ایدئولوگییانین اولمادیغی بیر شرایطده، البته، علملرین، خصوصیه ایجتماعی علملرین مئتودولوژی سربستلیگیندن دانیشماق اولمازدی. و بو جور سربستلیک یالنیز ۸۰- جی ایللرین سونو ۹۰- جی ایللرین اوللرینده مئیدانا چیخدی. موسقیل میلی سیاسی- ایدئولوژی دوشونجه نین قرارلاشدیغی ۹۰- جی ایللرین اورتالاریندان اعتیارن آذربایجاندا آتاتورکچولوگون (و آتاتورک شوناسلیغین) نورمال اینکیشافی اوچون هم معنوی، هم ده اینتئلئکتوال شرایط عمله گلدی کی، همین شرایط گئت- گئده گئیشلنمکده دیر.

آتاتورکچولوک ندر؟ میلی موتشککیلیک یاراتماق، میلی دؤولت قوروب اینکیشاف ائدیرمک، خالق اؤز تاریخیندن، میلی- معنوی دیرلریندن قوپارمادان مودئرلشدیرمک تجروبه سیدیر. و آتاتورکچولوک بیر نظرییه اولماقدان داها چوخ، آذربایجان پرنزیدئنتی نین قئید ائتدیگی کیمی، حیاتا کئچمیش قهرمانلیقدیر، ینی تجروبه دیر. ائله اونا گؤره ده آتاتورکچولوگون آتاتورک شوناسلیغا چئوریلمه سی، نظری مولاخیزه لر کیمی دئییل، محض بیر علم کیمی اؤیره نیلمه سی ضروریدیر.

آتاتورچولوگون آذربایجاندا تبلیغینده آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسو، آذربایجان پرنزیدئنتی نین بیلاواسیطه اؤزو دئییل، اونون یاراتدیغی ایدئولوژی- معنوی شرایط ده بؤیوک رول اویناییر. بیز خصوصیه آذربایجاندا فعالیت گؤسترن تورکیه عوموم تحصیل مکتبلرینی، قافقاز اونیورسیتئتینی نظرده توتروق. سون ایللرده قافقاز اونیورسیتئتی نین رئکتورو پروف. در. ارول اورالین تشبوسو ایله کئچیریلن موختلیف علمی کونفرانسلاردا، موزاکیره لرده تورکیه جومهوریتی نین قوروجوسو

آتاتورکون، آذربایجان رئیسپوبلیکاسی نین قوروجوسو حیدر علیئوین گوردوکلری سیاسی-ایدئولوژی ایشین تاریخی اهمیتی آردیجیل تحلیل ائدیلیر. بو ایسه او دئمکدیر کی، حیدر علیئوین فعالیتینده آتاتورکون دؤولت قوروجولوغو تجربه سی نین داوام (و اینکیشاف) ائدیریلمه سی نین اؤیره نیلمه سینه یالنیز آذربایجان علمی-ایجتماعی تفککورو احتیاج دویمور، همین احتیاجین میقیاسی گئت-گئده داها دا گئنیشله نیر.

آذربایجاندا آتاتورکچولوگون تبلیغی اوچون، بلکه ده، خصوصی مئتودلار ایشله نیب حاضیرلانماسی لازیم گلیمیر، اونا گؤره کی، آتاتورک، اونون اثری اولان تورکیه جومهوریتی آذربایجان خالقینا چوخ دوغمدیر، اونا گؤره کی، آتاتورکون (و تورکیه نین) تجربه سیندن، آرتیق قئید ائتدیگیمیز کیمی، آذربایجاندا گئنیش ایستیفاده ائدیلیر. بونولا بئله ایستر آتاتورکون، ایسترسه ده هئیدن علیئوین میلی دؤولت قوروجولوغو تجربه سینی موختلیف باخیملاردان تحلیل ائتمک، موقاییسه لر آپارماق، هم تاریخی شرایطله (و شخصیتله!) علاقه دار فرقلری، هم ده عومومی جهتلری آشکارلاماق لازیمدیر. و اودور کی، آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین ان مهم وظیفه لریندن بیرى ده همین موقاییسه تئخنولوگیالارینی ایشله ییب حاضیرلاماقدان عیبارتدیر.

آتاتورک، آذربایجان پریزیدئنتی نین سؤزلری ایله دئسک، "تورک خالقى نین ایچیندن چیخاراق عوئمانلى ایمپئراتورلورغونون داغیتیلاری نین، کولونون یئرینده یئنی بیر چاغداش دؤولت " یاراتدی. عئینی ایشی همین سؤزلرین مؤلیفی گوردو: پارچالانماقدا، داغیلیب سوسیال-سیاسی خرابازارلیغا چئوریلیمکده اولان آذربایجان حیدر علیئوین ایراده سی، عاغلی، ذکاسی، قهرمانلیغی، مودریکلیگی نتیجه سینده دؤولت موسقیلیگینه نایل اولدو. آتاتورکون منسوب اولدوغو خالق (و بشریت) قارشیسینداکی خیدمتلرین تاریخی مضمونونو داها دریندن آنلاماق اوچون حیدر علیئو ۱۹۹۹-جو ایله آتاتورک بین الخالق صولح موکافاتى تقدیم اولونارکن وئردیگی بیاناتدان آشایداکی سؤزلری خاطیرلاماق چوخ اهمیتلیدیر: "موصطافا کمال آتاتورکون ان بؤیوک خیدمتی تورکیه جومهوریتینی یاراتماقدیر. بیز بلکه بوگون بونو عادى حادیثه کیمی قبول ائده بیلیریک، آنجاق هئچ ده یوخ. بو هئچ ده عادى حادیثه دئییلدی. تورکیه نین عوئمانلى ایمپئراتورلورغونون ۷۰۰ ایلیک فعالیتی شرایطینده، اونون تاثیرى آلتیندا یاشامیش اینسانلارینی جومهوریت قورماغا سؤوق ائتمک، جلب ائتمک و بو جومهوریتی قورماق، یاراتماق و اونو یاشاتماق موصطافا کمال آتاتورکون چوخ بؤیوک خیدمتدیر، دئمک اولار کی، تاریخی خیدمتدیر. زامان، عصرلر کئچه جک، تورک خالقى، تورک کؤکلو، تورکدیللى خالقلار، تورک دونیاسی بونو هئچ واخت اونوتما یاجاقدیر " .

آرتیق قئید ائتدیگیمیز کیمی، حیدر علیئوین آتاتورک حاقینداکی مولا حیظه لری یالیز بو بؤیوک شخصیتین تاریخی خیدمتلرینی درک ائتمک، قییمتلندیرمک باخیمیندان اهمیتلی اولاراق قالمیر، هم ده خالقین، اینسانلیغین ترقیسی یولوندا خیدمت گؤسترمگین مئودولوگیاسینی، اساسلارینی وئریر: "موصطافا کمال آتاتورکون خیدمتلری بیر ده اوندان عیبارتدیر کی، او، تورکیه جومهوریتی نین نینکی اساسینی، تمه لینی قویدو، هم ده اونو قوردو، اونون بوتون تاسیساتلارینی یاراتدی، اونو یاشاتدی، بؤیوک دؤولت ائتدی، بوگونکو نسیللره، گنجلره امانت ائده رک اؤزونو ابدیته قوووشدوردو."

آتاتورک اؤز شخصیتینده، فعالیتینده منسوب اولدوغو میلتن روحنو، ایراده سینی ایفاده ائدیردی و اونون بیر سیرا حاللاردا حتّی داخلی مقاویمته راست گلن مباریزه سی خالقین ترقیسینه حسابلانمیشدین، نتیجه اعتیبارله، بوتون مانعه لری یاریب کئچیردی. آتاتورک بوتون دونیا یا ثبوت ائتدی کی، تورکلر مستقیل (و موکمل!) دؤولت قورماق ایستعدالارینی، قابیلیتلرینی هئچ ده ایتیرمه میشلر، اولار دؤولتچیلیک تاریخلری نین صاحیلری اولاراق قالیرلار. و عئینی قهرمانلیغی ۲۰ عصرین سونلارینا دوغرو حیدر علیئو گؤستریدی.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسو، آذربایجان پرنزیدنتی حیدر علیئوین آتاتورک حاقیندا دئدیگی آشاغیداکی سؤزلر عئینله همین سؤزلرین مؤلفی نین ده بؤیوک شخصیتینی سنجیبیلدیریر: "موصطافا کمال آتاتورکون شخصیتی بیر ده اونا گؤره قییمتلیدیر کی، هم تورکیه خالق اوجون، هم بوتون تورک دونیاسی اوجون، هم ده بوتون دونیا اوجون او، قوروب- یاراتدیغی جومهوریتی یاشادا بیلیدیر!"

آذربایجاندا آتاتورکچولوک (و آتاتورک شوناسلیق) حیدر علیئوین فعالیتی (و قهرمانلیغی!) نتیجه سینده اؤز اینکیشافی نین هم میقیاسجا، هم ده خارا کتترجه یئنی مرحله سینه قدم قویموشدور. و بیز امینیک کی، دنیا ایجتماعی- سیاسی شوورو آتاتورکون داهیلیگی نین آذربایجانین (و حیدر علیئوین) میلی دؤولت قوروجولوغو تجربه سینده بیر داهیا دریندن درک ائده جکدیر.

صادیق تورال*

تورکیه آتاتورک یوکسک قورومونون باشقانی، پروفئیسور صادیق تورال ۲۰۰۴-جو ایل آپرئلین ۱۰-دا آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین آچیلش مراسیمینه گلمیشدی. قیسا، لاکین مضمونلو و پارلاق بیر نطق سؤیله دی. نطق او قدر سراسر و تاثیرلی آلیندی کی، سانکی شعر اوخویوردو. چؤهره سیندن نور یاغیردی. نجابتلیلیگی، غورورلولوغو، تواضعکارلیگی، صمیمیلیگی آشکار گورونوردو. اینسانین چؤهره سی اونون قلبی نین ایناسیدیر، دئییب آتالاریمیز. پروفئیسور صادیق تورال^۱ دا بو باخیمدان ایستینا دئیل، بلکه ده بو دئییمه ان اوغون گلن اینساندیر، دئسک، یانلیماریق. داورانیش طرزی، صیفت چیزگیلری، حرکتلری ایله قییمت وئردیگیمیز صادیق تورالین ترجمه یی-حالی، اثرلری، حاققیندا یازیلانلارلا تانیش اولدوقدان سونرا یانلیمادیگیمیزا تام امین اولدوق.

هئچ شوبهه سیز کی، هر هانسی بیر اینسانین شخصیتی حاققیندا موعین قناعه گلمک باخیمندان همین شخصین یاراتدیقلارینی گؤزدن کئچیرمک بؤیوک اهمیت داشیییر. چونکی موتفکیر آدم ندن یازیرسا یازسین، بیر اوستا نه ایش گورور گورسون، هر شئیدن اول، همین اینسانین شخصیتی اونون یارادی-جیلیغیندا عکس اولنور. باشقا سؤزله، او اؤز یارادیجیلیغیندا اصلینده اؤز عومرونو ماددیلشدیریر، اؤز خاراكتئر چیزگیلرینی ایز قویور. بو باخیمدان پروفئیسور صادیق کامال تورالین زنگین و چوخشاخه لی یارادیجیلیگی اونون شخصیتینی، خاراكتئر چیزگیلرینی تانیماقدا تدقیقاتچیا کؤمک ائدیر.

اولجه پروفئیسورون ترجمه یی-حالی ایله تانیش اولاق..

پروفئیسور صادیق تورال ۱۹۴۶-جی ایل اییول آیی نین ۷-ده قیریققالا شهرینده کامال بیله نظمیه خانیمین عایله سینده دونیا یا گلن ایلک اوولاددیر. ایتیدای و اورتا تحصیلی ده دؤغولدوغو شهرده آلیب. قیریققالا لیتسئینی بیتیردیکدن سونرا فرق ایمتاحانلارینی وئره رک، سامسوندا ایتیدای صنیف موعلمی دیپلومو آلمیشدیر. آنکارا اونیورسیتتی نین دیل و تاریخ-جوغرافیا فاکولته سی نین تورک دیلی و ادبیاتی شؤعبه سینده باشلادیغی تحصیلی ۱۹۶۶-جی ایلده آتاتورک اونیورسیتتی نین ادبیات فاکولته سینده فرقلمه دیپلومو ایله بیتیرمیشدیر.

امک فعالیتینه ایتیدای صنیف مولیمی کیمی باشلایان صادیق تورال ایکی ایلدن بیر قدر آرتیق بو وظیفه ده چالیشدیقدان سونرا (۱۹۶۴-جو ایلین دئکابریندان ۱۹۶۷-جی ایلین فئورالینادک)

ایستفا وئریب بیر مودت ایشله مه یه آرا وئریر و ۱۹۶۸-جی ایلین اوکتابر آییندان ۱۹۷۱-جی ایلین آپرئله دهک تورکیه تحصیل ناظیرلیگی نین نشر ائدیگی «تورک ائنیسیکلوپئدیاسی» ندا اوولجه کوررئکتور (دوزلدیجی)، سونرا ایسه رئاکتور مواوینی کیمی چالیشمیشدیر.

۱۹۷۱-جی ایلین سئنیابریندان ۱۹۷۲-جی ایلین یانوار آیینادک قیریقلالا شهرینده کی قورتولوش اورتا مکتبی نین گوندوز و آخشام شؤعبه لرینده تورک دیلی موعیلی ایشله میشدیر.

۱۹۷۲-جی ایل یانوارین ۱-ده حاجتپه اونیورسیتئتینده تورک دیلی موعیلی، ۱۹۷۳-جو ایلین اییونوندا ایسه یئنی تورک ادبیاتی ساهسینده تدقیقاتچی-آسیستنت اولور. ۱۹۷۸-جی ایلین مارتیندا «عثمانلی ایمپئراتورلوغونون سون ایللرینده (۱۹۰۸-۱۹۲۳) ادبیاتیمیزدا تورکچولوک آکینی: میللی ادبیات جریانی» موضوعسوندا دیسسرئتاسییا مودافیعه ائده رک ادبیات دوکتورو اولور. ۱۹۸۲-جی ایلین نوایبریندا یاردیمچی دوستنت، ۱۹۸۳-جو ایلین آپرئلیندن اعتیارن ایسه دوستنت علمی آدینی آلیر. سلجوق اونیورسیتتی نین ادبیات فنی و تحصیل فاکولته لرینده بیر ایله یاخین (۱۹۸۲-جی ایلین اوکتابریندان ۱۹۸۳-جو ایلین آوقوستونادک) کؤنوللو اولاراق ایشله بیر.

۱۹۸۸-جی ایلین آوقوستوندا حاجتپه اونیورسیتتینده پروفئسسور علمی آدی آلان صادیق تورال، ۱۹۸۹-جو ایلین آوقوستوندا قاضی اونیورسیتتی نین ادبیات فنی فاکولته سی نین تورک دیلی و ادبیاتی شؤعبه سی نین موعیلی وظيفه سینه کئچیریلیر. فاکولته نین صنعت تاریخی و فلسفه شؤبه لری ایله رئکتورلوغا تابع اولان قاضی/تؤمر-ین قوروجو باشقانلیغینی حیاتا کئچیریر. ۱۹۹۱-جی ایلین اوکتابریندان اعتیارن ایسه، تورک دیلی و ادبیاتی شؤعبه سی نین مودیری و فاکولته ایداره هئیتی نین عوضو وظيفه لرینی حیاتا کئچیرن صادیق تورال، ۱۹۹۶-جی ایلین آپرئلینده ایشلری نین چوخلوغو سببیدن بو وظيفه لریندن ایستفا وئرمیشدیر.

صادیق تورال، ۱۹۸۴-جو ایلین دئکابریندا، ایشله دیگی اونیورسیتتین شتاتیندا قالماقلا، دؤولت پلانلاشدیرما تشکیلاتیندا کولتور پلانلاشدیرجیسی وظيفه سینه تعیین اولونور و ۱۹۸۸-جی ایلین ۴ مایینا قدر بو وظيفه سینده چالیشماقلا، تورکیه ایله ۱۷ دؤولت آراسیندا مدنیت موباديله لری پروگراملاری نین حاضرلانماسی و حیاتا کئچیریلمه سینده باش ناظیرین تمشیلچیسى اولاراق سمره لی فعالیت گؤستریر.

صادیق تورال، حاجتپه، سلجوق و قاضی اونیورسیتتلرینده «یئنی تورک ادبیاتینا گیریش»، «تنقید تاریخی»، «تورکجه کومپوزیسییا»، «میللی ادبیات جریانی»، «سون ایکی یوز ایلهده ادبیات نظرییه سی»، «شعرین تحلیل متودلاری»، «تورک کولتورونده عایيله»، «ادبیات تاریخینده

مؤتود»، «ایریمینجی عصر تورک شعری»، «ادیات سوسیولوگیاسی»، «ئستتیکا»، «تورک دیلی نین اؤیره دیلمه سی مؤتودیکاسینا گیریش» و «دیل-کولتور علاقہ لری» فنلریندن درس دئیمیشدیر. ۱۹۸۹-جو ایله آتاتورک یوکسک قورومونون آتاتورک کولتور مرکزی علمی شوراسی نین عوضو سئچیلن صادیق تورال، انیوئرسیئتتده قالماق شرطیله، ۱۹۹۳-جو ایله آتاتورک کولتور مرکزی نین باشقانی تعیین اولونور. ۲۰۰۰-جی ایلین ۱۴ آقوستوندا ایسه همین وضعیفه سینده قالماق شرطیله، آتاتورک کولتور، دیل و تاریخ یوکسک قورومونون باشقانی تعیین ائدیله و ۲۰۰۲-جی ایلین ۳ یانوارینادک هر ایکی وضعیفه سینی پارالل حیاتا کئچیریر، همین تاریخدن اعتیارن آتاتورک کولتور مرکزی باشقانلیغیندان ایستفا وئیر.

۱۹۹۴-جو ایلدن باشلا یارق «بیلگ» و «اریش» درگیلرینی یارادیر، بو درگیلرین صحیفه لرینده ادبیاتا، دیلچیلییه، خالق صنعتینه دایر هم اؤزو یوزلرله مقاله یازیر، هم ده باشقالاری نین قیمتملی اثرلری نین یارانماسینا تکان وئیر، اصلینده صادیق تورال مکتبینی یاراتمیش اولور. پروفئسسور صادیق تورالین گؤردویو بؤیوک ایشلرین میقیاسینی اونون بین الخالق سوییه ده، عمومیتورک کونئکستینده حیاتا کئچیردیگی لایحه لرین نهنگلیگیندن آچیقجا موشاهیده ائتمک اولار. بو تدبیرلردن بعضیلرینی سادالایاق.

صادیق تورال، آتاتورک کولتور مرکزی باشقانی اولاراق، اولوقبی و اطرافی (آنکارا، ۱۹۹۴)، نووروز (آنکارا، ۱۹۹۵)، ماناس داستانی و اونون تاثیرلری (آنکارا، ۱۹۹۵)، دونیانین ائپیک میراثی (بیشکک، ۱۹۹۵)، نووروز و رنگر (آنکارا، ۱۹۹۶)، تورک دونیاسیندا خالی، کیلیم و جئجیم صنعتی (کایسری، ۱۹۹۶)، نصرالدین خوجا (ایزمیر، ۱۹۹۶) موضوعلاریندا بین الخالق علمی کونفرانسلار، ۱۹۹۷-جی ایلین نو یابریندا ایسه بین الخالق تورک کولتورو کونفرئسینی، ۱۹۹۹-جو ایله بین الخالق دده قورقود علمی-پراکتیک کونفرانسینی، ۲۰۰۰-جی ایله بالکانلاردا تورک معمارلیغی بین الخالق علمی سیمپوزیومونو، ائله ده اونلارلا بو جور عمومیتورک میقیاسلی بین الخالق تدبیرلر تشکیل ائتمیشدیر. حیاتا کئچیردیگی دیگر ایریمیقیاسی ایشلر سیراسینا ۳۳ جیلدلیک تورک دونیاسی ادبیاتی لایحه سینی، تورک دونیاسی ادبیاتچیلاری انسیکلوپئدیاسینی، تورک دونیاسی ادبیاتی آنتولوگیاسینی، تورک دونیاسی ادبیات تاریخی لایحه لرینی ده علاوه ائتسک، اونون عمومیتورک علمی دوشونجه سینده وئردیگی بؤیوک تۆهفه نی تصویر ائتمک اولار. ائله بو ایریمیقیاسلی ایشلری اوغورلا حیاتا کئچیرمه سی نین نئی-جسیدیر کی، او تورکیه نین ده، دیگر تورک دؤولتلیری نین ده، بیر سیرا دیگر

بین الخالق تشکیلاتلارین دا چوخسایلی موکافاتلارینا لاییق گؤرولموش، بیر سیرا اجنبی اونوئرسیتتترلرین فخری دوکتورو سئچیلیمشدیر.

پروفئسسور صادیق تورالین خاراكتئر جیزگیلری

اونون طلبه سی اولموش ایدریس قاراقوش طرفیندن بئله تصویر ائدیلیر:
«...طلبه نین حیاتی موعلیمله دولودور. طلبه نین موعلیمه غضبلندیگی، داریلدیگی گونلر ده اولور، آما عومومیلیکده موعلیمینی سئویر، تقدیر ائدیر؛ چونکی تورک اوشاگی موعلیملرین الی اؤپولمه یه لاییق اینسانلار اولدوغونا اینانیر.

صادیق تورال دا اونومادیغیم، اونودا بیلمه دیگیم دیپلوم و دوکتورلوق خوجامدیر...
صادیق تورال ایتی و پراکتیک ذکاسی، ایدئال و اینانجلاریلا تام بیر اوغونلوق تامین ائدن؛ ترتیبلی و سیستملی، ایصرارلی، آرایان، چتین بینن؛ چوخ اوخیان، چوخ دانشان، یازماییب دانشدیقلارینی یازدیران؛ اینسانلارلا موناسیبتلرینده اولدوقجا صمیمی، حساس، پولاهیمییت وئرمه یین و وئره نی ده سئومه یین بیر اینساندیر...

اینسان حاق و آزادلیقلاری ایله باغلی اؤز اؤلچولری اولان، عئینی اؤلچولری اؤز طلبه لری اوچون ده معیار اولاراق قبول ائدن، دستکلرینده و تنقیدلرینده چوخ آچیق، چیرکینلیکلرله ساواشان، حسابینی گؤزل یاپاراق قلبه چالماق اوچون شرطلری تشکیل ائده رک موجدایله ائدن و عومومیلیکده قلبه قازانان؛ دوروست و باجاریقلى، وطن، میلت، دؤولت، اوردو و تورکلوک موضوعسوندا گوزشته گئتمه یین، آدی کیمی صادیق بیر دوستدور...

اؤزونون حیات پرنسیپلری اولان، حاقسیز قازانجا طاماه ائتمه یین، اخلاقیسیزلیق حساب ائتدیگی هئچ بیر حرکت یول وئرمه یین، جمعییته و اؤزویله باریشیق، ماددی منفعت حریص اولمایان، سخاوتلی، الی آچقلىق کیمی بیر خاراكتئر صاحیبدیر...

صادیق تورال، دایما ان یاخشینی ائتمه یه، یاخالاماغا، موکمله چاتماغا و یوکسلمه یه چعلیشیر. دؤولته ان یاخشى خیدمتین، صلاحیت وئرلمیش وظیفه لرده ائدیلدیگینه اینانیر.

هر گون پالتارینی دییشیر؛ کؤینگینی، قالستوکونو، جورابینی و آیاققایسینی کوستیومونا اوغون گئیینیر؛ گئییدیگی پالتارین رنگینی زامانا، مکانا و ایچینده اولدوغو اورتاما گؤره سئچر، توپلانتیلاردا اساسن لاجیورد و قارا پالتار گئیر. دایما ظریف، تمیز و ذؤوقلو گئیینیر.

بوتون قادینلار و خصوصن خانیمی دیجله خانیم قارشى سون درجه نراکتلى و ظرفیدیر. اوشاقلارینی نئجه سئودیدگینی و بؤیوکلرینه نئجه سایغی گؤستردیدگینی حرکت و داورانیشلاریلا آچیقجا بوروز وئرنیدیر.

اینتیزاملیدیر، ایصرارلی یانلیشلاردا باریت چلگى کیمیدیر، دینامیکدیر، پراکتیکدیر... حیات پرنسیپلریندن گئری چکیلیمه ین خاراكتئر خصوصیتلری اوزوندن کئچینیلیمه سی چتین بیر اینساندیر؛ اما سئوگی، شفقت و مرحمت دولو، پامبیق کیمی یومشاق اورگی واردیر. هر کسه یاخشلیق ائتمک اوچون اؤزونو بورجلو ساییار. اینسانلارین اونا هانسی نیتله یاخینلاشدیغینی سوروشماز، اونلارین ایستکلرینی یئرینه گتیرمه یه چالیشار. «منی ان آزی بیر، ان چوخو اوچ دفعه آلدادا بیلرلر» سوزونو آسانلیقلا و چکیمه دن یاخینلارینا سؤیله ییر. آلدادیلدیغینا قرار وئردیکدن سونرا ایسه، قووغا-دؤیوش قالدیرماق یئرینه، موناسیبتلری بیردن-بیره کسر، بوز کیمی اولور، آریا آشیلماز بیر دیوار هؤرر... نانکورلوق و هسد گوردو، هم ده اینانیدقلاریندان... ایمران بابانین «بیلگ» درگیسی نین ۳۱-جی سایینا یازدیغی یازینی اوخویون. اما من اون بش ایلدیر بیر اؤرنک خوجا، بیر آغابی تاپدیغیما اینانیب اونو و اطرافینداکیلاری ایزله ییرم؛ نانکورلوق و قیسقانچلیقلارا، ایفتیرا و خاینلیک یاریشلارینا یاخیندان بلد اولدوم.

۲۰۰۲-جی ایلین یانوار آیی ایدی. بیر دیرلی بؤیویوموز، آغابگیمیز ایله شنبه گونو یوکسک قوروما گئتدیک. تک ایدی، «ژورناللاری اوخویورام، ژورناللارداکی یازیلار و شعرلردن اوچ ساعاتدیر یئنی شئیلر اؤیره نیرم»، -دئدی.

سؤز نئجه اولدوسا، بیلیمه دیم، ذکاتا گلدی. «مالین ذکاتی کیمی بیلگین، عاغلین، بدنین ده ذکاتی وار. بعضی اینسانلارا اعتیبار ائتمک ذکاتدیر، سده دیر. ذکات یالنیز پول دئییل»، -دئدی.

یئری گلدیگینه اینانیب اولجه اوزر ایستیه رک، «توپلوم اولاراق کیملیگیمیزی، شخصیتیمیزی، دوستلوق آنلایشیمیزی، کولتورل دیرلریمیزی ایتیرمه یه باشلادیق. منفعتی اؤن پلانا چکدیک، اینسانلاری آلتاماغی فراستلیک، یالان سؤیله مگی باجاریق حالینا گتیردیک. باشقالاری حاقیندا پیس دانیشماق، دئدی-قودو سؤیله مک آییب ساییلماقدان چیخدی. آرامیزدا ایچی نین فسادى چؤلونه ووران، ایشه یارار گؤرونمه خستسى، اتقویست، اؤزونو بینمیش، گووه نیلمز اینسانلار چوخالدى و بونلارا دا اعتیبار آرتدی. سیز ده بعضن بو تیپ اینسانلارا اعتیبار ائدیرسینیز. نییه؟» -دئییه سوروشدوم.

وئردیگی جاوابلار بیر ولی سؤزو کیمی ایدی:

«قارداشیم، عاغلیمین، بدنیمین ذکاتینی وئریرم. اللهیم منه عاغیل و بدن ساغلاملیغی وئرمیش، بونون ذکاتی، ایچیمدن آجیدیغیما چؤلومدن اعتبار جومردلیگی گؤسترمک یولویلا روحومو تربیه ائتمکدیر. خسته یه ساغلام، اوشاغا بؤیوک، ایراده سیزه گوجلو اولدوغونا اینانیر کیمی گؤرونمه، سیخیتیلارینی اؤیرنمه یه جهد ائت... نیفرت حیسینی بوغوب الله منیم قاپیما دوشورموش، دایانیم دئی... قیسا وعدده ضررده اولسان دا، اوزون وعدده قازانجداسان. نانکورلوغونو گؤردویون، خاینلییینی اؤیرندیگین یثره قدر صبر ائت. بدنی و روحو خسته بیر اینسانا، موسلمان درویش کیمی، خریستیان کشیشی کیمی آجیدیغینی حیس ائتدیرمه دن موناسیبت گؤستر؛ عاغلینین و بدنی نین ساغلام اولماسی نین ذکاتینی وئر. اللهین رذیل ائتدیکلری خاریج، اینسانلارلا نزاکتلی و شفقتلی اول. بلکه او شخصین ائده جگی بیر یانلیشدان منیم اوچون، حتی سه نین اوچون بیر درس چیخاجاق...»

دوغروسو، تاثیرلندیم: خوجا آجییرکن، حتی نیفرت ائدرکن بئله، کیمینسه نانکورلوغوندان امین اولدوغو زامانا قدر موناسیبتلری کسیب اتمیردی. ذکالی اولدوغونو، بیر موضوعنو اؤیرنمه و آنالیتما گوجونو دوشمنلری نین ده تقدیر ائتدیگینی چوخ گؤرموش، دویموشام. خالی-کیلیم موضوعسوندا اؤیرندیکلری دوستلارینی دا، دوشمنلرینی ده حیرته سالمیشدیر.

منیم بیر آز فرقلی گؤره بیلدیگیم بیر جهتی ده وار: اورگی اوخوماق قاییلیتی... او قدر حساسدیر کی، اینسانی اورکودور. بعضن ایچینیزی اوخویار، ایچینیزدن کئچن سوالا جواب وئریر کیمی دانیشیر.

...طلبه لریندن نئزاهات خانیم، خوجا اوچون اؤز اوشاقلاریندان فرقسیدیر. محمئدآلپا بیر شئی اولارسا نه ائدر، نجه اوزولرسه، نئزاهات خانیم اوچون ده ائله... «هیدایت، قیزیمی اؤنجه الله، سونرا سنه امانت ائدیرم»-دئدیگینی دفعه لرله ائشیتیمیشم.

داها بیر شئی دئییم:

«ایدریس، ائوده امین-آمانلیق یوخدورسا، دونیادا آسایش یوخدور. اوغورلاریمی و آسایشیمی آنالما دوکتور خانیمین دوعالارینا بورجلویام»-دئین خوجانین بو ایکی موبارک خانیم درین بیر ساینی و سؤگیسی اولدوغو شوبهه سیزدیر.

جومرد، دوروست، اولدوقجا صافدیر...

گؤزل بیر موعلیمدیر.

ادبیات موعلیمیدیر. ساحه سینی یاخشی بیلیر. بیلدیکلرینی طلبه لرینه چوخ گؤزل منیمسه دیر. درسی سؤمه ینه بئله سؤدیریر. درسی جانسیخیجی کئچمز. ایشینی ان یاخشی شکیلده ائتمه یه چالیشان، مسئولیتینی بیلن، بیلدیکلری نین تقدیم ائتمگی باجاران، ژئست و میمیکالاری ایله بیر آکتیور کیمی رول اوینایاراق، وورغولاری ایله ایفاده لرینی گوجلندیرن، درسlerde زامانی چوخ یاخشی بؤلوشدورمگی باجاران، بئینینده کی پلانی درس ساعاتی ایچینه سیغیشدیران، درسی یاریمچیق بوراخمایان، ایشینی سؤه رک گؤرن بیر تورک موعلیمیدیر. اونون درس قئیدلریندن مقاله لر یازیب کیتاب چیخارانلار، ایستیناد بئله وئرمه دن اؤزو تاپمیش کیمی بازارلیق ائدنلر ده وار...

ادبیاتین ائستتیک ذؤوقو اینکیشاف ائتدیرمه، دوغولاری تربیه ائتمه، اینسانلاری سوسیاللاشدیرما کیمی فونکسییالاری نین اولدوغونا اینانیر، بونون اینسان تحصیلینده ایستیفاده اولونماسی ضرورتینی دوشونور و تطبیق ائتمه یه چعلیشیر. قایا بیلگگیل، محمد قاپلان و شوکرو ائلچینه حؤرمتمینی هر درسده وورغولاییر. کؤپرولویه، تانپینارا و پئیامی صفایا باجاردیقلا رینی ساییب تۆکه رک حیرانلیغینی ایفاده ائدیر.

طلبه لری ایله باغلی دوغو، دوشونجه و گؤزلنتیلرینی گیزله مز؛ آما موعلیم-طلبه موناسیبتلرینده مسافه نی یاخشی قوروپور. بوتون طلبه لری ایله تک-تک ماراقلانیر. یوخسول طلبه لری نین بیر چوخ خرچلرینی گیزلیجه اؤده ییر؛ طلبه لر بونو بیلمز. طلبه نین غورورونو قیرا بیله جک هئچ بیر داورانیشا یول وئرمز...

تورک دیلی و اونون تدریسی مسله لرینده چوخ حساسدیر. تورک دیلی نین قایدالارینی بیله رک دانیشیر و یازیر. بوتون طلبه لری نین چوخ اوخویوب، چوخ یازماسینی و گؤزل دانیشماسینی خصوصیه ایسته ییر. بونون اوچون نه لازیمدیرسا ائدیر و ائتدیریر. بو حساسلیق طلبه لرین اللری نین قلم توتماسینی تامین ائتمیشدیر.

تلففوزه چوخ اهمیت وئیر، ایملای قایدالارینا قطعی شکیلده عمل اولونماسینی ایستر، یانلیشلیق بوراخسانیز، سیزی رنجیده ائتمدن سهوینیزی دوزلدیر.

طلبه نین درسده تیکان اوستده اوتورماسینی تامین ائدر. طلبه هر آن اوچون حاضیردیر. طلبه نی اویوتماز، طلبه نین آرخاینلاشماسینا فرصت وئرمز.

درین بیلگی، مئتودیک دوشونجه طرز، اینتیظاملی فعالیت ایداره چیلیگی ایله علم دونیاسینا چوخ اثر قازاندیران صادیق تورال، تورک دیلینی اوستالیقلا ایشلتمک باجاریغیلا دینلیه نی مست ائدن، اوخویانی درین دوشونجه لره دالديران بیر موعلیم و علم آدامیدیر.

اوخویان و یازان آدامدیر. کیتابلا برابر، خصوصیه ژورنال و انسیکلوپئدیا اوخوماقدان ذوق آلیر. ٥٦ یاشیندا بیر پروفئسسور اولماسینا باخمایارق، هله ده بیر تدقیقاتچی کیمی اوخویور، آختاریر... تاریخ، پسیخولوگیا، ائتئولوگیا و خصوصیه صنعت تاریخی و سوسیولوگیا ایله باغلی کیتاب و مقاله لری دیقته اوخویار، شرح ائدر.

یازیلاریندا و صؤحتلرینده بیر شاعیر کیمی یئنی تاپیتیلار، فرقلی ایفاده لر ایشله دیر. بونلاری بللی بیر منطق آنالیشی ایچریسینده وئیر. ایفاده لری آچیق و زنگیندیر. بوش و آنلامسیر سؤزلرله صؤحتلرینی و یازیلارینی اوزاتماز. آنالیش تعریفلیله باشلادیغی صؤحت و یازیلاریندا دوشونجه لرینی مخصوصی اولاراق آنلادیر. آنالیشلارین شرحی اوچون دوغولموش کیمیدیر. نئچه ایللر دیر کی، اونو دینله مکن ذوق آلدیم. دوشونجه دونیامدا کشفله سبب اولدوغونو گؤردوم.

بو سطرلرین مؤلفی سایغیسی نین و سؤگیسی نین قاجیلماز نتیجه سی اولان بیر دیرلندیرمه نی ائدرکن مومکون اولدوغو قدر طرفسیر قالماغا دا چالیشدی.

...خوجا دانیشارکن، جومله پوزغونلوقلارینا، لازیمسیر سؤز تکرارلارینا، دیل سوروشملرینه، گرگیندن آرتیق فاصیله لره، حتّی یئرسیز وورغولارا راست گلمک مومکون دئییلدیر. بعضن سسینی چوخ یوکسلده رک دیقتلری توپلایار، دینلگیلری دینامیک وضعیتده ساخلایار. نازیک اولمایان سسی، کوبار و نزاکتلی داورانیشی، دینلگیلره سایغیسی، بیلدیگینی چاندیرما باجاریغی سایه سینده یاخشی بیر ناطیق اولموشدور.

حیاتی نین بیر دؤنمینده شعرلر یازدیغینی، آشیق طرزلی شعرلرینده آشیق کمالوغلو تخلوصونو ایشلیدیگینی، ابدوررهمان گؤزل کیمی بعضی دوستلاری نین او شعرلری خوجایا خبر وئرمه دن، سورپریز اولسون دئییه، گؤتوروب چاپ ائدیکلرینی، آشیق کمال اوغلو تخلوصونون او نسلین بیلدیگینی ده قئید ائتمه لیم.

بیلدیگیمه گؤره، اونون قدر خارجیجی موکافاتلار آلمیش بیر کیمسه هر حالدا یوخدور. تورک دونیاسیندا نئجه بیر اعتیباری اولدوغونون شخص شاهدیم. سیداش جومهوریتلره، هم سفیرلر، هم ده اورادکی دوستلاری نین واسیطه سیله موناسیبتلرینی، علاقه لرینی دایم جانلی توتار. کاملیق دینی نین خصوصیتلرینی تانیتماقداکی رولونو، سربیلی نادیا خانیم و خوجانی قیسقانمایانلارا آنلادیرمالی.

علم آدمی اولاراق ان یوکسه یه اوجالدى، مأمور اولاراق دا یوکسکد...سییاستی دوشونوب-
دوشونمه دیگینی بیلیم...

بو جور علم و دؤولت آدمالاری حیاتدا و ایدارئتمه ده اولدوغو مودتده الله بو دؤولته زوال وئرمز.
الله عؤمرونو اوزون ائلسین»².

گؤرکملی تورکولوق، پروفئسسور توفیق حاجیئو «آذربایجانین دوستو-بؤیوک عالیم» مقاله سینده
پروفئسسور همکاری صادیق تورالین ایکی مهم جهتنه دقتی جلب ائدیر:

«موعاصیر تورک دونیاسی نین بؤیوک علم خادیملریندن بیرى پروف.دوکتور صادیق توراللا
تانیشلیغیم همید نیطقى نین ه.اکیپنار طرفیندن چاپ اولونموش شعرلر کیتابینا اونون یازدیغی
موقددیمه ایله تانیشلیقدان باشلادی. آدی منه تانیشدی، مسؤل ایشلرده چالیشدیغینی ائشیتیمشیدیم.
اؤزونو ایلك دفعه بو یازیسیندا گؤروردوم. یاخشی دئییرلر کی، یارادیجیلیق شخصین اؤزودور،
شخصین تفککورو، اوسلوبونو اولدوغو کیمی گؤستریر.

من بو یازینی هم علمی اثر، هم ده بیر شعر کیمی اوخودوم. مسله بوراسیندا دیر کی، من او واختا
قدر همید نیطقىنی ده شاعیر کیمی تانیمیردیم. «وارلیق» درگیسینده اوخودوغوم بیر نئچه مقاله
سیندن اونو بیر یاخشی پولیسیست کیمی تانییردیم. صادیق تورال شاعیر نیطقىدن دانیشیردی.
اونون شعرلرینی یوکسک علمی سوییه ده تحلیل ائدیردی. صادیق تورالین یازیسیندا درین و
سراسر دوشونجه واردی. او، شعرلرین فلسفی مضمونونو آچیردی. شعرلرین وطنسئورلیک
دوغلارینی، ائموسیونال تاثیر گوجونو بوتون دیری ایله اوخوجویا یئتیریردی. صادیق تورال نیطقى
پوئزیاسینی هوجئیره-هوجئیره، آتوم-آتوم، ذره-ذره اینسانین دوشونجه سینه تلقین ائدیردی. بو،
بؤیوک عالمیلیک ایستعدادی ایدی کی، اوخوجوسونو اؤز منطیقی ایله اینانديریردی، حیران ائدیردی،
کیتابداکی شعرلری اوخوماغا سؤوق ائدیردی. و دئدیگیم کیمی، من بو علمی یازینی هم ده شعر
کیمی اوخودوم. صادیق تورال تورکجه نین گؤزلیگینی، موسیقیلیگینی، شعریتینی اؤز دیلینده
جملشدیریردی. اونون تورکجه سی اولدوقجا شاعیرانه ایدی. صادیق تورالین یازیسینداکی بو شعریتی
بیر گون اونون دانیشیغیندا دینله مه لی اولدوم: گونلرین بیرینده طالع بیزی بیزیم بؤیوک وطنیمیزین
ان ایستکلی، ان سؤیملی، ان نیسگیلی بیر اوجاغیندا-تبریزده گؤرؤشدوردو. مجلس سالونونون
دهلیزینده دینجه لیر، چای ایچیر، صؤحبت ائدیردیک. بیر ژورنالیست قیز بیز باکیدان گلیمشلره
یاخینلاشدی، سوالار وئردی، تصووراتیمیزی بیلیمک ایسته دی. و نؤویه ده اونو دا آذربایجان تورکو
سایب اوزونو صادیق به یه توتدو، سوال وئردی. بو صحنه نی خاطیرلا یاندا ایندی ده توکلریم بیز-

بیز اولور. ادبی دیلی ایستانبول آغزی اولان صادیق بی قیزین سواللارینا آذربایجان تورکجه سینه اویغون گۆزل تبریز آغزینا یاخین بیر تلففوزده جاوابلار وئردی. من بیر دیلچی کیمی صادیق بین دانیشیغیندا آرا-سیرا تورکجه سی نین نفسینی دویوردوم. آنجاق بو تبریزی ژورنالیست خانیم اونون دیلینی باکیدان گلن قارداشلاردان آیرمیردی. ژورنالیست خانیم سواللارینا آرا وئرمیردی. حیس اندیردیم کی، او موصاحیبی نین صؤحبتیندن آیریلماق ایستمیر. قیز اونو آیدین آنلاسن دئییه، دویوردوم کی، صادیق بی دیلی نین اوجونا گلیمیش تورکجه سی سؤزونو بیر آندا آذربایجان سؤزو ایله عوض اندیردی-تبریزی قیز بونو بیللمزدی، بونو من بیلیردیم. صادیق بی بو ایکی تورکجه نین جانی بیرلشدیریب تبریزی قیزلا دانیشیردی. قیز صادیق بین دیلینه حیران اولموشدو. من ده لذتله قولاق آسیردیم. صادیق بی اصلینده نه باکی، نه تبریز، نه ده ایستانبول آغزیندا دانیشیردی، او گۆزل، شیرین، کئچمیشین و گله جگین آنالایاجاغی آنا تورکجه سینده دانیشیردی. هارداسا، کیملرسه تورکجه نین گۆزلیگی، شعریتی موضوعسوندا اوزون-اوزادی دانیشماقدانسا، اونلاری صادیق بین دانیشیغینا بئش دقیقه دینلتمک یئتر. بوندان سونرا مونظم اولراق من بو بؤیوک عالیمین موختلیف بیلگی شؤنلرینده-علمی کونفرانسلاردا معروضه لیرینی دینله میشم. تورک ادبیاتی نین، تورک فیلولوگیاسی نین آکئوال پروبلملریندن یازیر و دانیشیر»³

توفیق موعلیم اؤز موشاهیده لرینده سراسئدیر-صادیق تورال دوغرودان دا دیل، دوشونجه اثئییریه شاعیردیر، دیلین تعصوبکئشیدیر، اونون اهمیتی قییمتلندیرمگی باجاریر و اونا اؤز نئجه سئوگی، سایغی ایله یاناشیرسا، باشقالاریندان دا بونو طلب اندیر.

معلوم اولدوغو کیمی، تورکجه ده کی دیل اینقیلابیندان سونرا تورک دیلی نین اجنبی سؤزلردن تمیزلنمه سی پروسئسینده اصلینده اونو یوز ایللر عرضینده جانینا هوپموش، واحد اورقانیزم حالیندا بیرلشمیش عرب و فارس سؤزلریندن تمیزله میش، أوروبا منشالی سؤزلره ایسه نینکی دیمه میش، تورکجه قارشیلیغی نین تاپیلماسیندا اذیت چکدیکلری سؤزلری یئری گلدی-گلمه دی أوروبا سؤزلری ایله عوض ائتمیشلر. بو باخیمدان، صادیق تورالین

یارادیجیلیغی

عیرت آمیز و عومومتورک دوشونجه سی اوچون اولدوقجا فایدالیدیر. او، اؤز یارادیجیلیغیندا قطعیتله بو اولتراوطنپرورلره قارشى چيخير، جانلی بیر اورقانیزم اولان دیلین اوزرینده جراحیبیه، اؤزو ده لازیمسيز جراحیبیه عملیاتلاری آپاریلماسی نین یولوئرلیمزلیگینی آنلاتماغا چعلیشیر.

«۱۸۵۰-جی ایلدن بری بیزیم ادبیاتچیلاریمیزین درد: هانسی دیلده یازیم؟ دیل سئچیمی کیمی بیر ضرورتین باشلادیغی نوقطه ده شاعیر ده، رومانچی ده، حکایه چی ده، دراماتورق دا، تنقیدچی ده محو اولموش دئمکدیر. بؤیوک موتفکیرین، بؤیوک شاعیرین، بؤیوک رومانچی نین و حکایه چی نین چیخماسی اوچون. سیزین سؤزلویونوز زنگین اولاجاق، اوتوروشموش اولاجاق، موباحیثه سیز اولاجاق و «هانسی دیلده یازماق» کیمی عبثدن عبث بیر اندیشه ایله اؤزونوز تیخانمامیش، آیاغینیز باغلانمامیش اولاجاق. سون اون ایلدیر بو پروبلیمی دوشونور و اونون حللی چاره سینی آختاریرام. بیز حقیقتن بو چیخیلماز داعوادان، بو چیخیلماز دیدیشمه دن نه قازاندیق؟ اؤز تورکجه-اؤگئی تورکجه، اویدورما-گئرچک تورکجه ایدیعاسیندان نه قازاندیق؟

بیر اؤلکهدده احتیياج دویولورسا، آنلایشلار، احتیياج دویولورسا تئرمینلر، حتّی احتیياج دویولورسا اشیالارین آدلاری و فعللر، او دیلین ایمکانلاری ایله اؤیره دیلمیه جک ده نه ائدیله جک؟ بئله بیر اؤیرتمگین حاقلیلغی، مطلق گرکلیلیگی اوزرینده بیر قروپ، «بونلار اویدورمادیر» دئییه خط چکدی، کوللییین خط! او بیر طرف ده بیزیم مین ایلدده قازاندیغیمیز، مین ایلدیر ایستیفاده ائتدیغیمیز، قلیبیمیزین، دوشونجه لریمیزین و ت۱۲ولوموزون آنلادیلماسینا یارایان کلمه لری، اصلی عربجه دیر و یا فارسجادیر دئییه قوودو! سؤزلوگون یاریسینا ساواش آچمیش بیر باشلا، احتیياج دایالی اولاراق اؤیره دیلن کلمه لره ساواش آچمیش بیر باش، بیزی اللی ایله یاخین بیر مودتده ساواشدیردی! بوندان نه قازاندیق؟ بؤیوک رومانچینی، حکایه چینی، درام اثرینی، ینی نثری و داها دا اؤنملیسی شاعیری، دونیایا قبول ائتدیره جک بیر ایفادنین صاحیبی ائده بیلمه دیک.

دیل یا واردیر، یا دا یوخدور! دیل یوخسا، سیزین ت۱۲ولونوز، دویغولارینیز، دوشونجولرینیز ده یوخدور! فیکیرلریمیزی کلمه لرله ایفاده ائتدیغیمیزه گؤره، بئینیمیزده کی ، قلیبیمیزده کی ، ت۱۲ولوموزده کی کومپوتتریمیزده هر شئی قئید اولوندوغونا گؤره، کلمه لری دارالمیش بیر دونیادا نئجه بؤیوک شاعیر-شعر، رومان-رومانچی، حکایه-حکایه چی و نهایت تئاتر اثری یاراداجاغیق؟ بو چیخیلمازلیق ۱۹۸۰-جی ایلدن سونرا بیر آز ضعیفله میش گؤرونمکله برابر، هله ده اورتادان قالخمیش دئیل. اؤزتورکجه چیلیگی مؤحتکیرلیک حالینا گتیرن، سرمایه سی و قازانجی «عیناد» اولان دار قافالیلارین سایى چوخ دا آز دئیل.

...ادبیات خوجاسی اولاراق چیخیلمازلقلاریمدان، دردلریمدن بعضیلرینی عاصیسیستنتلریمله، لیسانس طلبمله صؤحبت ائدرکن بو سوالی وئریب اونلاری دا چیلدیرتمامدان ناراحات اولان ادبیاتچیلار دئیرلر کی: «یاخشی دا، ینی بیز بؤیوک شاعیر، رومانچی، حکایه چی دئیلیکمی؟» اول

بیلر سینیز، آنجاق کیمین اوچون؟ بو اؤلکه، بو زامان آرالیغی اوچون! بو وضعیتیه نییه راضی اولورسونوز؟ بو دلی، بو ایمکانسزلیقلار، بو محدودیتلر ایچینده ایستیفاده اؤزونوزو محکوم ائتمیر سینیزمی؟ دلی ایدئولوگیا لاشدیر میسینیزمی؟ دلی ایدئولوگیا لاشارمی؟ ان تهلوکه لی شئی دیلین و دینین ایدئولوگیا لاشماسیدیر! دیلین و دینین ایدئولوگیا لاشدیغی یئرده بوتونلوق پوزولور!»⁴

آتاتورکون دلی ایصلاحاتلارینی یانلیش اولاراق آوروپالاشماق، قربلشمک کیمی باشا دوشنلر، یوزانلار پروفئسسور هله ۱۹۸۲-جی ایلده آلینمیش بیر موصاحیبه سینده بئله جاواب وئیر:

«نه اوچون آوروپالاشمالیییق؟ بو هوه سین معناسینی دیرلندیرمه لیگیک. سونرا دا آوروپالاشماق ندیر؟ آوروپالاشمایا آتاجین باخیشیلا منیم باخیشیم هر حالدا فرقلیدیر. نه اوچون شرقلی اولماقدان قورخورسونوز؟ طبیعتده کی بیتکی عونصورو، جانسیز عونصورلر بئله هر هانسی بیر جوغرافیایا، بیر ایقلمه باغلیدیر. اینسان ایسه دوشونن بیر جانلیدیر. اینسانین دوشونجه سیبله علاقه لی شئیلى گؤسترن بوتون آنلایشلار باخیشینی، اؤز جوغرافیاسی و باغلی اولدوغو کولتور سیستمی ایچینده دوشونه رک ایضاح ائتمه لیسینیز. آتاج، لاتین-یونان مدنیتینه سؤیکنن بیر آralیق دنیزی مدنیتی نین خسته سی ایدی. بونو ایلک دفعه مودافیه ائدن آتاج دئییلدیر، یحیی کامال دیر. یحیی کامال، هئردیادان آلمیشدیر... یحیی کامال باخمیشدیر کی، بیر نئچه زاواللی آدام اورتایا چیخب «بیز اصلینده تورک دئییلیک، آralیق دنیزی مدنیتینه باغلیییق» دئییب چیخماقلا، همن اورادان دؤنموش. بونلار دؤنمه دیرلر. نییه؟ تورکیه نی ده، تورکلری ده، تورکلرین قییمتینی ده تانیمیرلار. اینسان تانیمادیغی بیر موضوعدا نه سؤیله یه بیلر؟... بونلار تورکیه نی، تورکلری تانیمادیقلاری اوچون، «بئله اولماسی لازیمدیر» دئییر و بیزی ده اؤز شابلونلارینا سالماق ایسته بیرلر. نه دئییرلر؟ «بیز شرقلیگیک، شرقلی اولماق پیس ایشدیر، شرقلیلیکدن چیخماق لازیمدیر». نه اوچون؟ اونلار شرقلی، داها دوغروسو، اؤزوموز کیمی قالماغین معناسینی بیلیرلر. بیلسه لر، «آنلایشلار باخیشیمیزی، قاورایشلارینیزی دیشدیرک» دئمزلر. ایستکلری نین گئرچکلشمه سی نین دبلله علاقه لی اولدوغونو دا گؤزل بیلیرلر.

تورک دیلینی باشدان آشاغی دیشدیرمکله، آتاج، اؤزباشینا بیر داعوا باشلادی. اونون داعواسی باش توتمادی...

من بو نقطه ده، یئنه ده ضیالیلاریمیزین عصارتینی دوشونورم. نه یه اسیر قالمیشیق؟ قربه تسلیمچیلیک و شرقه عصارت. من ایکسینی ده قبول ائتمیرم. بیز شرقلی ده دئییلیک... قربلی ده

دئیلیک. بیز اۆزوموزو تورکیه جومهوریتی حودودلاریندا یاشایان تورکیه تورکلی اولاراق دوشونسک، تورک میلیتگیک. گئیش بیر جوغرافیادا یاشایان بوتون تورکلره بیرلیکده ده دوشونسک، یئنه عئینی میلیتک. مسله یه بو یۆندن باخماق لازیم گلدیکده، بیر جوغرافیا مسله سی اولاراق باخسانیز، طبعی کی، آرائیق دیزلی اولارسینیز. تئخنولوگیا، هر عنصورو راحتلیغی تامین ائدن بیر سیستم اولاراق قبول ائدیلدیگی زامان اینسانی جزب ائدر، حیران قویار. حیرانلیق، عصارته دؤنمه لیدیر. سیز گئیمینیزی دیشدیرسنیز ده، سیزده یئنه ده تولین خانیم (همصوحتی نین آدیدر-موللیف). مخصوص جهتلر قالا جاقدیر. آتاج بو اینجه لیگی گؤرمور. سیزین اؤزونوزون اولان، اؤزونوزده قالان جهتلری گؤرمه دیگی اوچون، مودایا-شابلونا گؤره «هامیسینی دیشدیرک»-دئیر.^۵

موعاصیر آنادولو تورکجه سی نین مودئرنلشمه سینده ایفراطچیغا وارانلارا، مؤحتکیرلیکله آتاتورکه ایستیناد ائدنلره، آتاتورکو وولقار جاسینا باشا دوشن و حیاتا کئچیرنلره صادق تورال اؤز منطیقی ایله جاوب وئیر:

«او دؤور باشقا... میلی تاریخ و «نه موتلو تورکم دئین» دؤورو... آتاتورکون باشلادیغی شعورلو بیر آختاریشلار دؤورودور... سینما-یانلیما دا بیر مئتوددور. باخین، «یئنی لسان» داعواسی، تورک دیلینی اینکیشاف ائدیرمه مسله سی تورکچولر طرفیندن ۱۹۱۱-جی ایلده باشلادیلدی، ظفر قازاندی. نثرده «چالی قوشو»، نظمده «خان دیوارلاری»... ۱۹۲۰-جی ایلده عمر صئیف الدین، ۱۹۲۴-جو ایلده گؤگالپ اؤلدو. مفتی اوغلو احمد حیکمت خاریجیه چی اولدوغوندان یورددان کناردا... رفیق خالید، یوزایلکاردن اولدوغوندان، سورگونده... تورک ایستیقلالی اوغروندا یوز مینلرجه تورکچو تورک اوجاقلی گنجین شهید اولماسینی دا دوشونون... موحاریبه قاققینلاری، موتتالیبه آرتیقلاری و ثروتی-فونون طرفدارلاری مئی-دانی آلدی... قاضیلرین بوتون قوصورلاردان خالی اولدوقلارینا اینانیرام. او دؤورده نه شوورلو سادلشدیریجیلر، نه ده گؤگالپ کیمی بیر بیرلشدیریجی شخصیت واردی. بو وضعیتی گؤرن آتاتورک، دؤولت باشچیسى اولاراق بیلاواسیطه موداخیله ائتدی. دیل قورومونو قوردو؛ اما دیل بیلجیسی یوخ ایدی... کؤسرایفپاشازادین فیکرلری اؤن پلانا چیخدی. تئوسییه چیلیک، گونش دیل نظرییه سی ۱۹۳۵-جی ایلده قدر داوام ائتدی. سونرا آتاتورک سوسیال بیر وارلیق اولان یاشایان تورکجه یه دؤندو. دلیل: اؤنجه کی و سونراکی نیطقلری ایله فالیه ریفکی نین چانکایاسی... گونوموزده قلیلشمیش قافالار وار، اؤزونو ۱۹۳۴-۱۹۳۵-جی ایلده حبس ائدنلر وار».^۶

خالیده قمزہ اینجہ آدلی مؤلفین ۲۰۰۲-جی ایلده پروف.س.توراللا صؤحبتینده «خوجام، تورک دیلی نین ان بؤیوک پروبلئمینی نه اولاراق گؤرورسونوز؟ تورک دیلی هارایا دوغرو گئدیر؟»-سوالینا پروفئسسوری بیر وطنداش یانغیسی، علم آدامی، آنا دیلی نین کئشیگینده مؤحکم دایانان بیر تورک اولاراق دیلین طالعی ایلہ باغلی ناراحتلیغیندان دوغان دوشونجه لری ایلہ بئلہ جاواب وئیر:

«بیر دفعہ توخون، مین آہ اثشیت! سوالینیزین ایچینده اوچ یوز سوال وار. «دردیمیز ندیر؟» دئیہ سوروشسانیز، گونده لیک حیاتیتمیزداکی آنلاشلارلدان، دؤوقه سؤیکنن ایفاده لردن، آرتیق علم دیلی اولماقدان، دویغولاریمیزین دیلی اولماقدان آغیر-آغیر اوزاقلاشان تورکجه بیزیم عاغیل و حیس دیزیمیزین، بیزیم کایناتیمیزین گؤستریجیسی تورکج... اوزون طبقه سی دئیہ وورنوخانلار، بیزیم اوكسیگئیمیزین آزالدیغینا، اؤز اللریمیزین اؤز جهننیمیزی حاضیرلادیغینا اوزولمورلر؛ دیله سایغیسیزلیغین نتیجه سی اولاراق دیلسیزلییه، دویغوسوزلوغا، دؤوقسوزلویه، علمسیزلییه دوغرو گئدیریک.

علمین ده، دؤوقون ده، دویغونون ده آرخاسیندا ساغلام و زنگین بیر دیل واردیر. کلمه سییلہ، قاورامییلا، تثرمینلرییلہ، علمییله، مجازییلا بیر خالقین، بیر میلّتین دویغوسونو، دوشونجه سینی، ۱۲ولونو، داوانیشینی ایفاده آنده جک گوجده اولان دیل، سؤزلویه قويدوغونوز کلمه لردن داها ایره لی بیر شئیدیر... دیل بیر دونیادیر، بیر ایمکاندیر، بیر ثروتدیر. بیز بو ثروتی ایتیریریک، بیز بو ایمکانی ایتیریریک، بیز دونیامیزی ایتیریریک. بیر هارای حالیندا هر کس «دیل گئدرسه، نه اولار؟» دئیہ سوروشمالیدیر. بو سوالی وئرہ-وئرہ، جاوابلاری آلا-آلا دوغرونو الده ائتمک مومکوندور. ضیالی اولماغین منه گؤره بیرینجی شرطی، دیل بیلینجی صاحیبلیگیدیر؛ ضیالی، سؤزلوگون هم فتحین، هم گئنیشلندیریلمه سینی تامین ائدن، علمده، صنعتده توپلومون اویانیقلیغی یولوندا یئری گلدیکده هارای قالدیران اینساندیر. ضیالی، فیکری، دوشونجه سی، هارایی و تاریخه قارشى مسئولیتی باخیمیندان هر زامان گنج اولان گوجلؤ ائنترژیدیر... تورکجه میز ده، میللی منلیگیمیزین، میللی کیملیگیمیزین گؤستریجیسی اولدوغونا گؤره، حاقیقی ضیالیلار بو موضوعو دایم گونده لیکده ساخلاماق مجبوریتینده دیرلر.

تورک دیلی الیمیزدن گئدرمی؟ بوسبوتون یوخ اولاییلرمی؟ خئیر... بوتونلوگو پوزولا بیلر، او قذر. آما کولتورون بیر حیصه سی کئچمیشده قالا بیلر و یا ضیالی ایلہ خالقین آراسی کئچیلمز اولاییلر». پروفئسسور تورک دیلی نین سونی سؤزلرله حدیدندن آرتیق یوکلندیگینی، خالق دیلی ایلہ دؤولت قوروملاری نین یاراتدیقلاری دیل آراسیندا یارانان اوچورومون درینلشمه سیندن دوغان ناراحتلیغینی،

ناراضىلىغىنى، عالم تۆۋسىيە سىنى بىلەن ئىفادە ئايدى: «ئىنسانلار ئاتالارنى نىن دىلىيە دىللىن، ئاتا دىلىيە بۇيۇرلار. ئانا دىلى ئىلە ئوشاق دىلى (مكتىدە كىچىلن دىل نىزدە توتۇلۇر-مولل). بو قدر بۇيۇك بىر اوچۇروم يارادان باشقا بىر دىل دە تانىيىرسىنىزسا، علاوه ئايدىن».^۷

پروفئىسسور صادىق تورالدا قىيىمتلىنىدىغىمىز ان يوكسك جەت اونون جىسارتى، علمى ويجدانلىغى، وطنداش مووقىيىدىر. حتى توتۇغو دۇولت وظيفە سىندە بىلە كونيكتوراچىلىغا اويمايان، دوزگون حساب اتىدىگى (و بىزىم دە دوزگون حساب اتىدىغىمىز مووقىيىنى!) جىسارتلە اورتايا قويمايدىر. بو جەت بۇيۇك توركلە خاص اولان جەتدىر! پروفئىسسور دىل حاقىنداكى دوشونجە لىنى سانكى يىكونلاشدىرارق بىلە بىر نىتىجە يە گلير: «ايراندا دا بۇيۇك بىر ادبىيات يارانماسى مومكون دىيىل. نە اوچون؟ چونكى اورادا دىن ايدۇلۇڭلىشىش، بىزدە ايسە دىل! سووئىلر بىرلىگى بوتون سىلرىنە باخمىيارق، سىكس ايل عرضىندە دونيانىن اۇنونه هم كوممونيست اولوب، هم دە لىباقت اۇلچوسوندە بىر قىيىمت اولارق تىقدىم ائدە جگى بىر آدم گىرە بىلدىمى؟ خىير. بونو رىئىمە قارشى چىخان آدم ائلكساندر سولژنىتسىن باجاردى. ... چىخىلمازلىق بورادان باشلايدىر. نى دىلن و دىلن ايدۇلۇڭلىلاشدىغى، دۇولت گوجونون ايدۇلۇڭلىلاشدىغى اولكە لردە بۇيۇك ادبىياتچى يىتىشىدىر مىگىمىز مومكون دىيىل. موتفككىرلر دە يىتىشىدىرە بىلمىزسىنىز! چىخماز».^۸

پروفئىسسور صادىق تورالين يارادىجىلىغىندا دىگر بىر مەم يىرى اونون بىلاوسىتە تدرىسى اىلە مشغول اولدوغو ادبىيات نظرىيە سى و ادبى تىقيد توتور. پروفئىسسور بورادا دا اوغور قازانمىشىدىر. اونون كىفايت قدر پوپوليار اولان و اوچ دفعە نشر ائدىلن «زامانىن الىندن توتماق»^۹ كىتابى اىلە تانىشلىق عالمىن چوخجەتلى و محصولدار يارادىجىلىغى حاقىندا اوخوجودا بىتكىن تصور يارادىر. اوچ بۇلمە دن عىبارت كىتابدا عالمىن ادبىياتىن نظرى مسلە لرى و تىقيدلە باغلى دوشونجە لرى توپلانمىشىدىر.

كىتابىن بىرىنجى نشرىنە يازدىغى اۇن سۆزدە «ئىنسانلار بىر-بىرلىرىلە موناسىبتلىرىنى تىزىملە ين دىلە سۆيكنمىش هر جور اىفادە شكلى، خىتاب اتىدىگى شىخسى و يا توپلومو تاثيرلندىرمىگى باجارماق گوجوندە دىر. بىزىم مسلە كى مىز تاثيرلىلىك مسلە سى نىن «زامانىن الىندن توتماق» شكلىندە تجللى اتىدىگى ادبىيات اثرلرى نىن دونياسىنا مئودلو ياناشماق، الدە اتىدىكلرىمىزى اورتايا قويما-قىدىر» - دىن مۇلىف اىكىنجى نشرىن اۇن سۆزوندە ادبىياتىن باشلىجا پروبلەمىنى بىلە اىفادە ائدىر: «ادبىيات علمى، (ادبىياتشىناسلىق) توركىبىدە هم چوخ يىنى، هم دە افكارى-عومومىيە سى بولونمايان، تشويق، تىقدىر و دستك گۆردويونو سۇيلە يە بىلمە جىگىمىز بىر ساحە دىر».^{۱۰}

مؤلیف کیتابی نین نه اوچون بئله آدلانديريلماسی نین سببینی ایسه اوچونجو نشره یازدیغی اؤن سؤزده ایضاح ائدیر: «کیمین نه سؤیله دیگی اؤنملی... نئجه سؤیله دیگی... نه اوچون سؤیله دیگی... اما اصیل اؤنملی اولان نه زامان سؤیلدیییدیر»^{۱۱}

قئید ائدک کی، کیتابین مضمونو اونون آدینی تامامیله دوغرولدور. بورادا توپلانا مقاله لر چاغداش تورکیه ادبیاتی نین اکتوال مسله لرینی احاطه ائتمکله اوچ بؤلمه دن عیبارتدیر:

۱. ادبیاتیمیزین نظری مسله لری

۲. شعر و شاعیرلرله

۳. تهکییه میزین دونیاسیندان.

ادبیاتی اینسانین دوغو، دوشونجه و ت۱۲ ولونه داها تاثیرلی و جانلی بیر شکیده جمعیت علملرینه قوووشما احتیاجیندان دوغان بیر ساحه اولماقلا، ماتریالی دیله سؤیکنن بیر یوکسک خبرلشمه صنعتی آدلانديران پروف. س. تورال ادبیات اثرلرینی باشلانغیجا اینسانلاری داها اخلاقی، اینتیباه باجاریغی یوکسک شخصیتلر یاراتماق مقصدینن اوستونلوک تشکیل ائتدیگی محصوللار ساییر. حساب ائدیر کی، بو محصوللار اونو سؤیله ینه، یازانا دا، دینله ینه-اوخویانا دا بیر وظیفه بورجو یوکله ییر.

ماراقلیدیر کی، پروف. س. تورالین یارادیجیلیغی اؤز چوخجهتلیلیگی، اونیوئرساللیغی ایله ده دیقی جلب ائدیر. بو یارادیجیلیقدا یالنیز فیلولوژی و دیل مسله لری دئییل، هم ده گؤزل صنعتلر و فلسفه-عومومن و دیلین، ادبییاتین فلسفه سی خصوصی یئر توتور. اینسانین و توپلومون وحدتی نین اوچ تمل قایناقدان تشکیل ائیلدیگی دئین پروف. س. تورال بو باره ده بئله مولاچیظه یورودور: «دینلر ده، صنعت اورونلری ده، علم ده عئینی گئرچکلیکده بیرلشمکده دیر: اینسان تکباشینا یاشایا بیلمز؛ تانیشیب-بیلیشه جک، بنزشه جک، امین-آمانلیق دویاجاق بیر توپلولوق ایچینده حیاتی سوروبور. اینسان ایچینده یاشادیغی توپلوملا قارشیلیقلى تاثیر ائتمه یه دایالی باغلار قورور. بو باغلار مادی و معنوی سئچیملردیر کی، هامیسی بیردن موشرک قاورایشلار اولاراق قارشیمیزا چیخیر. اینسانا آید، مادی و معنوی سئچیملرین اصیل زمینی بیر اولکی نسیلدن باشلانغیج آلان موشرک شوورتیدیر؛ موشته رک شوورتی دیرلرینی، بیر اولکی نسلین دین، سنت و علم ساحه لرینه قییمت حؤکملریله ایفاده اولونان قاورایشلار تشکیل ائدیر. شوور ایسه، فردی گؤرونتولو اولماقلا بیرلیکده، ایچینده اولدوغو زامانین قاوراملارینا آچیلان، اورتاق ایستیفاده اولونان بیر قاپیدیر. ایستر موشته رک

شوورالتی نین، ایسترسه ده فردی گۆرونوملو چاغداش سوسیال شوورون آرزو، سئچیم و قارشیلیقلى تاثیرلری نین مئیدانا گتیردیگی بوتونه قاورایشلار عالمی دئییریک.

«قاورایش» («کابل») ترمینینی پروفئسور بئله ایضاح ائدیر:

«بیلیندیگی کیمی، اینسان وارلیغی نین طبعی احتیاجلارینی تامین ائدرکن حرکت نوقطه سی «من» اولان دویغو، دوشونجه، ت ۱۲ ول و داوارایشلار گۆستریر، دیگر «من»ینی موحافیظه ائدیر. جمعیت، اینسان «من»ی نین محدودلاشدیران قایدالار قویاراق شخصلرده کی «منجیل»لیگی بؤیوک اؤلچوده شکیللندیریر. بیلخاسه اینسانین معنوی وارلیغینا آید «من» آنالیشی، داها آچیق اورتایا قویولور: «منیم دویغولاریم»، «منیم عاغلیم»، «منیم بیلگییم»، «منیم اینانجیم»، «منیم حافیظم» کیمی آچیق و یا قاپالی ایفاده لرله اؤزونو مرکز آلان بیر «گۆره لیک» (ایضافیت) ییغینی ایله قارشیلاییر. حتّی اینسان داها ایره لی گئده رک «منجه»، «منه گۆر»لرین ایفاده ائتدیگی عونصورلردن هر بیرینه «کابل»، تامامینا «فردین قاورایشلار دونیاسی» آدینی وئیریر. بیولوژی «من» ایسه تناسوب، ظریفلیک کیمی قادین گۆزلیگی و جاذیبهدارلیغینا، یاراشیقلیق و آلتئیزم کیمی کیشی بیه نیریلیگینه ایشارت ائدن قاوراملاری تشکیل ائدیر. اینسانین فردی قاورایشلاری، اؤز ایچینده توتارلی و آهنگلی بیر بوتون تشکیل ائدیرسه، فرد پلانیندا «بوتونلشمک»دن دانیشا بیلرک».

قاورایشلاردا نیظاملیلیغا بؤیوک اهمییت وئرن پروفئسور صادق تورال، قاورایشلار عالمینی تشکیل ائدن منبعلر آراسیندا اوچ قایناق آیراراق بیرینجی یئری دینه وئیر، دینی هر بیر اینسانین اؤز داخلی بوتونلشمه سی نین، جمعیتین حاق، عدالت اؤلچولریله ایفاده اولونماسی نین گرکلیگینی اینسان ایدراکینا چاتدیران، بو یولدا ائتمه سی (یبادت) و یاشانتیسی (معاملات) گرکن نورما و فورمالاری گۆستردیگینی دئییر. پروفئسورون فیکرینجه، دینلرین ان سونونجوسو و ان موکمه لی اولان ایسلامیت، مطلق گئچه یه ایماندان سونرا، اینساندان اخلاقی، عادیل، سایغیلی اولماسینی طلب ائدیر. او، دینی قاورایشلارین اوچ دوشمنی آدلاندیردیغی خورافات، بیدعت و اینکارچیلیغی قئید ائدیر: «بیدعت، دینین اؤزونده، تمه لینده تمل قاورایشلار سیراسیندا اولمایان، سونرادان اویدورولانلاردیر. (مثلن، ایسلامیتین قاورایشلار سیستمی قورانی-کریم و حدیثی-نبویدن مئیدانا گلیر و موجهیدلرین یوروم و حؤکملری بو قانونلارا تامامن اویان دوقلالاردیر. سونرادان یئنی بیر شئی علاوه ائتمک بیدعتدیر)».^{۱۳} بو بیدعتلرین ایسلاما و اونون حاکیم اولدوغو خالقلارا نه قدر

ضیائلار ووردوغو، آیری-سئچکیلیک سالدیغی، تورک میللتینی ضعیفلتمه سی حاققیندا یقین کی، اوخوجولاریمیزدا خئیلی معلوماتلار واردیر.

ایسلامی سون دین آدلاندران مؤلیف اولدوقجا ماراقلی بیر فیکیر سؤیله ییر: «یسلامین قاورایشلار دونیاسینا قارشى اینکارچیلار، موسویلیکدن، عیسویلیکدن و دؤورون بوتپرسلیگی اولان مارکسیزمدن گلکده دیر». مارکسیزمی یئنی دؤورون بوتپرست دینی آدلاندران پروفئسسور بو سؤزلری هله سوسیالیست دوشرگه سی کیفایت قدر گوجلر اولدوغو بیر واختدا-۱۹۸۱-جی ایلده یازمیشدیر.

قاورایشلارین، خاریجی عالمین درک اولونماسی نین ایکنجی قاینای کیمی علمی گؤسترر عالم، اونا بئله تعریف وئیر: «مئتودلو شوبهه نین، اؤیرنمک ائهتیراسی نین، قایدالار تابع اتدیرمه فیکری نین، حؤکم ائتمه آرزوسونون بیر سیستم ایچینده جانلی و جانسیز وارلیقلار تطبیق ائدیلمه سینه علم دئییریک».^{۱۴} پروفئسسور علمه سایغی دویمای، اونون نتیجه لریندن فایدالانماغی عاغیل اوچون وظیفه حساب ائدیر. پروفئسسور گؤره، دونیانین و کایناتین گئرچکلرینی ذره-ذره یاخالایان علم، دییشمز اؤلچولر، عومومی حؤکملر یاراتماغا چعلیشیر. دونیاداکى نیظامین وارلیغینی قبول ائدن علم، تصنیقاتلار، سئچمه لر تطبیق ائتمکله، گوجلر هیپوتئزلر ایره لی سوره رک بو نیظامین سیرلرینی آچماغا چعلیشیر. «علم، پارچالادیقجا راحتلیق گتیرن، آنالیزلرین جاوابلاری دوغرولدوقدا تخمین سیلر سونوندا هم اینسانا راحتلیق وئرمگی، هم ده پارچا-پارچا حؤکمه تابع اتدیردیگی بؤیوک گئرچه یه چاتماغی هدف آلیر. لاکین علم، گئرچکلرین ذکا، بئش دویمو و خصوصی آلتلرله وارلیغی قبول ائدیئلردن اولدوغو، ان بؤیوک گئرچکلیگین ده قایدالار تابع اولوب تانینا بیله جگی، طبیعتده کی مؤوجود نیظامی پوزماغین یئنی نیظاملار یول آچاغاغی اولاراق سیرالانا بیله جک اوچ قورخونج آردیجیل حؤکم ایله قارشى-قارشىیادیر. بو حؤکملرین دوغوردوغو چیخیلمازلقلار، علمی یئگانه اؤلچو ساینالارسا اینسانین موهاکیمه گوجونون مطلق بیر گئرچک اولاراق قاورانیلماسیندان قایناتلایر. حالبوکی، اینسان ذکاسی نین ان آزی یئددی مین ایل عرضینده بو نوقطه یه چاتماسینا قارشىلیق، سماداکى تانینان و اینجلنه بیلینن گئرچکلرین موکمه لیتلری (گونش سیستمی) بؤیوک دییشمه گؤسترمه یین بیر سیستمیدیر. بو اینکیشاف گؤسترمه یین موکمملیتین اؤز-اؤزونه یارانماسینا ایمکان واردیرمی (قالدی کی، «بوتون جانلیلارین اؤلومو دادیغی و داداغاغی»^{۱۵} حقیقتینه، اینسان ایدراکی نین دنگه آنالایشینا اویسا بئله، موهاکیمه نین حودودسوزلوقو و گئرچگی حؤکمده جک قدر تانیم ائهتیراسی نین طبیعیلیگی ایدیعاسینا اویماز. علم

بو چىخىلمازلىغىن فرقىندە دىر، اما قبول ائتمە يە ياناشماز»^{۱۶} دئىن صادق تورال بارادا بىر فىلوسوف، ايدئاللىزم جريانى نىن نومايندە سى، ھىگئىلچى كىمى چىخىش ائدىر.

تورک دونياسى نىن بۇيوك شاعىرى قاراجا اوغلانىن

گزدىم، سئىر ائله دىم فىرنكىستانى،

ائللرى وار، بىزىم ائله بنزه مز

لئوين توتوموش قۇنچە لرى آچىلمىش،

گوللرى وار، بىزىم گوله بنزه مز،

مىصراعلارنى ائىقراق كىمى وئردىگى بۇلمە دە، پروفئىسسور قاورايشلار دونياسى نىن، دونيانى درك ائتمىگىن اوچونجو قايناغى كىمى گۇزل صنعتلرى (اىنجه صنعتى) تقدىم ائدىر. چونكى، عاليمىن تعبىرىنجه دئسك، گۇزل صنعتلر طبعىتدە كى ھر شئى، صنعتكارىن گۇردويو و گۇستردىگى شكىلدە قبول ائتمىگىن نىتجه سى اولاراق قارشىمىزا چىخىر. گۇزل صنعتلر دىنن قويدوغو ايمان، علمىن قويدوغو بئش دويغو و عاغىلا برابر، دۇوق ايله ھىجان دويما اۇلچولرىنى قويور. دىندە كى ايمانلا باغلى اولان وجد، علمدە كى مئتودىك مارق و آختاريشلار دىنن قويدوغو تاپىنتى و اىضاحلار دايالى ھىجان ايله گۇزل صنعتلرىن اوياندىردىغى ھىجان، بىرلشن، حئى بىر-بىرىنە بنزه ين نوقطە لرى اولماقلا برابر، تامامىلە آيرى-آيرى حادىثە لردىر.

پروفئىسسور گۇزل صنعتلرىن دىن و علمدن فرقىنى بئله آنلادىر: «دىن دە، علم دە فردى گۇرونتولو اولدوغو حالدا، سوسىيال اولان تاثير ساحە لرى ياراتدىقلارى حالدا، گۇزل صنعتلرىن ھر بىر قولو و عونصورو، مئيدانا گئىرىلىر كىن دە، خىتاب ائدر كىن دە فردىتچىدىر، ھر بىر اىنساندا فرقلى دويغولار اوياندىرىر كى، بو دا «نە گۇزلدىر؟»، «نە ھىجان وئىر؟»، «ھانسى شئى سويىيە لى دۇوق وئىر؟» سواللارى نىن ھر اىنسانا گۇرە دىيشن جاوابلار قازانماسىندان دوغور. ... كائىناتداكى وارلىقلار ھر بىرى و مجموعسو، تضادلار دا داخىل، اۇزونمخصوص شكىل و موحتوالاردان تشكىل اولونان بىر سىستىم داشىيىر. گۇزل صنعتلر ايسە بو سىستىمىن گۇرونن، اىضاح اولونان، حئى گۇرونمە ين بوپوتلارىيلا ياخالانماسى، موطلق گئىرچكىلىگىن ايدراك ائدىلمە سىيلە اوغراشىر.

گۇزل صنعتلرە، خصوصىيە ادبياتا آيد محصوللاردا دا دىن و علم كىمى، اىنسانى، جمعيتى، موختىليف وارلىقلارى و مئتافىزىكانى قورجالاما، قاوراما، ايدراك ائتمە سىيى واردىر، آنجاق بو سىيىن

هم تظاهورلرى، هم ده نتيجه سى ديگر ايكي قايناقدان فرقليدير. علم و دين بوتون اينسانلىغا سسلنديكلرى حالدا، گۆزل صنعتلر بنزه ين فردلر اوچون بير شئى ايفاده ائديرلر».^{۱۷}

بوندان داها گۆزل دئمك مومكون دئييلدير!

ادبياتى گۆزل صنعتلر تين بير قولو كيمي تقديم ائدن پروفئسسور ص. تورالين بو باره ده ده اولدوقجا گۆزل ايفاده اولونموش اورپژينال فيكىرلرى واردير:

«بدىي قاورامين دايره سينه داخيل اولان گۆزل صنعتلردن بيرى ده ادبياتدير. ادبيات، علمى-محاسين (گۆزل صنعتلر علمى) و يا بديعيات دئييلن ائستتیکا ساحه سى نين ان قديم و ان زنگين قولودور. ادبيات، ماتئريالى ديل اولدوغو اوچون، ذؤوق وئرمه، هيچان اويانديرما، گۆزلكلىك دويغوسونون داوامىنى تامين ائتمكله برابر، فيكرى بير مؤحتوا دا داشييير: مكتوبلار، خاطيرات و سياهتنامه كيتابلارى، خيطابه لر، كيتابه لر، حتى بعضى سياسى، ايجمتعاى تاريخلر، اخلاقى و دينى متنلر ده ادبياتين ايچينده دير...»

...ادبيات حياتى نين وارليغى ديله دايانير، ديل ايسه، قاورايشلار دونياسى نين قديم و قوووتلى بيچىملنديريجيسى اولان دينين تاثيرى آلتيندا حياتىنى داوام ائتديرير. بو تاثير گيريلن دينلر آراچيلغى ايله قازانيلان اينسان آدلاريندا گؤرونور. ديگر ساحه ايسه، اينانجلارا و عبيادته باغلى اولان آنالاييشلاردير».^{۱۸}

«زامانين ليندن توتماق» كيتابيندا ماراقلى بير اوسلوبا دا راست گليريك. پروفئسسور صادق تورال «دييات ساحه سى نين علملشمه سى. آنالاييشلار و تعريفلر» بؤلمه سينه يازديغى عوموميلشديرمه ده اؤز فيكىرلرينى ريتوريك سواللار شكلينده قويور:

«روح و بدن ساغلام، عئنى اولكولر اطرافيندا بوتونلشميش، محلليليگى و محلله چيليگى (رئگيوناليزم معناسيندا باشا دوشمه لى) يوخ ائتميش بير اينسان توپولوگوندا، دين، علم و صنعتدن گلن اثر داورانيشا دؤنوشن قاوراملار، ياشايشى موعين ائدن آهنگلى بير قورولوش قازانمازمى؟ بو اوچ قايناغين تشكيل ائتديگى قاورايشلار عالمى نسلدن نسله ديشن دئييل، اينكيشاف ائدن، زنگينلشن بير قاورايشلار سيستمىنى حاضيرلامازمى؟ علمه ساينى دويماق يئرینه، ايدئولوژيلىشديره رك اونا تاپماق، اينانمايلا باغلى پاتولوژى بير حال دئييلمى؟

علمه آيد قاوراملارين، دينه، دينه آيد قاوراملارين صنعت و ادبياتا باسقى ياپماديغى، بو ساحه لره آيد قاوراملارين آهنگلى بوتون تشكيل ائتديگى توپلوم، داها ساغلام اولمازمى؟

بیر-بیرینه بنزه ین اینسانلارین تشکیل ائتدیگی بوتونلشمیش بیر توپلومدا، تاریخی تجربه نین بسله دیگی موشته رک شعورالتی و چاغداش موشته رک شووردکی قاوراملاردان بیر، ائستتیک دیرلر دئیلمیدیر؟ ساغلام و بوتونلشمیش بیر توپلومدا، یابانچی تاثیرلری ساخلامایان اینتئلئکتوال ذوق و هیجانلار دا بولونماسی طبعی سایلا بیله جک حالدا، ائستتیک قاوراییشلارین بیر آمار ۱۱۲ ایچینده اولایلمه سی مومکوندور؟

آز اینکیشاف ائتمیش و یا اینکیشاف ائتمکده اولان اؤلکه اینسانلاری، اؤنجه لیکله آیدینلارینا موساللات اولان بیر خسته لیکله، جمعیتده کی مؤوجود شعورالتی قاوراییشلارین بیر قیسمینی تنقید، رد و اینکار میلی گؤستریرلر. باشقا توپلوملار قارشیسیندا دیولان ناتاماملیق کومپلئکسی نین طبعی بیر ایفاده سی اولان قاوراییشلار سیستئیمه-حاقا و خالقا رغن-قارشى چیخما، جمعیتیمیزده چوخ راست گلینن حادیثه لر دئییلدیرمی؟ یوز اللی ایلیک تاریخیمیز بو خصوص حرکت نوقطه سی اولاراق گؤتورولسه، آیدینلاریمیزین اکثریتی بو قروپا داخل اولمازمی؟ موشته رک شوورالتی ایله موشته رک چاغداش شوور قارشیسیندا منفی بیر حال گؤسترن بو چؤزولموش آیدینلارین، صنعتله باغلی قاوراییشلار قارشیسیندا «سنت باش قالدیریر» یولونداکی نیهیلیست ایفاده دن باشقا علمی، بدیی، دینی دیواناقلاری گؤزولموشموندور؟

گؤزل صنعتلر و خصوصیه ادبیات اثرلری، ایستر فردی، ایستر سه ده ایجتماعی پلاندا چؤزولمگی، شوور چاتلاماسینی، شوورالتی زلزله سینی قاباقلاماق اوزره، مؤوجود قاوراییشلاری اینکیشاف ائتدیریب بوتونلشدیرجی اولاراق ایستیفاده ائده بیلیرسه، گونشین تام زئیتده اولدوغو آن یوخ اولماغا محکوم کؤلگه لردن عیبارت دئیلمیدیر؟

میلی کولتور دوشمنی اولانلار خاریج، فیکیر آیریلیقلارینا فیکیر وئرمه ییب بیر-بیریمیزی دینله مکدن، اعمالی-فیکیر ائتمکدن باشقا یول وارمی؟^{۱۹}

یوخدور، خوجام، یوخدور!

اولدوقجا اوریژینال بیر ایفاده ایله نؤوتی، «ادبی حادیثه یه یاخینلاشما و یا یوخوشو دیرمانماغا حاضیرلیق» آلداندیردیگی بؤلمه ده پرفئسور س.تورالین آذربایجان ادبیاتشوناسلیغینا یاخیندان و دوغرو-دوروست بلدیگی اوزه چیخیر. پروفئسور یازیر: «اؤلکه میزده ادبیات مفهومون و بو مفهومون ساحه سینه گیرن و یا ادبیات حادیثه سینی بوتون طرفلری ایله آچیقلا یا بیله جک مفهوملاشدیرما و مئودلاشدیرما سایلان موضوعلارین یئرینجه ایشلندیگی سؤیلنه بیلمز. دیگر تورک بویلا ریندا آذربایجان تورکلری خاریج ادبیات اثرلری، تورکیه تورکلری قدر زنگین اولما ماقلا

بیرلیکده، نظری مسله لرله باغلی آراشدیرمالار و سؤزلوکلر داها چوخدور. آذربایجان تورکلوو هم ادبی اثر وئرمکده، هم ده ادبیاتشیناسلیغا داخل اولان کیتاب و مقاله نشرینده تورکیه دن هاراداسا ایره لیددلیر. تورکیه میزده ایسه، ادبیات حیاتی نین هدفی و نتیجه سی اولان ادبیات اثرینی، اونون یارادیجیسینی، جمعیت ایله اثر و یازار آراسینداکی موناسیبتلرین نتیجه و نه اولچوده آیارلایاغاغیمیزلا علاقه لی کیتابلارین آزیغیندا، تئرمینلرین یئتسیز اولدوغوندا عاغیل و سوییه لی مارق صاحیبیلری بیرلشیرلر».^{۲۰}

آذربایجانین ادبیاتشوناسلیق علمی حاقینداکی بو اعتیرافی پروفئسسورون علمی ویجدانی نین نمونه سی سایماقلا برابر، دئمه لیگیک کی، بو سؤزلر، گیزله دیلمه سی مومکون اولمایان بیر ممنوعنلوق حیسی ده گتیریر!

پروفئسسورون آذربایجان ادبیاتشوناسلیغینا، آذربایجان ادبیاتینا یوکسک قییمت وئرمه سینی اونون ۱۹۸۱-جی ایلده «تور» ژورنالیندا آذربایجانین خالق شاعیری نبی خزری نین بیر شعری حاقینداکی یازیزی نین تیمسالیندا دا گؤروروک. پروفئسسور همین مقاله سینده محبتله یازیر:

«تورکیه دیشیندا دیلجه و دینجه بنزیریمیز اولان قارداشلاریمیز، قارینداشلاریمیزین اولدوغونو بیلمه یین وارمیدیر؟ بو قارداشلاریمیزدان بیرى آذربایجان تورکلریدیر.

بو گون تورکیه ده کی اونیوئرسیتتلرین تورک دیلی و ادبیاتی فاکولته لرینده، آذربایجان تورکلری نین یازیلی محصوللاری، تورک لهجلیری، یاخود مودئرن تورک یازی دیللیری درسلیری نین ترکیبینده اوخودولماقدادیر. تورک دیلی نین آذربایجان لهجه سی، ایران آذربایجانیندا و سووئت-روس آذربایجانیندا اولماقلا چوخ گئیش بیر ساحه ده دانیشیلماقدادیر... آذربایجان لهجه سی نین باکی و یا تبریز آغزی (دیالکتی-مؤلفلر) آراسینداکی فونئتیکی فرقلر مسله سی ده داها چوخ دیلچیلرین ساحه سینده گیرر. بیز بو قدرینی بیلدیرمکله کیفایتلنک: چوخ کیچیک فونئتیکی فرقلیلیکلر کی، قارس، عرضوروم، اورفا اراضیلرینده دانیشیلان آنادولو دیالکتلری ایله عئینیدیر-بیر کنار، ایستر ایران، ایستر روس، ایسترسه ده ایراق ایداره سینده یاشایان مظلوم قارداشلاریمیزین ادبی اثرلریندن ذؤوق آماغیمیز قدر طبعی بیر شئی اولما بیلمز. سون اون ایلدیر کی، احمد جفراوغلو، پروف. محرم ائرگین، احمد کاباکلی، پروف. بدولمجید دوغرو، پروف. احمد بیجان ارجیلاسون، دکتر یاووز آکپینار، دکتر احمد علی آرسلان (قرب قافازلی) و پروف. دورسون بیلدیریمین سعیرلی ایله خصوصیه روسیا آذربایجانینداکی ادبی حرکتلری یاخیندان ایزله مک بختیارلیغینی داددیق».^{۲۱}

پروفېسسورون بو سۆزلىرى آذربايجان توركلرى نين باشقا بير بختيارليغىنى يادىمىزا سالىر-جمعى ۲۰-۲۵ ايل بوندان قاباق حاقىمىزدا «روسىيا آذربايجانى» ايفاده سى ايشله دىلدىگى حالدا، ايندى موستقىل، سووئرئىن آذربايجان رىسپوبليكاسى نين وىطنداشلار يىقىق! اوزون ايللر بويو بير آز حسدله، داها چوخ ايسه غورور حىسى ايله قارداش توركيه يه، يىنگانه موستقىل تورك دؤولتىنه باخدىغىمىز حالدا، ايندى شىمالى كىپر تورك رىسپوبليكاسى دا داخىل اولماقلا، دونىدا ۶ موستقىل تورك دؤولتى مؤوجوددور! بو يولدا باشىمىز نه قدر بلالار چكسه ده، ايتكىلر وئرسك ده، تارىخين آغير سىناقلارىنا معروض قالساق دا، اىچىنده ياشادىغىمىز موستقىللىك دويغولارى نين دامىزدىردىغى لذت بو آغرىلارلا موقاييسه يه گلمز! نه خوبختىك كى، طالعيىمىزه موستقىل آذربايجانين وىطنداشلارى اولماق قىسمى يازىلدى! پروفېسسور صادىق تورال دا بو موستقىللىگى آرزولايان، بو موستقىللىه آذربايجان توركلرى قدر سئوين آذربايجانين اصىل دوستو، قارداشى، اؤزو دئمىش-كن، قارىنداشىمىزدىر!

پروفېسسور صادىق تورالين تدقيق ائتدىگى موضوعلاردان بيرى ده منسوب اولدوغو دؤولتىن-توركيه جومهورىتى نين قوروجوسو، بشرىيتىن ۲۰ عصرده يىتيردىگى ان بؤيوك سىمالاردان بيرى اولان آتاتوركدور. بو بؤيوك اينسان حاقىندا چوخ دئىلمىش و يازىلمىشىدور. بوندان سونرا دا اونون شخسىيىتى تارىخچىلرين، سىياسىتچىلرين، ائلجه ده ساده اوخوجولارين دىقتىنى جلب ائده جكدور. هر يازىلان اثرده بو بؤيوك اينسانين شخسىيىتى ان موختىلف بوجاقلاردان ايشىقلاندىرىلسا دا، يىنى -يىنى اثر يازانلار اوچون ده دئمه يه سؤز تاپىلير. بو، شوبهه سىز كى، آتاتوركون اؤز نهنگ شخسىيىتى ايله باغلىدور.

پروفېسسور صادىق تورالين يارادىچىلىغىندا دا آتاتورك ايرى نين آراشدىرىلماسى مهم بير يىر توتور. آتاتوركون يوكسك شخسىيىتى پروفېسسورون تقدىماتىندا اؤزل بير چالار آلير. بو مارق ايسه تكجه اونون آتاتورك يوكسك قورومونون باشقانى اولماسىندان دولايى وظيفه بورجو كىمى دئىيل، صادىق تورالين آتاتوركه اولان محبتى نين ايفاده سىدور. آتاتوركون اؤلومونون ۶۲-جى ايلدؤنومو ايله باغلى توركيه رىسپوبليكاسى نين پرىزىدئنتى نين ده ايشتىراك ائتدىگى ۱۰ نويابر ۲۰۰۰-جى ايلده كىچىرىلن آنما مراسىمىنده پروف. ص.تورال اؤز دوشونجه لرىنى بو جور اورىژىنالىقلا بىلدورىر:

«لىدئر» سؤزو قرب دىللىرىندن آلينمىشىدور. توركجه سى اؤندر دئمكدور. آتاتورك دونيانين تانىدىغى اؤندىرلردن بيرى، عصره دامغاسىنى ووران بير تورك لىدئرىدور.

بىز اونون سوسىولوژى و سوسىوپسىخولوژى اؤزلىكلرىنه قىساجا موراجىعت ائده جگىك.

لیدئرلرین، بیزه گۆره یئددی تمل اؤزلیگی وار. بیز اولجه بو اؤزلیکلی سیرالاییب، سونرا آتاتورکله نه درجه ده باغلی اولدوقلارینی آیدینلاشدیرماغا چالیشاجیق.

تاریخین محصولو اولان، تاریخین تانیدیغی بؤیوک اؤندرلرین ایلك اؤزلیگی «نفسینه اعتیما»، گۆزل تورکجه ایله «ؤزگوون دویغوسو» (ؤزونه اینام-مولیف) صاحیبی اولماقدیر. موصطافا کمال، بیر یئتم اولاراق اوشاقلیغیندا، ایبتیدای مکتبده و عسگری لیستیده تئزلیکله اؤنه چیخسی باخیمیندان اؤزونه اینام دویغوسو گوجلو اولان بیر اینساندیر. اونون آشاغیداکی ایفاده سی بو بیرینجی اؤزلیگی نین دلایلیدیر:

«افندیلر، ماددی، خصوصیه ده معنوی چؤکوش قورخو ایله گوجسوزلوکله باشلار. گوجسوز و قورخاق اینسانلار، هر هانسی بیر فلاکت قارشیسیندا، میلتن ده اویوشوقلوقا دوشمه سینه و چکینگن بیر دوروما گلمه سینه یول آچارلار. گوجسوزلوق و قارارسزلیقدا (ترددوده-مول) او قدر ایره لی گئدرلر کی، عادت، اؤزلی اؤزلینه حقارت ائدرلر. اونلار دئییرلر کی، بیز آدام دئییلیک و اولمایاجاغیق! اؤزباشینا آدام اولماغیمیزا ایمکان یوخدور؛ بیز قئیدسیر و شرطسیر اؤز وارلیغیمیزی بیر یادا تسلیم ائدک. بالکان موخاریبه سیندن سونرا میلتن و خصوصیه اوردونون باشیندا دورانلار دا باشقا جور، فقط یئنه عئینی ذهینیتی منیمسه میشدیلر».

بونلار اوجا اؤندرین ایفاده لریدیر.

ایکینجی اؤزلیک، «بیر آمالی اولماق» و بو آمالا گئدن یولدا آنا هدفلی دیقته سچمک، یئری گلدیکده حمله ائتمه یه گوج تاپماقدیر.

او، ۱۹۰۵-جی ایله هله بیر کاپیتان ایکن بیروتدا دوستلارینا اؤز مقصدلرینی آچیقجا بئله سؤیله میشدیر:

«داوا ییخیلماق اوزره اولان بیر ایمپراتورلوقدان، ایلك نؤوبه ده بیر تورک دؤولتی چیخارماقدیر». موصطافا کمال بونو سؤیلیرکن، ۲۳ یاشینی تزجه بیتیرمیش، ۱۹۰۵-جی ایله آرخاسینجا دوشدویو بو داعوانی، ۵۷ یاشیندا تاماملامیش اولاراق آرامیزدان آیریلیمیشدیر.

لیدئرین اوچونجو خصوصیتی بیلیک خزینه سینه، دوشونجه حاضرلیغینا، تجروبه یه، بیلیک خزینه سینی آمالینی گوجلندیرن بیر واسیطه اولاراق ایستیفاده ائتمک باجاریغینا صاحیب اولماقدیر. باخین، او بو باره ده نه دئییر:

«من، میلتن ویجدانیندا و گلجگینده حیس ائتدیگیم بؤیوک اینکیشاف قاییلیتینی، بیر میلی سیرر کیمی ویجدانیمدا داشییاراق، یاواش-یاواش بیر توپلوما آشیلا ما مجبوریتینده ایدیم». اونون

ویجدانیدا بو آمال دایم قالماقدادیر. او، اوجا مقصدده آپاران ایشیغی ایزله میش و نایل اولموشدور. ۱۹۳۸-جی ایلده اوندان آیریلدیغیمیز گونه قدر موستقیللیک و بؤیوک اینکیشافا خالقى ایناندىرما مقصدینی داوام ائتدیرمیشدیر.

گنج ظابیط کامال پاشانین حیاتی بویونجا اوخودوغونو، خاریجدن کیتابلار گتیرتدیگینی، چانکایانی بیر علمی موزاکیره لر مرکزینه دؤندردیگینی بیلیریک. جبهه ده بئله یانیندا کیتابلار اولدوغونو اؤیرنمک ایسته ینلر، آیتقیر موزهینده کی هر بیرى اوخونما تاریخلری ایله بیرلیکده قارشیمیزدا دوران بؤیوک بیر فیکیر حاضیرلیغینی گؤره بیلرلر.

دؤردونجو اؤزلیک، ایچینده اولدوغو بوتون موثبت و منفی شرطلری و ایمکانلاری دیرلندیرمک، سورعتله دوشونمک، تتر قرار وئرمک، ایراده سینى ایصرارلى بیر شکیلده حیاتا کئچیرمکی منیمسمک، ذکاسی و اینتویسییاسی یوکسک اولماق، گله جک اوچون اؤنگؤرولرده بولونماقدیر. قیساسجاسی، منلیگی، کیملیگی و شخصیتی باخیمیندا بوتؤو بیر وحدت تشکیل ائدیر. اولکی اؤزلیکلری سایارکن، اؤرنک وئرنکن، بیر جومله سؤیله دیم و آچیقلا نماسیندا کئچدیم. اما بورادا دایانماق مجبوریتیندیم. حافیظلریمیزی تکرار تزله یک:

موصطافا کامال هله یوزباشی، کولاغاسی ایکن حربی حیصه کوماندری نین قرارگاه ریسى وظیفه سینده، فعلن ایسه، کوماندا اولاراق حرکت اوردوسو آدی وئردیگی عسگرلرله، ۳۱ مارتچیلارین قارشیسینا چیخماق اوزره، ۱۹۰۹-جو ایلین آپرئلینده ایستانبولا گلیر. ایتحاد و ترققى جمعیتی نین رهبرلریندن اولان طلعت پاشا خاطیره لرینده بو گنج ظابیطله باغلى ایلک موشاهیدلرینی ائدیر. اونون لیدرلیک خصوصیتلرینه بو موضوع ایله باغلى بئله ایشاره ائدیر: «گؤرورسونوز، سیلاحینی قاپان قاجیر». کیم دئییر؟ گنج کولاغاسی، «نظامی قووه لر حرکت کئچمه سه ، قان تۆکوله جک. کوماندا زینجیری آلتیندا درحال حرکت کئچیلمه لیدیر» بو مضموندا تئلئقرافی گؤندریر. حقیقتن، چوخ قان تۆکوله احتمالی اولان او قارماقاریشیقلىقدا، ایرتیجانی دایاندىرا بيله جک بیرلیگی تامین ائدن و «هه رکت اوردوسو» آدینی قویان دا اودور».

طلعت پاشا دا بونو حیرانلیقلا خاطیره لرینده ایفاده ائدیر.

طرابلوس قرب، بینقازی و توبروکدا، توکنمیش عسگری گوجو، لیدرلیک باجاریغی ایله عادتین یئئیدن دیریلدیر، یئئیدن شاهه قالدیریر. چؤلون بیتکین اینسانینا، اوردوموزون چاره سیز عسگرلرینه غئیری-مومکونو ائتمگی تلقین ائدیر... یئنه اوغور قازانیر...

حربی آکادئمییا مآذونو پولکونونیک موصطافا کامالین چیخیلماز وضعیتلر قارشیسیندا دیشمه ین وضعیتی، ایدارئتمه قاییلیتی... بو سالوندا گنج عسگرلر وار کوماندان عسگرلره دئییه جک کی، «سیزه اؤلمگی امر ائدیرم!» بئله بیر امرین صاحیبی، هم آلمان گئنراللارینا، هم ده مسلکداشلارینا ایدارئتمه گوجونو گؤسترديگی چاناققالا ساواشی، اونون لیدئرلیگی نین تام بیر اینکارئدیلمز ثوبوتودور. بیر آز سونرا بو مسله یه قاییدا جاغام.

آما بونون آردینجا بیر تئلقرام گلیر. روسلار عرضورومو مرکز ائلان ائده رک، بیتلیس و موشو ایشغال ائتمیشلر. ائرمیلرین ده کؤمگی ایله قیرغینا باشلامیشلار. گئنراللیغا یوکسلتمه حاقینداکی امر هله گلمه میش، آما ایستانبولدان بو امرین گؤندریلدیگی بیلدیریلیر. چاناققالا داکى نایلیتینه گؤره، او جنوب شرقده کی خى کولوردو کوماندانلیغینا تعیین ائدیلیلر. ۸ آوقوست ۱۹۱۶-جی ایلده اورایا حرکت ائدیر و اولجه موشو، آخشام بیتلیسی روس ایشغالیندان آزاد ائدیر. مولکی اهلینی تشکیلاتلاندیریب چوخ آز اولان عسگرین کؤمگی ایله قازانیلان ایکی خیلاص ائتمه ظفری... بو ایکی خیلاص ظفری قازانیلیرکن، ارکانی حربیییه نظارتیندن او واخت نظارتی ناظیرلیک ایدی. باش قرارگاهدان دؤیوشلری درحال دایاندیرماق، بو قولدور دسته لری نین باشینا بیر گئنرالین کئچه بیلیمه جگی ایستیقامتینده بیر اعتراض تئلقرامی گلیر و «من گؤرمه میشم» دئییب احتیاجلارا گؤره بیرلیکلری حاضیرلاییر، محلی لیدئرلری، طایفا بیلرینی ییغیب، یانینا آلاراق بیر میلی اوغورا ایضا آتیر. بو مودهیش اوغور هله کیفایت قدر آراشدیریلما میشدیر.

آرتیق توغگئنراللیق حاقیندا معلوماتلاندیریلان و هله ۳۵ یاشیندا اولان موصطافا کامال پاشا، ۱۳ دئکابر ۱۹۱۶-جی ایلده ۲-جی اوردو کوماندانی مووکیلیگینه، سونرا ایسه ایلدیریم اوردولار قروپونون کوماندانلیغینا گتیریلیر. بو اوردونون کوماندانی مشهور آلمان گئنترالی لیمان فون ساندئرس ایدی. دؤور تسلیم تدبیرلرینده، آلمان مارشالی چیخیش ائدیر. لیمان فون ساندئرس چیخیشی نین سونوندا دا موصطافا کامال پاشایا و یوکسک روتبه لی ظابیطلره «مغلوب اولدوق... بیزیم اوچون هر شئی بیتمیشدیر. آنجاق بوندان سونراسی تاریخین و طالعیین الینده دیر»- دئمیشدیر.

...آلمان مارشالی بیر تورک توغ گئنترالینا، گنج پاشاسینا وظیفه سینی تحویل وئرکن، بیر شئی خاطرلادی: «مغلوب اولدونوز و مغلوب اولدوق طالعیینی بوندان سونرا یاشایاجاقسینیز».

گنج تورک پاشاسی نین وئردیگی جاواب منی چوخ دوشوندورور، هیجانلاندیریر، آما لورد کینروس، «آتاتورک» آدلی کیتابیندا موصطافا کامال پاشانین جاوابیندان او قطعه ر تاثیرلنمیشدیر کی،

حیرانلیقلا بئله یازیر: «موهارییه موتفیقلریمیز اوچون بیتیمیش سایلا بیلر. أما بیزی علاقه دار ائدن موحارییه، اؤز ایستیقلالیمیزین گرکلی ائدیگی ساواش، آنجاق ایندی باشلاپیر». بو سۆزلر، آمالینی دوغرو موینلشدیرمیش، جسور، قرارلی، علمی، اینانجلی بیر اینسانین ایفاده سی دئیلمی؟ اینسافلی اجنبیلری ده حیران ائدن جهتی، اونون لیدئرلیک خصوصیییتلری نین تامامینی بوتونلوکله داشیماسیدیر.

مودروسدا ترکسیلاح حاقیندا موقایله ایمضالانندان سونرا، اینگیلیسلرین ایصرارلا ایستانبول حوکومتیندن بیر ایستگی واردی. اینگیلیسلر، ایسگندرون-حلب یولونون اونلار اوچون اعتیبارلی و آچیق اولماسینی ایصرارلی بیر تکیدله ایسته بیردیلر. ایستانبول حوکومتی موصطفا کامال پاشادان بۆلگه ده کی مسئول بیرلیکلرین کوماندانی اولاراق تجیلی شکیلده اؤزونو اورایا چاتدیرماسینی ایسته بیر و گنج پاشا اورایا گئدیر. فقط، ایستانبول حوکومتی گۆندردیگی بیر تئلقرامدا اینگیلیسلرین اعتیبارلی بیر شکیلده ایسگندرون، آتاکیا، حلب یولوندان بیرلیکلرینی کئچیرمه لرینی و اینگیلیس دوستلوغونون ایتیریلمه مه سینی یازیردی.

ایندی موصطفا کامالین حربی ناظیرلییه گۆندردیگی تئلقراما لوطفا دقت ائدین: «اینگیلیسلرین آلدادیجی موامیله، تکلیف و داورانیشلارینی حاقلی و نزاکتلی گۆسترمگی و بونا قارشی دۆزوملو اولماغی تلقین ائدن امرلر یارادیلیشیم موساعید اولمادیگی اوچون، ارکانی-حربییه نظارتی نین امرلرینه حرکت طرزیمی اویغون گۆرمه دیگیم اوچون، کوماندانلیغی تحویل آلاجاق بیر نفرین تجیلی گۆندریلمه سینی خواهیش ائدیرم».

بو چیخیشدا خصوصیه ایکی مهم جهت وار: هم مقصد وار، هم ده او مقصد یولوندا تردودوسوز اووقات. هم ده کیم اولور-اولسون، نه اولور-اولسون، اونون اؤز شخصیتینی قوروما، هئیسیتینی قوروما آرزوسو وار. بو دۆردونجو خصوصیتین، دمیندن بری سؤیله دیگیم ذکا، اینتویسییا، قرارلیلیق و اؤنگۆرو گوجونون، ۱۹۲۰-جی ایلدن ۱۹۳۸-جی ایله قدر اولدوقجا چوخ نومونه سی وار، أما اینسانی دهشته گتیرن بیر اؤرنکینی ده ایفاده ائده جگم.

بونو هامی بیلیردی، أما ۱۰ ایل بوندان قاباغا قدر بو متنی کیمسه گونده لیگه گتیرمیر و گتیره بیلمیردی. ۱۹۳۳-جو ایله، جومهوریتین ۱۰-جو ایلدؤنومونده، ۵۵ ایل سونرا گئرجکلشه جک سووتلر بیرلیگی نین داغیلماسی ایله باغلی خبری وئرن او دئیلمی؟ پارچالانمیش حالدا اولان تورک دونیاسی ایله موشرک تاریخیمیزین یئنیدن بیرلشدیریلمه سی، سویداشلاریمیزلا، دیللری، اینانجلاری، مدنییتلری باخیمیندان یئنیدن بوتونلشمه سی امری وئرن او دئیلمی؟

بوندان داها ایره لی گۆرمک بصیرتی اولای بیلریم؟ باشقا بیر لیدئرده بونون نومونه سینی تاپا بیلریمکی؟

میللی، دنیوی بیر حقوق، میللی تحصیل... میلئتشمه سورجینی و بیلینجینی آرتیرماق... دنیانین عاغلینا «قادین ایلی» ائلان ائتمه دوشونجه سی آنجاق ۱۹۹۰-جی ایلرده گله بیلدی. بوندان ۵۵ ایل اؤنجه، قادینی توپلومون آیریلماز پارچاسی ائدن و بونو اینانديرمالاریلا اورتایا قویان او دئییلمی؟ قادین حاقلارینی وئرن او، دینی میزی جاهیل الیندن آلمای دؤولت قراری حالینا گتیرن او دئییلمی؟ بئشینجی خصوصیت، دوستلوق مسله سی، اطراف-چئوره مسله سیدیر. سای آز دا اولسا، وفالی دوستلاردان خاریج، اعتیبار اولوناجاق موناسیبتلر یئریده بیلمه، اعتیقاد قازانديرما بیله جک گوج و باجاریغیدیر. بو اؤزلیک سایه سینده دیر کی، عرضورومدا، سیواسدا، بیرینجی مجلسیده، حتّی ایکینجی مجلسیده موخالیفلری اولدوغو و حتّی داعوا دوستلاریلا یوللاری آیریلدیغی حالدا، او بیر اعتیقاد منبعی اولماغا، اینانیلان لیدئر اولماغا و دایم بیلدیگی یولدا آددیم-آددیم ایره لیمه یه داوام ائتدی.

آلتینجی خصوصیت، شخصی حیاتی، شخصی حسابی و اوماجاغی عوضینه، ایداره ائتدیگی، لیدئرلیک ائتدیگی اینسانلاری دوشونمک، نفسینی بیر باشقاسی نین نفسی آردینا سوسدورماق، ووجودونون امرینه گیرمک یئرینه، ووجودونو و عؤمرونو گئچکلشدیرمک ایستیدیگی داعوا اوچون خرجه مک. فداکارلیق و فاراغات...

«۴۲ یاشینا قدر نه اوچون ائولنمک اوچون ویر واخت تاپمادینیز؟»-دئییه بیر اینگیلیس قرئتجیسی سوروشور. «من یانان بیر اؤلکه ده بیر عسگر ایدیم. هر طرفده کی یانغینی سؤندورمه یه قاچدیم»-دئییر. حقیقتن، اوندان بیزه مال-مولک معناسیندا هئچ بیر شئی قالمادی. هر شئی میلئتندن آلمیشدی، میلئته ده وئردی. آنکارا بله دییه سینه آید بیر چوخ اراضی و مئشه چیقتلیگی اونون میلئته هم ده ییغیب توپلادیغی پوللارلا آلیب حدیییه ائتدیگی مولکلردیر.

یئددینجیسی ایسه، تاریخین و گله جگین گؤزلتیلرینه جاواب اولاجاق شوورلو بیر قرارلیق، شوورلو بیر صبر، گئچکدن یوکسک بیر شخصیت صاحیبی اولان بئله دئییه بیلر: «من صبر ائدیرم. محکوم اولدوغوم اوچون دئیل، شوورلو بیر شکیلده صبر ائدیرم». باشقا جور دئسک، شوورلو بیر جسارت، شوورون یوغوردوغو بیر صبر. بونو باشقا جور ده ایفاده ائتمک مومکوندور. مثن، بئل: آتالاردان گلن سسلری بعضی اینسانلار دویار، بعضی یوکسک شخصیتلر تورپاق آلتیندا اولانلارین روحلارین-دان بعضی چاغیریشلار آلیر. او آلدیغی مئسازلاری دؤور ایله بولوشدورماق، بیلشدیرمک،

تانیشتیرماق، باریشیدیرماق، بو یئنده کی انگلله قارشى چىخىب كىچىك اينسانلارین بسىط و باياغى حسابلارینا فیکیر وئرمه دن یوروپوشونه داوام ائدر.

دوینا لیدئرلری ایچینه، بعضیلرینه زامان-زامان راستلاشدیغیمیز بو اؤزلیکلر بوتونلوکده بیر شخصده یوخدور. طرفدارلیق ائده رک سؤیلمیرم. داواملیلیغینی دا بیر چوخوندا گۆره بیلیمیریک. بیر دؤورده وار، اوندان سونرا راست گلیمیر.

بو یئددی اؤزلیگین تامامی، موصطفا کمال آتاتورکون عسگری، سیاسى و فیکری حیاتینى، ۵۷ ایلیک قیساغا عؤمرونو یوغورموشدور.

۱۹۲۲-جی ایلده گلیب. دوشمن هایمانایا گلیب. مجلسده کوریدورلاردا، کولیسرده و ایجلاساردا هامی بیر واهیمه ایچریسینده و قورخولو شئیرلر دانیشرلار. بیردن کویرسویه چىخیر. او چىخیش مودهش بیر چىخیشدیر. زاتن بیز او چىخیشدان سونرا داعوانی اوددوق. اوندان بیر نئچه جومله نی اوخویاق. سیزین هانسی دردلرینیز اولاجاق، او ایندی سؤیله جک:

«بعضی آرکاداشلارین لابد ضرورت ایچینه بو بؤیوک داعوانین اودولا بیلیمیه جگینی ظن ائده رک، مملکتلرینه دؤنمک آرزوسوندا اولدوقلارینی دويدوم. آرکاداشلار! من سیزلری بو میلی داعوا یا سیلاح گوجو ایله دعوت ائتمه دیم، گؤرورسونوز کی، سیزی بورادا ساخلاماق اوچون ده سیلاحیم یوخدور. آرزو ائتدیگینیز کیمی مملکتلرینیزه قاییدا بیلرسینیز. فقط بونو بیلین کی، بوتون آرکاداشلاریم، من بو مجلسی-عالیده تکباشینا قالسام دا، موجدایله یه عهد ائدیم. دوشمن آددیم-آددیم هر طرفی ایشغال ائده رک آنکارایا قدر گله جک اولورسا، من بیر الیمه سیلاحیمی، بیر الیمه ده تورک بایراغینی آلیب آلماداغینا چىخاجام. سونرا دا بو موقددس بایراغی کؤکسومه ساریب شهید اولاجام. بو بایراق قانیمی سیندیره-سیندیره امرکن، من ده میلیمین اوغروندا حیاتا ویدا ائده جگم. حضورونوزدا بونا آند ایچیرم»،-دئیینجه، یوخوسوزلوق، چاره سیزلیک و یئترینجه دینجلمه یین عوضولرین چوخلوق تشکیل ائتدیگی مجلس عوضولری یئیندن دیریلدی. موصطفا کمالین سسی، دیریلدیجی بیر سس ایدی...

بو سؤزلری سؤیله یین، بو یئددی اؤزلیگی مایاسیندا داشییان ۵۷ ایلیک حیاتینى میلی اوچون و مظلوم میلتر اوچون اؤرنک اولاراق یاشایان، بیزی شرفلی، مستقیل بیر میلتن نوماینده سی، دؤولتین صاحیبی ائدن، توپلومو یئیندن تشکیلاتلاندیران، تورک دونیاسینی بیر اوفوق اولاراق بیزه گؤسترن موصطفا کمال آتاتورکو یوکسک شخصیتلی بیر لیدر سایماسانیز، دئمه لی دونیادا لیدر یوخدور».^{۲۲}

گۆرۈندۈیۈ كیمی، پروفئسسور صادیق تورال بو قیسا چیخیشیندا عومومیشدیرمه لر آپارارق، آتاتورکون شخصیتی باره ده دولغون و بیتکین بیر تصویر یارادا بیلیمشیدیر. پروفئسسورون ایستعدادی باشقالاری نین بیر کیتابدا دئییه جگی معنای بیر چیخیشدا چاتدیرماغی باجراماسینی تامین ائتمیشدیر. پروفئسسور صادیق تورال ۱۹۹۴-جو ایلدن «بیلگ» آدلی، اولدوقجا قییمتلی بیر علمی مجموعه-ژورنال نشر ائدیر. «بیلگ» سۆزونون آنلامینی ژورنالین بیرینجی سایینا یازدیغی اؤن سۆزده پروفئسسور بئله تقدیم ائدیر:

«بیلگ» آنالیشی، «حاکیم»، «فیلسوف»، «دانند»، آناملارینی وئیر، اما زامان کئچدیکجه «بیلگی آدم» مفهومیونو دا احتیوا ائدن بیر ایستیفاده حالینا گلیمشیدیر.

«تورکجه سۆزلوک» ده ده بونا یاخین بیر تؤولیه وئریلیر و بیلگی، گۆزل اخلاقلی، موکمل و باشقالارینا نومونه اولای بیلجک شخص، حاکیم کیمی یوزولور. لاکین ائله بوراداجا قئید ائتمک یئرینه دوشردی کی، بوراداکی «حاکیم» سۆزو محکمه حاکیمی دئیل، فیلسوفا یاخین شخص، حقیقتی اوزه چیخاران اینسان کیمی باشا دوشولمه لیدیر.

پروفئسسور یوکسک قییمت وئردیگی بیلگه یه، «بیلگ» تئرمینینه، بو اونوانی داشیماغا لاییق اولانلارین جمعیتده کی یوکسک میسسییاسینا «تاریخدن داستانا آخان دویارلیلیق» کیتابیندا دا قایدیر:

«بیلگه، یوکسک بیر ایدراک و یوکسک بیر موحاکیمه صاحیللیگی سونوندا، بئش دویغو ایله آلینا بیلن گئرجکلرین آرخاسینداکی حقیقتلره آید حیکمتلری قاوارایب آنلادان بیر شخصدیر... بیلگه (صوفیست، فیلسوف) حیکمتین آرخاسینجا گئتمکده، یوکسک بیر قاوارایشین دردینده دیر...»^{۲۳}

شوبهه سیز کی، «بیلگ» ژورنالی نین تسیسچیسی پروف.س.تورال «بیلگ» آدینا هامیدان داها چوخ لاییقیدیر، چونکی اونون بو درگی نین صحیفه لرینده ایشیق اوزو گۆرن و سونرادان بیر کیتاب شکلینده چاپ اولونان مقاله لرینده موعاصیر تورک اینسانینی دوشوندورن پروبلملر، حلینی گۆزله یین واجیب مسله لر، عومومتورک دویغولاری اؤز تعبیری ایله دئسک، تجلی تاییر.

معلوم اولدوغو کیمی، ضیالی و جمعیت پروبلمی بوتون زامانلارین پروبلمی اولماقلا، حاقیندا همیشه موزاکیره لر آپاریلان موضوعلاردان بیریدیر. تأسوف کی، جمعیتییمیزده «تهسیل آلمیش شخص»، یاخود «عالی تحصیل دیپلومو اولان شخص» سۆزلری ایله سینونیم کیمی ایشله دیلن ضیالی مفهومی، پروفئسسورون شرحینده اولدوغو کیمی داها جیدی و مسؤلیتلیدیر. صادیق تورال بو باره ده بئله دئیر:

«آیدین (ضیالی، مونوور، اینتلتکتوال شخص) اولماغین شرطلریندن بیرى، بلکه ده بیرینجیسی، دوغرونون، یئنی نین، گۆزه لین و فایدالی نین اورتایا چیخماسیندا، ایلک نۆوبه ده اؤزونون منسوب اولدوغو توپلومون میللی منلیک، کیملیک، آسایش و ریفاهی نامینه دوغو و دوشونجه لرینی اثر حالینا گتیرمکدیر. علم، صنعت و ادبیات دونیاسینداکی آنالایش، دیر و تئرمین قارغاشاسیندا راحاتسیز اولماییب، بو موضوعدا ایمال-ای فیکیر ائتمک سوروملولوغونو اوستلنمه ینه ضیالی دئیيله بيلمز.ؤزونو بیر ساحه ايله محدودلاشدیران و او ساحه نین آنالایش، تئرمین، دیر و مسله لرینه مئتودلو بیر شکilde جواب آختاران ضیالیا علم آدامی دئییلیر. ضیالی نین و علم آدامی نین تام و کامیل معنادا یئرینه اوتورمادیغی توپلوملاردا، شارلاتان، دیگرلرینی کۆلگه ده قویاجاق قدر جاذیبهلی بیر ویتیرین قورار».^{۲۴}

اولدوقجا سراسرست دئیلمیشدیر.

پروفئسسورون علم حاقیندا اولدوقجا ماراقلی دوشونجه لری واردیر:

«علم، هر شئیدن اول اینسانین بئینینده کی هوجئیره لرین عئینی ایستقامتده آهنگدار فعالیتتی نین نتیجه سینده مئیدانا چیخان حؤکملر آردیجیلیغیدیر. علم، اینسانی و دیگر وارلیقلاری هم دوغوو آنلاماق، هم ده داها خوشبخت ائتمک یؤنونده نیظاملاماق آرزوسونون، سیستملی دوشونجه سی نین نتیجه سی اولان بیلکالر، تاپیتیلار، واسیطه لره چئوریلمه سیدیر. بیلک آداملاری نین اؤیرتدیکلرینی، ایدارئدیجیلر تطبیق ائدیب اینسانین ایستیفاده سینه وئره بیلیرلرسه، احتیاجی دیویلان سویال، مدنی و ایقتیصادی آهنگ تامین ائدیلمیش اولور».^{۲۵}

دؤلتین ایداره اولونماسیندا علمین بؤیوک رول اوینادیغینی حساب ائدن صادق تورالا گۆره، سووئتلر ایئتفاقینی یئتمیش ایل آباق اوسته ساخلايان اوچ ان مهم ائلمئنتدن بیرى علملر آکادئمییاسی ایدی (دیگر ایکی ائلمئنت سیراسینا قیزیل اوردونو و دتکنی آید ائدیر) و بئله قناعته گلیر کی، بو ایمپئریانین ییخیلماسی علم آداملارینا سایغیسیزلیغین باشلاماسی ايله اوست-اوسته دوشور. او بو فیکرینی مؤحکملمک اوچون فاشیست آلمانیا سیندان دا بئله بیر میثال چکیر:

«آلمان مؤعجیزه سی، آلمان علم آداملاری نین فعالیتتی نین نتیجه سیدیر. ۱۹۳۲-۱۹۴۲-جی ایللر آراسینداکی اون ایلده آدولف هیتلئرین ایستر دقیق و طبیعت علملرینده، ایسترسه ده سوسیال بیلک ساحه لرینده چالیشان علملی آداملاری «آلمان عیرقیندن اولمادیغی» سببیدن اونیوئرسیتئتلردن قووماسی، فاجیه لی بیر نتیجه نین مئیدانا چیخماسیندا بؤیوک رول اوینادی. ۱۹۴۹-۱۹۶۹-جو ایللر آراسینداکی یئنین دیرچلمه نی تامین ائدن ده، ۱۹۶۹-۱۹۸۹ ایللر

آراسینداکی آلمانین دنیانین بؤیوک دؤولتی اولماسی نین حاضیرلایان دا، آلمان اونیورسیتتلریدیر».

نییه محض اونیورسیتت؟ بو تاسیساتین دؤولت قوروجولوغونا بو جور تۆهفه وئرمه سی نین سببینی، آلمان اونیورسیتتلری نین باشقا اونیورسیتتلردن، توتاق کی، دنیانین باشقا آپاریغی اونیورسیتتلری اولان اینگیلیس، فرانسیز، ایتالیان اونیورسیتتلردن اساس فرقی و اوستونلوگو نده دیر؟ ص.تورال بو سببی بئله ایضاح ائدیر:

«آلمان اونیورسیتتی جیدی، توتارلی، چالیشقانلیغی اساس گۆتورن، کیتابسیزلیغا، یاییمسیرلیغا و سونیلیه ایمکان وئرمه ین بیر آنالیش حاکیمدیر. رکتورون گنج بیر تدقیقاتچیا سایغیسینی، اونیورسیتت موعلملرینه موناسیبتینی تومومونو بیلاواسیطه گۆنلردنم. یونان میفولوگیاسی نین باش قهرمانی زئوسه بنزمه یه چالیشمایان، زئوسلشمه ین بیر ایدارئدیجی تیپی آلمان اونیورسیتتی نین خاراكتیریستیکاسیدیر. علم، هر بیر دؤورده، ایلتیفات گۆرن بیر دونیادا، فداکار و جفاکش اینسانلارین سیلری ایله زنگینلشن بیر خزینه دیر».^{۲۶}

پروفئسسورون اؤز موشاهیده لرینده نه قدر حاقلی اولدوغونو تصدیق ائدن بئله بیر فاکتی خاطیرلاتماق تامامیله یئرینه دوشردی. داهی آلمان فیلسوفو فریدریخ نیتشئی نین بیوقرافلاری یازیر کی، تحصیل آلدیغی لئبسیق اونیورسیتتی نین سونونجو کورسوندا اوخویارکن بازئل اونیورسیتتیندن مشهور بیر پروفئسسور، کافتدرا مودیری اونون اوخودوغو اونیورسیتته بئله بیر مکتوب یوللاپیر کی، بیز سیزین اونیورسیتتین طلبه سی اولان نیتشئی نین یونان مدنیتی حاقیندا علمی ژورنالدا درج اولونموش ایکی مقاله سینی اوخودوقدان سونرا بئله قارار گلیمشیک کی، سیزین اونیورسیتتی بیتیردیکدن سونرا اونو بیزیم کافتدراپا پروفئسسور وظیفه سینه دعوت ائدک.

بئله لیکله، ۲۳ یاشلی اونیورسیتت مآذنو پروفئسسور وظیفه سینه دعوت ائدیلیر. بو، ایستدادین لازیمینجا قییمتلندیریلمه سی حاقیندا چوخ نادیر و گرکلی بیر حادیثه اولماقلا، آلمان موترققی دوشونجه طرزى نین گۆستربجیسیدیر. ماراق خاطیرینه اونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی، نیتشئی نین بیتیردیگی اونیورسیتتده اوندان دؤولت ایمتاحتانی قبول ائتمه رک ایمتاحتانسیز دیپلوم وئریرلر کی، بیزیم سیزدن ایمتاحتان گۆتورمه یه معنوی حاقیمیز بوخدور.

البته، بو یئرده اینکیشاف اولار، ترققی اولار.

پروف. ص.تورال دا علمین سون درجه بؤیوک اهمیییتینی قئید ائده رک یازیر:

«تورک ضیالیسی (آیدینی)، تورک مأمورو و تورکیه جومهوریتی حوکومتلری هم اولکه میزده کی، هم ده تورک دونیاسینداکی اینسانلارین داها حر، داها موستقیل، داها ریفاهلی اولماسی نین علم اؤیرتمکله مومکون اولدوغونو اونوتمالیدیر».^{۲۷}

پروفئسسور همین فیکرینی آتاتورکدن میثال گتیردیگی «حیاتدا ان حقیقی مورشید علمدیر» کلامی ایله مؤحکمله دیر.

پروفئسسور صادیق تورال یاراتدیگی «بیلگ» درگیسی نین اهمیییتینی تورک دوشونجه سینی زنگینلشدیره رک ساغلام بیر گله جک قورماق آرزوسونو، تاریخ شعورونون امیزدیردیگی بیر هدف اولاراق قبول ائدن آکادئمیک نیتلی بیر نشر کیمی گؤرور، بو ژورنال رهبرلیک ائدنلرین، تورکلویه منسوب اولماقدان دؤوق و شرف دویوقلارینی اعتباراف ائدیر.

موسلمان اولماسینا گؤره همیشه فخر ائدن صادیق تورال، قئید ائتمگی واجب ساییر کی، تورک توپلومو موسلمانلیق آدینا، دین، ایمان آدینا عرب و یا فارس مدنیتی نین بویوندوروغونا تسلیم ائدیله بیلمز و ائدیلممه لیدیر. عالیمین فیکرینجه، ایسلام، ایمان و عیبادت اساسلاری باخیمیندان فردین حیاتی و یجدانلی بیر شکیلده اینشا ائدن و قورویان بیر سماوی دیندیر. ایسلام، اینسان طرفیندن اورتایا آتیلان و اؤزونون خاریجینده قالان هر جور دوشونجه نی رد ائدن ایدئولوگییالارا دا، فلسفی سیستئملره ده بنزمیر.

ایسلام دینی نین اهمیتی پروفئسسور چوخ ییغجام، اما اولدوقجا دقیق شکیلده بئله قییمتلندیریر: «ایسلام، بوتون سماوی دینلر کیمی، فردی اخلاق اوزرینده قورولان بیر اخلاقی جمعیت قورماق مودئلیدیر».^{۲۸}

لاکین عئینی زاماندا پروفئسسور حاقلی اولاراق، ایسلامین سیاسیلشمه سینه، بیر سیاسی آلته چئوریلمه سینه قارشى چیخیر، بؤیوک آتاتورکون قوردوغو تورکیه جومهوریتینده دینین دؤولتدن آینیلماسینی دوزگون ساییر. صادیق تورال بو موقعدن چیخیش ائدیر کی، هر موسلمانى مورتجی، هر بیر عیبادتی ایرتیجا سایماق دوغرو اولمادیگی کیمی، دونیوی دؤولت قورولماسینی، دونیوی قانونلار یارادیلماسینی ایسته یین اینسانلاری دا دینسیز ائلان ائتمک عبثدیر. و بو ایکی جهد بیر سیرا موناقیشه لرین اساس سببیدیر. صادیق تورال ائله بیر موسلمانلیغین طرفداریدیر کی، فردله الله آراسینا، الله ائلچیسى پیغمبردن باشقا هئچ بیر اینسانین هئچ بیر شکیلده گیرمه سی مومکون دئییل و الله ایله اونون قولو آراسینداکی واسیطه سیزلیک عیبادت و ایمانین اساسینی تشکیل ائدیر. پروفئسسور گؤره، ایسلامیت طریقت و مذهب موسلمانلیغی دئییل، قوران موسلمانلیغی، پوزجولوغا

یول آچمایان دؤزوملو دیندارلیقدیر. پروف. ص.تورال بو دوشونجه لرینده آلمان پروتستانتیزمی نین بانیسی لوتتره یاخینلاشیر. بلکه ده اؤز ایشگوذارلیغی، ویجدانلیلیغی، غورورلولوغو ایله باشقا میلتلری قاباقلایان «آلمان مؤعجیزه سی» نین سیرری بوندادیر؟ شوپیه سیز کی، پروتستانتلیق آلمان خالقى نین سادالانان موثبت کئیفیتلری نین فورمالاشماسیندا بؤیوک رول اوینامیشدیر. گؤرونديوو کیمی، موسلمان قالماقلا یاناشی، پروفئسسور اولدوقجا نزاکتلی بیر شکیلده ایسلامدا دا ایصلاحاتلارین واجیبیلیگی حاقیندا مولا حیظه یورودور.

عمومیتله، پروفئسسور صادیق تورالین شخصییتینده ایکی قاباریق جیزگی واردیر-تورک میلیتى نین موعاصیر دونیانین سورعتلی دییشیکلیکلری ایله آیقلاشماسی اوچون یئنی نین و موترققی نین تطبیقی، یورولمادان چالیشماق، تورکلر دئیشکن غئیرت ائتمک، اما عئینی زاماندا عنعنه لره باغلیلیق، اؤز کؤکوندن آیریلماق. اونون بو خاراكتتری آفوریزم سایيلا بیله جک آشایداکی جومله سینده اولدوقجا پارلاق ایفاده ائدیلمیشدیر:

«هر بیر آیدینین (ضیالینین) هم کئچمیش، هم ده گله جک قارشیسیندا مسؤلیتی واردیر».^{۲۹}

معلوم اولدوغو کیمی، ایستر سووئت ایتتیفاقیندا، ایسترسه ده چار حاکیمیتی ایلیرینده روسییا ایمپئریاسی نین موستملکه سی حالینا سالینمیش موسلمان، او جوملتن تورک خالقلاری نین تاریخی تئندئسیالی یازیلیر و تقدیم اولونوردو. بیر طرفدن، تاریخی کؤکلریمیزی اونوتدورماق و تورک خالقلارینی بیر-بیریندن اوزاقلاشدیرماق اوچون اونلارین آراسیندا کئچمیشده باش وئرمیش موناقیشه لر قصدن شیشیردیلیر و آنادولو تورکلرینی بیرتیجی، قانیچن کیمی تصویر ائتمکله آذربایجان تورکلرینده اونلارا قارشى آنتیپاتییا یاراتماغا چعلیشیردیلار. مثلن، تورکلرله ووروشان و اونلارین قانینی تۆکن ایران سرکرده سی روستم بو جور مقصدیؤنلو تبلیغاتین، عالی و اورتا مکتبلرده تدریس اولونان و تبلیغ ائدیلن درس وسایتلری نین کؤمگی ایله آذربایجان تورکلری نین میلی قهرمانینا چئوریلیمیش، امیر تئیمور و باشقالاری نین دوشمن و غدار اوبرازلاری یارادیلمیشدی.

ایکینجی ایستقامت ایسه موستملکه آلتیندا اولان خالقلاردا ناتاماملیق کومپلئکسی نین یارادیلماسی ایدی. بو خالقلارا تلقین ائدیلمیش کی، محض روسییا ایمپئریاسی اونلارین تورپاقلارینی ایشغال و ایلحاق ائتدیکدن سونرا اونلار ترققییه نایل اولوبلار، مدنی سوییه لری یوکسه لیب، بیر سؤزله، ظولمتدن آیدینلیغا قووشوبلار.

تاریخین سییاسته بیر آلت ائدیلمه سینه یوزلرله باشقا میثاللار دا گتیرمک اولاردی، اما پروف. ص.تورالین بو باره ده ده چوخ سرراست بیر ایفاده سی بورادا تامامیله یئرینه دوشور:

«تاریخ، بیر حادیثه لر بیغینی، وثیقه لر دئوسو (آنباری) دئییل، بیر مدینتین، بیر مدینته آید دیر و نورمالارین باشقا مدینت، دیر و نورمالارا قارشی اوستون توتولماسی و حیاتدا قالماسی موجدیله سیدیر».^{۳۰}

پروفئسسور گۆره، تورک ضیالیسی، آیدینی ایدئولوژی اولمایان بیر طرزده اؤز تاریخی آراشدیرماق، شرح ائتمک، سؤمک و سؤدیرمک مجبوریتینده دیر، بونا بورجلودور، چونکی هله بو تاریخین قارشیسیندا چوخ پروبلئملر دورور-تورک تاریخی نین نینکی آسییا، قافقازلار، شرقی و اورتا آوروپا، حتی آنادولو و مئسوپوتومیا ایله باغلی یئرینجه آیدین اولمایان طرفلری واردیر. تاریخه اولدوقجا بؤیوک اهمیت وئرن س.تورال، آتاتورکچولوگون ان مهم جهتلرینی سادالایارکن، بئله دئییر:

«بیزیم اوچون آتاتورکچولوک، تاریخده اؤزوموزو آراماق، جوغرافیامیزدا اؤزوموزه صاحب چیخماقدیر.

بیزیم اوچون آتاتورکچولوک، «تورک چوجوغو اجدادینی تانیدیقجا داها بؤیوک ایشلر گؤرمک اوچون اؤزونده قووت تاپماق» ایفاده سیدیر».^{۳۱}

تورکلرین تاریخی میسسییاسینی «بوگون تورکیه ده ده، تورک سویلو خالقلار و جومهوریتلرده ده ساغلام بیر اورتاق منافع قورماق واز کئچیلمز تک هدفدیر!»-دئین صادیق تورال نه قدر حاقلیدیر! بو بیرلیکدن قورخانلار و اونون یاراداجاغی گوجدن اندیشلنلر ده کیفایت قدردیر و تصادوفی دئییلدیر کی، هله ۱۹۲۱-جی ایلهده نیو-یورکدا نشر اولونان کیتابیندا پروفئسسور لادروپ ستوتدات ۲۰ عصرین ان مهم پروبلئلری سیراسیندا بیرینجی یئری «تورک تاثیریندن خیلاص اولماق»دا گؤروردو. ایندییه قدر اینگیلیس، آلمان، فرانسیز و عرب دیلیرینده دفعه لرله نشر اولونان بو اثر طبعی کی، تک دئییل و بو موضوعدا خئیلی باشقا اثرلر ده مؤوجوددور.

تکجه بو فاکتین اؤزو عومومتورک بیرلیگی نین تورکلر اوچون نه قدر بؤیوک اهمیت داشیماسی نین گؤستریمیسیدیر! قئید ائتمک یئرینه دوشردی کی، پروفئسسور صادیق تورال عومومتورک بیرلیگی نین یارانماسیندا خیدمت گؤستمیش، بو بیرلییه اؤز توهفه سینی وئرمیش ضیالیدیر. اونون تدقیقاتلاریندا عومومتورک مدینتی نین موختلیف طرفلری اؤز لایققلی عکسینی تاپمیشدیر. آیدیندیر کی، تورکلرین سیاسی بیرلیگی بیلاواسیطه اونلارین مدینت بیرلیگی نین آراشدیریلماسیندان، بو مدینتین گئنیش جوغرافیادا یاشایان بوتون تورکلر اوچون اورتاق حالینا گتیریلمه سی ایله عوضوی صورتده باغلیدیر. ص.تورال بو ساحه ده جیدی ایشلر گؤرموشدور.

بورادا اونون نووروز بايرامی ایله باغلی آپاردیغی ایشلری، بو بايرامین تورکیه تورکلری آراسیندا دا لایبقلی یئر توتماستینی خصوصی اولاراق قئید ائتمه یه دیر. معلوم اولدوغو کیمی، بو بايرام موختلیف اویشتکبو سبیلر اوزوندن تورکیه ده شرقی آنادولونو چیخماق شرطی ایله او قدر ده پوپولیار اولمامیش و اونو اساسن ایراندیللی خالقلا رین بايرامی کیمی قلمه وئرمه یه جهد ائتمیشلر. بونون عکسینی دوشونن و دوشوندوکلرینی خئیلی درجه ده حیانا کئچیرمه یه مووفق اولان پروفئسسور بو باره ده موختلیف مقله لر یازمیش، آراشدیرمالار آپارمیش، علمی صؤحتلرده اؤز مووقعینی ایره لی سوره رک بو بايرامین باشقا شرق خالقلا ری کیمی، آنادولو تورکلری نین ده دوغما بايرامی اولدوغونو ثبوت ائتمیشدیر. آتاتورک کولتور مرکزی نین باشقانی اولارکن بو مرکزین تشکیل ائتدیگی سیمپوزیوملارین یاکوت تورکلریندن توتמוש موستقیل تورک رئیسپوبلیکالاری نین، چین تورکلری نین، روسیادا یاشایان و موختلیف دینلره منسوب اولان تورکلرین، ائلجه ده آوروپا تورکلری نین، ماجار عالیملری نین ایشتیراکی ایله ۱۹۹۵-جی ایلدن باشلا یاراق تشکیل ائدیلن سیمپوزیوملارین بؤیوک اهمیتی اولموشدور.

۱۹۹۸-جی ایلده «تورک ادبیاتی» ژورنالینا وئردیگی موصاحیبه ده پروف. ص. تورال نووروزون تورک خالقلا ری نین مدنیتینده کی یئری باره ده بئله دئیر:

«هم بالکانلار، آنادولو رومئلی تورکلو یو، هم ایراق، سوریا و ایران تورکلو یو، هم ده تاتاریستاندا، آذربایجانا، قازاخستانا، قیرغیزستانا، اؤزبکستانا اوزانان، تورکمنیستاندا، افغانیستاندا، تاجیکیستاندا، اویقوروستاندا یاشایان ۲۰۰-۲۲۰ میلیون تورکون حیاتینداکی اینانجلارا باغلی مراسیملر یئترینجه آراشدیریلما میشدیر. تورکستان جوغرافیاسی دوغرو آنلامی بودور، بیر چوخ سبیدن اوغوللاری نین بیر قیسمی نین داها قربه کؤچ ائتدیردی: خزرین قوزئییندن و گونئییندن ایکی مین بئش یوز ایلدیر آخیب گلدیک... بايرامیمیزین اوراداکی آدینی، قوتلانیس سببینی کئچن عصرلر عرضینده اونوتدوق؛ بعضیلرینی کؤچ یوللاریندا، بعضیلرینی ایسه قونوب وطن ائتدیگیمیز یئرلرده کی قونشو کولتورلره تاثیره معروض قالیب اونلارینکی ایله بیرلشدیردیک. (کولتور دییشمه لرینه حدیدیندن آرتیق آچیق اولدوغوموزو دا بیلدیرمه لییم). بیز بو بايرامی ایسلامدان اولکی دؤورده ایلاه، طبیعت، اینسان موناسیبتلری نین آنلاملی بیر توره نی (عادت-عننه سی) اولاراق قوتلاییردیق، تانرییا یاخینلاشدیغیمیزا ایناناراق...»

طبیعت، قارینی، سویوغونو آلتدیقجا، تورپاقلاردان حیاتییمیزی سوردورمک اوچون یئنی جانلیلار گله رک هر طرف یاشیلا شیر. بو دییشیکلیکلرین باشلانغیجی مارتین دوققوزوندا اولور، کؤهنه

تقویمه گۆر... بوگونکو تقویمه گۆره ۲۱ مارت... ایلاه ایسه یارادان، یاراتدیغینی اسیرگه ین، قوروپاندیر... ایسلامدان اولکی دؤورده گۆی تانری... تورک ایسه، طبیعتدن زاماندان و مکاندان دا دئییه بیلریک ترله دیگی، چابالادیغی اؤلچوده پای آلان، اونا وئرلین نعمتلر اوچون تانریا اینانان، گوونن، تشککور ائدن اینساندیر... تشککور اوچون یئنگی کون، یئنگی ییل، جانی جیل، اولوستان اولیغ کونی، اولیس کونی جیلپاسی سایدیغی، تقویمی نین باشلانغیجی قبول ائتدیگی بیر شوکور بایرامی دوزلدیر...»^{۳۲}

نووروزو دینله باغلاماق، ایسلاملاشدیرماق جهدلری ایله باغلی پروفئسور بئله دئیر: «نووروزو اهلی بئیت سئوگیسینه باغلایاراق آنلاماق و آنلاماق... حضرتی علی نین دوغوم گونو و یا فاطما والیده میزله ائولنمه ایلدؤنومو، یاخود حضرت حوسئنین وحشیلر طرفیندن شهید ائیلدیگی گون اولان ۱۰ محرمین او تاریخده ۹ مارتا دوشمه سی بیچیمینده کی قاواراملار... بونلارین هئچ بیرى نین دین ایله، تاریخی گئچک ایله ده علاقه سی یوخدور... کربلا وحشتی باش وئردیکده، هله موسلمان اولموش ۱۰ تورک تاپیلمازکن، ۱۰ محرمی کین گونونه دؤندرن مناکینامه، جنگنامه، ویلایتنامه موسلمانلیغی... تککه لر، زاوییلر، حتّی مدرسه لر، ۱۶۰۰-جو ایللرین ایلک روبعونده بو بیدعت و خورافاتا بولاشمیش موحاکیمه نی گلنکله اوغونلاشدیرماقدا منفعت گؤرن حاجی، خوجا، ایمام، دده، بابا قروپونون ایشغال ائتدیگی مکانلار حالینا دؤندو... شئیخ اولایسلاملیق ایسه سیاسی فیتوا مقامینا... ان ایتلئکتوال قروپ ایسه چلبیلر... لاکین اونلار دا فارسجایا محکوم و خالقان قوپموش حالدا...

۱۶ عصردن آتاتورکله قدر اولان دؤورده، دؤولتین، دین عالیمی ایله دین ایستیمارچیسى آراسیندا فرق اولماسی نین گرکلیلیغینی، گلنک، داها دوغروسو، دئدی قودو موسلمانلیغی نین یئرینه، قوران موسلمانلیغینی دستکله دیگینی ائلان ائدن دؤولت آدمی، وظیفه لی شخصیت وارمی؟ ... آتاتورک بو آنلامدا یئگانه سیاسی دوها، یئگانه سیاسی شخصیییتدیر...»^{۳۳}

پروف. صادق تورالین باشقانی اولدوغو آتاتورک یوکسک قورومونا داخیل اولان آتاتورک کولتور مرکزی باشقانلیغی نین حاضیرلادیغی و ۲۰۰۴-جو ایلده نشر ائتدیردیگی «تورک دونیاسی نووروز ائنسیکلوپئدیاسی» بوتون بو فعالیتین زیروه سی اولماقلا، تورک دونیاسینا اولدوقجا قییمتلی بیر تؤهفه دیر. بورادا اوزاق شرقدن توتموش بالکانلاراجان، چینده، روسیادا، مولدووادا یاشایان تورکلرین نووروز عادت-عننه لری، نووروزلا باغلی فولکلورو، اوپونلاری، بو بایرامین تورک خالقاری نین

مدنییتینه تاثیر، ادبیاتدا، تئاتردا، رنگگارلیقدا، ایدماندا، موسیقیده، فلسفه و صنعتکارلیقداکی ایفاده اولونماسینا قدر دئمک اولار کی، هر شئی اولدوقجا موفصل تصویر ائدیلمیشدیر.

داها چوخ زردوشت فلسفه سی ایله باغلی اولدوغو، ایران دیلی خالقارین بایرامی ساییلدیغی ایديعا اولونان نووروزون، ایک اؤنجه تورک میفولوگیاسی، تانریچیلیق فلسفه سی و طبیعتله علاقه لیلیگی زامان و مکانلا باغلی اینانجلارلا، میلی دنیاگؤروشو و اینانجلارلا باغلی اولدوغو بو قییمتلی کیتابدا هر طرفلی اساسلانديريلمیشدیر. شوبهه سیز کی، بو کیتاب دا تورک بیرلیگی نین گئرچکلشدیرلمه سی یؤنوده صادیق تورالین آرزولاری نین و عملی فعالیتی نین گؤزل بیر نمونه سیدیر.

صادیق تورال تورک ائپوسونون بؤیوک آبیده لری اولان «ماناس» و «کیتابی دده قورقود» داستانلاری نین آراشدیريلماسینا دا خئیلی امک صرف ائتمیش و باشقا آراشدیریجیلارین بو باره ده کی تدقیقاتلارینی اؤزونون یئنی فیکرلری ایله زنگینلشدیرمیشدیر.

پروفئسسور صادیق تورالین یارادیجیلیغی ایله تانیش اولدوقدا، تکجه اونون مشغول اولدوغو پروبلملرین درینلیگینه نه درجه ده نوفوذ ائتمه سی دئیل، هم ده اونون دنیاگؤروشونون گئنیشلیگی، بیلگی نین اونیوئرساللیغی، ائتسیکلوپئدیک ذکاسی دا اینسانی حئیرتلندیریر. اونون دیلچیلیک، فیلولوگیا، فولکلور ساحه سینده کی تدقیقاتلاریندا قازاندیغی اوغورلاردان یوخاریدا آز-چوخ سؤز آچمیشدیک، لاکین پروفئسسور سیاسی پوبلیسیستیکا ساحه سینده ده قلمینی سینامیش و هم وطنداشلیق بورجونو یئرینه یئتیرمیش، هم ده اؤز اونیوئرساللیغینی بیر داها تصدیق ائتمیشدیر. صؤحبت اونون «ارمنی مسله سینه دایر» آدلی بیغجام، اما اولدوقجا دیرلی کیتابیندان گئدیر.

مؤلیفین یازدیغینا گؤره، قانونی سولطان سولیمانین فرانسیز تاجیرلری اوچون یاراتدیغی کاپیتولاسیا رژیمنیدن سونرا فرانسیز، ایتالیان، وئندیکتلی تاجیرلر بوندان خئیلی یارارلانیدیلار. لاکین اوللر سیستملی خاراكتئر داشیمایان بو تیجارتی سیستملی حالا گتیرمک، ائلجه ده آوروپا اوزریندن اینگیلتره یه آخان شرق ثروتلری نین یئنیدن بؤلگوسونده ایشتیراک ائتمک ایسته ین یئنی بیر گوج آمئریکا بیرلشمیش شتاتلاری اورتایا چیخدی. آرتیق ۱۸۲۰-جی ایلرده آرالیق دیزیندن ایستیفاده ائده رک آنادولو، مئسوپوتومیا و میصیره چیخماق ایسته ین آمئریکان تیجارت آداملاری نین ایشتاهاسی و فعالیتی خئیلی آرتمیشدی.

واتیکانا، یاخود ایستانبول پاتریارخلیغینا تابع اولمایان خریستیان قروپلار اوچون یئنی بیر دینی مرکز اولاراق آمئریکانی گؤسترمک و اونلاری پروتستانت یؤنوملو بیر دین قلیبینه سالماق اوچون، آنقلو-آمئریکان دیندارلیغی نین میسیسیونئرلیگی ایله ۱۸۳۰-جو ایلرده بیر حرکات باشلاندی. آنقلو-

آمریکان میسسیونئرلیگی، فعالیتت ساحه سی اولاراق اثرمنی خالقینی سئجدی. اثرمنیلری آمریکان خریستیانلیغی ایچریسینده اریتیمک اوچون، وارلی آمریکالیلارین دستکله دیگی دین آدمالاری آنادولودا، ایستانبول باشدا اولماقلا بیر چوخ شهرلرده کوللئجلر آچدیلا. بو کوللئجلرده تحصیل آلانلارین هامیسی اثرمنیلر اولمالی ایدی. بو گنجلردن یاخشی یئتیشلری نین بیر قیسمی آمریکایا گؤندریله رک دین تحصیللرینی گئیشلندیره جک، بیر قیسمی ایسه تيجارتله مشغول اولاجاقدی. ۱۸۳۰-جو ایلدن ۱۹۲۰-جی ایله قدر اولان ۹۰ ایللیک بیر دؤورده، بو مکتبلرده اثرمنیلرین دیرچلدیلمه سی، تورک و ایسلام دوشمنلیگی نین کؤروکلنمه سی، آمریکایا حیرانلیغین اویاندیریلماسی ایستقامتینده تبلیغاتلار دا آپاریلدی.

آمریکالیلارین بو فعالیتتی نین اصل مقصدینی ایلک دویان اینگیلیس خبر آگنتلیکلی اولدو. اونلار بو حرکتین ایچینه گیرمگین یوللارینی آختاریب تاپدیلا. عوثمانلی دؤولتینده، خارجی ایشلر ناظیرلیگی ده داخل اولماقلا دؤولتین هر بیر وظیفه سینده یئر آلا بیلن و اعوثمانلیلارین میلیتی-سادیکا («صداقتلی میلیت») دئدیگی اثرمنیلرین بیر قیسمینی ده اینگیلیسلر اؤز طرفینه چکیب اونلاردان عوثمانلیلارین علثیه اینه ایستیفاده ائتمه یه باشلا دیلا. اینگیلیسلر، پاریس و بئرلین کونفرانسلاریندا اوستوؤرتولو بیر شکیلده اثرمنیلره هاوادرلیق ائتمه یه باشلا دیلا.

فرانسیزلار، ایمپئرئالیزمین ان چوخ اؤزلری نین حاقی اولدوغونا اینانیدیلار اوچون، اثرمنی گنجلری نین بیر قیسمینی میلیتچی، بیر قیسمینی سوسیالیست اینقیلابچی ائتمک اوچون موختلیف تشکیلاتلاری نین واسیطه سیله چوخ چالیشدیلا. اونلار دا ایستانبولدا دؤرد موختلیف مکتب آچدیلا.

اثرمنی خالقینی، عوثمانلی ایله اوزون عصرلر بویو ایچ-ایچه یاشایان بو وطنداشلاری فرانسیزلارین، اینگیلیسلرین، آمریکالیلارین و حتی ایتالیانلارین اؤز طرفلرینه چکیب اونلاردان ایستیفاده ائتمه یه چالیشدیقلارینی گؤرن روسلار همین دؤولتلرین بو ساحه ده الدۀ ائتدیگی اوغورلاردان قیسقانیب عوثمانلی دؤولتینه موها-ریبه ائلان ائتدی. گویا اسلاویان و دیگر غیری-موسلمان خالقلاری عوثمانلیلاردان خیلاص ائتمک ایسته ییردی.

۱۸۹۲-جی ایل عوثمانلی-تورک موحاریبه سی کیمی تانینان موحاریبه ده عوثمانلی دؤولتی مغلوب اولدو. الدۀ اولونان صولح موقایله سینده چار روسیاسی اثرمنیلرین حیمایه چیسی اولاراق قارانت دؤولت کیمی تانینیردی. بئله لیکله، آدی چکیلن ایمپئرئالاردان هر بیر اثرمنیلردن ایستیفاده ائتمه یه داها چوخ حاقی اولدوغونو سانکی نومایش ائتدیرمک ایسته ییردی.

۱۹۰۵-جی ایلده آوروپا دۆولتلری نین قیزیشدیردیغی اثرمنی کومیتة لری عثمانلی سولطانی ایی ابدولهمیده سوی-قصد تۆرتدیلر، لاکین خوش تصادوف اوزوندن سولطانا بیر شئی اولماسا دا، خئیلی گوناھسیز آدامین قانی آخیدیلدی. بو حادثه دن سونرا گۆرولن تدبیرلر نتیجه سینده آرتیق ایستانبولدا فعالیت گۆستره بیلمه ین اثرمنی کومیتة لری اینگیلتره و فرانسادا یئرلشیب عثمانلی دۆولتی نین علئییه اینه تبلیغاتلار آپاریب، تئروور حادثه لری تشکیل ائتمه یه باشلادیلار.

آرتیق ۱۹۱۴-جو ایلده باشلایانی دنیا محاریبه سیندن اولکی دۆورلرده اثرمنیلر موسلمانلارا قارشى خئیلی تخریباتلار تۆرتمیش، چاخناسمالار چیخارتمیشدیلار. محاریبه سونا یاخینلاشارکن، آنادولونو شرق جبهه سینده روسلار، جنوب جبهه سینده فرانسیلار ایشغال ائتمیشدیلر. گوجلو موقاویمته باخمایاراق، روس اوردوسو شیمالدا آرتوین، باتوم، کارس، جنوبدا ارزینجان، ارضوروم، ائلازیغ، وان ویلایتلرین نظارت آلتینا آلمیشدی. اوسته لیک، بو ایشغاللا برابر، روس اوردوسونون ائتمه دیگی موردارلیقلاری اثرمنی هینچاق و داشناک کومیتة لری نین رهبرلیگی آلتیندا حرکت ائدن اثرمنیلر ائدییلر. روس عسگری فورماسینی گئیمیش اثرمنیلر اولجه وارلی تورکلری، سونرا ایسه یوخسول و چاره سیز تورکلری قیرماغا باشلادیلار. تورک اوردوسونون بوتون عثمانلی تورپاقلاریندا یمن، سوریا، میصر، سووئیشده، چاناققالادا، ساریقامیشدا مودافیعه دۆیوشلری آپارماغیندان ایستیفاده ائدن اثرمنیلر «دره خلوت، تولکو بی» پرنسپیی ایله حرکت ائدییدیلر.

دۆولتی لابود محوولمادان قورتارماق اوچون ایتحاد و ترققی حوکومتی نین حیاتا کئچیردیگی تدبیرلر نتیجه سینده بو تهلوکه آرادان قالدیریلدیقا ایسه، اثرمنیلر هوادارلیق ائدن، اونلاری قیزیشدیراراق بو پیس یولا سالان و اونلارا هر جور سیلاح-سورساتلا کۆمک ائدن همین ایمپئریالیست دایره لر وار گوجلری ایله عالمه جار چکیب، بوتون دونیادا «ارمنی گئوسیدی» حاقیندا آه-فغان سالماغا باشلادیلار. و تورکلره قارشى آپاریلان بو سویوق محاریبه ۱۰۰ ایله یاخیندیر کی، داوام ائدیر.

پروفئسسورون بوتون بونلارین تصویر ائدیلدیگی «ارمنی مسئله سینه دایر» (آنکارا، ۲۰۰۱) کیتابی بو گون اطرافیمیزدا جریان ائدن حادثه لره ایشیق سالماقدا دا، ایستر آبش و قرین، ایسترسه ده روسیانی ائرمینیستان-آذربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشه سینده نییه بیرطرفلی و عدالتسیز موقوفه توتمالاری نین سببینی آنلاماقدا بیزه کۆمک ائدیر. بیز بو کیتابدان اؤیره نیریکی کی، بو جور آیری-سئچکیلیک سییاستی نین تمه لی تخمینن ۲۰۰ ایل بوندان قاباق قویولوب. آذربایجاندا ایندنین اؤزونده ده جوشغون فعالیت گۆسترمکده اولان و اؤز فعالیت دایره سینی گئیشلندیرن خریستان

میسیونر تشکیلاتلاری نین، اولارلی نظارته گؤتورمک ایسته دیکده ایسه «اینسان حاقلاری نین تاپدالانماسینی» بوتون عالمه جار چکنلرین اصیل سیماسی و مقصدی بیزه داها یاخشی آیدین اولور. پروفئسسور صادیق تورالین کیتابیندا آذربایجان اوخوجوسو اوچون اولدوقجا ماراقلی اولان بیر فاکتا دا راست گلیریک. معلوم اولور کی، اؤز اثرینی سویداشلاری نین چیرکین عمللرینه اعتراض اولاراق، آرتین پئنیك آدلی بیر اثرینی ایستانبولدا اؤزونو یانديراراق اینتیجار ائتمیشدیر.

قئید ائتمک یئرینه دوشردی کی، اثرینی مووضوعسوندا باشقا تورک مؤلیفلری ده قییمتلی اثرلر یازمیشلار. بو مؤلیفلردن صالحی ر.سونیئی، کمال تورک اؤزو، ائسات اوراسی، فخرالدین کیرزی اوغلونو، بیلال شیمشیری و باشقالارینی گؤسترمک اولار. صادیق تورالین بو مؤلیفلرله بیر سیرادا بو پروبلئم دنیا ایجتماعیتینه داها دوزگون چاتدیریلما سیندا، اثرینی تبلیغات ماشینی نین تورکیه جومهوریتینه و تورکله قارشى آپاردیغی سویوق موحاریبه ده بیر مودافیعه واسیطه سی اولدوغونا اینانیریق.

بیر ادبیات پروفئسسور اولاراق صادیق تورالین تورک ادبیاتشوناسلیغینا ان بؤیوک تؤهفه سی کیمی «ادبیات علمینه قاتیلمالار» («ادبیات بیلیمینه کاتکیلار». آنکارا، ۲۰۰۴) کیتابینی گؤسترمه لیگیک. بو کیتاب اؤزونون احاطه دایره سی، ادبیات نظرییه چیلیگی باخیمیندان یالنیز تورکیه تورکلری اوچون دئییل، موبالیغه سیز دئییه بیلرک کی، آذربایجان اوخوجوسو اوچون ده بؤیوک ماراق داشییر. معلوم اولدوغو کیمی، آذربایجان ادبیاتی نین دؤورلره بؤلونمه سی مسله سینده عالیملریمیز ایندینین اؤزونده ده موباحیثه لر آپاریر، موخته لیف تصنیفاتلار ایره لی سورورلر. بو باخیمدان، ادبیاتین دؤورلره بؤلونمه سی مسله سینده پروف. س.تورالین تطبیق ائتدیگی علمی مئتودولوگیا ماراقلیدیر. عالیم ادبیاتی دؤورلره بؤلمکده موختلیف تصنیفاتلارین تطبیق ائدیلمه سی نین مومکونلوگونو بیلدیریر. بورایا ۱)دیل دییشمه لرینی ؛ ۲)دینی؛ ۳)تورکلرین چؤل و یا شهرده یئرلشمه سینه گؤره تصنیف ائتمه؛ ۴)بؤیوک کؤچلر و بؤیوک موحاریبه لره گؤره تصنیفاتی؛ ۵) دؤولت رژیملرینه گؤره تصنیفاتی مومکون ساییر، تورک ادبیاتی نین تصنیفاتیندا ایسه ایکینجیه اوستونلوک وئریر و ۳ دؤور آیریر.

عالیم ۱ دؤور آلدانیدریغی «ایسلامیت اؤنجه سی تورک ادبیاتی دؤورو» حاقیندا یازیر: «دوشونجه، ۱۲ول و دوغونون میلی منلییه باغلی اولدوغو بیر دؤور... تورکجه نین آنا دیلدن آیریلان لهجه و شیوه لری نین هله بوتونلوکله فورمالاشمادیغی زامان آرالیغی... دین عونصورلریندن داها اؤنجه گلن میلی منلیگین، دؤولت، میل و ادبیات حیاتینا حاکیم اولدوغو موتیولر، سچیم و تپکیلرله بیچیملن

بىر حيات ساحه سينده كى دۇوق و تفككورون، دىلله ايفادلنديگى بۇيوك زامان آراليغينا آيد ادبيات سايلاجاق متلر...»^{۳۴}

«ايسلامى دۇور تورك ادبياتى» آدلانديرديغى ۲ دۇور حاقيندا ايسه بئله يازير: «بىر توپلومداكى ديرلرى، نورمالارى و سوسىيال نظارت مئخانيزملىرىنى موعينلشديرن قايناقلاردان بىرى نين دين اولدوغو معلومدور. تورك توپلولوقلارى، ميلادين ۸۲۰-جى ايليندن اعتيبارن بۇلوكلر حاليندا ايسلاميته گيرمه يه باشلاديلار. بىر عصره ياخين داوام ائدن بو ايسلاملاشما پروسسى، ساتوك بوغرا خانين ايسلامىيىتى رسمن قبول ائتمه سبيله سورعتلندى. ۱۰ عصرين ايلك روبعو بيتركن، توركلرين بۇيوك اكثريتى ايسلامىتى سئچميشدى.

۱۰ عصرين سون روبعوندن باشلايaraq، تورك اصيلى خالقلاردا دۇولت، ميلت، سياست، ايداره، عسگرليك، ايقتيصاد و ادبيات مفهوملارينا باغلى هر جور نومونه لرى يازيلى اولماقدان داها چوخ سۇزلو كولتوره دايالى، تۇرنندن چوخ هيجانلا تمللنميش بىر ايسلاميت آنلايىشى موعين ائتميشدير. تورك سويلو خالقلارين، يئنى دينين هيجانى ايله، اۇنجه ايمان، عبيادت اساسلارينا آيد آنلايىش و تئرمينلرى توركجه لشديرمه سعيلىرى گۇرولموشدور.

اۇنجه فارسجانين، سونرا عربجه نين علم و ادبيات ديلينه تاثيرى آرتير. بو تاثيرلر موختليف كولتور طبقه لرينده فرقلى شيددتله اورتايا چيخير. ايسلام دونياسينداكى اورتاق مووضوعلار، موتيولر و ادبى نۇولرله، شكيللر كلاسسيك بىر ادبياتين يارانماسينا يول آچدى. گئنيش خالق طبقه لرينده كى ادبيات احتياجىنى اۇده ين متلرده، عربجه نين و فارسجانين تاثيرى داها آز اولدو. ايستر اينتئلئكتوال، ايسترسه ده خالق طبقه لرينده كلاسسيكلشن اۇلچولرله وئريلدى. بو كلاسسيك دۇور ايجينده سئبكى هيندى، سبكى تبريزى، سبكى خوراسانى، سبكى باغدادى كيمى ائيبيلملر، خالق شعرينده ايسه آنونيم محصوللار، عشق ادبياتى و تككه ادبياتى ايله اسكى اوزانلارين يئنى اۇرنكى اولان طايفا شاعيرلرينه باغلى سوييه لى ماراقلار بو دۇورون آراشديرما ساحه لريدير. بو دۇورده نظم چوخ اينكيشاف ائتميشدير. نثرين مۇوجود اولماديغىنى ظن ائتمك ايسه يانليشدير»^{۳۵}.

پروفئسسورون بو تصنيفاتيندا ۳-جو، «آختاريشلار دۇورو تورك ادبياتى» بۇلمه سى يئنى اولماقلا ديقتى داها چوخ چكىر. قئيد ائتمك يئرینه دوشردى كى، مشغول اولدوغو بوتون ديگر ساحه لرده اولدوغو كيمى، عاليم بو مووضوعدا دا يئنيلىكچيدير و اونون بو دۇورو باشقالاريندان آييرماسى محض اونون اۇزونه مخصوصدور. اصلينده حاقيندا يوخاريدا صۇحبت آچيلان ايسلاماقه دهركى و ايسلامدان سونراكى دۇورلر عومومتورك ادبياتى اوچون عومومى سايلا بيلر. پروفئسسورون تطبيق ائتديگى

«آختاریشلار دۆورو» ایسه صیرف آنودولو تورکلی نین ادبی حادیثه سیدیر. اونون تصویر اتیدیگی بو دۆوروون عومومی منظره سیندن اؤیره نیریکی کی، ۱۹ عصرین اوللریندن باشلایاراق، دۆولت، میلّت، سیاست و ایدارئتمه ده، تحصیلده یئنی مودئل آختاریشلاری رسمیلشیر. هم شعره، هم ده نثره یئنی موضوعلار، یئنی نؤولر، یئنی موتیولر، یئنی دؤوقلر داخیل اولور. دویغو، دوشونجه، ت۱۲ول، دؤوق و یوروملارداکی دییشیکلیکلر ایفاده دییشیکلیکلرینه یول آچیر. سیاسی باخیمدان «سندی ایتتیفاق» ایله باشلایب «واقعه ی خئیرییه» ایله داوام ائدن عسگرلیک، ایداره، مالییه ده کی بو آختاریشلار ادبیاتداکی ایلیک اؤرنکلی، کلاسیک ادبیاتدان آیریلما گؤستریجیسی سایجاغیمیز ایکی اثردیر: کئچه چیزاده عزت موللانی «مؤحتی کئشان» اثری ایله تورک قالیپ پاشانین «موطابیاتی تورکیه» اثرلی. قییمتلی ترجومه اثرلی نین ده مئیدانا چیخدیغی و ص.تورالین «آختاریشلار دۆورو تورک ادبیاتی» آدینی وئردیگی همین دۆور عالیمین فیکرینجه، ۱۹ عصرین ایلیک روبوندن باشلاپ، او، بو دۆورو آشاغیداکی یاریمدؤورلره آیریر:

کلاسیک دۆوردن آیریلما چالیشمالاری دۆورو، ادبیاتین یاقین تحصیل واسیطه سی اولماسی دۆورو، ادبیاتدا بدیی تفککوره آغیرلیق وئرمه دؤنه می، ادبیاتی جدیده توپلولوغو و موخالیفلری دۆورو، ادبی سسسیزلیک دۆورو، فجرى آتی توپلاشماسی، میلی ادبیات آخینی و موسقتیل شخصیتلر، میلی موجدایله دؤنمی، ادبیاتدا ادبیاتسیزلیق دۆورو، یاخود ایدئولوژی ادبیات دۆورو و س. چوخ ماراقلیدیر کی، عالیمین فیکرینجه، آختاریشلار دۆورو تورک ادبیاتی ۲۰ عصرین ایلیک اون ایلی بیتدیکدن سونرا باشا چاتاجاق و همین دۆوردن اعتیبارن هله لیک حاضیرلیق دۆورو یاشادیغیمیز «تورک دونیاسی ادبیاتی دۆورو» باشلاپاقدیر.

بیز پروفئسسورون اوزاق گۆرنلیکله ایره لیجه دن سؤیله دیگی ادبی پروسئسلرین حیات وثیقه سی قازانماسی نین شاهیدی اولماقدایق.

«ادبیات علمینه قاتیلمالار» کیتابیندا پروفئسسور صادیق تورالین آراشدیردیغی اولدوقجا مهم بیر موضوع دا وار و عالیم اونو بئله آدلاندیریر: «تاریخچی نین ادبیات دونیاسیندان آلماسی گرکنلر و یا مئودا آید دوشونجه لر».

عادت، ادبی اثرلرده تاریخیلیگین، تاریخی گئرجکلیگین هانسی درجه ده گۆزله نیلیدیگی نین موغینلشدیریلمه سی سیلرینی چوخ گۆرموشوک، همیشه اوریژیناللیغی ایله سئچیلن، علمی-ادبی موحیطه دوشونمک اوچون یئنی-یئنی موضوعلار وئرن پروفئسسور صادیق تورالین تقدیماتیندا

ایسه بونون عکسینی گؤروروک. عالیم همین اثرینده موضوع ایله باغلی آشاغیداکی سواللاری قویور و اونلارا جاواب وئیر:

«تاریخچی ایله ادبیات دونیاسی آراسینداکی یاردیملاشمانین اولان و اولماسی گرکن ایستیقاملتری نه لردیر؟

بو پروبلئم اوچ آنا پروبلئمی احتیوا/ئندیر:

۱. دبی اثرلرده کی یاشانمیش گئرجکلیکلر ندیر؟ بیل الخاصة موضوعسونو یازارین شاهیدی اولمادیغی زاماندان آلان ادبی اثرلر، تاریخه قارشى نه اولچوده مسئولیت داشیییر؟

۲. تاریخچی، ادبیات اثریندن ایستیفاده ائتمه لیدیرمی؟ ائتمکده دیرمی؟

۳. تاریخ آراشتیجیسی ادبیات آراشدیرمالاریندان نه اوچون لازیمینجا ایستیفاده ائتمیر؟»^{۳۶}

پروفئسسور قویدوغو سواللارا گئیش و اطرافلی جاوابلار وئیر، مولا حیظه لرینی میثاللارلا مؤحکمله دیر.

پروفئسسور صادیق تورالی باشقالاریندان فرقلندیرن اوژونمخصوصلوق ندیر؟ فیکریمیزجه، اونون پروبلئمه یاشاما اوسولونون فردیلیگی، اوریژیناللیغی، تکرارسیزلیغی، عومومییتله، فیلسوفلوقودور. او، عادی تدقیقاتچی یوخ، فیلسوف-تدقیقاتچیدیر، معنادا حیکمت آختاران، اینسانی ریقته گئیرندیر. «اینسان نجه بیر وارلیقدیر؟» دئییه سوال وئرن صادیق تورال بئله جاواب وئیر:

«اینسان دئییلن وارلیغی بیچیملندیرن بئش تمل اوژللیک واردیر: یارادیلیمیش اولماسی، مؤحتاج اولماسی، سئوکیدن یارادیلماسی، عاغل صاحیبی اولماسی و ایراده صاحیبی اولماسی. بونلار اینسان دئییلن وارلیغین، هم روح-جان دئدیگیمیز، بوتونویله اویئکتیویزه اولمایان و آچیقلانا بیلمه ین طرفینی، هم ده قان، سینیر، سوموک تملیله شکیللن بدن طرفینی ده اوژونه خاص ائدیر.

... اینسان، ماراقلاری اولان و ماراقلارینی اوڤمک ایسته ین بیر وارلیقدیر. اینسان بئش دوغوسو ایله و اونلاری آشان قاوراییشلاری ایله یارانان ماراقلارینا آید سواللاری جاوابلاندیرماق ایسته بیر: مطلقلرینه آید جاوابلارین بیر قیسمینی دیندن، بیر قیسمینی فلسفه دن، بیر قیسمینی علمدن گلن حؤکملرله اوڤمه یه چعلیشیر. موختلیف قاینالاردان اخذ ائتدیگی تخمینی جاوابلاری اوژ ایچ دونیاسیندا اوژل اولاراق صاف-چوروک ائدیپ باشقالاریلا پایلاشماق ایستیدیکده ایسه، صنعت آدی وئرلن بیر ساحه نی، دین، علم، فلسفه ساحه لرینه علاوه ائدیر. الده ائتدیگی بیلگی و یوروملاری آنلاماق احتیاجی اینسانی یوغورور، اینسانین «دوغرو»، «گوژل»، «فایدالی»، «دوروست»، «اخلاقی»، «ناموسلو»، «شفقتلی»، «مرحمتلی»، «فداکار»، «ایراده لی»، «اعتیقادلی»، «اویرنمه یه

جان آتان، «یاشاما آرزوسو داشییان»، «باشقالاری نین وارلیغینا سایغیلی»، «تراکتلی»، «ذؤوقلو» اولان اینسانلارا آید دوروم و داورانیشلاری مجاز (متافور)لار یولویلا آنلاتما، صنعته آید آنلاتما احتیاجی نین تملینی تشکیل ائدیر. ماتریالی دیل اولان ادبیات ایسه، آنلاتما احتیاجی نین، دیل واسیطه سیله پایلاشما احتیاجی نین آچیقجا گؤرولدویو کومپوزیسیالاردیر.

... آنلاتماق نه اوچون بیر احتیاجدیر؟ بدن و زامان آدلی ایکی سرحدله ییجی گئرجکلیک اوزوندن بیلگی الده ائتمه ایشله می مکان و شرطلره باغلیدیر... بو باغلیغا رغمن، دویم، اوخوما، گؤزله مله مه و یا خصوصن ده یاشاما یولویلا ائدیلن-هئچ ده آسان اولمایان و کوچومسنمه جک نؤودن بیلگیلرین بیر قیسمنی باشقالاری نین ماراغینی دوغوراجاق، هیجانینی اویندیراجاق، بیلکلن-مسینی تامین ائده جک بیر فورما ایله آنلادا بیلیمک بیر احتیاجدیر؛ بو احتیاج، هم قازانیلان پایلاشیلماسی، هم ده باشقالاری نین اؤنونه کئچمه حاکی قازاندیرماسی-حتی کئچیمی تامین ائتمه سی کیمی نتیجه لره یول آچیر. ... یئنی بیر بوتونلوک الده ائتمک اوزره، اؤز منینی مرکز ائده رک زامانین، دیلین مطلق صاحیبی و هر شئین مطلق بیلجیسی کیمی داورانیب آنلاتماق... هر کسین بئله بیر احتیاجی وار، آنجاق بو آنلاتماق احتیاجینی اؤدمک اوزره، باشقالاری نین دا بیه نیب ماراق و هیجان دویاجاغی بیر طرزده، اؤزل بیر بوتونلوک حالینا گتیریلمه سینه صنعت دئییریک»^{۳۷} بو آنلاتما احتیاجینا، بو احتیاجی ان اوغورلو شکیلده حیاتا کئچیرمه باجاریغینا گؤره، سؤزسوز کی، پروفئسسور صادیق تورال گؤرکملی بیر عالیم، اؤز خالقینی، اولوسونو سئون بؤیوک بیر تورک، یورولماز بیر تدقیقاتچی، یوکسک اخلاقی بیر اینساندیر.

«دیل بیر آنلاشما واسیطه سی، دوشونجه نین آراجی، دویغونون گؤسترگه سی... دیل، بیر سؤزلوگون ایچیندن، بوتون وارلیقلاری تانیما و یوروملما واسیطه سی... دیل، یاخینی، دوغرو اولانی، گؤزه لی، فایدالینی، اردملینی و اولوینی گؤستریمک اوچون الده ائدیلمیش ان اینسانی گوج»^{۳۸} -دئین صادیق تورال بورادا یالیز دیلین بو یاخشیلاری ایفاده ائتمه لی، پیسلره یئر اولمادیغینی، پیسلگی یئر اوزوندن سیلینیب آتیلمالی اولدوغونو اؤنه چکمیر، بیز اونون بو ایفاده سینده هم ده صادیق تورالین اؤزونون یوکسک شخصیتینی گؤرور و درک ائدیریک کی، اونون اؤزو ده محض همین موثبت کئیفیترلر اوچون دوغولموش، بو جور موثبت و گؤزل شئیلر یاراتمیشدیر. اینانیریک کی، همیشه گؤزل ایشلر گؤرن و ائدیکلرینی ده گؤزل ائدن صادیق تورال اؤز یورولماز فعالیتی ایله هله اوزون ایللر بوندان سونرا دا عومومتورک ادبیاتینا، صنعتینه، مدنیتینه خیدمت ائده جکدیر. بو نجیب ایشلرینده تانری اونا یاردیمچی اولسون!

عمومتورک ادبی دیلی (تورکی): تشککولو، تکاملو، تنزولو

آذربایجان تورکجه سی نین عمومخالق آذربایجان دیلی نین فورمالاشدیغی دؤورون سونلارینا دوغرو آذربایجاندا (و همحدود رئگیونلاردا) یازی دیلی اولاراق تورکی فعالیت گؤستریر. نسیمیدن فوضولییه قدر آذربایجان ادبیاتی نین گؤرکملی نوماینده لری محض بو دیلده یازیب یاراتمیشلار.

عمومتورک ادبی دیلی (تورکی) باره ده آپاریلیمیش آراشدیرمالار (خصوصیله ۵۰-جی ایللردن سونرا) گؤزلیمیز اؤنونده، مین ایله قدر تاریخی اولان موکمل بیر دیل تظاهورونون منظره سینی جیزیرهمین دیل تظاهورو اورتا عصرلر تورک بدیی، علمی، اجتماعی سیاسی... تفککورونون اساس ایفاده فورماسی اولموش، ۱۷-۱۸ عصرلرده ایسه میلی (موعاصیر) تورک ادبی دیللی نین فورمالاشماسینا اهمیتلی تاثیر گؤستمیشدیر. عمومیتورک ادبی دیلی نین (تورکینین) تشککولو، تکاملو گله-گله رئگیونال خصوصیتلر کسب ائتمه سی، تنزولو میلی (موعاصیر) تورک ادبی دیللی نین فورمالاشماسی تورکولوگیانین آکتوال پوبلئملریندن بیر اولاراق قالیر: عمومیتورک ادبی دیلی (تورکی) نه زامان، هانسی لیتقویستیک، ائتئوکولتورولوژی، سوسیال-سیاسی اساسلار اوزرینده تشککول تاپیر؟ نه جور اینکیشاف ائدیر؟ نئجه رئگیونالاشیر؟ تورکی نین رئگیونالاشماسی ایله میلی (موعاصیر) تورک ادبی دیللی نین تشککولو آراسیندا هانسی موناسیبتلر مؤوجوددور؟..

کیمی سواللار موعاصیر تورک دیلچیلیگینی، عمومین فیلولوگیاسینی دوشوندورمکده دیر. و تورکی نین عمومیتورک مدنیتی تاریخینده اوینادیغی رولون میقیاسینی تصوور ائتمک اوچون تکجه اونو دئمک کیفایتدیر کی، ایی مین ایللین اوللریندن (یوسوف، بالاساقونلونون " کوتادقو بیلک " ایندن، ادیب احمد. یوقنه کی نین " عتبه الحقایق " ایندن، ایسوی نین " دیوانی حکمت " یندن) ۱۷-۱۸ عصرلره (...بولقازی خانین " شجره تراکمه سی " نه، بیر سیرا رسمی-ایشگودار سندلر) قدر یوزلرله، مینلرله بو و یا دیگر درجه ده موکمل یازیلی آبیده محض بو دیلده، یاخود اونون موختلیف (ساسن اوچ) رئگیونال تظاهور فورمالاریندا قلمه آلینمیشدیر. اورتا عصرلرده تورک شاعیرلری، موتفککیرلری، اجتماعی-سیاسی (دؤولت) خادیملری... تورکیده نه قدر بؤیوک اثرلر یازمیشلارسا، همین عصرلرین تورک کاتبیلری، خطاتلاری، رساملاری دا عئینی درجه ده بؤیوک اوستالیقلا، شؤوقله همین اثرلرین اوزونو کؤچورموش، گؤزل صنعت نومونه لری (الیازما کیتابلاری) یاراتمیشلار.

لاکین موغین جھدلی چیخماق شرطی ایله، عومومتورک ادبی دیلی (تورکی) بو گونه قدر اطرافلی (و دوزگون علمی مئتودولوگیا ایله) آراشدیریلما میشدیر کی، بونون دا سببلی اساسن آشاغیدا کیلاردان عیبارتدیر:

۱) خصوصیه عصریمیزین ۳۰-جو ایللریندن اعتیبارن تورکولوگیا دا هر بیر موعاصیر تورک دیلی نین (اثلجه ده خالقینین) تاریخینی "موسقیلشدیرمک"، فاکتیکلی اولراق عومومتورک کونتکستیندن چیخارماق، هر بیر تورک خالق اوچون "موسقیل" گئنیزس اویدورماق تئندئسییاسی مؤوجود اولموشدور؛

۲) "سووت تورکولوگیا سی" عومومیتله تورکجه نین تاریخینی جانلی فونکسیونال بیر پروسس کیمی، گئنیش معنادا دنیا مدنییتی تاریخی نین عوضوی ترکیب حیصه سی کیمی دئییل، علاقه سیز حادیثه لر بیغیمی، بیر نؤو "موزه ماتئریالی" کیمی تقدیم ائتمیش، "تاریخی قرامماتیکا" هر یئرده "ادبی دیل تاریخی" نی اوستله میشدیر؛

۳) عومومتورکولوژی میقیاسدا ایشله مه یه، آراشدیرمالار آپارماغا قادیر اولان کادرلارین یئتیشمه سی اوچون (خصوصیه میلی رئسپوبلیکلاردا) نینکی شرایط یارادیلما میش، عکسینه، بو جور آراشدیرمالار موسکوا طرفیندن آردیجیل اولراق محدودلاشدیریلیمیش و جیدی نظارته گؤتورولموشدور.

لاکین بو بیر حقیقتدیر کی، عومومتورک ادبی دیلی (تورکی) دوزگون مئتودولوگیا ایله (و هر طرفلی) اؤیره نیلمه سه، موعاصیر (میلی) تورک ادبی دیللی نین منشایی، تیپولوگیا سی باره ده آز-چوخ علمی بیر سؤز دئمک چتیندیر.

هر بیر موکمل ادبی دیل تظاهورو کیمی، تورکی ده تشککول، تکامل و تنزول دؤورلری کئچیرمیشدیر:

۱. تشککول دؤورو (۹-۱۲ عصرلر).

۲. تکامل (رئگیوناللاشما) دؤورو (۱۲-۱۳-ی-خوی عصرلر).

۳. تنزول (سوقوط) دؤورو (۱۷-۱۸ عصرلر).

موشاهیده لر گؤستریر کی، عومومتورک ادبی دیلی نین (تورکینین) ایلک، عئینی زاماندا یوکسک نورماتیولییه، فونکسیونال-وسلوبی ایمکانلارا مالیک نومونه لری ۱۰-۱۲ عصرلرده مئیدان چیخیر، بو ایسه او دئمکدیر کی، تورکی بو و یا دیگر شکیلده تخمین ۱ مین ایللین سونلاریندان (تخمین ۹ عصردن) مؤوجوددور. ۱ مین ایللین سونو ایی مین ایللین اوللرینده تورکوستاندا (خصوصیه شرقی

تورکوستاندا) اولدوقجا اینتئسنسو گئدن ایجتماعی-سیاسی، اتنوکولتورولوژی پروسئسلر تورکی نین فورمالاشماسینا اساسلی تاثیر گؤستریر کی، همین پروسئسلر آشاغیداکیلاردیر:

ا) موختلیف تورک ائتوسلارینین طایفالارینین، یاخود بویلارینین، طایفا بیرلیکلرینین (تورک بودون)، ائلجه ده منشاچه تورک اولمایان تورکدیللی ائتوسلارین تورکوستاندا، خصوصیه اونون شرقینده تمرکزلشمه سی، تورکوستانین چوخ سورعتله تورکلیون ائتوجوغرافی مرکزینده چئوریلمه سی؛

ب) یازی مدنیتی نین (بورادا صؤحبت کاغیز اوزرینده یازیدان گئدیر) اولکی دؤورلره موقاییسه اولونمایاجاق قدر اینکیشاف ائتمه سی، عرب الیفباسی نین تورک مدنی موحیطینده یاییلماسی و س. تورکی نین تشککولونون اتنولینقویستیک شرطی، ۱۰ عصرین بؤیوک تورکولوقو م. کاشقاری نین داحیانیه بیر آیدینلیقلا گؤستریدیگی کیمی، موختلیف تورک طایفا دیللی نین ادبی سوییه ده تمرکزلشمه اینتقراسیاسیدیر. " دیوانی لوغت تورک " موللیفی، اثری نین اساس ایدئاسی اولان همین ادبی تمرکزلشمه اینتقراسییا موقعیینده دورارق، موختلیف تورک طایفا دیللینه مخصوص فونئتیک، لئکسیک و قرامماتیک خصوصیتلری طبعی خالدا داها چوخ " نورمادان یاینما " ، " نورمانی پوزما " کیمی شرح ائدیر. بو ایسه او دئمکدیر کی، ۱ مین ایللین سونو، ۲ مین ایللین اوللرینده (۹-۱۰ عصرلرد)، بیر طرفدن، تورک طایفا دیللی نین (اوغوز، قیپچاق، کارلوق-اوغور...) دیقئرئنسیاسیاسیی گئدیرسه (خالق دیلی سوییه سینده)، دیگر طرفدن، ادبی دیل، یاخود یازی دیلی سوییه سینده تمرکزلشمه-اینتقراسییا گوجلنه نیر.

۵-۱۰ عصرلرده مرکزی آسیادا گئیش یاییلان دیالکتفوقو (دئمک اولار کی، ادبی) دیل تظاهورلری تورکی نین تشککولو اوچون منع اولموشدور؛ همین دؤوره آید یازیلی آیده لرین (قدیم تورک یازیلی آیده لری نین) دیلی اوزرینده کی مشاهدیه لر گؤستریر کی، قدیم تورکجه (تورکیه قدرکی یازیلی تورکجه) کیفایت قدر یوکسک نورماتیولیه مالیک اولوب، هانسیسا سیاسی هئگئمونلوقا چاتمیش بیر طایفانین دیلی، یاخود موختلیف تورک طایفا دیللی نین مئخانیکی (نتجه گلدی) ییغیمی دئییل، موکمل، مرکزلمیش، حتّی کونسرواتیو بیر ائپوس دیلیدیر. بو دیل ان آزی شیفاهی شکیلده، یاخود شیفاهی ادبی دیل اولاراق مین ایللیک بیر تکامل دؤورو کئچمیشدیر کی، اونون دا ان آزی یاریسی یازیلی دؤوردور...

قدیم تورک یازیلی آیده لری نین دیلی ده عومومتورکجه دیر، لاکین بونونلا (قدیم تورکجه ایله) تورکی آراسیندا اساسلی فرقلر واردیر:

(آ) قدیم تورکجه، اساسن ۵-۱۰ عصرلرده یازی دیلی کیمی ایشلنمیش، تورک ائپوس تفککورونون ایفاده سی اولان، خالق دیلی ایله علاقه سی " اوزولمه میس " ، دیالکتفوقو (دئمک اولار کی، ادبی) دیل تظاهورودور، تورکی ایسه اورتا عصرلرین بوندان سونراکی دؤورونده مؤوجود اولموش، داها گئیش جوغرافیائی احاطه ائدن، داها چوخ استیلیزاسییا ایمکانلارینا مالیک، داها ادبی دیل تظاهورودور؛

(ب) قدیم تورکجه، اساسن اؤزتورکجه دیر، تورکی ایسه گئیش، اینتئسیو و آردیجیل بین الخالق ادبی-مدنی دیل موناسیبتلری مئیدانیندا اولوب، همین موناسیبت-لری (باشقا دیللرین تاثیرینی) بیلاواسیطه اکس ائتدیریر؛

(ج) قدیم تورکجه رون، سونرا ایسه اوغور ایفباسیندا، تورکی ایسه اساسن عرب ایفباسیندا یازیلیمیشدیر.

بونولا بئله، تورکی قدیم تورکجه نین واریشیدیر. و همین واریشلیکده اوغور یازیلی آبیده لری نین (۹-۱۰ عصرلر) دیلی کیفیت قدر اهمیتلی موقعیه مالیکدیر؛ قدیم تورکجه نین تورکیه، ینی کئیفیتجه ینی حادیثه یه " چئوریلمه سینده " اوغور یازیلی آبیده لری نین دیلی اؤزومنمخصوص کئچید مرحله سی تشکیل ائدیر. قدیم تورکجه نی ائتنیک (میللی) زمینده ساخلایان، " یاد " عونصورلرین موداخيله سینده، دئمک اولار کی، ایمکان وئرمه ین " قدیم تورکلر " دن فرقلی اولاراق، اوغور تورکلری تورکجه نی موختلیف دیللرین (هیند، چین، تیبت، ایران و س.) تاثیری اوچون آچدیلا، موسلمان تورکلر ایسه داها دا ایره لی گنده رک تورکجه نی عرب، فارس دیللری قارشیسیندا، دئمک اولار کی، مودافیعه سیز قویدولار.

۱ مین ایللین سونلاریندا تورکی نین نورما منظره سی نین نئجه اولاجاغینی موعین ائدن هم لینگویستیک، هم ده ائکسترالینگویستیک پرنسیپلر قرارلاشیر کی، بونلار اساسن آشاغیداکیلاردان عبارتدیر:

(۱) ۱ مین ایللین اورتالاریندا فورمالاشمیش قدیم تورکجه نین، بو و یا دیگر درجه ده " اوغور تورکجه سی " نین نورما استروکتور، فونکسیونال اوسلوب عنعنه لری، " تجروبه " سی داوام ائتدیریلیر؛

(۲) تورکجه موسلمان دنیاگؤروشو، ایدئولوگییاسی باخیمیندان خصوصیه لئکسیک-سماتیک ساحه ده موعین " رئاکته یه " معروض قالیر؛

۳) اسلام خالقلىرى نين عربلرين، فارسلارين ديللرى نين توركجه يه تاثيرى اوچون گئيش مدنى-ايدئولوژى مئيدان آچيلير؛

۴) عرب اليفباسى اساسلى بير ديشيكلييه اوغرامادان توركجه نين (توركينين) اليفباسى اولور؛
۵) توركى نين گئيش جوغرافىيادا (شرقى توركوستاندان آوروپانين ايچريلرينه قدر) فعاليتى، موختليف رئگيونلاردا تورك خالق (طايفا) ديللرى نين، ياخود لهجلىرى نين تاثيرينه موختليف جور رئاكسىيا وئرمه سى ايله علاقه دار، اونون (توركينين) رئگيونال تظاهور فورمالارى نين تشككولو اوچون شرايط يارانير.

۹-۱۰ عصرلرده توركى نين هانسى ائتئولينقويستىك اساسدا تشككول تاپديغىنى موئينلشديرمه يه ايمان وئرن ان مهم منبع م. كاشقارى نين "ديوانى لوغت تورك" اودور. "ديوان" مؤلفى موختليف تورك طايفا ديللرى ايله ياناشى، همين طايفا ديللرى نين (ديالكتلرينين) فؤوقونده دايدانان "خاقانييه توركجه سى" ندىن بحث ائدير. "خاقانييه توركجه سى" اوغوز، قبيچاق و كارلوق-اويغور خصوصيتلىرى نين فونكسيونال ايتتقراسياسيندان عيبارت اولوب، ۱۰-۱۲ عصرلر تورك ادبى دىلى نين اساسلارنى تشكيل ائتمكده دير.

"ديوانى لوغت تورك" توركى نين منبعلى باره ده علمى-لينقويستىك معلومات وئرمكده ياناشى، اورتا عصرلر تورك، ياخود عمومى تورك ادبى دىلى نين (توركينين) ايلك نومونلرينى عكس ائتديرير:

كؤركلوك توپوغ اؤزونقه،

تاتليغ آشيغ آزينقا،

توتقىل قونوق آغيرليغ،

يازسون چاوين بودونقا.

ياخود:

باردى ارن قونوق بولوب قوتقا ساقار،

قالدى آليغ اويوق گؤروب ائونى ييقار.

۱۰-۱۲ عصرلرده م. كاشقارى نين "ديوان" ى ايله آشاغى-يوخارى عئىنى دؤورده ى.بالاساقونلونون "كوتادقو بىليق" (۱۰ عصر)، ا.يوقناكى نين "عتبه الحقايق" و ا.يسوى نين "ديوانى-حيكمت" (۱۲ عصر) اثرلىرى مئيدانا چيخير. بو اثرلرين، ائلجه ده "قورانى كريم" نين توركجه ترجمه تفسيرلىرى نين (ايسلامين) توركلر آراسيندا داها سورعتله ياييلماسينا چالیشان بوخارا

روحانیلری بو زامان حتّی، مؤوجود عنعنہ نی پوزاراق، "قوران" ین "ایلاهی" عرب دیلیندن تورکجه یه چئوریلمه سینی تقدیر ائدن فیتوا وئرمیشدیلر (دیلی تورکی نین تشککول-فورمالاشما پروئسئسینه اهمیتلی تاثیر گؤستمیشدیر.

عومومتورک، یاخود اورتا عصرلر تورک ادبی دیلی (تورکی) ۱۰-۱۲ عصرلر منبعلرینده "خاقانییه تورکجه سی"، "کاشقار دیلی"، "کاشقار تورکجه سی" و س. آدلانديريلميش، "تورکی" آدینی ایسه سونرالار (۱۱عصرده) نوای نین سلفی اولان جیغاتای شاعیرلری ایشلتمیشلر.

۱۰-۱۲ عصرلرده تشککول تاپان تورکی نین یئنه ده همین عصرلرده گئدن ائتئوسوسال پروئسئسلرین نتیجه سی اولاراق موختلیف تورک ائتئوکولتورولوژی رنگیونلاری نین دیفئرنئسیاسیایی ایلہ علاقہ دار اولاراق رنگیونال تظاہور فورمالاری مئیدانا چیخیر کی، بونلار آشاغیداکیلاردیر:

۱. شرق (یاخود تورکویستان) تورکیسی؛

۲. شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی؛

۳. جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی.

شرق (تورکویستان) تورکیسی شیمال-قرب (قیپچاق) و جنوب-قرب (اوغوز) تورکیلری ایلہ موقاییسہ ده داها زنگین، داها گئنیش فونکسیونال ایمکانلارا مالیک اولموش و سونونجولاردان فرقلی اولاراق، عئینی زاماندا موختلیف تورک طایفا دیلری نین شرقدن کارلوق، شیمالدان و شیمال-شرقدن قیپچاق، جنوبدان و جنوب-قربدن اوغوز تاثیرینی همیشه اؤز اوزرینده حیس ائتمیشدیر. لاکین زامان-زامان اویغورلارین کارلوقلارین تورکویستاندا سوسیال-سیاسی، ائتئیک-مدنی اوستونلوک قازانماسی ایلہ قیپچاقلار داها چوخ شیمال-قربہ، اوغوزلار داها چوخ جنوب-قربہ سیخیشدیریلدیلار (۱۰-۱۲ عصرلرده. اصلینده سونرالار دا)، کارلوق (جیغاتای) عونصورونون مووقعی یوکسلدی.

شرق (یاخود تورکویستان) تورکیسی تورکی نین تشککول دؤورونه دوشن یازیلی آبیده لرین: م. کاشقاری نین "دیوانی" ی. بالاساقونلونون "کوتادقوبیلیق" ی، ا. یوقناکی نین "عتبه الحقایق" ی و ا. یسوی نین "دیوانی حکمت" ی نین دیل تجروبه سی نین بیلاواسیطه داوامیدیر. تورکویستانین مورککب ائتئوکولتورولوژی طبیعتی، موختلیف تورک (و بیر سیرا غئیری-تورک) ائتئوسلاری نین همین رنگیوندا بیرلیکده یاشامالیری یالنیز تشککول دؤورونده دئییل، تکامل دؤورونده ده بورادا (تورکویستاندا) موختلیف دیل تیپولوگیالاری نین تظاہورو اوچون تاریخی-

جوغرافی شرایط یاراتمیشدیر. بونونلا بئله، یوخاریدا قئید ائدیلدیگی کیمی، آپاریجی موقوع کئیفیتجه کارلوق-اویغور (اونون داوامی اولان جیغاتای) قولونا منسوبدور.

تورکۆستان یازیلی آبیده لرینی تورکی نین بو و یا دیگر تظاهور فورماسینا آید اولماسی باخیمیندان آشاغیداکی شکیلده تصنیف ائتمک مومکوندور:

آ) اوغوز آبیده لری " اوغوزنامه " (اویغور اوغوزنامه سی)، " محبتنامه " (۱۲ عصر)، ربگوزبینین " قیصاص اولانبیبا " سی (۱۴ عصر)، زمهشاری نین " موقددیمات اول-ادب " ای (۱۴ عصر)، بیر سیرا ترجمه لوغتلی و س.

ب) قیپچاق آبیده لری ماحمود ایبن علی نین " نهج اولفرادیس " ی (۱۴ عصر)، بیر سیرا ترجمه لوغتلی و س.

و) کارلوق-اویغور آبیده لری - تورکولوگییادا ع.نوا ی نین سلفلری ساییلان شاعیرلرین اثرلری (۱۴ عصر)، ع.نوا ی نین اثرلری (۱۵ عصر)، ع.نوا ی نین بیلاواسیطه داوامچیلاری نین اثرلری (۱۶ عصر)، بیر سیرا دینی اثرلر، تورکۆستان دؤولتلی نین تورکجه رسمی سندلری و س.

شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی شرق (تورکیستان)، خصوصیله جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسیندن داها گئیش بیر اراضیده یایلمیشدیر. بورایا اساسن آشاغیداکی اراضیلر داخیلدر: قربی آسیا، شرقی آوروپا، قربی آوروپا، شیمال-شرقی آفریکا (میسیر) و س. شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسینده یازیلیمیش آبیده لر ایچریسینده لوغتلی خصوصی یئر توتور. " کیتاب مجموعه-ترجومانی-تورکی و عجمی و موغولی و فارسی (۱۲ عصر) " ، " جودئخ جومانجوس " (۱۴ عصر)، ابو حییان الاندلوسی نین " کیتابی الایدراک لیلیسان الاتراک " (۱۴ عصر)، " کیتاب ات توهفت اوزدکییه فی لالوغت-ای تورکیه " (۱۴ عصر)، جمال الدین التورکی نین " کیتابی بولقات الموشناق فی لوغت ایتتورک و کیفچاق " (۱۵ عصر) و س.

شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی عئینی زاماندا سئیفی سارایی نین " گولۆستان بیت-تورکی " (۱۴ عصر)، قوطبون " خوسرو و شیرین " (۱۴ عصر)، ص.فقیهین " ایرشاد اولمولک والصلاتین " (۱۴ عصر)، فیتوالارین توپلانیدیگی " کیتاب فیلافیقه باللسانیت تورک " (۱۴ عصر)، م.عابدوللاهیین " شرح اولمعنار " (۱۵ عصر) و س. اثرلرینده تمثیل اولونور کی، بونلارین هامیسی یا بیلاواسیطه، یا دا بیلاواسیطه ترجمه کیتابلاریدیر... اساس علامتلی:

۱) شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی، آرتیق قئید اولوندوغو کیمی، اساسن، پراکتیک مقصدلره خیدمت ائدن ترجمه لوغتلی نین، دینی-اخلاقی مضمونلو ترجمه کیتابلاری نین، رسمی، یاخود

ایشگودار سندلرین دیلیدیر و تورکی نین همین رئگیونال تظاهور فورماسیندا اوریژینال بدیعی، علمی اثرلر، دئمک اولار کی، یازیلما میشدیر؛

۲) شرق (تورکوستان) و جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسیندن فرقلی اولاراق، شمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی یالنیز موسلمان دونیاسی ایله دئییل، خریستیان (قرب) دونیاسی ایله علاقه ده اولموش، اگر بئله دئمک مومکونسه، دینی-مدنی احکاملارا موناسیبتده داها چوخ سربست بیر جمعیتین دیلی کئیفیتینی قازانمیشدیر؛

۳) کارلوق-اوغورلارا و "ایسلامین قیلینجی"، یاخود "قیلینج موسلمان" آدینی آلمیش اوغوزلارا نیسبتن قیپچاقلار داها سربست، داها "لیئرال" دوشونجه (و حیات) طرزینه مالیک اولدوقلارینا گؤره شمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی نین ادبیلیک سوییه سی تورکی نین دیگر تظاهور فورمالاری ایله موقاییسه ده آشاغی اولموش، خالق دیلینده گندن پروسئسلی (اثلجه ده قریب آوروپا دیللی ایله آردیجیل و یا تصادوفی کونتاکتاری) اؤزوندە درحال عکس ائتدیرمیشدیر؛

۴) قیپچاق یازیلی آبیده لری چوخ موختلیف آرئاللاردا یاراندیغینا، قیپچاق تورکلری نین دوشونجه سربستلیگینه گؤره دیر کی، تورکی نین همین تظاهور فورماسی جنوب-قرب (اوغوز)، خصوصیه شرق (تورکوستان) تورکیسی نین فال تاثیرینه معروض قالمیشدیر و بو تاثیرلر بعضن او حدده چاتیر کی، قیپچاقلار طرفیندن یارادیلماسی هئج بیر موباحیثه تۆرتمه یین بو و یا دیگر آبیده نین محض قیپچاق تورکیسینده اولدوغو موباحیثه تۆره دیر؛

۵) شمال-قرب (قیپچاق) تورکیسینده یازیلماش آبیده لرین اورفوقرافیاسیندا ایضاحا گلن و یا گلمه یین بیر سربستلیک (تورکجه نین فونئیکاسی موقعییندن عرب الیفباسی نین عنعنه وی یازی نورمالارینا موداخیله و یا "تجاووز") موشاهیده ائدیلیلر. بو دا یازی سربستلیگی نین نتیجه سیدیر کی، بیر سیرا حاللاردا بو و یا دیگر آبیده نین هانسی خط نؤوونده یازیلدیغینی موعینلشدیرمک اولمور و س.

جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی شرطی اولاراق "کیتابی-دده قورقود" لا (۱۰ عصر) - "کیتابی ددم قورقود" الا لیسانی طایفه-اوغوزان "لا باشلا بیر... لا کین اوغوزلار (خصوصیه آذربایجانا، اورادان کیچیک آسیایا یا ییلان سلجوقلار) تورکوستاندا کی سلفلری کیمی عرب، فارس دیللیرینه اوستونلوک وئردیکلرینه گؤره بو دیلر ۱۰-۱۲ عصرلرده آذربایجاندا، کیچیک آسیادا بؤیوک سوسیال-مدنی نوفودا مالیک اولور؛ علمی اثرلر اساسن عربجه، بدیعی اثرلر اساسن فارسجا یازیلیر. خطیب تبریزی، ابولولا گنجوی، قطران تبریزی، بهمنیار ال آذربایجان، افضل الدین خاقانی،

موجیرالدین بیلقانی، مهستی گنجوی، نظامی گنجوی، جلال الدین رومی کیمی بؤیوک موتفکیرلر، صنعتکارلار " تورک اوغلو تورک " اولسalar دا اثرلرینی محض عرب و یا فارس دیلینده قلمه آلمیشلار. بونولا بئله، اونلارین دیلیندن، تفککوروندن تورکلوک سوزولدویونو، دئمک اولار کی، موتخصیصلرین هامیسی بو و یا دیگر شکیلده اعتراف ائدیر.

جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی ۱۱-۱۳ اسپلرده آشاغیداکی یازیلی آبیذرله تمثیل اولونور: ای.حسن اوغلونون قزللری (۱۲ عصر)، " داستانی-احمد حرامی " (۱۳-۱۴ عصرلر)، علی نین " قیصه-یوسف " ی (۱۳-۱۴ عصرلر)، م.زریرین " یوسف و زولئخا " سی (۱۴ عصر)، قاضی بورهان الدینین، ای.نسیمی نین دیوانلاری (۱۴ عصر)، حقیری نین " لئیلی و مجنون " و (۱۵ عصر)، م.ج.حقیقی نین، کیشوری نین دیوانلاری (۱۵ عصر)، حبیبی نین، ش.ی.ختایی نین، م.فوضولی نین، م.مانی نین اثرلری (۱۶ عصر) و س. بورایا ج.بین موهنا، اناخچیوانی، هسام و باشقالاری نین بیر سیرا مشهور ترجمه لوغتیرینی ده علاوه ائتمک لازیم گلیر.

جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی موکمل ادبی دیل تظاهورو کیمی بیر سیرا اؤزونمخصوص علامتله مالیک اولموشدور:

۱) موسلمان دونیاسیندا، خصوصیه ۱۲-۱۳ عصرلردن اعتیبارن اوغوز تورکلری نین سیاسی-معنوی نوفوذلاری نین یوکسلمه سی، ائله ده اونلارین توتدوقلاری الوثریشلی گئوپولیتیک موقع (همین موقع هم شرق، هم ده قرب دونیاسی ایله آردیجیل علاقه لره شرایط یارادیردی) جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی نین تکاملو اوچون هر جور ایمکانلار آچیر؛

۲) کچیک آسیایا، اورادان دا قربی اروپایا یوروش ائدن اوغوزلار ایسلام بایراغینی، موسلمان ایدئولوگیاسینی او درجه ده یوکسکلره قالدیردیالر کی، محض اونلارین گوجونه تورک دلی اوچ بؤیوک ایسلام دیلیندن بیرینه چئوریلدی؛

۳) اوغوز تورکلری نین ساریالاردا عرب، فارس، تورک دیللری بیر سیرا حاللاردا مووازی اولاراق ایشلنمه یه باشلادی، بؤیوک صنعتکارلار (مثلن، م.فوضولی) اوچ دیلده اثرلر یاراتدیالر.

۴) تورک دیلینی آپاریجی ایسلام دیلینه چئویرمک ایدیعاسی نین نتیجه سی ایدی کی، تورکجه عرب، فارس دیلریندن آیینمالار حسابینا تورکی سونی شکیلده " زنگینلشدیریلدی " و " اوچ ایاقلی " بیر دیله چئوریلدی؛

۵) جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی اوزون زامان شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی ایله قارشیلیقلى علاقه ده اولموشدور (همین علاقه نین فالیغی بیرینجی نؤویه ده اوغوزلارلا قیپچاقلارین عصرلر

بویو یاناشی یاشاملاری، خصوصیه میصیره سیخ مدنی کوتاکتارلار گیرمه لری نین نتیجه سی ایدی خصوصیه ۱۵ عصردن اعتیارن شرق (تورکیستان) تورکیسی نین شمال-قرب (قیپچاق) و جنوب-قرب (اوغوز) تورکیلرینه لینگوولوژی تاثیر سی سونونجولار آراسینداکی اویغولوقلاری بیر قدر ده آرتیرمیش اولدو.

عومومتورک ادبی دلی نین (تورکینین) رئگیونال تظاهر فورمالاری آراسینداکی لینگویستیک نورما فرقلری او قدر ده بویوک دئییل: (آ) ان بویوک فرق اصلینده فونئتیک نورمادا اولمالی ایدی، لاکین عرب الیفباسی نین، یازی قایدالاری نین همین تظاهر فورمالاری نین هر اوچو اوچون اساسن عومومی اولماسی بو فرقلری گیزله دیر؛ (ب) لئکسیک نورما ایله باغلی داها چوخ دیقتی او جلب ائدیر کی، شرق (تورکویستان) تورکیسینده عرب، فارس منشالی آلینما سؤزلر جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسینده کی ندن آز، شمال-قرب (قیپچاق) تورکیسینده کی ندن چوخدور؛ (ج) بیر سیرا عومومی قرامماتیک کاتئوریالاردا (خصوصیه حال، خبرلیک و منسوبیت)، فعله مخصوص بعضی خصوصی قرامماتیک کاتئوریالاردا جوی نورما فرقلری موشاهیده ائدیلیر.

عومومتورک ادبی دلی (تورکی) ۱۶ عصردن سونرا تدریجن اؤزونون تنزول دؤورونو کئچیریر و ۱۷ - ۱۸ عصرلرده موختلیف تورک ائتئوولوژی رئگیونلاریندا مئیدانا چیخمیش یازیلی آبیده لر همین تنزول دؤورونون علامتترینی اکس ائتدیریر:

(آ) اساسن تورکیده یازیلیمیش بیر سیرا آبیده لرین دیلینده بو و یا دیگر رئگیونون او زامانا قدر غیری-ادبی ساییلان فونئتیک، لئکسیک و قرامماتیک خصوصیتلری گئت-گنده داها چوخ گؤرونمه یه باشلاییر؛

(ب) موختلیف تورک ائتئوولوژی رئگیونلاریندا یئرلی اهمیتلی (مقیاسلی) فولکلورون یازیا کؤچورولمه سی پروسئسی دیقتی جلب ائدیر - " خالق کیتابلاری " یارانیر؛

(ج) تورکیه (یاخود " کلاسیک اوسلوب ") قارشى دوران، گئت-گنده لینگویستیک-مدنی موقعی یوکسلن " فولکلور اوسلوبو " تدریجن یازی ساحه سینده ده تورکی نین فعالیتینی فاکتیک اولاراق محدودلاشدیریر و س.

تورکی نین تنزولو، فیکریمیزجه، آشاغیداکی سوسیال-کولتورولوژی سببلردن ایره لی گلیر:

(۱) ۱۷ - ۱۸ عصرلردن اعتیارن تورک خالقلاری، یاخود میلتری (بونولا علاقه دار اولاراق تورک میلی ادبی دیللری) فورمالاشماغا باشلاییر کی، بو پروسئس ایستر-ایسته مز عومومتورک ادبی دیلینی (تورکینی) اتنیک-مدنی اساسلاردان تدریجن محروم ائدیر؛

۲) موستقیل تورک دؤولتلىرى نین مئیدانا چیخماسی، همین دؤولتلىرىن آز-چوخ ثابیت سرحدلىرى نین موعینلشمه سی، میلی ایتییه حرکتی و س. سیتلی بیر شکیلده اولسا دا بو و یا دیگر تورک ادبی دیلی اوچون اؤزونمخصوص سوسیال-کولتورولوژی اینکیشاف مئیللىرى موعین ائدیر؛

۳) تورک خالقلاری، میللىرى (و دؤولتلىرى) آراسینداکی اورتا عصرلره محسوس فال ایقتیصادی، ایجتىماعی-سیاسی و مدنى-ادبی علاقه لر یئنی دؤورده کیفایت قدر پاسسیولشیر، بو جور علاقه ضعیفلیگی تورکی نین تاریخی جوغرافیاسی نین داغیلماسینا گتیریب چیخاریر؛

۴) عمومیتورک مدنیت مرکزلى سوقوط ائدیر، بونون عوضینده ایسه آیری-آیری دیللىرى اینکیشافی اوچون سوسیال-مدنى شرط اولان میلی مرکزلى مئیدانا چیخیر و س.

۱۷-۱۸ عصرلرده فورمالاشماقدا اولان میلی (موعاصیر) تورک دیللىرى ایله تنزول دؤورو کئچیرن تورکی (نونون رنژیونال فورمالاری) آراسیندا سیخ، چوخسپئکتزلی علاقه لر اولموشدور. تورکی نین یازی-کیتاب دیلی نورمالاری ادیبیلشمه پروسئسى کئچیرن خالق-فولکلور دیلی اوچون نومونه تشکیل ائتمیش و بئله لیکله، میلی تورک ادبی دیللىرى تورکی نین رنژیونال تظاهور فورمالاری نین بیلاواسیطه " نظارتی " آلتیندا فورمالاشمیشدیر؛

أ) شرق (تورکۆستان) تورکیسی اؤزبک، اویغور ادبی دیللىرى؛

ب) شىمال - قرب (قییچاق) اول تاتار، باشقیرد، سونرا قازاخ، قیرغیز، کومیک، داها سونرا قاراچای بالکار، نوقای، قاراقالپاق، آلتای ادبی دیللىرى؛

ج) جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی آذربایجان، تورک، تورکمن ادبی دیللىرى.

عمومیتورک ادبی دیلی (تورکی)، بورایا قدر دئیلنلردن ده گؤرونديو کیمی، تورک سبستئملی ادبی دیللىر ایچریسینده تاریخی موقعینه (اهمیتین) گؤره هئچ بیرى ایله موقاییسه یه گلیمیر؛ آسیانین شرقیندن اروپانین قربینه قدر موختلیف مدنیت مرکزلىرىنده ایشلنن، موختلیف خاراكتئرلى، اوسلوبلو یازیلی آبیده لرده تظاهور ائدن بو دیل اورتا عصرلر تورک تفککورونون اساس ایفاده فورماسی کیمی گئنیش یایلمیش، دونیانین بیر سیرا موکمل ادبی دیللىرىنه مئیدان اوخوموشدور.

تورکی قدیم تورک ادبی (اٲوس) دیلی اساسیندا تشککول تاپمیش، خصوصیه ابی مین ایللیین بیرینجی یاریسیندا زنگین بیر تکامل تاریخی کئچیرمیش، همین مین ایللیین ایکینجی یاریسیندا ایسه موعاصیر تورک دیللىرى نین فورمالاشماسی اوچون نومونه وئرمکله اؤز تاریخی-مدنى میسسییاسینی باشا چاتدیرمیشدیر.

بو گون عموم‌تورک ادبی دیلی مومکوندورمو؟

نئچه ایللر دیر کی، موختلیف سوییه لی تورکولوژی کونفرانس، ییغینجاق و گؤروشلرده بو سوال مئیدانا چیخیر و موختلیف سوییه لی اینسانلاردان جاواب طلب ائدیر... همین سوالا درحال «یوخ!» جاوابی وئریب جان قورتارماق، سادجه اولاراق، مومکون دئییل. چونکی بورادا صؤحت هئچ بیر اساسی اولمادان یئنی دیل یاراتماق کیمی نتیجه سیزلیگینی چوخدان ثبوت ائتمیش بیر تشبوسدن گئتمیر.

بیرینجیسی، عصرلر بویو عمومی بیر تورک ادبی دیلی مؤوجود اولموش، منسوب اولدوغو خالقا (خالقلارا) موعین سوییه ده خیدمت ائتمیشدیر.

ایکینجیسی، ۱۹ عصرین سونلارین ۲۰ عصرین اوللرینده بئله (یاخود بونا بنزر) بیر دیل اوغروندا کیفایت قدر عاغیللی آداملار موباریزه آپارمیش، حتّی بیر سیرا اوغورلار قازانمیشلار (ح.زردابی نین «کینچی» سی، ای.قاسپرالی نین «ترجومان» ی، ع.حوسئینزاده نین «فیوضات» ی...).

اوچونجوسو، اون ایللر بویو صونعی شکیلده بیر- بیریندن تجرید اولونموش تورک خالقلاری سووئت ایمپئریاسی نین سوقوطوندان سونرا بیر- بیرینه یاخینلاشدیقجا سیخ قارشیلیقلی اونسیته گوجلۇ احتیاج حیس ائدیرلر...

اٲله ایسه عموم‌تورک ادبی دیلی نئجه یارادیلما لیدیر، یاخود یارانا بیلر؟ جاوابلار موختلیفدیر:

(۱) معاصر تخنیکانین - ائلکترون حسابلاما ماشینلاری نین کؤمگی ایله موختلیف تورک دیللرینده ان چوخ یایلمیش سؤزلر، قرامماتیک فورمالار سٲچیلیر، کومپلٲکتلشدیریلیر... و عموم‌تورک ادبی دیلی کیمی ایستیفاده یه تقدیم ائدیلیر؛

(۲) معاصر تورک ادبی دیللریندن بیرى (ان چوخ اینکیشاف ائتمیشی!) عموم‌تورک ادبی دیلی اولاراق قبول ائدیلیر؛

(۳) معاصر تورک ادبی دیللریندن بیرى (ن چوخ اینکیشاف ائتمیشی، اورتاق آنلاشما اوچون ان یارارلیسی) سٲچیلیر، اوزرینده داها بیر یونگول عمومیلشدیرمه عملیاتی آپاریلیر و عموم‌تورک ادبی دیلی اولاراق قبول ائدیلیر؛

بیز اوچونجو واریانتی داها مقبول حساب ائدیریک... لاکین هانسی دیل؟ آذربایجان دیلی، تورک دیلی، یوخسا اؤزبک دیلی؟.. تورک دیلی (تورکیه تورکجه سی) داها موناسیب دئییلمی؟..

سوال اولونور: کیم اؤز (!) تورکجه سینی بوراخیب «سٲچیلیمیش» بیر دیله اوستونلۇک وئره جکدیر؟

.....
 ائله ایسه گلین اؤزبکله، قازاخلا، قیرغیزلا، تاتارلا، باشقیردلا... روسجا دانیشماقدا داوام ائدک. و
 صاباح، یاخود او بیر گون تورکیه تورکو ده بیزیمله اینگیلیسجه دانیشماق دیر.
 عومومتورک ادبی دیلی هامی اوچون دئیل هر بیر تورک اؤز دیلینده دانیشسین، یازسین... آنجاق
 موعین سوییه وار کی، اورادا اورتاق (عومومتورک خاراكتئرلی!) اونسیت قاچیلماز دیر.
 بیز ده قاچمایاق!..

تاریخچیلیقدان ایسلاما

تورک دنیاسی نین، خصوصیه اوغوز (آذربایجان) تورکلی نین معنوی مدنیت تاریخی نین ان مهم منبعلردن بیر اولان دده قورقود ائپوسو (" کیتابی دده قورقود ") موغین ایدئولوژی قاداغلار، یاساقلار معروض قالدیغنا گۆره (خصوصیه آذربایجاندا!) ایدئیا-مضمون باخمیندان، دئمک اولار کی، آراشدیریلما میس (آذربایجاندا " کیتاب " ین ضررلی بیر اثر کیمی قاداغان ائدیلمه سی تصادوفی دئییلدی بو، بوتؤو بیر ایدئولوژی کومپلئکسین ترکیب حیصه سی ایدی؛ " کیتاب " قاداغان اولوندوغو ۵۰-جی ایلرده آذربایجان خالق نین اتئتیک منشایی باره ده غیری-علمی کونسئپسیا ایشله نیب حاضیرلانیر، آذربایجان تاریخینده تورکلویون مووقعی سیخیشدیریلردی، یالینز ان عومومی مسله لره دیقت یئتیریلیمیش، " کیتاب " داها چوخ ستروکتور-فورما باخمیندان تحلیل ائدیلمیشدیر. سون ایلرین آراشدیریلمالاریندا ایسه مؤلیفلر بعضن " کیتاب " ی دریندن اویرنمک، اونون فاکتیندان، ماتریالیندان چیخیش ائتمک عوضینه، خیالالاریندا یاراتدیقلاری فانتاستیک " مئودولوگیا " ایله اونا موداخیله ائتمیش، هئچ بیر منطقیه سیغما یان فیکرلر سؤیلمیشلر. مثلن، پروفئسور علم الدین علیبیزاده " آذربایجان خالق نین معنوی مدنیت تاریخی (ایسلاما قدرکی دؤور) " کیتابیندا گئنئتیک باخمیدان موختلیف مدنیت تیپلری نین محصولو اولان " بیلقامیس " ائپوسونو، " اوئستا " ، آنتیک ادبیات و " کیتابی دده قورقود " و بیرلشدیریب، آذربایجان خالق نین معنوی مدنیت تاریخینی " یارادیر " و همین " تاریخه " گۆره گویا:

۱) " عرب ایشغالی آذربایجان خالق نین قدیم آتشیپرستلیک دینینه موقدس " اوئستا " کیتابینا ائله ضربه ائندیردی، اوزرینه ائله قالین پرده چکدی کی، هارالاردا سا، کونجده بوجاقدا، زردوشترلین قلبی نین درینلیکلرینده اؤزونه یووا سالیب قالا بیلدی و یوز-یوز ایللر بویو یاواش-یاواش کؤزدی، اؤز تعلیمینی، آنجاق چوخ جوزی بیر قیسمینی گتیریب بیزه چاتدیردی " ؛ ۲) " عرب ایشغالی آذربایجان خالق نین قدیم الیفباسینی الیندن آلدی، اونون قدیم یازی مدنیتی نین، تورک-رون الیفباسی نین اوستونه ائله قالین قارا پرده چکدی کی، مین ایل ایشیق اوزو گۆرمه دی، آنجاق کئچن عصرین سونلاریندا اوزه چیخدی، اؤز کامیلیگی، تورک دیلیرینه یارارلی اولماسی ایله بوتون تدقیقاتچیلاری حئیرته گتیردی " .

حالبوکی آذربایجان خالق نین (صوحت تورک منشالی آذربایجان خالقیندان گئدیر) دینی گؤروشلری سیستمینده آتشیپرستلیک دینی، خصوصیه " اوئستا " کیتابی اهمیتلی بیر یئر

توتمادیغی کیمی، آذربایجان اراضیسینده ده " بوتون تدقیقاتچیلاری حئیرته گتیرمیش " " قدیم ایفبا " ، " قدیم یازی مدنیتی " " تورک-رون ایفباسی " ، دئمک اولار کی، یوخدور. اعلیبیزاده دونیانین بؤیوک اثرلرینی آذربایجان خالقینی معنوی مدنیت تاریخینه داخل ائتمکله ائله تصور ائدیر کی، منسوب اولدوغو خالقین تاریخی زنگینلشدیریر، لاکین نظره آلمیر کی، بیر دیگرنه اویغون گلمه یین، حتی بیر دیگرنی اینکار ائدن موختلیف کیتابلاردان، آبیده لردن، منبعلردن معنوی مدنیت اؤیرنمه یه مجبور ائدیلن خالق آخیردا معنوییاتسیز، مدنیتسیز قالار... آذربایجان خالقینی نین ایلک بؤیوک اثری " دده قورقود " ائپوسو (و " کیتابی-دده قورقود " دور) منسوب اولدوغوموز خالق بو اثری اؤزونون تشککول دؤورونده یاراتدیغینا گؤره اؤزو ده اونولا دئمک اولار کی، یاشیدیر. و بیز ای.لیبیزاده نین تدقیقات مئتودولوگیاسی ایله عومومن راضی اولماساق دا همین مئتودولوگیایا دخلی اولمایان، مثلن، آشاغیداکی فیکری ایله تامامیله شریکیک کی، " کیتابی-دده قورقود " اون دوزولوب-قوشولماسی، تاماملانماسی، قدیم مدنیتله " یئنی " ایسلام مدنیتی نین قارشیلانمادیغی بیر دؤوره، کئچید دؤورونه تصادوف ائدیر " .

آذربایجان خالقینی نین تشککولو دؤورونده فورمالاشمیش ائپوسون احاطه ائتدیگی موضوعلار، ایره لی سوردویو مسله لر، هئچ شوبهه سیز، منسوب اولدوغوموز خالقین معنوی-روحی ماراغی نین بیلاواسیطه ایفاده سیدیر. همین موضوعلاردان بیر ده ایسلام دینی نین قبولو موضوعوسودور کی، " کیتاب " دا بوتون گئنیشلیگی، احاطه لیلیگی، پروبلملری ایله بیرلیکده عکس اولونموشدور. " دده قورقود " ائپوسونون اساس قهرمانلاری ایسلام دینی نین قبول ائتمیش، حتی بو دینی یایماق صلاحیتینه مالیک اولان موسلمان تورکلری، " کیتاب " ین دیلی ایله دئسک، " قازی ارنلر " دیر. " دده قورقود " داستانی، یاخود ائپوسو محض اونلارین " قازی ارنلر " این داستانی، ائپوسودور. و ائپوسون افسانوی یارادیجیسی، مؤلیفی دده قورقود هر بویون سونوندا کئچن زامانلارین نیسکیلینی چکیر:

قانی اؤگدوگوم بگ ارنلر،

دوینا منیم دئینلر!

اجل آلدی، یئر گیزله دی،

فانی دوینا کیمه قالدی؟!

گلیملی-گئدیملی دوینا،

سون اوجو اؤلوملو دوینا!..

یالیز آذربایجان تورک لری نین دئییل، عوموم تورکلرین ایسلام دینی همین دینین مئیدانا چیخدیگی ایلک زامانلاردان (حضرتی پیغمبرین ساغلیغیندان) باشلایاراق قبول ائتمه سینی موختلیف منبعلر تصدیق ائدیر. "ایسلامین قیلینجی"، یاخود داها گئیش یا ییلدیگی کیمی "قیلینج موسلمان" آدلانان تورکلر ایسلامی سادجه قبول ائتمکله کیفایتلنمه میس، عئینی زاماندا ایلک چاغلاردان اعتیارن اونون یا ییلماسینا چالیشمیشلار. دوزدور، اونلار ایسلامی قبول ائتدیکلری بیر سیرا اولکه لرده بو دینین اینجه لیکلری باره ده اطرافلی ایضاحات وئره بیلمه میشلر، چونکی ایلک عصرلرده تورکلر ایسلامین یالیز اساسلارینا بلد ایدیلر، اونلارین حیات طرزی ده همین دینین میستیکاسینی منیمسمه یه ایمکان وئرمیردی، بونولا بئله، تورکلرین ائتتیک پسیخولوگیاسی، طبیعتی اوچون خاراکتئریک اولان صداقتلیک، ایمان کامیلیگی، اونلاری یئنی دینه مؤحکم باغلامیشدی. دیگر طرفدن، ایسلام آلتایدان تورکوستانا (مرکزی آسیایا)، تورکوستاندان ایسه کیچیک آسیایا (و داها قرب) آخین ائدن، یئنی اراضیلرده مسکونلاشان تورکلر اوچون تشکیلئدیجی بیر ایدئولوگیا اولموشدو.

"کیتابی-دده قورقود" دا ایسلام دینی موتیولری ده، بیر سیرا آراشدیریجیلارین دؤنه-دؤنه قئید ائتدیکلری کیمی، سونرادان ائدیلمیش علاوه (کاتیب علاوه سی!) دئییلدر، عکسینه، "کیتاب" این ایدئیا-ائتتیک، پوئتیک اساسلاریندان بیریدیر. و حتّی موقایسه لر، تحلیللر گؤستریر کی، موختلیف دؤورلرده (گؤرونور، تخمینن ۱-۵ عصرلرده)، اوغوز تورکلری نین یاشادیقلاری موختلیف اراضیلرده (خصوصیله تورکوستاندا) یارانمیش سوژتئلر هم ده ایسلامین قبولو احتیاجی، یاخود ایسلام ایدئولوگیاسی اساسیندا بیر یئره ییغیلمیش، بوتؤو بیر داستانا چئوریلیمشدیر. اگر همین احتیاج، همین ایدئولوژی-معنوی موحیط اولماسا ایدی، شوبهه سیز، "دده قورقود" داستانی (خصوصیله "کیتابی دده قورقود") بو کئیفیتده، بو پوئتیک تیپولوگیادا اولمازدی.

موختلیف دینلردن (خصوصیله تانریچیلیقدان) ایسلاما کئچید هم "دده قورقود" داستانی نین، ائپوسونون، هم ده "کیتابی-دده قورقود" ون باشلیجا موضوعودور... "کیتاب" ائپوسون منطقینی، ایدئیا-ائتتیک ماراغینی دوزگون ایفاده ائتدیگینه گؤره دیر کی، اورتا عصرلرده آذربایجاندا گئدن دینی، ایدئولوژی-معنوی پروسئسلری کیفایت قدر اوبیئکتیو عکس ائتدیریر.

موقایسه لر گؤستریر کی، "دده قورقود" ائپوسو "نون تشککولو (۷-۹ عصرلر) ایله سون الیازلارین تظاهورو (۱۵-۱۶ عصرلر) آراسیندا تخمینن مین ایله قدر بیر مسافه وار همین دؤورون بوتون مرحله لری دئییل، یالیز ایلک مرحله لری "کیتاب" دا دولغون عکسینی تاپیر، سونراکی

مرحله لر داها چوخ " کاتب علاوه لری " حسایینا فاکتلاشیر. آذربایجاندا (وه شرقی آنادولودا) ایسلام حرکاتی دا ائپوسون (و " کیتاب " ین) خصوصی ماراتاق گؤستریدیگی مرحله لره دوشور. و اونو دا قئید ائدک کی، سون ایللر " کیتابی-دده قورقود " دا ایسلام دینی نین یئرینی اویئکتیو موعینلشدیرمه یه مئیل آرتمیش، حتی " کیتابی-دده قورقود و ایسلام دینی " (بهلول عابدوللا) آدلی دیرلی بیر تدقیقات دا مئیدانا چیخمیشدیر. بونولا بئله، آراشدیریلمامیش پروبلملر آراشدیریلمیشلاردان هم چوخ، هم ده مورککبدر.

قدیم تورک ائپوسو تشکول تاپانا، داها دوغروسو، آلتای یاخود پروتورک ائپوسوندان دیفئرنسیاسییا اولونانا، " دوغولانا " قدر " دنیا ائپوسو " تخمینن اوچ مین ایلدن آرتیق بیر دؤور یاشامیشدی کی، همین دؤورده آلتای، یاخود پروتورک ائپوسونون " دنیا ائپوسو " ایله علاقه لری نین اولماسی هئچ بیر شوبهه دوغورمور.

۱.۱. مین ایللین اورتالارینا دوغرو فورمالاشمیش قدیم تورک ائپوسونون اساس نومونه لری موختلیف قایناقلاردا (و موختلیف موکمملیکده) زمانمیزه قدر قورونموشدور: " یارادیلش " داستان، " آلاپ ار تونقا " داستان، " اوغوز کاغان " داستان، " گؤی تورک " داستان، " کؤچ " داستان و س. همین داستانلارین مین ایلدن آرتیق بیر تاریخی اولدوغونو سؤیله مک او قدر ده دوغرو اولمازدی. و بیزیم فیکریمیزجه، قدیم تورک ائپوسونون کلاسیک تظاهور فورمالاری ۱.۱. مین ایللین اورتالاریندان ب.۱ نین ۱ مین ایللیگی نین اورتالارینا قدر یاشامیش، لاکین بو مین ایللیک دؤورون ایلک یاریسی، حاقیندا صؤحت گئدن داستانلارین داها گئیش یايلماسی، عومومیتله، قدیم تورک ائپوس تفککورونون داها محصولدار اولماسی باخیمیندان دیقتهی داها چوخ چکیر. اثرامیزین ایلک عصرلریندن اعتیبارن یوخاریدا آدی چکیلن داستانلار، عومومن قدیم تورک ائپوسو اوسلوبی دیفئرنسیاسییا مرحله سینی یاشامیش، بیر سیرا واریانتلار، یاخود واریاسییلار توره میشدیر. قدیم تورک ائپیک تفککورو اثرامیزین ۱ مین ایللیگی نین اورتالاریندان باشلا یاراق اورتا عصرلر تورک ائپیک تفککورونون فورمالاشماسینا آردیجیل اولاراق تکان وئیر.

اورتا عصرلر ائپوس تیپلری نین (مرکزی آسیا، قیپچاق، اوغوز) دیفئرنسیال شکیلده نظردن کئچیریلمه سی موعین معنادا شرطیدیر، چونکی بورادا عومومتورکولوک خصوصیتلری آپاریجیدیر، فرقلی (جوغرافیایا، ایجتماعی اینکیشاف، اتنوکولتورولوژی علاقه لر و س.دن ایره لی گلن) خصوصیتلر ایسه تدریجن موعینلشه رک کئیفیت حدینه چاتیر. اونو دا قئید ائدک کی، مرکزی آسیا ائپوسو قیپچاق ائپوسوندان، قیپچاق ائپوسو ایسه اوغوز ائپوسوندان داها موخافیظه کار اولور،

عومومتورک ائپیک تفککورونو داها چوخ ساخالیر... اوغوز ائپوسو آشاغیداکی سببلره گۆره ایلک اورتا عصرلر تورک ائپوس تیپلریندن اؤز موعاصیرلیگی، مودرنلییی ایله سئچیلیر:

(۱) مین ایلیین اورتالاریندان باشلایاراق اوغوز تورکلری نین گئت-گئده داها چوخ سایدا قری تورکۆستان آذربایجان کیچیک آسییا ایستیقامتینده یایلمالاری نتیجه سینده یئنی جوغرافیالارا یییلنمه لری، یئنی اتنتیک-مدنی علاقه لره، یئنی بین الخالق موناسیبتلره گیرمه لری؛

(۲) تورک تانریچیلیغی اساسیندا ایسلام دینی نین قبول ائدیلمه سی؛

(۳) اوغوز تورکلری نین، خصوصیه ۱۰ عصردن اعتیبارن ایسلام شرقینده آپاریجی ایجتماعی-سیاسی قوووه یه چئوریلمه لری...

محض همین حادثه لرین تاثیری آلتیندا اوغوز تورکلری نین ائپیک تفککورو بیر سیرا یئنی خصوصیتلرله زنگینلشیر کی، بونو ان موکمل شکلده عکس ائتدیرن ائپوس نومونه سی " دده قورقود " داستانیدیر. " کیتابی-دده قورقود " " دده قورقود " داستانن نین اورتا عصرلرین یازی عنعنه سی اساسیندا موعین (!) نورمایا سالینمیش فورماسیدیر. و آراشدیریجیلارین قارشیسیندا دوران پروبلملردن بیر ده همین نورماتیولیکده سیخیلمیش (لاکین کئیفیتجه دئفورماسییا اوغرامامیش!) ایلک اورتا عصرلر اوغوز داستان تیپولوگیاسینی آشکارلاماقدان عیبارتدیر کی، بو ساحه ده بؤیوک قورقودشوناسلارین هامیمیزا معلوم جهدلری اولموشدور. لاکین " کیتاب " نین داها چوخ یازی آیدیه سی کیمی آراشدیریلماسی (متشوناسلیق ایشلرینه اوستونلوک وئريلمه سی) داوام ائدیر. البته، بیز بونون علثیه ینه دئییلیک، بونولا بئله، خاطیرلادیریق کی، " کیتابی دده قورقود " منشایی، تیپولوگیاسی اعتباریه یازیلی دئییل، شیفاهی دیلین (و تفککورون!) نومونه سیدیر.

دده قورقود داستانن، آرتیق قئید ائدیلمیگی کیمی، ایلک اورتا عصرلرین اوغوز ائپوسودور بو ایسه او دئمکدیر کی، بیرنجیسی، دده قورقود داستانیندا قدیم تورک ائپوس تفککورونون موعین علامتلی موحافیظه ائدیلیر؛ ایکینجیسی، همین داستاندا سون اورتا عصرلر آذربایجان تورک ائپوسونون ایدئیا-ائستتیک اساسلاری موعینلشیر. و اونا گۆره ده " دده قورقود " داستانیندا (فاکتیک اولاراق " کیتابی دده قورقود " دا) هم قدیم تورک ائپوسونون (۱.۱. ۱ مین ایلیین اورتالاریندان ب.ا. ۱ مینیللیگی نین اورتالارینا قدر)، هم ده آذربایجان تورک ائپوسونون (۱۵ عصردن سونرا) عونصورلرینی، موتیولرینی، فورمولارینی تاپماق مومکوندور، لاکین بوتون بونلار همین داستانین محض ایلک اورتا عصرلر اوغوز ائپیک تفککورونون محصولو، حادثه سی اولدوغونو اینکار ائتمیر. موشاهیده لر گؤستیر کی، عومومن تورک ائپیک تفککورونون کئچدیگی (و بورایا قدر حاقیندا

صۇحبت گئىدن) اوچ تارىخى دۇورو قديم، ايلک اورتا عصرلر (داها دوغروسو ۱ مين ايللىين اورتالاريندان تخمينن ۲ مين ايللىين اورتالارينا قدر) و سون اورتا عصرلر دۇورلرينى مۇخانيكى عوضلنمه لر دئييل، تورک ائپوسونون تکامل دولورلری حساب ائتمک لازيم گلير. همين دۇورلشديرمه موختليف پرينسپلر باخيميندان اؤزونو دوغرولتسا دا، بيز يالئيز بير پرينسپي (وه کيفایت قدر اساس پرينسپ) نظردن کئچيره جگیک.

موقاييسه ائدک:

۱. قديم تورک ائپوسونون اساس قهرمانلاری ميفیک اوبرازلاردير سو، يئر، گوئی، آغاج، قوش، بوز قورد، تانری خان... قديم تورک ائپوسونون سونراکی مرحله لرینده آرتیق تانری اوبرازی نين موکمللشرک ميفولوگيانی اؤزونه تابع ائتمه يه باشلادیغی ديقتی چکیر.

۲. ايلک اورتا عصرلر تورک ائپوسونون اساس قهرمانی تانريدیر (ياخود اونون تظاهورو اولان خاقاندير). تورکلر (وغوزلار) اسلام دينینی قبول ائتديکدن سونرا تورک تانریسی تدریجن الله چئوريلير.

۳. تورک (بورادا اوغوز) خالقلاری نين ديفئرئئسياسیاسی موستقیل تورک ميلتلری نين فورمالاشماسی عرفه سينده (و گئديشينده) سون اورتا عصرلرده آذربایجان تورک ائپوسونون اساس قهرمانی نه تانری، نه ده اللهدير، تانری-اللهين حيمایه سينده اولان صوفی-عاشيقدير (ينساندير). " کیتابی-دده قورقود " اون ميفولوگياسيندان دانیشان آراشديريجيلار (مثلن، پروفئسسور سولئیمان اليارلی)، عادتن، " کیتاب " دا بير نئچه مين ایل اولين اولمايان (!) " ائپیک تاريخ " ینی آختاریر، گؤز قاباغينداکی تاريخی ايسه ندنسه گؤرمک ايستميرلر.

يالئيز اونو دئمک کيفایتدير کی، " کیتابی-دده قورقود " (داها دوغروسو، " دده قورقود " داستانی) دۇورونده اوغوزلارين ائپیک تفککوروندن بوز قورد اوبرازی، دئمک اولار کی، سيلينميشدی، بير آز سونرا اوغوزلار اؤزلرينی حتّی قارا-قويونلولا، آغقويونلولا آدلانديرديلار.

بعضی تدقیقاتچیلار تکجه تاريخی پرينسپلری دئييل، ائتئوجوغرافی پرينسپلری ده پوزاراق " کیتاب " داکی ميفولوژی آرخايزملری اورتا عصرلرين قیپچاق ائپوسونون تظاهورلری ايله موقاييسه ائديرلر. हालبوکی قديم تورک ائپوسو اورتا عصرلر قیپچاق ائپوسوندا داها چوخ موحافیظه اولونور، قیپچاقلار اوغوزلار قدر فال موسلمان دوشونجه مدنیتینی قبول ائتميرلر. و بو دا تصادوفی دئييل کی، قیپچاق خالقلاری نين ادبیاتی اوغوز خالقلاری نين ادبیاتی ايله موقاييسه ده داها آز اينکيشاف دۇورلریندن، ياخود مرحله لریندن کئچميشدير (مثلن، " مادای کارا "، " ماناس " بو گونه قدر

آلتایلارین، قیرغیزلارین جانلی یادداشیندادیر، حالبوکی آذربایجان، یاخود آنادولو تورکلی " دده قورقود " داستانینی ۲ مین ایللین اورتالاریندا اونوتموشلار).

" کیتاب " دا قدیم تورک میفولوگیاسی نین سوقوطنو گوروروک بورادا میفولوژی اوبرازلار داستانین ایدئا-اؤستتیک مضمونونا اهمیتلی تاثیر گؤسترمه مکله یاناشی، سوژتین، حادثه لرین حرکتینه تکان وئرمکدن ده محرومدور. لاکین ایلک (و سونراکی) اورتا عصرلرین اؤز میفولوژی دونیاسی واردیر، چونکی کوتلوی عومومخالق فانتازیاسی، هر هانسی دؤور اولورسا اولسون، اطراف عالمی اؤزونه مخصوص شکیلده عومومیشدیرمه یه بیلمز...

" کیتاب " دا اؤز عکسینی تاپمیش (و داستانین ایدئا-اؤستتیک مضمونونا اهمیتلی درجه ده تاثیر ائدن) ائپیزودلار، موتیولر، تفرروحاتلار ایسلام دینی عونصورلری نین آبیده یه سونرالار کاتیلر طرفیندن علاوه اولوندوغو فیکرینی سؤیله ینلرین یانلیش مووقعده دوردوقلارینی گؤستریر. تانریچیلیقدان ایسلاما کئچید دده قورقود داستانین نین فورمالاشدیغی دؤورده (۱ مین ایللین ایکینجی یاریسیندا) آذربایجان جمعیتی نین اساس ائتتوکولتورلوژی، ایدئولوژی پربولملریندن بیر ی اولدوغونا گؤره همین مسله " کیتاب " آ کاتب علاوه سی اولاراق، ینی سوبیئکتیو شکیلده داخل ائدیله بیلمزدی. و بیلاواسیطه ایسلام دینی نین یاییلدیغی، موختلیف ایجتماعی-سیاسی، ائتتوکولتورولوژی مانعه لرله قارشیلانیدیغی عصرلرده فورمالاشدیغینا گؤره دیر کی، آذربایجان تورک خالق نین تشککولونه اهمیتلی تاثیر گؤستریش اوغوز-قیپچاق موناسیبتلری داستاندا محض همین ائتتوسلارین ایسلاما موناسیبتی مووقعییندن اینتئرپرتاسییا ائدیله.

" دده قورقود " داستانیندا عومومتورک ائپوس تفککورو، اگر بئله دئمک مومکونسه، محدودلاشیر.

و بو جور " محدودلاشما " نتیجه سینده هم داستاندا، هم ده " کیتاب " دا آذربایجانین، آنادولونون، بیر سیرا قونشو اولکه لرین ائپیک تاریخی، ائپیک جوغرافیاسی بو و یا دیگر سوییه ده کونکرئت عکس اولونور.

لاکین موختلیف سببلرله علاقه دار، آذربایجان تاریخچیلری، ایندییه قدر " کیتاب " آ مؤعتبر تاریخی منبع کیمی موراجیعت ائتمه میشلر. بعضی تشبوسلر ایسه (مثلن، پروفئسسور سولئیمان الیاری نین تشبوسلری) علمی باخیمدان ایناندیریجی اولمامیش، رومانیتیک خاراکتئر داشیمیشدیر. خصوصیه او معنادا کی، " قدیم لایلاری قالدیرماق " هوه سی ایله گویا درینه گئتدیگینی ظن

اندن بعضی آراشدیریجیلار، اصلینده، " کیتاب " ی یاراندیغی زنگین تاریخی کونتئکستدن چیخارماقلا " تاریخی سئمانتیکا " دان محروم ائتمیشلر.

موشاهیده لر گؤستریر کی، " کیتاب " دا آذربایجان تاریخی اوچون اهمیییتلی اولان ان آزی آشاغیداکی حادثه لر، ایجتماعی-سیاسی، مدنی-معنوی پروسئسلر عکس اولونور:

— " گلمه " اوغوزلارلا " یئرلی " قیپچاقلارین، غئیری-تورک منشالی ائتئوسلارین، خاقلارین موناسیبتلری؛

— " ایچ " اوغوزلارلا " دیش " اوغوزلارین موناسیبتلری؛

— آذربایجان خالق ی نین تشککولو؛

— ایسلام دینی نین قبولو، دینی-ائتئیک موناقیشه لر؛

— آذربایجان جمعیتی نین ائتئوقرافیک، ایجتماعی-سیاسی تشکیلی؛

— آذربایجانین ائتئیک-مدنی، موعین درجه ده ایسه سیاسی حدوددلاری نین موعینلشمه سی؛

— آنادولویا تورک-اوغوز یوروشلری نین گوجلشمه سی؛

— تورکیه تورکلویونون فورمالاشماغا باشلاماسی و س.

آذربایجان خالق ی نین منشایی ایله مشغول اولان تدقیقاتچیلارین، دئمک اولار کی، هئچ بیر ی بو خالقین ائتئوگئئزینده قیپچاقلارین ایشتراکینی اینکار ائتمیر. لاکین پارادوکسال حالدر کی، آذربایجان ائتئیک-مدنی سیستئمی نین فورمالاشماسیندا اونلارین رولو بو و یا دیگر درجه ده دیق مرکزیندن کناردا قالیر. بئله کی، هر شئیدن اول، ان گئجی اثرامیزین ایلک عصرلرینده شیمالدان (دستی قیپچاقدان) آذربایجانا داها بؤیوک کوتله لرله گلن، یاخود آخین ائدن و جنوبی قافقازدا مسکونلاشان قیپچاقلارین ۹-۱۰ عصرلرده کی (و سونراکی!) طالعی " تدقیقات سفئراسی " نا، بیر قایدا اولاراق، داخل ائدیلیر؛

ایکینجیسی، آذربایجان خالق ی نین تشککولونده اوغوز-سلجوقلارین رولو او درجه ده موطللشدیریلیر کی، همین پروسئسده قیپچاقلارین، هابئله دیگر کؤکن اولان تورک طایفالاری نین ایشتراکینا یئر قالیر؛

اوچونجوسو، " یازیلی " تاریخ " شیفاهی " تاریخی، عنعنه وی اولاراق، اوستله دیگیندن " شیفاهی " حیات یاشامیش ائتئوسلارین کئچمیشینه قارش، اصلینده ائله بیر سیاسی-ایدئولوژی مقصد گودولمه دن (بیر نوؤ سیستملی شکلینده) بیگانه یاناشیلیر و س.

البتہ، اوغوز-سلجوقلارین آذربایجان اتنیک-مدنی سیستمی نین فورمالاشماسیندا رولو چوخ بؤیوک دوراونلارین موکمل یازی مدنیتینه، گوجلو دؤولتچیلیک تجروبه سینہ مالیک اولمالاری، ایسلام دینی اساسیندا معنوی-ایدئولوژی باخیمدان یئیندن تشکیل اولونمالاری (۱۰-۹ عصرلر) و نہایت، ۲ مین ایلییین اوللریندن باشلایاراق دونیا یا حاکیم اولماق (و دونیادا " نیظام یاراتماق ") سیاستی یئریمه لری، طبیعی کی، بو تورک اتنوسونا شرقده غئیری-عادی مووقع وعد ائیردی (بو مووقعنی توتدولار دا!). یئری گلیمشکن، چوخ زامان دیقتی جلب ائتمه یین بئله بیر فاکتی دا خاطیرلاداق کی، عومومیتله، اوغوزلارین ایفاده سی ایله دئسک، پاسسیونارلیق " ائتھیراس " ی اونلارین شرقدن قربه (تورکوستاندان آذربایجانا، بورادان دا کیچیک آسیایا) آخینا سبب اولدو. یوخاریدا حاقیندا بحث ائتدیگیمیز، دونیا یا (" آکئیو دونیا یا ") حاکیم اولماق (و دونیادا " نیظام یاراتماق ") سیاستی او قدر گوجلندی کی، اوغوز-سلجوقلار یوخاری طبقه نین شخصینده اؤزلرینی:

(آ) آنجاق تورک کیمی دئییل، هم بیر تورک، هم بیر فارس، هم ده بیر عرب کیمی آپارماغا باشلادیلار؛

(ب) هر اوچ مدنیتین یییه سی، داوامچیزی و موحافیظه چیزی حساب ائتدیلر؛

(و) ایسلام (موسلمان) دونیاسی نین هامیسی سایدیلار.

اوغوزلارین همین ایدیعالاری تورکوستاندان فرقلی اولاراق، آذربایجاندا آرتیق اؤز پاسسیونارلیغینی ایتیرمکه اولان قیپچاقلار قارشى دا یؤنلدی تاریخچیلرین یا گؤرمه مزلییه ووردوقلاری، یا دا سواستیفاده ائتدیکلری مؤحتشم " کیتابی دده قورقود " دا عکس اولوندوغو کیمی، اوغوزلارلا قیپچاقلارین بیر نئچه عصر داوام ائدن غئیری-برابر " موباریزه سی " باشلاندی. " کیتاب " اوغوزلارلا مخصوص اولسا دا، بورادا " یئرلی " قیپچاقلارین " گلمه " اوغوزلار طرفیندن سیخیشدیریلماسی نتیجه سینده " یئرلیرین " " گلمه لر " دن اینجیکلیگی نین ائتموسیاسی هئچ ده تام اینکار اولونمور، لاکین طبیعی کی، تحریف ائدیلر...

آذربایجاندا چوخ قدیم زامانلاردان تورکلرین، پروتورکلرین، آلتایلارین، حتّی پرو و پروتوالتایلارین مسکون اولمالاری باره ده مولا حیظه لر مؤوجوددور و بئله بیر کیفایت قدر غئیری-عادى مولا حیظه ده مؤوجوددور کی، تورکلرین اجدادلاری دونیا یا محض بورادان آذربایجاندان یاییلمیشلار... همین مولا حیظه لرده ناراحتلیق (و شوبهه!) دوغوران مسله تورکلرین پرووطني اولاراق آذربایجان جوغرافیاسی نین (چوخ محدود بیر مکانین!) مطلقلشدیريله رک، اصلینده گئیش تورک

جوغرافیاسینا قارشی قویولموشدور: تورکلرین (و اونلارین اجدادلارینین) مؤحتشم تاریخی اینکار ائتمک مومکون اولمادیگی کیمی، همین تاریخله آلوثر ائدیپ اوجوز شوهرت قازانماق دا چتیندیر. آذربایجاندا، یاخود قونشو اراضیلرده تورکلرین، یاخود دا اونلارین اجدادلاری نین نه زاماندان بری یاشامالاریندان آسیلی اولمایارق، فیکریمیزجه، بورادا (آذربایجاندا) تورکلیون ائتیک-مدنی سیستم کیمی مؤحکملمه سی تخمین ۲۵۰۰ ایله قدر (بلکه ده داها چوخ!) بؤیوک بیر دؤورو احاطه ائدن آشاغیداکي اوج مرحله دن کئچیر:

۱. قیپچاق مرحله سی (تخمین ۱.۱. ۱ مین ایلیین اورتالاری ب.ا. ۱ مین ایلیگی نین سونو). تخمین ۱.۱. ۱ مین ایلیین اورتالاریندا تورکلر موسقیل ائتوس اولاراق عوموم آلتای بیرلیگیندن آیریلیر و گئیش بیر جوغرافیادا اؤزلرینه مخصوص مدیت یارادیرلارهمین مدیتین سرحدلری قربه دوغرو مین کیلومترلره اوزانان بیر اراضینی احاطه ائدیردی کی، بو دا قربه دوغرو حرکتین پرسیپکیتیولیگینی عکس ائتدیرمکدن باشقا بیر شی دئییلدی. "میلی تاریخچیلر" (۱) جیدی-جهدله قبول ائتدیکلری "قدیم آذربایجان تورکلیو" نو نظره آلماساق، آذربایجاندا ایک تورکلوک محض یوخاریدا گؤستریلن دؤورده (۱.۱. ۱ مین ایلیین ایکینجی یاریسیندا) تظاهور ائدیر. و خزر دیزی قربه دوغرو تورک آخینی نین قارشیسینی آلدیغیندان آذربایجان همین آخی نین بیلاواسیطه اؤنونده دئییل، سونوندا اولدوغونا گؤره، بورادا قافقاز داغلاری نین آرخاسیندا غیری-تورک (ساسن، قافقاز، موغین درجه ده ایسه ایران) منشالی ائتوسلار، اگر بئله دئمک مومکونسه، گیزلنه بیلیر، شیمالی آذربایجانین ائتیک جوغرافیاسی مورککبلشیردی.

۱.۱. ۱ مین ایلیین سونو ب.ا. ۱ مین ایلیگی نین اوللرینده تورکلرین (آرتیق هون-قیپچاق تورکلریندن صؤحبت گئدیر) شیمالدان آذربایجانا گلیشی (و بورادا مسکونلاشمالاری) آردیجیل خاراکتئر آلیر. قیپچاقلارین گلیشی، هئج شوبهه سیز، بورادا یئرلی (آبورینگن)، یاخود بیر نئچه عصر بوندان اول گله رک مسکونلاشمیش اهالی نین (پروتورکلرین، هابئله قافقاز، ایران ائتوسلارینین) موقاویمتی ایله قارشیلانیر. لاکین "آخین تجربه سی" نی، یئنی اراضیلرده مسکونلاشماق "دیپلوماتیاسی" نی چوخدان منیمسه میش، موختلیف خاراکتئرلی، موختلیف مدنی اینکیشاف سوییه سینه مالیک ائتوسلارلا اونسیت یاراتماغا قابیل اولان قیپچاق تورکلری همین اهالی ایله چوخ تتر بیر زاماندا تماسا گیردیلر. چونکی اونلار:

آ) کیفیت قدر دؤیوشکن اولدوقلارینا، "چؤل حیاتی" نین بوتون پروبلملرینه وردیش ائتدیکلرینه گؤره، یئرلی اهالیده درحال مغلوب ائدیلمز اوبرازینی یارادیردیلار؛

ب) کسکین طلبلر، قایدا-قانونلار قویاراق همین اهلینی ناراحت ائتمیر، عومومیتله، اونلارین یاشایش طرزینه اهمیتلی تضییق گؤستمیردیلر؛
و) یئرلی شرایطله، عادت-عننه لره معنوی موحیطه اویغونلاشیر، بعضن اونو قبول ائتمکدن بئله چکینمیردیلر.

۱ مین ایلیگین بیرینجی یاریسیندا قیپچاق تورکلری تدریجن آذربایجانین شیمالیندا اهالی نین اکثریتینی تشکیل ائتمه یه باشلاپلارحتی ساسانیلرین گؤردوکلی موختلیف تدبیرلر ده بیر نتیجه وئرمیر. مرکزی حاکیمیه (ایرانا) تابع اولمایان، اؤزلی نین دشتی-قیپچاق و شیمالی قافقازداکی تیپده دؤولترلرینی ایسه یارادا بیلمه ین قیپچاق تورکلری آذربایجاندا طایفا بیرلیکلری شکلینده یاشاماقدا داوام ائدیرلر. لاکین اولکه نین اساس ائتیک-مدنی منظره سی، ان گنجی، ۱ مین ایلیگین اورتالاریندان محض اونلارا مخصوص ایدی.

قدیم بیزانس، اثرمنی و گورجو منبعلرینده ایشلنن قیپچاق تورکجه سی ائلمنتلری بو دلیل آذربایجانین شیمالیندا، هابئله بوتؤولوکده جنوبی قافقازدا گئیش یاییلمیش، نوفوذلو بیر دیل اولدوغونو گؤسترسه ده، شیفاهی یارادیجیلیغا اوستونلوک وئرن قیپچاق تورکلری نه جنوبی قافقازدا (و) جومه دن آذربایجاندا)، نه ده اونونلا قونشو اولان شیمالی قافقازدا یازیلی آبیده لر یاراتمامیشلار. لاکین اونلارین زنگین میفولوگیاسی، چوخ گوجلو شیفاهی خالق یارادیجیلیغی نمونه لری، موکمل شیفاهی ادبی دیللری اولموشدور.

۱ مین ایلیگین اورتالاریندا موختلیف دینلری اؤز " دئموکراتیک " خاراکترلرینه اویغون بیر شکیلده " قبول ائتمیش " قیپچاقلار ۹-۷ عصرلرده عربلرین تضییقینه مقاویمت گؤستررک، ایسلام دینی نین یگانه دوزگون دنیاگؤروشو ایفاده ائدیگینه اینانمامیش، اوزون عصرلرین تجربیه سیندن چیخیش ائده رک اونا لویال موناسیبت بسله میش، بئله لیکله ده سیخ بیرلشه بیلمه میشلر. و فیکریمیزجه، قیپچاق تورکلری نین ۱ مین ایلیگین سونلارینا دوغرو آذربایجاندا سیاسی-ایدئولوژی نوفوذلارینی ایتیرمه سی نین بیر سببی ده بو اولموشدور. ایسلامی قبول ائتمیش، اونون بایراغی آلتیندا سیخ بیرلشمیش اوغوز تورکلرین آذربایجانا، بوردان دا کیچیک آسیایا یوروشو ایسه، عکسینه، چوخ بؤیوک ایدئیا-سیاسی، معنوی پوتنسیالا مالیک ایدی.

۲. اوغوز مرحله سی (۱ مین ایلیگین سونو ۲- مین ایلیگین اورتالاری). اوغوزلارین آذربایجانا کوتلوی آخینلاری ۱۰-۸ عصرلری احاطه ائدیر موختلیف منبعلرین وئردیگی بیرباشا، یاخود دولایی معلوماتلاردان آیدین اولور کی، یئرلی اهالی (خصوصیه قیپچاق تورکلری) اونلارا اساسلی بیر

موقاییمت گؤستره بیلمه سه ده، اوغوز تورکلری بیر سیرا خصوصیتلرله نینکی حسابلاشمالی، حتّی اهمیتلی گوزشتلره ده گئتمه لی اولموشلار.

قیپچاق خانلاری، ملیکلری عصرلر بویو شیمالی آذربایجاندا اوغوز اصلزاده لرینه قارشی، اوغورسوز دا اولسا، موباریزه آپارمیش، حتّی یئری گلدیکجه، غئیری-تورک منشالی خالقلار، طایفالار ایله موقوفتی دوستلوق علاقه لرینه، حتّی ایتتیفاقا بئله گیرمکدن چکینمه میشلر.

۹-۱۰ عصرلرده آذربایجانا داها بؤیوک کوتله لرله گلن اوغوزلارلا یئرلی قیپچاقلاری " نوفوذ " باخیمیندان آشاغیداکی شکیلده موقاییسه ائتمک مومکوندور:

اوغوزلار بؤیوک حربی-سیاسی، ایدئولوژی گوجه مالیک ایدیلر؛ جنوب-شرق و جنوب-قرب جیناحلاری مؤحکم اولدوغونا گؤره، اؤزلرینی آذربایجانین هر یئرینده اولدوغو کیمی، شیمالیندا دا ستراتژی باخیمیندا چوخ راحت حیس ائدیردیلر؛ بیر نئچه عصرلیک موکمل یازی مدنیتلری وار ایدی؛ " ایسلامین قیلنجی " کیمی غئیری-محدود بین الخالق میسسسیا داشیییردیلار. قیپچاقلار آذربایجاندا اؤزلرینی یئرلی اهالی سایدیقلارینا گؤره، گوجلو مودافیعه " " اینستینکت " ینه مالیک ایدیلر؛ شیمالداکی همطایفالاری ایله علاقه لری مؤحکم ایدی.

همین موقاییسه دن آیدین اولور کی، " دیوانی لوغت تورک " ون مؤلیفی م.کاشقاری نین گؤستردیگی کیمی، تاریخ، آیاقلاری دین هر یئرده (او جومله دن آذربایجاندا دا) اوغوز تورکلری نین خئیرینه ایشله بیردی. لاکین اونلارین محض گلمه اولماسی، حاکیمیتی تمثیل ائتمه لری یئرلی اهالی ایله اوغوز تورکلری آراسیندا موعین آنلاشیلمازلیق دا یارادیردی. دوغورودور، بو " آنلاشیلمازلیق " حربی-سیاسی، ایدئولوژی ساحه ده سونونجولارین خئیرینه چوخ آسانلیقلا آرادان قالخا بیلیردی، لاکین ائتنیک-مدنی سیستئمین موعینلشمه سی باخیمیندان " موناقیشه " بیر نئچه عصر داوام ائتمه لی اولوردو. ائتنیک مدنییتین، دنیاگؤروشونون، وردیشلرین موختلیف ساحه لرینده همین موناقیشه نین ۲ مین ایللین اورتالارینا قدر گئتدیگینی موشاهیده ائدیریک:

(آ) اوغوزلار ایسلام دینی نین موجهیدلری اولدوقلاری حالدا، قیپچاقلار همین دینه (ائلجه ده دیگر دینلر) موناسیبتده لویاللیقلارینی موحافیظه ائتمه یه چعلیشیرلار؛

(ب) اوغوزلار آذربایجانین شیمال بؤلگه لرینده یاشایان غئیری-تورک طایفالارینا فیکیر وئرمه دیکلری حالدا، قیپچاقلار اونلارلا چوخعصرلیک علاقه لرینی داوام ائتدیریردیلر؛

(و) اوغوزلار یازیلی مدنیه گئت-گئده داها چوخ اوستونلوک وئردیکلری حالدا، قیپچاقلار فولکلور مدنیتینی موحافیظه ائدیردیلر و س.

۲ مین ایللین بیرینجی یاریسیندا قیپچاق-اوغوز " قارشیدورماسی " آذربایجان ادبی (یازی) دیلی نین لئکسیکاسیندا دا اؤزونو گۆستریر؛ بئله کی، " کیتابی دده قورقود " دان (۷ عصر) باشلایاراق م.فوزولییه (۱۶ عصر) قدر آذربایجان یازیلی آییده لرینده قیپچاق سؤزلری ایله اوغوز سؤزلری نین پارالللیگی (سینونیملیگی) موشاهیده ائدیلیلر.

قیپچاق سؤزلری ایله اوغوز سؤزلری نین اورتا عصرلرین بؤیوک بیر دؤورونده (۷-۱۶ عصرلرده) عینی بیر دیلین فاکتی کیمی ایشلمه سی، ادبی دیلده قایناییب-قاریشماسی میلی تفککورون هر ایکی تورک ائتونسونون ایجتماعی-مدنی ایدراک تجروبه سی اساسیندا فورمالاشماسی دئمک ایدی. اییی. آذربایجان میلی نین تشککولو مرحله سی (۲ مین ایللین اورتالاریندان سونرا). قیپچاق تورکلری ایله اوغوز تورکلری نین آذربایجانداکی " موناقیشه سی " ۲ مین ایللین اورتالاریندان اعتیارن آشاغیداکی شکیلده حلل اولونور:

۱) اؤلکه ده هم سای اوستونلویونه، هم ده سیاسی اوستونلویه مالیک اولان اوغوز تورکلری آذربایجان میلی نین فورمالاشماسیندا حلل ائدیجی رول اوینایرلار؛

۲) دؤولتچیلیگین مرکزی عصرلر بویو آذربایجانین جنوبوندا اولدوغونا گؤره، رسمی مدنیت (گئنیش معنادا) بورادا مطلق اکثریت تشکیل ائدن اوغوز تورکلری طرفیندن اینکیشاف ائتدیریلیر؛

۳) ۱۵ عصرین اوللرینده بیرلشمیش هم شیمالی، هم ده جنوبو احاطه ائدن آذربایجان دؤولتینی اوغوز تورکلری یارادیلار؛

۴) ۱۷-۱۸ عصرلرده آذربایجان مدنیتی نین اینتیهایی (دئموکراتیکلشمه سی) دؤورونده خالقین یادداشیندا یاشایان قیپچاق دوشونجه مدنیتی نورماتیو (ادبی-رسمی) مدنیت سوییه سینه داها گوجلر اولان اوغوز مدنیتی نین ترکیبینده یوکسه لیر؛

۵) عوموممیلی ائتنیک-مدنی سیستئمین فورمالاشماسی ایله قیپچاق-اوغوز " قارشیدورماسی " تدریجن آرادان قالخیر (ینی آذربایجان ائتنیک-مدنی سیستئمینده قیپچاق ائتوسو احتیوا اولونور). و اونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کی:

آ) قیپچاقلار میلی ائتنیک-مدنی سیستئمه بین الخالق مدنیتله یاناشی، " یئرلی " غئیری-تورک منشالی ائتوسلارین مدنیتی؛

ب) اوغوزلار ایسه آذربایجانین علاقه ده اولدوغو بین الخالق مدنیتی گتیریر بئله لیکله، موعاصیر آذربایجان ائتنیک-مدنی سیستئمی " بئین الخالق " و " یئرلی " میقیاسلی قیپچاق تورکلری ایله بین الخالق میقیاسلی اوغوز تورکلری نین تاریخی علاقه لر حسابینا ۲ مین ایللین

اورتالاریندان سونرا (۱۷—۱۸ عصرلرد) فورمالاشیر. بونولا بئله، آذربایجاندا قیپچاق رئگیونال موحیطی بو گونه قدر قالماقدا داوام ائدیر — قیپچاقلارین تاریخین مسکونلاشدیقلاری اراضیلر (آذربایجانین کور چاپیندان شیمالینداکی بؤلگه لری، هابئله جنوبی قافقازین بعضی رئگیونالاری) قیپچاق تورکلویونون بیر سیرا عادت-عنعنه لرینی، وردیشلرینی، تفککور، دیل خصوصیییتلرینی، آتروپولوژی علامتلرینی قوروویوب ساخلايیر. همین اراضیلرده یاشایان غئیری-تورک منشالی اتنوسلارلا قیپچاقلارین ان آزی مین بئش یوز ایلیک تماسلاری دا بیر چوخ ساحه لرده اؤز تاریخی عنعنه سینی موحافیظه ائدیر.

آذربایجاندا قیپچاق تورکلویونون تاریخی اتتیک-مدنی مووقعیینه، فیکریمیزجه، بیرینجی نؤوبه ده آشاغیداکي گئیش میقیاسلی پروسئسلر تاثیر گؤستریمیشدیر:

۱. ۱۰-۱۶ عصرلرده اوغوز تورکلری نین پاسسیونارلیغی نین گوجلنمه سی و بونون نتیجه سی اولاراق ۲ مین ایللین بیرینجی یاریسیندا قافقاز—کیچیک آسیا رئگیونوندا اونلارین حربی-سیاسی مووقعلری نین مؤحکملمه سی. بونون عکسینه اولاراق، همین مرحله ده ۲ مین ایللین بیرینجی یاریسیندا قیپچاق تورکلری نین پاسسیونارلیغی نین آشاغی دوشمه سی و دشتی-قیپچاق رئگیونوندا (او جومله دن ده شیمالی قافقازدا) مؤحتشم قیپچاق (پولووئس) دؤولت بیرلیکلری نین پارچالاناراق ضعیفله مه سی.

۲. ایسلام دینی نین آذربایجاندا و همسرحد اراضیلرده یاییلاراق سیاسی-ایدئولوژی، معنوی-مدنی دوشونجه نین حرکتئیرجی قوووه سینه چئوریلمه سی (ایسلام دینی نین، آرتیق قئید اولوندوغو کیمی، سوسیال داشیییجیسی اولاراق اؤلکه ده اوغوزلار چیخیش ائدیر، قیپچاقلار بو دینه، دئمک اولار کی، لاقئید موناسیبت گؤستیردیلر).

۳. اوغوزلارین مدنی دنیا ایله (ایران، عرب دونیاسی، قری آوروپا و س.) بین الخالق تماسلاری نین گئت-گئده گوجلنمه سی، قیپچاقلارین ایسه، عکسینه قری آوروپا ایله تاریخی (۱ مین ایللین بیرینجی، خصوصی ایله ایکینجی یاریسی) علاقه لری نین، دئمک اولار کی، کسيلمسی.

۴. شیمالی قافقازدا گئدن مورککب اتتیک-سیاسی پروسئسلر نتیجه سینده آذربایجانین شیمالیندا مسکونلاشمیش قیپچاقلارلا دشتی-قیپچاق دونیاسی آراسینداکی علاقه لرین تدریجن کسيلمسی.

۵. نهایت، ۱۸-۱۶ عصرلرده اوغوز تورکلری نین آذربایجانین گئیش معنادا جوغرافیاسینا آرتیق اوغونلاشمالاری و یئرلی اهالی مووقعییندن "خاریجی موداخيله چیلر" ه مونقول-تاتارلارا، امیر تئیمورا قارشى دایاناراق اؤلکه نین مودافیعه سینه جهد ائتمه لری.

۱۷-۱۸ عصرلرده آذربایجان ائتیک-مدنی سیستمی نین فورمالاشماسی ایله همین سیستمین جوغرافیایی دا موعینلشیر خصوصیه اوغوز تورکلری نین مسکونلاشدیغی آذربایجانلا تورکیه آراسیندا معنوی-مدنی سرحدلر قرارلاشیر، ایران "شمال ایدیلارلی" ندان ال چکمه سه ده، فاکتیکلی اولاراق، همین معنادا فارس دیلی نین نیسبتن اوستون اولدوغو جنوب حودودلارینا چکیلیر و بونون نتیجه سی اولاراق، آذربایجانداکی اوغوز تورکلوپو داخیلی (آذربایجانداخیلی) حیات یاشاماغا داها چوخ شرایط الله ائدیر، فیکریمیزجه، بونا گۆره ده آذربایجان میلیتی نین (و ائتیک-مدنی سیستمین) فورمالاشماسی دؤورونده قیپچاق تورکلوپو ایله اوغوز تورکلوپو آراسینداکی چوخطرقلی اونستین میقیاسی موعینلشیر، یعنی همین اونسیت آرتیق موعینلشمیش جوغرافیادا گئدیر.

...آذربایجان جمعیتی ایسلام دینینی زنگین دوشونجه مدنیتی، موکمل ایدراک تجربیه سی اساسیندا قبول ائدیر. اونا گۆره ده ایسلام موختلیف اینکیشاف سوییه سینده اولان دینی دونیاگؤروشلرله پولئمیکایا گیرمه لی اولور. و همین پولئمیکا اؤز عکسینی داها چوخ موسلمانلارلا غئیری-موسلمانلارین موناقیشه سینده، موخاریبه سینده تاپسا دا، "کتاب" ایسلام دینی نین محض اینتئلئکتوال-معنوی، ایدئولوژی قلبه سینی نومایش ائدیرمه یه مئیلیدیر...

"رسول علئیه اوسسلام زامانینا یاقین بایات بویوندان قورقود آتا دئرلر بیر ار قوپدو. اوغوزون اول کیشی تمام بیلیجیسییدی، نه دئرسه اولاردی، قاییبدن دورلو خبر سؤیلردی. حاق-تعالی اونون کؤنلونه ایلهام ائدردی.

قورقود آتا آیتدی:

— آخر زاماندا خانلیق گئرو قاییبا دؤنه، کیمسنه اللریندن آلاممیا، آخر زامان اولوب قیامت قوپونجا...

بو دئدیگی عثمان نسلیدیر، ایشده سورولوب گئدیودور. دخی نئچه بونا بنزر سؤزلر سؤیله دی. قورقود آتا اوغوز قوومی نین موشکولونو حلل ائدیردی. هر نه ایش اولسا، قورقود آتایا دانیشماینجا ایشله مزلردی. هر نه کی، بویورسا، قبول ائدیلردی، سؤزون توتوب تمام ائدرلردی ". گؤرونوویو کیمی، بورادا صؤحبت جمعیتین سیراوی بیر عوضونون دئیل، اونون معنوی-ایدئولوژی رهبری نین ایسلام دونیاگؤروشونو قبول ائتمه سیندن گئدیر. و اونون آشاغیداکی سؤزلری ده همین دونیاگؤروشون ایفاده سیدیر:

"الله، الله دئمینجه ایشلر اونماز،

قادیر تانری وئرمیینجه ار بایماز.
 ازلدن یازیلماسا، قول باشینا قضا گلمز،
 اجل وعده ایرمیینجه کیمسه اؤلمز.
 چیخان جان گئرو گلمز.
 بیر بیگیدین قارا داغ یوموروسونجا مالی اولسا،
 بیغار، دیرر، طلب ائیلر
 نصیبیندن آرتیغین بییه بیلمز.
 اولاشییان سولار داشسا، دنیز دولماز،
 تکبورلوک ائیلیه نی تانری سئومز... "
 قورقود آتا، یاخود " کیتاب " دا داها چوخ ایشلندیگی کیمی، دده قورقود ایسلام موقدسلرینی
 یوکسک توتور اونا گۆره ده " سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش: "
 آغیز آچیب اوگر اولسام،
 اوستوموزده تانری گۆرکلو،
 تانری دوستو، دین سروری محمد گۆرکلو.
 محمدین ساغ یانیندا ناماز قیلان
 ابوبکر صیددیق گۆرکلو،
 آخیر سئپاره باشیدیر، " اممه " گۆرکلو،
 هئجاسینلیین، دوز اوقونسا، " یاسین " گۆرکلو
 قیلیچ چالدى، دین آچدی، شاهمردان علی گۆرکلو،
 الینین اوغوللاری، پئیغمبر نوه لری.
 کربلا یازیسیندا یئزیدین الینده شهید اولدو
 حسنله حوسئین ایکی قارداش بیله گۆرکلو.
 یازیلیب-دوزولوب گوگدن ائندی،
 تانری علمی " قرآن " گۆرکلو،
 اول " قرآن " ی یازدی-دوزدو،
 اولمالار اؤیره نینجه کؤبه دی بیچدی
 عالیملر سروری عثمان اوفغان اوغلو گۆرکلو.

آلچاق یثردہ یاپیلیبیر، تانری اتوی مککە گۆرکلو،
 اول مککە یە ساغ وارسا، اسن گلسە،
 صیدقی بوتون حاجی گۆرکلو.
 ساغیش گونوندە آینا گۆرکلو،
 آینا گونو او قویاندا خطبە گۆرکلو.
 قولاق آسیب دینلە یندە اوممت گۆرکلو،
 مینارە دە بانلایاندا فقی گۆرکلو...
 قاموسونا بنزمە دی،
 جوملە عالمیری یارادان الله-تانری گۆرکلو
 اول اؤیودوم تانری دوست اولوبان مدد ایرئون،
 خانیم، هئی!..

بونولا بئله ایسلاما قدرکی معنوی-اخلاقی تصورلر، دیرلر دە اونودولمور، عئینی درجه دە یوکسک
 توتولور:

" دیزین باسیب اوتوراندا حلال گۆرکلو،
 دؤلوموندن آغارسا، بابا گۆرکلو.
 آغ سودون دویا امیزسه، آنا گۆرکلو،
 یاناشیب یولا گیرنده قارا بوغور گۆرکلو.
 اوزونجا تنفی گۆرکلو.
 اوغول گۆرکلو... "

قورقود آتانی، یاخود دده قورقودون " کیتاب " ین موقددیمه سینده ایسلام دینی تبلیغاتچیسی،
 ایدئولوگو کیمی تقدیم اولونماسی بیزی بیر سیرا مطلبلردن حالی ائدیر:
 هر شئیدن اول، دده قورقود موسلمان اولماقلا ایسلاما قدرکی تورک دونیاگۆرؤشونون، معنویاتی
 نین ایسلامی اساسلار اوزرینده یئنیدن تشکیلینی سیموولیزه ائدیر؛
 ایکینجیسی، تورک (خصوصیله آذربایجان تورک) روحونون، معنویاتی نین (عومومن تورکلو یون!)
 ایسلامدان اولکی مرحله سی ایله سونراکی مرحله سینی اؤزوندە بیرلشدیریر، بوتؤو تقدیم ائدیر؛
 اوچونجوسو، ائپوسون (و " کیتاب " ین) افسانوی مؤلیفی کیمی اونون ایدئیا-اؤستتیک
 خاراكتئرینی، قایه سینی، مقصدینی عکس ائتدیریر.

گۆرونور، " دده قورقود " ئېپوسوندا دده قورقود داھا چوخ (بلکه ده يالنيزا) مۇلىف اولموش، دده قورقود " كىتاب " ايندى ايسه داھا چوخ اوبرازا چئوريلميشدير كى، بونون دا اساس سببى ئېپوسون مودريك مۇلىفى نين يازيدا بۇيوك ايدئولوژى سئمانتيكا داشييان بير اوبرازا كىمى تظاهورونه خصوصى احتياج اولماسى ايدى. و بيزيم فيكرىمىزجه، دده قورقودون مۇلىفدن داھا چوخ اوبرازا چئوريلمه سينده اونون ايسلام ايدئولوگو كىمى يئنىدىن تظاهورو اهميتلى رول اويناميشدير. عىنى زاماندا داستانى يازيا كۆچورن هر بير شخص اؤزونو بو و يا ديگر درجه ده مۇلىف (كاتيب يوخ!) سايماسى ايله دده قورقودو مۇلىفلىكدن بير قدر ده " كنارلاشدىرمىش " ، بير قدر ده اوبرازلاشدىرميشدير. همين مۇلىف-كاتىبلر هر بويون سونوندا دده قورقودون سؤزونو داوام اتتىريرمىشلر كىمى اؤز سؤزلىرىنى (اصلينده، زمانه لرى نين سؤزلىرىنى) ده " يوم وئركيم، خانيم " دئيه علاوه ائتمىشلر:

" آغ آليندا بئش كلمه دوعا قالدیق، قبول اولسون!

يغيشديرسين، دوروشدورسون،

گوناهلاريني آدى گۆركلو محمد مصطفى يوزو سويونا باغيشلاسين!.. "

" كىتاب " ين موقددىمه سينده اؤز عكسىنى تاپمىش ايسلام دونياگۇروشو، هئچ شوبهه سىز، بير قدر دئكوراتيو (تبليغات) خاراكتئر داشييير، لاكين بونونلا بئله، او همين موقددىمه ده ايسلاما قدركى تورك-اوغوز دونياگۇروشونون قئىدسىز-شرطسىز اينكارى، ياخود موختليف دىنى-ايدئولوژى دونياگۇروشلىرىن ائكلئكتيكاسى، مئخانيكى يىغىمى ايله دئييل، عوضوى وحدتى ايله قارشىلاشيريقي. و بوتون آيدىنلىغى ايله گۆرونور كى، ايسلام دىنى اؤزونه قدركى ايدئيا-معنوى اخلاقى گۇروشلىرى احتياوا ائتمىش تورك دوشونجه سینه، اگر بئله دئمك مومكونسه، پرىنسىپ اعتباريله حاكم اولموشدور.

تورك دونياسى نين مؤحتشم كىتابى اولان " ديوانى لوغت تورك " ون اساس ايدئولارىندان بيرى (بلکه ده بيرىنجيسى!) محض ايسلاما كئچيدىن تارىخى ضرورت اولدوغونو تصديق ائتمكدن عيبارتدير: " هر جور تعريف — بۇيوك ياخشىلىقلار، گۆزل ايشلر صاحيبى اولان تانرى آدى اوچوندور. خالقين ان چوخ دانىشانى لال، ان ساغلامى چوروك اولدوغو بير زاماندا تانرى جبرايلى آچيق آنلايىش و هرطرفلى معلوماتلا محمد ايجرىسينده هارامى، حالالى آنالادان قرانى گۆندردى؛ بئله ليكله، اصل يۇنو ندىن عيبارت اولدوغونو گۆستردى...

ایندی بولان سونرا محمد اوغلو حوسئین، حوسئین اوغلو ماحمود دئیر کی، تانری نین دؤولت گونشینی تورک بورجلرینده دوغورموش اولدوغونو... گؤردوم. تانری اونلارا تورک آدینی وئردی و اونلاری یئر اوزونه باشچی ائتدی. زمانمیزین خاقانلارینی اونلاردان سئچدی، دونیا میلترلی نین ایداره ایشلرینی اونلارین اللرینه وئردی، اونلاری هر کسدن اوستون ائله دی، ایلاهی قودرتله موکافاتلاندیردی...^{۴۲}

بئله لیکله، تورکلر ایسلامی هئچ ده آمانسیز موحاریبه لرده، دؤیوشلرده مغلوب اولموش بیر ائتتوس، جمعیت، خالق کیمی دئییل، کیفایت قدر آیدین حبس اولونان قالیب ائوموسیاسی، احوالی-روحیییه سی ایله قبول ائدیرلر. م. کاشقاری اؤز " دیوان " یندا گؤستیر کی، تانری تورکلرله " بیرلیکده چالیشانی، اونلارین طرفینده دورانی عزیز توتدو و تورکلرله گؤره اونلاری هر بیر آرزوسونا چاتدیردی، پیسلرین شریندن قورودو. عاغیللی اودور کی، اؤزونو اونلارین (تورکلرین — ن.ج.) اوخلاریندان قورویا بیلیمک اوچون گرک آرخلارینجا گئتسین. دردینی آنلاتماق و تورکلرین کؤنلونه آلماقدان اؤترو اونلارین دیللی ایله دانیشماقدان باشقا یول یوخدور...^{۴۱}

" کیتابی-دده قورقود " م. کاشقاری نین تامامیله حاقلی اولدوغونو تصدیق ائدیر. تانرینی، الهی تانیماق، اوندان قورخماق ایدئیاسی نین " کیتاب " دا ان کسکین شکیلده ایره لی سورولدو بو — " دوخا قوجا اوغلو دلی دومرول بویو " دور. اوغوز ایگیدلریندن اولان دلی دومرول " قورو چایین اوزرین بیر کؤرپو یاپیشدیرمیشدی. کئچندن اوتوز اوچ آقچا آلیردی. بونو نئچون بؤیله ائدیردی؟ اونونچون کیم، مندن دلی، مندن گوجلور وارمیدیر، چیتا منیمله ساواش دئیردی، منیم ارلیگیم، بهادیرلیگیم، جیلاسونلیگیم، ییگیتلیگیم روما، شاما گنده قاولانا، دئیردی " .

بیر گون دلی دومرولون کؤرپوسونون یانینا دوشموش اوبادا شیون قوپور. دلی ایگید گلیب سوروشور: " — مره، قاباتلار، نه آغلارسیز؟ منیم کؤرپوم یانیندا بو قوغا ندیر؟ نییه شیون ائدیرسیز؟ — دئدی.

آیتدییلار:

— خانیم، بیر یاخشی ییگیدیمیز اؤلدو، اونا آغلاریز، دئدیلر.

دلی دومرول آیدیر:

— مره، ییگیدینیزی کیم اؤلدوردو؟

آیتدییلار:

— والله، بگ ییگیت. الله تعالادان بو یروق اولدو، آل قاناتلی عزراییل اول ییگیدین جانین آلدی.
دلی دومرول آیدیر:

— مره، عزراییل دئدیگینیز نه کیشیدیر کیم، آدامین جانین آلیر؟.. یا قادیر الله! بیرلیگین، وارلیغین حاقی ایچون عزراییلی منیم گؤزومه گؤسترگیل، ساواشاییم، چکیشگیم، دوروشگیم، یاخشی ییگیدین جانین قورتاراییم، بیر داها یاخشی ییگیدین جانین آلمایا...

حاقق تعالایا دومرولون سؤزو خوش گلمه دی. باق، باق!..
مره، دلی قاوات منیم بیرلیگیم بیلمز، بیرلیگومه شوکور قیلماز. منیم اولو درگاهیمدا گزمنلیک ائيله یه؟ — دئدی. عزراییل بو یروق ائيله دیم کیم، یا عزراییل، وار دخی اول دلی قاواتین گؤزونه گؤرونگیل، بنیزینی سارارتگیل، — دئدی، — جانین خیرلاتگیل، آغیل — دئدی.

عزراییل بیر دفعه دلی دومرولا حمله ائدیر، لاکین گوجو چاتمیر. ایکینجی دفعه اونون آتی نین گؤزونه گؤرونور، آت اورکوب، دلی دومرولو یتره وورور. و عزراییل اونون کؤکسو اوزرینه قونور. دلی دومرول آمان دیله ییر، الله خوش گئتمه یین سؤزلری سرخوش اولوب دئدیگینی سؤیله ییر:

مره، عزراییل، آمان،

تانری نین بیرلیگینه یوقدور گومان!

من سنی بؤیله بیلمز ایدیم،

او غورلایین جان آلدیغین دویماز ایدیم.

دؤکمه سی بؤیوک بیزیم داغلاریمیز اولور،

او داغلاریمیزدا باغلاریمیز اولور.

اول باغلارین قارا سالقیملاری — اوزومو اولور،

اول اوزومو سیقارلار، آل شرابی اولور،

اول شرابدان ایچن اسروک اولور.

شرابلیدیدیم، دویمادیم،

نه سؤیله دیم، بیلمه دیم.

بگلیگه اوسانمادیم،

ییگیتلیگه دویمادیم.

جانیم آما، عزراییل! — دئدی " .

عزراییلین یالنیز بو یروغا عمل ائتدیگینی بیلنده دلی دومرول الله یالواریر:

"یوچالاردان یوچاسان،

کیمسه بیلمز نئجه سن،

گۆرکلو تانری!

نئچه جاهیللر سنی گۆیده آرار، یئرده ایستر،

سن خود مؤمینلرین کؤنلونده سن،

دایم دوران جاببار تانری،

باقی قالان ستتار تانری!

منیم جانیم آلور اولسان، سن آلقیل،

عزراییل آماغا قویماغیل، — دئدی.

الله تعالایا دلی دومرولون بورادا سؤزو خوش گلدی. عزراییلان نیدا ائیله دی کی، چون دلی قافات
منیم بیرلیگیم بیلدی، بیرلیگیمه شوکور قیلدی، یا عزراییل، دلی دومرول جان یئرینه جان بولسون،
اونون جانی آزاد اولسون، — دئدی.

دلی دومرول اول قوجا آتاسیندان، سونرا قوجا آتاسیندان جان ایسته ییر، آنجاق هئچ بیرری راضی
اولمور. دلی دومرولون خاتونو مسله نی بیلنده:

سنین اول موخیننت آنان، بابان

بیر جاندا نه وار کی، سانا قییمامیشلار؟!

اریل تانیق اولسون،

کوروش تانیق اولسون!

یئر تانیق اولسون،

اری تانیق اولسون،

گۆگ تانیق اولسون!

قادیر تانری تانیق اولسون!

منیم جانیم سنین جانینجا قوربان اولسون! — دئییر. حالالی نین سؤزوندن ریققته گلرک الله بئله
موراجیعت ائدیر:

...ولو یوللار اوزرینه عیمارتلر یاپاییم سنین اوچون!

آج گۆرسم دیوراییم سنین اوچون!

یالینجیق گۆرسم دوناداییم سنین اوچون!

آلیرسان ایکیمیزین جانین بیله قویقول،

کره می چوق قادیر تانری!..

الله تعالا دلی دومرولا حالالینا اوزون عؤمور وئیر، عزرایلا امر ائدیر کی، گئدیب دلی دومرولون آتا-آناسی نین جانینی آلسین.

هر شئیدن اول، قئید ائتمک لازیمدیر کی، الله-تانری اوبرازی نین بو جور سربست، سادلؤوه جه سینه، بیر قدر ده ارکیانا یارادیلماسی، بیرینجیسی، ائپوس تفککورونون خاراكتئری ایله باغلیدیرسا، ایکینجی طرفدن، تورک دوشونجه سی نین تیپولوگیاسیندان ایره لی گلیر. تورکلر قدیم دؤورلردن باشلا یاراق اؤز تانریلاری ایله سیخ معنوی-روحی تماسدا اولموش، اوندان قورخوب-چکینمه میش، عکسینه، اونا کؤنولدن باغلانمیش، ایسلامی قبول ائندن سونرا همین سادلؤوه لوک، صمیمیلیک موسلمان اللهینا موناسیبتده ده اؤزونو گؤستمیشدیر. لاکین ایلک دؤورده بئله اولموشدور... تدریجن سادلؤوه لوک میستیکا، صمیمیلیک ایسه معنوی-روحی دیلوماتییا ایله عوض اولونماغا باشلامیش، موختلیف طریقتلر، روحانی مکتبلر، تئندئسییالار یارانمیشدیر.

" کیتاب " دا تانری-الله سئوگیسی آتا-آنا سئوگیسی قدر مونیس، ایستی و صمیمیدیر.

قورقودشوناسلیقدا " دوخا قوجا اوغلو دلی دومرول بویو " اؤزونون غیری-عادی، اویژینال مضمونو ایله همیشه دیقّت مرکزینده اولموش، موباحیثه دوغورموشدور. آکادمیک و.و.بارتولد همین بویون داستانا سونرادان علاوه ائدیلدیگینی سؤیله میش، پروفئسسور م.ح.تهماسب ایسه همین فیکری مودافیعه ائده رک داها ایره لی گئتمیشدیر؛ او، (م.ح.تهماسب) دلی دومرول اوبرازی نین " تکامل " اونو بو جور خاراكتئریزه ائدیر: " قدیم واریانتدا الله عاصی کسین، " آل قانادلی عزرایل " ی سایمایان، اونو اؤلدوروب " یاخش ییگیدلری خیلاص ائتمک " ایسته ین بو مغرور گنج یئنی داستاندا " بیر قورو چاپین اوستونده کؤرپو یاپدیریب کئچندن اوتوز آخچا، کئچمه یندن دؤیه-دؤیه قیرخ آخچا آلان " یئلبئین، آوام، جاهیل، نادان بیر دلیسوو شکینه سالینمیش، آلچالدیلیمیش، میسکینلشدیریلیمیشدیر. بویون سون واریانتینی ایشله ین داستانچی اوزان اونو ائله بیر حالا گتیریب چیخاریر کی، آخیردا او، اؤز قانمازلیغینی، نادانلیغینی " درک " ائدیر .

گؤرکملی آذربایجان فولکلور شوناسی نین همین ملاحظه سینی حاقلی اولاراق تنقید ائدن طلبه لریندن بیر (پروفئسسور ب.عابدوللا) دا اؤز نؤویه سینده مسله نی، دئمک اولار کی، دوزگون قویمور: گویا بویون یارادیلما سیندا مقصد " اللهین اوجالیغینی، واحیدلیگینی، ایسلامی عنعنه لرین گئنیش یاییلماغا باشلادیغینی (بو سونونجونون نه دئمک اولدوغو معلوم دئیل — ن.ج.)، تانری

ملکریندن اولان عزرا یلین مووقعیینی بیلدیرمک " ایملش. اوغوز تورکلری نین موسلمانلیغی قبول ائتدیکلری دؤورده یارانان " دلی دومرول بویو " (خ.کور اوغلو) بیزیم فیکریمیزجه، ایسلاما قدرکی تورک دنیاگؤروشو ایله ایسلامین قارشیشماسینی (و بو زامان اورتایا چیخان ایدراک پروبلملرینی!) اؤزونمخصوص بیر شکیلده اورتا عصرلر ائپوس منطیقی ایله عکس ائتدیریر. بویدا شرایین خاطیرلادیلماسی دا تصادوفی دئییل ائپوسون " آری کؤنولده پاس اولسا شراب آچار " منطیقی (" بکیل اوغلو عمران بویو " ندا خاتونو بکیله دئییر) بورادا یئریمیر، عکسینه، دلی دومرول گوناھینی شراب ایچمه سی ایله علاقه لندیریر. قئید ائدک کی، " بامسی بیئرک بویو " ندا قهرمان بازیرگانلاری یاغمالامیش کافیر اوزرینه گئندنه " شراب ایچرکن ایچمز " اولور، " آلتون آیاغی یئرہ " چالیر. و بئله لیکله، ایسلام ائپوسدا، احتیاطلا دا اولسا، شرابا اؤز کلاسسیک موناسیبتینی بیلدیریر.

" دلی دومرول بویو " گؤستیریر کی، ایسلاما قدرکی تورک اوغوز تفککورو ایسلامی موعین موحاکیمه لرله، سورغو-سواللارلا، قئید-شرطله قبول ائدیر، ایسلام تورک تفککورونده بوشلوغا، ایدئاسیزلیغا دوشمور...

اوغوز ایگیدلری بو و یا دیگر چتینلییه دوشنده الله تعالایا سیغینیب اونا دوعا ائدیرلر:

یوجالاردان یوجاسان،

کیمسه بیلمز نئجه سن،

عزیز تانری.

سن آنادان دوغمادین،

سن آتادان اولمادین.

کیمسه ریزقین یئمه دین،

کیمسه یه گوج ائتمه دین.

قامو یئرده احدسن،

آلهی-صمدسن.

آدمه سن تاج اوردون،

شیطانا لعنت قیلدین.

بیر سوچدان اؤترو

درگاهدان سوردون.

نمرود گۆگه اوخ آتدی،
 قارنی یاریق بالیغی قارشى توتدون.
 اولولوغونا حددین یوق،
 سنین بویون قددین یوق.
 اوردوغون اولاتمییان اولو تانری،
 باسدیغین بلیرتمه ین بللی تانری!
 گۆتوردوگون گۆگه یئتیرن گۆرکلو تانری،
 قاقیدیغین قهر ائدن قههار تانری!
 بیرلیگینه سیغیندیم!
 چلبیم، قادیر تانری، مدد سندن!
 قارا دونلو کافیره آت دپیرم،
 ایشیمی سن اؤنر!..
 یاخود:
 یوجالاردان یوجاسان،
 یوجا تانری!
 کیمسه بیلمز نئجه سن،
 گۆرکلو تانری!
 سن آدمه تاج اوردون،
 شیطانا لعنت قیلدین.
 بیر سوچدان اؤترو
 درگاهدان سوردون.
 ایبراهیمی توتدوردون،
 خام گۆنه چولقادین،
 گۆتوروب اودا آتدیردین،
 اودو بوستان قیلدین...
 بیرلیگینه سیغیندیم،
 عزیز الله!

خوجام، منہ مدد!

موسلمان اللہی نین موعین خصوصیتلرینی یادا سالان اوغوز ایگیدی اونو شخصلندیریر، موکمل بیر اوبرازا چئویریر. و اونا آشاغیداکی تعینلری آید ائدیر:

(آ) میستیک-روحانی تعینلر؛

(ب) اینسانی، یاخود بشری تعینلر.

مستیک روحانی تعینلرین، دئمک اولار کی، هامیسی دینی کیتابلاردان، حدیثلردن گلیر-بوردا " ائپوس مؤلفی " اوریزیناللیق ائلمیر. اینسانی، یاخود بشری تعینلرله گلیدکه ایسه بونلارین اکثریتی ایسلامین قبولونون ایلک دؤورونده خالق تفککورونده موعینلشمیش، اساسن اوریزینال ایفاده لردیر: یوجالاردان یوجاسان، کیمسه بیلمز نجه سن، اوردوغون اولاتمیان، باسدیغین بلیرتمه ین، گوئتوردوگون گوکه یئتیرن، قاقیدیغین قهر ائدن و س. الله-تانریا ائدیلن دوعالاردا میستیک-روحانی تعینلرله اینسانی، یاخود بشری تعینلر ایدئا-مضمونجا سسلشیر، تعین اولونان باره ده بوتؤو تصویر یارادیر. اونا گؤره ده بیزه بئله گلیر کی، الله-تانریا آید ائدیلن میستیک-روحانی تعینلرین اکثریتی دینی منبعلردن اول ائپوسون دیلینه کئچمیش موعین مودت شیفاهی عؤمرونو یاشامیش، سونرا " کیتاب " دا عکس اولونموشدور.

ائپوسدا ایسلام دینی باشقا دینلرله موقاییسه ائدیلمیش و بیرینجی نین اوستونلوگو موختلیف فورمالاردا ثبوت، یاخود تصدیق اولونور.

موسلمان آللهی هم خریستیان الیهیدان، هم ده بوتلردن موقاییسه اولونماز درجه ده قودرتلی، هر شئییه قادیر حساب ائدیلمیش.

ائپوسون قهرمانلاریندا بئله بیر تصویر وار کی، الله-تانری قویارسا، ایمکان وئرسه، اونلار هر هانسی چتینلیگین عؤده سیندن آسانلیقلا گله بیلرلر. بونولا بئله، الیهین اینسانین اؤز داخیلینده اولماسی فیکری موعین قدر دئکلوراتیو شکیلده ایره لی سورولسه ده (" سن خوش مؤمینلر کؤنلونده سن! ")، ائپوسون قهرمانلاری خصوصی حاللاردا الله-تعالایا موراجیعت ائدیر، اونون مودافیعه سینده احتیاجلاری اولدوغونو بیان ائدیرلر (" اللهیما سیغیندیم! " دئییه). بو ایسه الله-تانری اینامی نین " کیتاب " دا هله لازیمی روحی-معنوی، اینتئلئکتوال سوییه یه چاتمادیغینی، یاخود اوغوز ایگیدینین ائپیک دوشونجه سربستلیگینی بیر داها تصدیق ائدیر. " بکیل اوغلو امرانین بوو " ندا کافیری یئمک اوچون الله یالواران گنج ایگیدله کافیر آراسیندا دینی دنیاگؤروشلرین موقاییسه سینده اساسلانان دراماتیک بیر صؤحبت گئدیر:

" کافیر آیدیر:

— اوغلان آلیندینسا، تانرینامی یالواریسان؟ سنین بیر تانرین وارسا، منیم یئتمیش ایکی بوتخانم

وار، — دئدی.

اوغلان آیدیر:

— یا عاصی معلون، سن بوتلرینه یالواریسان، من عالمیری یوقدان وار ائدن اللهیما سیغیندیم، —

دئدی.

حاقق-تعالا جبراییلا بویوردو کیم، یا جبراییل، وار شول قولوما قیرق ارجه قوووت وئردیم، —

دئدی.

اوغلان کافیری گوئوردو یئره ووردو، بورنوندان قانی دودوک کییی شورلادی. سیچراییب شاهین
گییی کافیرین بوغازین اله آلدی. کافیر آیدیر:

ییگیت، آمان! سزین دینه نه دئرلر؟ دینینه گیردیم، دئدی. بارماق گوئتوروب، شهادته گتیروب
موسلمان اولدو. قالان کافیرلر بیلوب مئیدانی سالوب قاچدی ."

الله-تانری اوغوز ایگیدینه ایلهام، ائموسینال گوج وئریر، الله عشقی ایله سیلاحلانمیش قازی ارن
هر جور فیزیکی مانعه نی دفع ائدیر.

تپه گوزون قوردوغو تله یه دوشن باساتین دیلینه کلمه یی شهادت گلیر: " لا اله الله، محمد رسول
الله، دئدی. دئدی، همین دم گونبد یاریلدی، یئددی یئردن قاپی آچیلدی، بیریندن صدا گلدی.

...تپگوز آیدیر:

— اوغلان، قورتولدونمو؟

باسات آیدیر:

— تانریم قوتاردی، — دئدی ."

ایسلام دینینه، اونون کانونلارینا، اوברازلارینا حؤرمت، اورکدن اینانماق، صداقت گوئستمک
اؤپوسون ایدئیا-مضمونونا اهمیتلی تاثیر گوئسترن، بیر سیرا حاللاردا ایسه اونو حتّی موعین ائدن
موتیولردیر. بیزیم قطعی اینامیمیزا گووره، اوغوز ایگیدنین یئنیجه قبول ائتدیگی، یالنیز اساسلارینی
بیلدیگی، تفصیلاتینا هله دریندن بلد اولمادیگی ایسلام دینینه صداقتی ایسلام ایدئولوگیاسی نین
ایمکانلاریندان داها چوخ همین اوغوز ایگیدنین خاراكتئری عومومیتله صداقتلیلیگی، عومومیتله،
صمیمیلیگی، عومومیتله اونسیتجیلیگی ایله علاقه داردیر.

آروز ایگید بئیرکدن قازانا دوشمن اولماسینی طلب ائدرکن بئیرک راضی اولمور. اونو نامردجه سینه اؤلدورورلر و اؤلمه میشدن اول وصیت ائدیر کی، " یارین قیامت گونونده منیم الیم قازان خانین یاقاسیندا اولسون، منیم قانیم آروزا قوورسا " . هم آروزون حرکتی، هم ده بئیرگین وصیتی قازانا برک تاثیر ائدیر. " کیتاب " دا دئییلیر: قازان " بئیره کی ن قانین داییسیندان آلدی. آروزون ائوینی چاچدیردی، ائلینی-گونونو یاغمالا تدی. بیگیّت بگلر دویوم اولدو " .

آروزون غئیری-اینسانی حرکتینه عئینی زاماندا الله خوش گئتمه یین حرکت کیمی باخیلیر. و او، لازیمی شکیلده جزالاندیریلیر. بو و بونا بنزر کوللی میقداردا میثاللار گؤستریر کی، ایسلام دینی نین طلبلری تورک-اوغوز اخلاقی نین معنویاتی نین تاریخی طلبلری ایله، دئمک اولار کی، ضیدیت تشکیل ائتمیر. ایسلام دینی عومومن تورک دوشونجه سینی زدله مدن، دئفورماسیاسیز قبول ائدیر. " کیتاب " یین " دیرسه خان اوغلو بوغاج بویو " ندا ایسلامین قبولو، سونراکی بیر سیرا بویلاردان فرقلی اولاراق، بیلاواسیطه ایدئیا-معنوی پروبلئم کیمی قویولمور. لاکین مسله نین اوندان آز واجیب اولمایان باشقا بیر طرفینه توخونولور کی، بو دا ایسلاما قدرکی دوشونجه طرز، ائتئوپسیخولوگیا ایله موسلمان دنیاگؤروشونون علاقه لندیریلمه سیندن عیبارتدیر. دوزدور، همین علاقه لندیرمه هله ضعیفدیر، اوزدندیر، بونونلا بئله، حیس ائدیلیر کی، ایسلاما قدرکی تورک معنویاتیندان ایسلاما بیرباشا چیخیش مؤوجوددور:

" خانلار خانی خان بایندیر ایلهده بیر کره توی ائدی، اوغوز بگلرین قوناقلاردی. گئنه توی ائدی آتدان، آغیردان، دوه دن بوغرا، قویوندان قوچ قیردیرمیشدی. بیر یئره آغ اوتاق، بیر یئره قیزیل اوتاق، بیر یئره قارا اوتاق قوردورموشدو.

— کیمین کی، اوغلو-قیزی یوق، قارا اوتاغا قوندورون، قارا کئچه آلتینا دؤشگین، قارا قویون یخیسیندن اؤنونه گتیرین. یئرسه، یئسین، یئمزه دورسون گئسین، دئمیشدی. - اوغلو-قیزی اولمایانی الله-تعالا قارغاییدیر، بیز دخی قارغاریز، بللی بیلسین، دئمیشدی " .

بایندیر خانین گؤستریشی تصادوفی دئییل، او کیمیه تحقیر ائتمک، جمعیتین گؤزوندن سالماق مقصدی ده گودمور، هانسیسا قدیم بیر عادت، مراسیمی یئرینه یئتیریر... بایندیر خانین مجلسینه گلن دیرسه خان بو گؤستریشدن، یعنی اوغلو، قیزی اولمادیغی اوچون قارا چادیرا اوتورولماسیندان ناراضی قالسا دا، گوناھی اؤزونده، یاخود خانیمیندا گؤرور. اوتورماییب ائوینه قاییدیر.

مسئله بوراسیندادیر کی، باییندیر خانى نین گؤستریشى ائله اونون اؤزو طرفیندن ایسلامى منطقله اساسلانديريلير: " الله-تعالا قارغاييدير، بيز دخی قارغاريز... " و همين منطق دیرسه خانا مصلحتينده داوام ائتديريلير:

های، دیرسه خان،

منه غضب ائتمه،

اینجینیب آجی سؤزلر سؤیله مه!..

یئریندن اورو دورگیل،

آلا چادیرین یئر یوزونه دیکدیرگیل،

آتدان، آغیردان، دوه دن بوغرا،

قویوندان قوچ اؤلدورگیل.

ایچ اوغوزون، داش اوغوزون بگلرین

اوستونه ییغناق ائتگیل.

آج گؤرسن دویورگیل،

یالینچیق گؤرسن دوناتگیل،

بورجولویو بورجوندان قورتارگیل.

تپه کیبی ات ییغ، گؤل کیبی قیمیز ساغدير،

اولو توی ائيله،

حاجت دیله!..

اولا کیم بیر آغزی دوعالی نین آلقیشيله

تانری بیزه یئتمان عیال وئره...

دیرسه خان مصلحته قولاق آسیر، دئییلنلری ائدیر... " ال گؤتوردولر، حاجت دیله دیلر. بیر آغزی

دوعالی نین آلقیشی ایله الله-تعالا بیر عیال وئردی، خاتونو حاميله اولدو. بیر نچه مودتدن سونرا بیر

اوغول دوغوردو " .

دیرسه خانین اوغلو ایگیدلیک گؤستیر، دده قورقود گلیب اونا آد وئیر، سونرا ایسه دئیر: " آدینی

بن وئردیم، یاشینی الله وئرسین " .

گۆرۈندۈيۈ كىمى، دىرسە خانىن اوغلو اللھىن مرحمتى ايله دوغولور، اونا ھانسى طالعيين وئريلە جگى دە اللھدان آسپىلدىر... بوغاجا بۇھتان آتان قىرخ يولداشى دا اونو محض " شريعت " ى پوزماقدا گوناھلاندىرير:

گۆرۈرموسن، دىرسە خان، نە لر اولدو...

يارىماسين، يارچىماسين سنین اوغلون،

كور قوپدو، ارچيل قوپدو.

قىرخ يىگىدىن بويونا آلدی،

قالين اوغوزون اوستونه يوروش ائتدى.

نە يئردە گۆزل قوپدوسا، چكىب آلدی،

آغ ساققاللى قوجانين ساچين دارتدى...

آقان دورو سولاردان خبر كئچە،

ارقورو ياتان آلا داغدان بئتر آشا،

خانلار خانى بايىندىر خانا خبر وارا،

دىرسە خانىن اوغلو بۇيله بىدعت ايشلە ميش، — دئە لر...

بئلە ليكلە، گنج اوغوز بىي نين حياتى موختليف طرفلردن بو و يا ديگر درجه دە ايسلام

ايدئولوگىياسى، معنوياتى ايله احاطە ائدليلير.

لاकिन " كىتابى -دە قورقود " دا ايسلاما قدركى دونياگۆرۈشلرين، دىنى ايناملارين ھلە كيفايت

قدر جانلى اولدوغو معلومدور؛ مثلىن، دىرسە خانىن اوغلوندىن نىگارەن خانىمى اۋز ائوموسىياسىنى بو

جور ايفادە ائدير:

...چىخسىن بنىم كور گۆزۈم،

آ دىرسە خان، يامان سگرير!

كسىلسين اوغلان امن سود دامارىم،

يامان سىزلار!..

سارى يىلان سوقماقدان آقجا تنىم قالقىب شيشر،

يالىزجا اوغول گۆرونمز، باغرىم يانار...

يارالانىب اۋزوندن گئتميش اوغلو بوغاجى آختارىب تاپان آنا اونا بئلە موراجىعت ائدير:

قارا قىيما گۆزلرين

اویخو آلمیش، آچقیل آخی.

اول ائننجه سینجیگون

اوزونالمیش ییغیشیر آخی.

تانری وئرن داتلی جانین

سئیراندایمیش ایندی، آخی.

یوز-گۆزونده جانین وارسا،

اوغول، وئر خبر مانا،

قارا باشیم قوربان اولسون، اوغول، سانا!..

" یالنیزجا اوغول " او ایتیرجگیندن قورخوب هیجانلانا، چیلغینلاشان آنا اوغلونون گلیب
چیخدیغی قازلیق داغینا قارغاییر. هوشو اؤزونه گلمیش بوغاج آناسینی بوندان چکیندیریر:

بری گلگیل،

آغ سودون امدیگیم قادینیم آنا!

آغ بیرچکلی، عزتلی جانیم آنا!..

آقارینا قارغاماگیل،

قازلیق داغی نین سوچو یوقدور.

قاچار کئیکلرینه قارغاماگیل،

قازلیق داغی نین گوناھی یوقدور...

قارغاسان، باباما قارغا،

بو سوچ، بو گوناہ بابامداندير.

خیزیرین مصلحتی ایله بوغاجین یاراسینی آنا سودو، داغ چیچگی ایله موعالیجه ائدیپ
ساغالدیرلار...

کافیره اؤزونون کیملیگینی، اصلینی، کؤکونو " ایضاح ائدن " قازان خان موسلمان اولدوغونو، " محمد دین دینی عشقینه قیلینچ اوردوغونو " ، کافیر شهرلری آلدیغینی دئمکله یاناشی اونو دا دئییر
کی:

آغقایانین قاپلانین اثر کگینده بیر کؤکوم وار،

اورتاج قیردا سیزین کئیکلرینیز دورقورمایا.

آغ سازین آسلانیندا بیر کؤکوم وار،

قازالا جا یوندونوز دورقورمایا.
 ازوای قورد انیگی اثرکگینده بیر کؤکوم وار،
 آغا یونلو تومن قویونون گزديرمه یه.
 آغ سونقور قوشو اثرکگینده بیر کؤکوم وار،
 آلا اؤردک، قارا قازین اوچورمایا.
 قالین اوغوز ائلينده بیر اوغوم وار — اوروز آدلی،
 بیر قارداشیم وار — قاراگونه آدلی،
 یئنین دوغانینی دورقورمالار.
 الینه گیریشمیشکن، مره، کافیر،
 اؤلدور منی، ییتیر منی!..
 قیلینجیندان ساپاریم یوق،
 کندو اصلیم، کندو کؤکوم سؤکمگیم یوق.
 ایسلاما قدرکی ایناملارین " کیتابی دده قورقود " داکى چوخچئشیدلیلگی موختلیف دؤورلرین
 دوشونجه طرزى نین، دونیاگوروشونون موعین ایدراک قانونلارینا مووافیق اولاراق
 سینخرونلاشماسی ایله باغلیدیر موشاهیده لر گؤستریر کی، " کیتاب " دا (و دئمه لی، ائپوسدا)
 آشاغیداکى دینی دونیاگوروش فورمالاری بو و یا دیگر میقیاسدا (و کئیفیتد) عکس اولونور:
 ۱) ایتیدای ایناملار (خصوصیله طبیعته اینام، یاخود طبیعتی جانلی تصوور ائتمک)، میفولوگیا؛
 ۲) تانریچیلیق؛
 ۳) ایسلام.
 چیغنام-چیغنام قایالاردان آخان سو،
 آغاچ گمیلری اوینادان سو،
 حسنله حوسئنین حسرتی سو،
 باغ و بوستانین زیینتی سو،
 عایشه ایله فاطیمه نین نیگاحی سو،
 شاهباز آتالار ایچدیگی سو،
 قیزیل دوه لر گلیب کئچدیگی سو،
 آغ قویونلار گلیب چئوره سینده یاتدیگی سو!..

اوردومون خبرینی بیلیرمیسن، دئگیل مانا،

قارا باشیم قوربان اولسون، سویوم سانا.

سو ایله خبرلشمک، سودان خبر سوروشماق قدیم تورکلرین سو ایله باغلی زنگین ایناملاری نین ایفاده سیدیر. همین ایناملارین بیر چوخو ایسلام دینی ایله بیرلشک بو گونه قدر یاشاماقدادیر. حیات منبعی اولان سویون قدیم تورک تفککورونده بو جور مؤحکم یئر توتماسی تامامیله طبعییدیر.

" کیتاب " دا سو کولتو ایله یاناشی آغاج کولتو دا دیقی چکیر — قازان خانین اوغلو اوروزو کافیرلر دارا چکمک (آغاجدان آسماق) ایسترن آغاجا بئله موراجیعت ائدیر:

آغاج، آغاج دئرسم سانا ارلنمه، آغاج!..

مککه ایله مدینه نین قاپیسی آغاج،

موسایی-کلبمین اساسی آغاج!

بؤیوک-بؤیوک سولارین کؤرپوسو آغاج،

قارا-قارا دیزلرین گمیسی آغاج،

شاهی مردان علی نین دولدولونون آیری آغاج،

زولفقارین قینیلن قبضه سی آغاج!

شاه حسنله حوسئنین بئشیگی آغاج،

اگر اردیر، اگر اوورتدیر، قورخوسو آغاج!..

باشین آلا باقار اولسام، باشسیز آغاج،

دییین آلا باقار اولسام، دیبسیز آغاج!

منی سانا آسارلار، گؤتورمگیل، آغاج!

گؤتوره جک اولورسان ییگیلیگیم سنی دوتسون، آغاج!

موشاهیده لر گؤستریر کی، " کیتاب " دا اوژ عکسینی تاپمیش ایناملاردان بیر ی ده قورد (بوز قورد) اینامیدیر، لاکین بو اینام دا آرخایکلشمیش، حتّی دئمک اولار کی، توتئمله حیوان (جاناوار) آراسینداکی فرق گؤتورولموشدور. اونا گؤره ده قازان خانین قوردا موراجیعتینده کیفایت قدر سیراوی، عادی تعینلر ایشله دیلیر، قوردون توتئم فونکسییاسی آرخا پلاندا قالیر:

قارانقو آخشام اولاندا گونو دوغان،

قار ایله یاغمور یاغاندا ار کییی دوران،

قاراقوچ آتلاری کیشنشدیرن،

قیزیل دوه گۆردوگونده بوزلاشدیران،
 آغجا قویون گۆردوگونده قویروق چیرییب قامچیلایان،
 آرخاسینی اوروب برک عاغلین آردین سؤکن،
 قارما-بوکج سیمیزین آلیب توتان،
 قانلی قویروق اوزوب چاپ-چاپ یودان،
 آوازی قابا کۆپکلره قووغا سالان،
 چاقمالیجا چوبانلاری دونله یوگوردن...
 اوردومون خبرین بیلیرمیسن، دئگیل مانا،
 قارا باشیم قوربان اولسون، قوردوم، سانا!

"کیتاب" دا اؤز عکسینی تاپمیش ایناملاردان بیرى ده قادین — آنا اینامیدیر کی، بو اینام کیفیت قدر جانلی، فونکسیونالدیر. ائپوس نینکی "آنا حاقی — تانری حاقی" دئییر، عینی زاماندا همین منطق بیر سیرا بویلاردا اؤزونو بیلاواسیطه تصدیق ائدیر. گۆرونور، ایسلامین قبولو، ائلجه ده اوغوز جمعیتی نین اینکیشافی آنا کولتونون دایره سینی داها دا گئیشلندیرمیش، حتی اونا موعین سئمانتیک رنگارنگلیک گتیرمیشدیر.

موشاهیده لر، موقایسه لر گؤستریر کی، "کیتاب" دا ایسلاما قدرکی اساس دینی دونیاگۆروشو تانریچیلیقدیر، لاکین ایتیدای ایناملارین، میفولوژی اوبرازلارین بو و یا دیگر شکیلده تظاهورو باره ده دانیشماق مومکون اولسا دا، ایسلاما قدرکی تانری (تورک تانریسی) "کیتاب" دا بیلاواسیطه ایشتیراک ائتمیر. بونون دا اساس سببی، فیکریمیزجه، آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر:

۱) تانریچیلیق ایتیدای دینلرله، ایناملارلا موقایسه ده یوکسک سوییه یه قالخمیش دونیاگۆروشو فورماسی اولدوغونا گۆره اونلاردان داها آسان ایسلاملاشمیش، داها آز رتلیکت وئرمیشدیر؛

۲) ایسلامی (هئچ اولماسا اونون اساس پرنسیپلرینی) قبول ائتمیش جمعیت، خالق اؤز ائپوسوندا (عوموم ائپیک تفککورونده ایسلام الله — تانریسی ایله رقابت آپارا بیله جک ایکینجی تانریدان (تورک تانریسیندان) ایمتیناع ائتمه لی اولموشدور؛

۳) تانریچیلیغین بیر سیرا خصوصیتلری ایسلام دینی طرفیندن احتیوا ائدیلمیش، بئله لیکله، ایسلامین "تورک ایسلامی" آدلاندىرا بیله جگیمیز واریاسیاسی مئیدانا چیخمیشدیر.

و بوتون بونلارا گۆره " دده قورقود " ائپوسوندا بيرى ديگرينى عوض ائتميش موختليف دينى دونياگوروشو فورمالارى نين ايسلام دينى نين اوستونلوگو ايله بير ايئرارياسى عمله گلמשدير. " كيتاب " داکى همين دينى-معنوى، ايدئولوژى ايئرارييا اؤزونو ييغجام شكيلده داها چوخ بويلارين آخيريندا گلن " يوم " لاردا گؤسترير:

يئرلى قارا داغلارين ييقيلماسين!

كؤلگه ليكجه قابا آغاجين كسيلمسين!

قامن آقان گؤركلو سويون قوروماسين!

قانادلارين اوجلارى قيريلماسين!

چاپاركن آغ-بوز آتين بودرمه سين!

چالیشاندا قارا پولاد اوز قيلينجين کوتلمه سين!

دورتوشركن آل گؤندرين اوفانماسين!

آغ بيرچكلى آنان يئرلى بئهيشت اولسون!

آغ ساققاللى بابان يئرلى اوچماق اولسون!

حاق يانديران چيراغين يانا دورسون!

قادير تانرى سنى نامرد ده مؤختاج ائلمه سين!

گؤرونديوو كيمي، بورادا موختليف دينى دونياگوروش فورمالارى سوخورلاشير، توركلر طرفيندن قبول ائديلميش ايسلام دينى ايسلاما قدركى دونياگوروش فورمالارينى درحال اينكار ائتمير، موسلمانلاشما پروسسسى معنوى ساحه ده تدريجن گئدير.

عوموميتله، " كيتاب " دا ايسلاملين قبولونون ايکى مقامينى آييرماق لازيمدير:

(۱) ايسلامين اوغوز توركلرى طرفيندن قبولو؛

(۲) ايسلامين قيپچاق توركلرى، ائلجه ده غئيرى-توركلر (عومومن كافيرلر) طرفيندن قبولو.

ايسلامين اوغوز توركلرى طرفيندن قبولو " كيتاب " دا اوزده اولان بير مقام دئييلدير، او، داها چوخ " كيتاب " ين داخيلى مضمونونو تشكيل ائدن معنوى مسله دير. ايسلامين قيپچاق توركلرى، ائلجه ده غئيرى-توركلر (عومومن كافيرلر) طرفيندن قبولونا گلديكده ايسه، بو مقام كيفايت قدر اوزده دير... " كيتاب " ين، آرتيق قئيد اولوندوغو كيمي، اساس ايدئولالاريندان بيرينى محض بوكافيرلرين موختليف موناسيبتلرله ايسلامى قبول ائتمه سى تشكيل ائدير.

" کیتاب " دان گۆرونور کی، ایسلام دینی اوغوزلارین موسلمان تورکلرین اتتنوقرافیاسینا دا داخیل اولموشدور بو باخیمدان " بابیورانین اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا دده قورقودون دلی قارجارین باجیسی بانی چیچه یه ائلچی گتتمه سی حادیثه سی مو عین ماراق دوغورور... دده قورقود قیزی بو جور ایسته ییر: " قارشى یاتان قارا داغینی آشماغا گلیمیشم، آقینتیلی-گۆرکلو سویونو کئچمگه گلیمیشم، گئن انگینه، دار قولتوقونا قیسیلماغا گلیمیشم. تانری نین بویوروغو ایله، پیغمبرین قؤولیله، بگیم، آیدان آری، گوندن گۆرکلو قیز قارداشین بانی چیچگی بامسی بئیرگه دیله مگه گلیمیشم " .

دلی قارجار دده قورقودو ووروب اۆلدورمک ایسته ییر. دده تانریا سیغینیپ ایسمی عظم اوخویور. قارجارا " چالورسان الین قوروسون! " دئییه قارغیش ائدیر... و " حق-تعالانین امریله دلی قارجارین الی یوقاریدا آسیلی قالدی. زیرا دده قورقود ویلایت ییبه سی ایدی. دیلگی قبول اولدو. دلی قارجار آیدیر:

— مدد، آمان، ال-آمان! تانری نین بیرلیگینه یوقدور گومان. سن منیم الیمی ساغالدی گۆر، تانری نین بویوروغو ایله، پیغمبرین قؤولیله قیز قارینداشیمی بئیرگه وئرگین، — دئدی، اوچ کرره آغزیندان قرار ائيله دی، گوناھینا تۆوبه ائيله دی.

دده قورقود دوعا ائيله دی، دلی نین الی حق امریله ساپاساغ اولدو... " گئرییه قاییدان دددن نه لر اولدوغونو سوروشدوقدا بئله جاواب وئیر: " اللهین عینایتی، ارنلرین هوممتی اولدو، قیزی آلدیم " .

" کیتاب " دا ایسلام دینی نین آرتیق دؤولتچیلیک دوشونجه سی ایله علاقه دار اولدوغونو گۆسترن مقاملار تصادوف اولونور؛ مثلن، " بکیل اوغلو امرانین بویو " ندا قازان خانین اینجیمیش، پادشاها عاصی اولموش بکیل خانیمی بئله دئییر: " بیگیدیم، بگ بیگیدیم! پادشاهلار تانری نین کۆلگه سیدیر. پادشاهینا عاصی اولانین ایشی راست گلمز " .

لاکین ایستر ائپوسدا، ایسترسه ده " کیتاب " دا ایسلام دینی قدیم تورک دؤولتچیلیک عنعنه لرینه اهمیتلی تاثیر ائده بیلیمیر. اونا گۆره کی، همین دینین تشککول تاپیب فورمالاشدیغی مو حیطده دؤولت قوروجولوغو تجربوبه سی گوجلو دئییلدی. ایسلام دینینی قبول ائتمیش تورکلر مؤوجود دؤولتچیلیک عنعنه لرینه اساسلاراق اورتا عصرلرین مؤحتشم ایسلام تورک ایمپئریالارینی یاراتدیلار. و قدیم تورک دؤولتچیلیک تفکورو ایسلام مدنیتینی یوکسلتدی، زنگینلشدیردی، مو حافیظه ائتدی.

اٲوسدا موسلمان تورکلرین، اگر بئله دئمک مومکوندورسه، اساس وظیفه سی (بلکه ده، سستیپاسی، طبیعی ایستگی، ماراگی!) کافیرلر اوزرینه آخینا گئتمکدن عیبارتدیر... اونا گۆره ده " ادبیات انسیکلوپئدیاسی لوغتی " نین " اٲوسون اساس مضمونونو اوغوزلارین ایستپلا اولونموش قافقاز تورپاقلاریندا اۆز حاکیمیتلرینی تصدیق ائتمک اوچون " کافیرلر " له دۆیوشلری تشکیل ائدیر " فیکری (همین فیکرین مؤلفی تورک دونیاسی نین گۆرکملی فولکلور شوناسی خالیق کوراوغلودور) ایله راضیلاشماساق مومکون دئییل.

" قازلیق قوجا اوغلو یئگنگین بویو " بئله باشلاپ:

" قامغان اوغلو خان بایندیر یئریندن دورموشدو. قارا یئرین اوزرینه آغ بان ائوین دیکمیشدی. آلا سئوان گۆک یوزونه آشینمیشدی. بین یئرده ایپک خالیچه دۆشنمیشدی. ایچ اوغوز، داش اوغوز بکلری صؤحبتہ دریلیمیشدی. یئمہ-ایچمه ایدی.

قازلیق قوجا دئرلردی، بیر کیشی واردی. بایندیر خانین وزیر ییدی. شرابین ایتسیی باشینا چیقادی. قبا دیزی نین اوزرینه چۆکدو، بایندیر خاندان آقین دیله دی. بایندیر خان دستور وئردی: " نره یه دیلرسن وار " — دئدی.

قازلیق قوجا ایش گۆرموش، ایشه یارار آدام ایدی. یارار قوجالاری یانینا جمع ائيله دی. یادیی- یاراغی ایله یولا گیردی.

چوق داغلار، دره-تپه کئچدی. گونلرده بیر گون دوزمورد قعله سینه گلدی. قارا دنیز کناریندا ایدی. اونا ایربین قوندولار. اول قعله نین بیر تکورو وار ایدی، آدینا آرشین اوغلو دیرک تکور دئرلردی. اول کافیرین آلتیمیش آرشین قامتی واردی. آلتیمیش باتمان گورز سالیردی، قاتی مؤحکم یای چکیردی. قازلیق قوجا قعله یه یئتدوگیلن جنگه باشلادی. "

دوغرودور، قازلیق قوجا آرشین اوغلو دیرک تکورا مغلوب اولوب اسیر دوشور، لاکین فاکت فاکتلیغیندا قالیر کی، او مرد-مردانه قضایه گئتمیشدی... قازلیق قوجا کیمی اوشون قوجا اوغلو اگرک ده اسیر دوشور، لاکین اونون آخینا گئتمه سی نین " سببی " وار:

" ...باهادیر دلی، یاخشی ییگیت ایدی. بایندیر خانین دیوانینا قاچان ایستسه واریر گلیردی. بگلر بگی اولان قازان دیوانیندا بونا هئچ قاپی-باجا یوغیدی. بگلری باسیب قازان اؤنونده اوتوراردی. کیمسه یه ایلتیفات ائيله مزدی.

مگر، خانیم، گئنه بیر گون، بگلری باسیب اوتورجاق، ترسوزامیش دئرلردی، اوغوزدا بیر ییگیت واردی، آیدیر:

— مرە، اوشون قوجا اوغلو، بو اوتوران بگلر هر بيرى اوتوردوغو يئرى قيلينجىلە، اتمگىلە آلييدىر. مرە، سن باشمى كسدىن، قانمى تۇكدون، آجمى دويوردون، يالينجىقمى دوناتدىن؟ — دئدى. اگر ك آيدىر:

مرە، ترسوزامىش، باش كسيب قان تۇكمەك هونرميدىر؟ — دئدى. آيدىر: — بلى، هونردىر.

با! ترسوزامىش سۇزو اگرگە كار ائلە دى. دوردو قازان بگدن آقن دىلە دى. آقن وئردى. چاغىرتدى، آقنچى درىلدى. اوچ يوز ساي جىدالى يىگىت بونون يانينا جمع اولدو " ... آخينا، ياخود قضايا گىتمگىن بير فورماسى دا ائپوسدا " اووا گىتمك " شكلىندە تظاهور ائدىر. " سالور قازانين ائوى ياغمالاندىغى بوى " دا قازان خان يىيىب-ايچىب اوتوراركن قفلتن بئلە بير قرار چىخارير كى، " يورويه لىم، آ بگلر، آو آولايالىم، قوش قوشلايالىم، سىغىن-كئىيك يىغالىم... " و قازان خان بۇيوك بير دسته ايله حقيقتن اووا چىخىر. لاكين بو اوو نتيجه اعتىبارىلە كافىرلر اوزرىنە موظفر يوروشلە سونا يىتتىر.

" قازان بگ اوغلو اوروز بگىن دوتساق اولدوغو بوى " دا دا آخينا، ياخود قضايا گىتمك اووا گىتمك شكلىندە تظاهور ائدىر... " قازان ساغينا باقدى، قاس-قاس گولدو، سولونا باقدى، چوخ سئويندى. قارشىسىنا باقدى، اوغلانچىغى اوروزو گۇردو. الين الينه چالدى آغلادى... قازان آيدىر: برى گلگىل، قولونوم اوغول! ساغيم اله باقدىقىمدا قارداشىم قاراگونكى گۇردوم، — باش كسييدىر، قان تۇكوپدور، چولدى آلييدىر، آد قازانييدىر. سولوم اله باقدىقىمدا دايىم آروزو گۇردوم، — باش كسييدىر، قان تۇكوپدور، چولدى آلييدىر، آد قازانييدىر. قارشىم اله باقدىقىمدا سنى گۇردوم. اون آلتى ياش ياشلادىن. بير گون اولادوشم اۇلم، سن قالاسان. ياي چكەم دىن، اوخ آتامدىن، باش كسمە دىن، قان تۇكمە دىن. قانلى اوغوز ايچىندە چولدى آلمادىن. يارىنكى گون زامان دۇنوب، بن اۇلۇپ سن قالىچاق، تاجىم-تاختىم سانا وئرمىيە لر دئو سنى آندىم آغلادىم، اوغول! — دئدى.

اوروز بورادا سۇبلە مىش، گۇرە لىم، خانىم، نە سۇبلە مىش. آيدىر:

— آ بگ بابا، دوه جە بۇيوموشسن، كۇشكجە عاغلىن يوق. دنجه بۇيوموشسن، داريجا بئىنين يوق. هونرى اوغول آتادانمى گۇرر اۇگرنر، يوخسا آتالار اوغولدانمى اۇگرنر. قاچان سن منى آليب كافىر سرحدينه چىقاردىن، قيليج چاليب باش كسدىن، من سندن نە گۇردوم نە اۇگرنم، — دئدى.

قازان بگ الين الينه چالدى، قاس-قاس گولدو. آيدىر:

— آ بگلر، اوروز خوب سؤیله دی. بگلر، سیز یئگینیز، ایچینیز، صؤحبتینوز داغیتامینوز. من بو اوغلانی آلایین، آوا گئدگین. یئددی گونلوک آزوقیله چیقاییں. اوخ آتدیغیم یئرلری، قیلیج چالیب باش کسیدیغیم یئرلری گؤسترگیم. کافیر سرحدینه جیزیقلارا، آغلاغانا، گؤگجه داغا آلیبان چیقاییں. سونرا اوغلانا گرک اولور، آ بگلر، — دئدی "

گؤروندیو کیمی، بورادا اصل مقصد اووا گئتمک، یئیب-ایچمک دئیل، قازان ایسته بیر کی، اوغلو اوروزو قاضی کیمی یئتیشدیرسین، کافیرله دؤیوشمه یه، اونو ایسته نیلن واخت مغلوب ائتمه یه حاضریرلا سین. حقیقتن، بو اؤیرتمه، حاضریرلاما پروسئسی " کیتاب " دا بوتون آیدینلیغی، دقیقلیگی ایله اؤز عکسینی تاپمیشدیر:

" قازان اوغلونو آلیب قارا داغلار اوزرینه آوا چیقادی. آو اولادی، قوش قوشلادی، سیغین-کئیک ییقدی.. مگر باشیاچوق تاتیان قعله سیندن، آکسکا قعله سیندن، کافیرین جاسوسو واردی، تکورا گلدی. آیدیر:

— های، نه اوتورورسان؟ ایتینی اولاتمایان، چتیگونو موولاتمایان آلپانلار باشچیسی قازان اوغلانچوقیله سرخوش اولوب یاتیرلار، — دئدی.

...توز یاریلدی، گون گیبی شیلادی، دنیز کیبی یایقاندی، مئشه کیبی قاراردی. اون آلتی مین ایت اورمکلی، کئچه بؤرکلو، آزقون دینلی، قوزغون دیللی کافیر چیتا گلدی. قازان قونور آتین چکدیردی بوتون بیندی. اوغلو اوروز جیلووونو چکدیردی، بدؤی آتین اوبناتدی، قارشى گلدی. آیدیر:

— بری گلگیل، آغام قازان،

دنیز کیبی قاراروب گلن ندیر؟

اود کیبی شیلاییب، ایلدیز کیمی پارلاییب

گلن ندیر؟..

...قازان آیدیر:

— بری گلگیل، آرسلانوم اوغول.

قارا دنیز کیبی یایقانیب گلن

کافیرین لشکریدور،

گون کیبی شیلاییب گلن

کافیرین باشیندا ایشیغیدیر.

ایلدیز کیبی پارلایب گلن
کافیرین جیداسیدیر.

آزغون دینلی یاغی کافیردیر، اوغول - دئدی.

اوغلان آیدیر:

- یاغی دئیو نه یه دئییرلر؟

قازان آیدیر:

- اوغول، اونونچون یاغی دئرلر کی، بیز اونلارا یئتسوز اؤلدورروز، اونلار بیزه یئتسه اؤلدورر، - دئدی.

اوروز آیدیر:

- بابا، ایچینده بگ ییگیترلر اؤلدورسه لر، قان سوروللاری، داعوالارمی؟

قازان آیدیر:

- اوغول، بین کافیر اؤلدورسن، کیمسه سندن قان داعوالاماز. آما آزقون دینلی کافیردی، خوب

یئرده توش اولدو. ولی مانا سن یامان یئرده دوشاق اولدون، اوغول - دئدی "

اوروز دؤیوشمک، اؤزونو گؤسترمک، کافیر اؤلدوروب آد آلماق ایسته ییر، لاکین آتاسی تجروبه سیز

گنجین دوشمن اوزرینه گئتمه سینه راضی اولمور:

" اوغول، اوغول، آی اوغول!

منیم اونوم اونله، سؤزوم دینله...

اول کافیرین اوچون آتیب بیرین یازماز

اوقچوسو اولور.

آدام اتین یخنی قیلان آشبازی اولور.

سن واراسی کافیر دئگیل... "

قازان خان اوغلونا مصلحت بیلیر کی، داغ باشینا چیخیب اونون کافیرلرله نئجه ووروشماسینا تاماشا

ائتسین، باخیب اویرنسین. قازان کافیره آت سالیر، دؤیوشه باشلا ییر... دؤیوشو ایزله ین اوروز هوسله

نیر، او دا قیرخ ایگیدی ایله بیرلیکده کافیرین اوزرینه یئرگییر. لاکین اسیر دوشور.

قازان اوغلو اوروزو اسیرلیکدن قورتاریر.

" سالور قازان دوتساق اولوب اوغلو اوروزو چیقاردیغی بوی " دا گنج ایگید اوروز آتاسی نین تومنین قالاسیندا اسیر اولدوغونو بیلن کیمی قرار وئیر:

" - من بابام دوستاق اولدوغو قلعه یه گئدیرم. ایتتیفاقلا دانیشیق قیلدیلار. جمعی بگلره خبر اولدو:

- اوروز باباسینا گئدیر، یاراقلا گلین، - دئدیلر.

لشکر دریلدی. آلمپ اوروز چادیرلارین آچدیردی، جببخاناسین یوکلندی. قاراگونه چریباش اولدو. بورو اوقرودوب کؤچدولر "

بئله لیکله، ائپوسدا قضایا گئتمگین آشاغیداکی فورمالاریندان بحث ائدلمیشدیر:

(۱) خصوصی (کونکرت) بیر سبب اولمادان، هانسیسا داخلی روحی-معنوی احتیاج نتیجه سینده کافیر اوزرینه یئرمک؛

(۲) بیر یئرده " اوتورماق " دان یورولوب، " یئریندن قالخماق " ، کافیر سرحدینه اووا گئتمک، کافیرلرین گیزلی باسقینلاری موقابیلینده اونلاری ازیب محو ائتمک؛

(۳) اسیر دوشموش اوغوز ایگیدینی قورتارماق اوچون کافیر قالاسینا یوروش ائدیب " دین دوشمنی " نی دارماداغین ائتمک.

" کیتاب " دا کافیری جزالاندیرماغین کیچیک میقیاسلی فورمالاری دا واردیر کی، فیکریمیزجه، اونلار باره ده آیریجا دانشماغا احتیاج یوخدور. سادجه بیر فاکتی خاطیرلاتماق کیفایتدیر:

" بایبورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا کافیرلردن بازیرگانلارین قیصاصینی آلان، گورجوستان آغزیندا داعوا ائدن، باش کسب-قان تۆکن قهرمان باره ده دده قورقود بئله دئییر: " سؤزوم دینله، بایبورا بگ، الله-تعالا سانا بیر اوغول وئرمیش، توتا وئرسون. آغیر سانجاق گؤتورنده موسلمانلار آرخاسی اولسون. قارشى یاتان قارا داغلاردان آشار اولسا، الله-تالا سنین اوغلونا آشوت وئرسین. قانلی-قانلی سولاردان کئچر اولسا، کئچیت وئرسین. قالابالیق کافیره گیرر ایسه، الله-تعالا سنین اوغلونا فورصت وئرسین... " و کافیرلردن ایتتیقام آلدیغینا، قضا ائتدیگینه گؤره قهرمان-بئیرک آدینی آلیر.

آخینا گئتمک، قضا ائتمک احتیاجی او درجه چاتیر کی، ائپوسون قهرمانی آتاسینا بئله دئییر: " بابا، مانا بیر قیز آلی وئر کیم، من یئریمدن دورمادان اول دورگج گرک. من قاراقوچ آتیما بینمه دن اول بینمک گرک. من قیریما وارمادان اول مانا باش گتیرمک گرک... "

یاخود:

" - اوغول، سن نئجه قیز ایسترسن؟ - دئدی.

قانتورالی آیدیر:

- بابا، من یئریمدن دورمادان اول دورموش اول، من قاراقوچ آتیما بینمه دن اول بینمیش اول، من قانلی کافیر ائینه وارمادان اول وارمیش اول، منه باش گتیرمیش اول، دئدی "

بیز، البته، او فیکیرده دئییلیک کی، کافیر اوزرینه یوروشده، آخیندا، یاخود قصادا اوغوز قادینلاری دا ایشتیراک ائدیرلر. لاکین مسله بوراسیندا دیر کی، اساس ایشی، دئمک اولار کی، کافیرلرله ووروشماقدان، ایسلام دینی یایماقدان عیبارت اولان (بورادا صؤحبت، طبعی کی، کونکرئت بیر دؤوردن، ائپوخادان گئدیر) بیر جمعیتده قادین " جیجی-باجی تورکمان قیزی " ندان عیبارت اول بیلیمز دؤورون، ائپوخانین اؤزونه مخصوص قادین ایدئالی واردیر کی، ائپوس بونو تقدیم ائدیر. " کیتاب " دا گئیش یئر توتان قادین اوبرازلاری دیرسه خانین خاتونو، بویو اوزون بورلا خاتون، ساری دونلو سئلجان خاتون، بانیچچک... ایسلام شریعتی نین هله اؤزونه رام ائده بیلمه دیگی، ارلرینه، نیشانیلارینا یولداشلیق ائدن دؤیوشکن قادینلاردیر. و گورونور، بو جور قادین اوبرازلاری نین یارادیلماسینا یوخاریدا حاقیندا بحث ائتدیگیمیز قادین آنا کولتو دا موعین تاثیر گوستریمیشدیر.

لاکین اونو دا قئید ائدک کی، " کیتاب " آرتیق کیشی نین قادیندان یوکسکده دورماسینی تثبیت ائدن حؤکمونو وئیر: " ...اؤیونرسه ار ییگیت اؤیونسون، آسلاندیر! اؤیونمک اوورتلره بؤهتان دیر. اؤیونمکله اوورت ار اولماز! "

آخین، قضا، محاریبه، پرینسیپ اعتباریله، کیشی ایشیدیر...

نینکی اوغوز بیلری، قاراقوچ چوبان دا اونا آجی سؤزلر سؤیله ین قازان خانا " نه قاقیرسان بانا، آغام قازان، یوخسا کؤکسونده یوق مودور ایمان؟... آلتی یوز کافیر منیم اوزریمه گلدی. ایکی قارداشیم شهید اولدو. اوچ یوز کافیر اؤلدوردوم، قضا ائتدیم. سیمیز قویون، آریق توقلو سنین قاپیندان کافیره وئرمه دیم. اوچ یئردن یارالاندیم " ، دئییه اؤزونون قاضی اولدوغو قناعتینی ایفاده ائدیر: ...کافیره من وارا یین،

یئنیندن دوغانین اؤلدور یین.

یؤنومله آلنیم قانین بن سلیین،

اؤلورسم سنین اوغرونا بن اؤله ییم.

الله-تعالا قوارسا، ائوینی بن قورتارایین...

قازان خان ایستیمیر کی، ائوینی، اسیر دوشموش عاییله سینی کافیردن قورتارماقدا اونا کیمسه (و ده اولای کی، چوبان!) کۆمک ائتسین، سونرا "باشیما قاخینج قاخالار" دئییر؛ امین اولاندا کی، چوبانین ائله بیر ایدعاسی یوخدور، قازان خان اونون دا گلمه سینه راضیلیق وئریر. لاکین چوبانین ایدعاسی اولماسا دا، "کیتاب" اونو شهید اولموش قارداشلاری نین قانینی آلماقا گئدن تواضعکار بیر قازی سوییه سینه قالدیریر: "ائيله اولسا، سولطانیم، قاراجوق چوبان ساپان چاتلاتدی، دونیا-عالم کافیرین گۆزونه قاراقو اولدو". قاراجوق چوبان یالنیز ساپانی ایله دئییل، دیلی ایله دوشمنه جاواب وئرمه یه قادیر اولدوغونو گۆستریر:

قازان خان قاریمیش آناسینی کافیردن ایسته بیر کی، ووروش باشلایاندا آت آیاغی آلتیندا قالماسین.

"کافیر آیدیر:

– مره، قازان، دونلوگو آلتون بان ائوینی گتیرمیشیز،

بیزیمدیر؛

قیرق اینجه بئلی قیزلا بویو اوزون بورلا خاتونو گتیرمیشیز،

بیزیمدیر؛

...قاریجیق آنانی گتیرمیشیز،

بیزیمدیر

سانا وئرمیز، یایخان کئشیش اوغلونا وئریریز؛

یایخان کئشیش اوغلوندا اوغول دوغار،

بیز آنی سانا قیریم قویروز، دئدیله. بؤیله دئگج قاراجیق چوبانین آجیغی توتدو، دوداقلاری تپسیردی.

چوبان آیدیر:

– مره، دینی یوخ، عقیلسیز کافیر،

اوسو یوق، درنکسیز کافیر!

...مره، کافیر، قازانین آناسی قاریبیدیر،

اوغول وئرمز.

دؤلون آلماقدان صفان وارسا،

شؤکلو ملیک،

قارا گۆزلو قیزین وارسا،

گتیر قازانا وئر،

مره، کافیر، سنین قیزیندان اوغول دوغسون،

سیر آنی قازان بگه قیریم قویاسیز، - دئدی "

" کیتاب " ین وئردیگی ماتریال اساسیندا، قضایا گتیمگین بیر سیرا " سبب " لرنی معینلشدیرمک مومکوندور، لاکین مسله بوراسیندا دیر کی، همین " سبب " لرن هامیسی شرطیدیر — اصل سبب ایسه اوندان عیبارتدیر کی، موسلمان تورکلو یو اؤزونون اینکیشاف، جوغرافی گئیشلمه، پاسسیونارلیق دؤورونو یاشاییر. بئله کی، مرکزی آسیادان قربه دوغرو (خزر دیزی نین جنوبو ایله) آخین ائدن، موسلمان دینی قبول ائتمیش اوغوز تورک لری خصوصیه ۱۰ عصردن اعتیبارن شرقی آنادولودا مؤحکمله نیرلر. بوندان سونرا ایسه اونلارین کیچیک آسیا یاریماداسی نین ایچریلرینه حرکتی خصوصی احتیاجا چئوریلیر. ایسلامین تورکلر آراسیندا داها گئیش یا ییلماسی، کافیرلر اوزرینه یوروشون ایدئولوگیاسینا چئوریلمه سی ایله همین احتیاج بؤیوک بیر معنوی قوووه آلیر. و ایسلام بایراغی آلتینا توپلاشمیش سلجوقلار، سونرا ایسه عثمانلیلار بیزانسی دیز چؤکدورورلر... همین تاریخی حادثه لر " دده قورقود " ائپوسونون ایلک سوژتلرینی " رئاکته " ائدیر، یئنئ سوژتلرین (خصوصیه قضاوتنامه فورماسیندا) یارانماسینا سبب اولور. حاقیندا صؤحبت گئدن " رئاکته " ایشی ائپوس یازییا آلینارکن (و اوزو کؤچورولرکن) داها سیستملی شکیلده آپاریلیر...

" آذربایجانین قدیم، اثرکن اورتا عصرلر تاریخی نین تاریخشوناسلیغی " کیتابیندا " آذربایجان خالق نین شاه اثری " کیتابی دده قورقود " ون تاریخشوناسلیغینا گئیش یئر آیرمیش ی. صفروو یازیر: " قئید ائتمک لازیمدیر کی، بویالردا اوغوزلارین قونشو مملکتلره قصدن باسقین ائدیب اونلارین تورپاقلارینی ضبط ائتمک، اهالیسینی اسیر آلماق، قارت ائتمک و س. کیمی نئقاتیو حاللار اصلا یوخدور " .

بیز مؤلفین مشهور " تاریخ اوزو کئچمیشه دوغرو سیاستدیر " تئزیسینه او یغون اولاراق منسوب اولدوغوموز خالق تعریفله مک اوچون بئله دئدیگینی باشا دوشوروک. لاکین مسله نین ماهیتی او جور دئییل آخینا، قضایا گتیمک، دین اوغروندا دؤیوشمک، کافیرلری یا دینه گتیرمک، یا محو ائتمک اورتا عصرلرین قازیلری نین، آرتیق قئید اولوندوغو کیمی، اساس وظیفه سیدیر. و بو، خالقین تاریخی اوچون " نئقاتیو حال " دئییل، محض " یوکسک اخلاقی کئیفیت " دیر.

قضایا گئدن ایگیدلر کافیردن قنیمت، اسیر گتیریرلر. " کیتاب " دا گؤستریرلر کی، " مگر، خانیم، آروز اوغلو باسات قضایا گتتمیش ایدی. اول محله گلدی. قاریجیق آیدیر:

— باسات شیمدی آقیندان گلدی. وارااین، بولای کی، مانا بیر اسیر وئردی، اوغلانجیغیم قورتارایدیم، — دئدی .

و قاری گندیب اؤز اوغلونون عوضینده تیگؤزه وئرمک اوچون باساتدان، حقیقتن، بیر اسیر آلیر. قنیمت کیمی گتیریلیمیش " قارا گؤزلو، اؤرمه ساچلی، اللری بیلگیندن قینالی، بارماقلاری نیگارلی، بوغازلاری بیرر قاریش کافیر قیزلاری " اوغوز بیلری نین مجلسلرینده ساقیلیک ائدیرلر... ایسلامی قبول ائتمیش اوغوز ایگیدلری قازیلر کافیرلرین " محبوب قیزلارینی چالیب بیر-بیر بونون قوجماسی، یوزوندن، دوداغیندان اؤپمه سی " ، " قیزی، گلینینی آغ کؤکسونده اویناتماسی " ایله فخر ائدیرلر.

کافیرین اوزرینده کی هر بیر قلعه اونونلا نتیجه نیر کی، دوشمنین وار-یوخو یاغمالانیر، حتّی خانلار خانی بایندیر خانا دا هدییه آپاریلیر... لاکین قازیلر، عادتین، قاچانی قومورلار، آمان دیله نی اؤلدورمورلر.

کافیرلر اوغوزا باج-خراج وئیرلر، " کیتاب " دا " دوققوز تومن گورجوستانین خراجی گلدی " دئییه بحث اولونور. بعضن خراج آز گؤندریلیر و بو زامان اوغوز حؤکمداری بایندیر خان ناراحت اولور. ائله حاللار دا اولور کی، کافیرلرین (بورادا صؤحبت یالنیز خریستیانلاردان گئدیر، چونکی موسلمانلار، مثلن، بوتپرستلردن، یاخود ایتیدای دینلره سیتاییش ائدنلردن خراج آلیرلار — اونلار مطلق ایسلامی قبول ائتمه لی ایدیلر) خراج وئرمه لرینه باخمایاراق اوغوز ایگیدلری اونلارین اوزرینه یوروش ائدیرلر. مثلن، " سالور قازان دوتساق اولوب اوغلو اوروزو چیقاردیغی بوی " دا کافیرلر اسیر دوشموش قازانین قارشیسیندا بئله بیر شرط قویورلار کی، " خراجا موطیع اولالیم. سن دخی آند ایچ کیم، بو بیزیم ائله یاغلیغا گلمه یه سن... " بو ایسه اونو گؤستریر کی، قازیلر او حاللاردا کافیرین خراج وئرمه سی ایله راضیلاشیرلار کی، اونلاری مغلوب ائتمک اوچون کیفیت قدر قوووتلری یوخدور؛ ائله کی، لازیمی سوییه ده گوجلره نیرلر، درحال آخینا، قضایا گتتمک یولونو سئچیرلر.

آخینا بیر قایدا اولاراق، گنجلر گئدیرلر، بو دا اولارین خاراكتئرینه، عایله ده کی، جمعیتده کی مووقعلرینه اهمیتلی تاثیر گؤستریر. و عومومیتله، ایجتماعی ماراق اوغلان اوشاقلارینی تئزلیکله بؤیویوب ایگید اولماغا، "باش کسب، قان تۆکۆب" آد چیخارماغا تحریک ائدیر. "کیتاب" دا قضايا گئدن ایگید نیشانیلسینا بئله موراجیعت ائدیر:

قیز، سن مانا بیر ییل باقغیل،
بیر ییلدا گلمزسن، ایکی ییل باقغیل،
ایکی ییلدا گلمزسن، اوچ ییل باقغیل...
گلزمسن، اول واخت منیم اولدویومو بیله سن.
آیغیر آتیم بوغازلایوب آشیم وئرگیل،
گؤزون کیمی توتارسا،
کۆنلون کیمی سؤرسه،
اونا وارغیل.

همین موراجیعتده، بیر طرفدن، جمعیتده عایله ثابتلیگی نین گؤزله نیلمه سی، دیگر طرفدن، عایله سیز (دول) قالماساق طلبی عکس اولونور کی، بونلارین هر ایکیسی، اصلینده، عئینی بیر ایجتماعی اخلاقین ایفاده سیدیر. اوغوز موسلمان جمعیتی نین حربی دئموکراتیا سیستمی واختاشیری قضايا گئدن گنجلرین، کیشیلرین نیشانیلاری نین، خاتونلاری نین (اؤورتلرینین) اولناری گؤزله مه سی مجبوریتینی قویدوغو کیمی، کافیرلرله دؤیوشده هلاک اولانلارین خاتونلارینا یئئیدن اره گئتمک صلاحیتی وئیر، حتی بونا مجبور ائدیر.

قضايا گئدن ایگید اؤز خانیمینا، یاخود نیشانیلسینا نه قدر سربستلیک وئیرسه، خانیمی، یاخود نیشانیلسی او قدر اونا صداقتلی اولاجاغینی دئیر:

ییگیدیم!

من سنه بیر ییل باقام،
بیر ییلدا گلمزسن، ایکی ییل باقام،
ایکی ییلدا گلمزسن، اوچ-دؤرت ییل باقام،
دؤرت ییلدا گلمزسن، بئش ییل-آلتی ییل باقام..
آلتی یول آیریدینا چادیر دیکم،

گلندن-گئندن خبر سورام
 خئیر خبر گتیره آت، دون وئرم،
 قافتانلار گئیدیرم،
 شر خبر گتیره نین باشین کسم،
 اثرکک سینگى اوزریمه قوندورمویام...

بئله لیکله، " دده قورقود " ائپوسو (و " کیتاب ")، بیرینجی نؤوبه ده ایسلام دینی نین یاییلماسی اوغروندا موباریزه آپاران، یوروشلره چیخان قازیلرین ائپوسونا (و " کیتاب " ینا) چئوریلیر کی، بو اؤزونو یالنیز آبیده نین ایدئیا-مضمونوندا دئییل، بیر سیرا پوئتیک-فورما گوستریرجیلرینده ده تصدیق ائدیر.

و هئچ ده تصادوفی دئییل کی، اکثر بویلارین سونوندا دده قورقود گلرک محض " قازی ارنلر باشینا نه گلدیگینی " سؤیله ییر، خصوصی اولاراق نظره چارپدیریر کی، اونون دانیشدیغی داستان محض قاضیلر حاقیندا دیر او محض قازیلری اؤیور... عئینی زاماندا یئنی دؤور گلدیگی، " بگ ارنلر " یین یوخا چیخماسی، " فانی دونیا " نین قازیسیز قالماسی (" فانی دونیا کیمه قالدی؟! ") باره ده دانیشیلیر.

ائپوسو یازیا آلان، " کیتاب " یین اوزونو کؤچورن کاتبیلر اونون ایدئیا سینی دریندن باشا دوشدوکلرینه گؤره، آبیده محض قضاوتنامه فورماسینا سالماغا چالیشمیش، سونرالار هر جور ایمکان اولدوغو حالدا (صوحت ۱۳-۱۶ عصرلردن گئدیر) " کیتاب " ایسلامین دینی-فلسفی احکاملاری ایله یوکلنمه میش، ایلک اورتا عصرلر سادلؤوه دونیاگؤروشو سون اورتا عصرلرین پولئمیک موحاکیمه لری ایله آغیرلاشدیریلما میشدیر.

اوغوزون کافیر ائللری ایله سرحدی مؤوجوددور کی، هم اوغوز تورکلری (موسلمانلار)، هم ده کافیرلر تئز-تئز بو سرحدی پوزور، بیردیگری نین اراضیسینه موداخيله ائدیرلر. خصوصی احتیاج اولارسا، اوغوز ایگیدلریندن بیردیگری سرحدچیلیک — قاراولچولوق ائدیر. " کیتاب " دا تصویر ائدیلمیش کی، بکیل آدلی ایگید خیمینی، قؤومینی آبیردی، ائوینی چؤزدو، اوغوزدان کؤچ ائله دی. برده یه، گنجه یه واریب وطن توتدو. دوققوز تومن گورجستان آغزینا واریب قوندو قاراوللوق ائله دی. یاد کافیر گلسه، باشین اوغوزا ارمغان گؤندردی. ییلدا بیر کرره باییندیر خانین دیوانینا واریردی " .

اوغوزون-موسلمان تورکلرین کافیر ائللرینده جاسوسو اولدوغو کیمی، کافیرین ده اوغوزدا جاسوسو وار مثلن، قازان خانین اووا گئتمه سینی، بکیلین آتدان ییخیلیب آیاغینی سیندیرماسینی، حتّی نه او

طرفدن، نه ده بو طرفدن اولان بازیرگانلارین قارا دروند آغزیندا اولمالارینی جاسوس درحال کافیره خبر وئریر.

مثلن:

" مگر کافیرین جاسوسو واردی. بو خبری ائشیدیب واردی کافیره خبر وئردی. تکور آیدیر:
 القوبانی یئرینیزدن اورو دورون،
 یاتیر یئرده بگ بکیلی توتون.
 آغ اللرین قاروسوندان باغلایین،
 قافیللیجه گورکلو باشین کسین.
 ألجا قانین یئر اوزونه توكون،
 ائلین-گونون چاپین،
 قیزین-گلی نین یئسیر ائدین، — دئدی.

مگر بکیلین ده آندا جاسوسو حاضیردی. بکیله خبر گوندردی. آیدیر:
 — باش یاراغین ائلگین، اوزرینیزه یاغی گلیر، — دئدی "

" کیتاب " دا کافیر اوزرینه هوجوما کئچن موسلمان تورکلر همیشه بئله بیر دینی آیینی یئرینه یئتیریرلر: " آری سودان آبدست آلدیلار. آغ آلینلارین یئر قویدولار. ایکی روکت ناماز قیلدیلار. آدی گورکلو محمد صالوات گوتوردولر "

یاخود: " یارادان — اللهدان مدد! — دئدی، قوشون آتیندان یئر ائندی. آقیب گئدن آری سودان آبدست آلدی. آغ آلینی یئر قویدو، ناماز قیلدی. آغلادی، قادیر تانیردان حاجت دیله دی. یوزون یئر سورودو. محمد صالوات گتیردی. دوه کیبی کوکره دی، آسلان کیبی اوکوره دی، نره اوروب هایقیردی. یاپا یالنیز کافیره آت دپدی، قیلیچ اوردو... "

یاخود دا: " آری سودان آبدست آلدیلار. ایکی روکت ناماز قیلدیلار. آدی گورکلو محمد صالوات گتیردیلر. بیتکلف کافیره آت سالدیلار، قیلیچ اوردولار. اول گون جیگرینده اولان ییگیتلر بلیردی. اول نامردلر سپا یئر گوزتدی. بیر قیامت ساواش اولدو، مئیدان دولو باش اولدو. قیامتین بیر گونو اولدو "

گوروندوبو کیمی، بورادا آبدست آلماقدان، آلین یئر قویوب ناماز قیلماقدان، محمد پیغمبره صالوات گتیرمکدن، قادیر تانیریا یالواریب حاجت دیله مکدن صوحت گئدیر بونلار ایسلام دینی

نین هر بیر موسلمانین قارشیسینا قویدوغو طلبلردیر. لاکین همین طلبلره ایسلامی قبول ائتمیش اوغوز تورکلری نین همیشه عمل ائتدیکلرینی دئمک چتیندیر.

"کیتاب" این متنی اوزرینده موشاهیده لر گؤستریر کی، اوغوز تورکلری نین موسلمانچیلیغی دها چوخ کافیرلره اوز-اوزه دایانارکن، دؤیوشدن اول مییدانا چیخیر. قالان واختلاردا اولار دئمک اولار کی، عیبادت ائتمیرلر. بو، آشاغیداکي سببلردن ایره لی گله بیلر:

أ) ایسلاما بوتون درینلیگی ایله هله بلد اولمایان بیر سیرا مهم دینی ایشلری کناردان گلنلره وئرن (دیقت ائدک: "ساققالی اوزون تات اری بانلادیقدا") اوغوز تورکلری ایسلام دونیاسی قارشیسیندا اؤز عؤده لرینه اساسن قضایا گئتمگی، کافیرلری مغلوب ائده رک کیلسه لرینی ییخیب مسجید یاپماغی، "بان بانلاتماغ" ی (یقین اونو دا "تات اری" ایجرا ائدیر) گؤتورموشلر؛

ب) ائپوس تفککورو اوچون موسلمانچیلیغین "خیردالیقلار" ینا گئتمک او قدر ده ماراقلی اولمادیغینا گؤره، اوزانلار "صولح دؤورو" نون ایسلام حیاتینا فیکیر وئرمه میش، آنجاق موسلمانلارلا کافیرلرین اوز-اوزه دوردوغو دراماتیک مقاملاردا موسلمان اولماغین اوستونلوکلرینی گؤستریمک مقصدینی ایزله میشلر.

موسلمان تورکلرین کافیرلره دؤیوشو همیشه سونونجولارین مغلوبیتی ایله باشا چاتیر "کیتاب" دا همین دؤیوشلردن بیر یو جور تصویر ائدیلمیر:

"...بیر قیامت ساواش اولدو، مییدان دولو باش اولدو. باشلار کسیدلی توپ کییی. شاهباز-شاهباز آتار یوگوردو، نالی دوشدو. آلا-آلا گؤندرلر سوسالیدی. قارا پولات اوز قیلیجلار چالیندی، یعلماغی دوشدو. اوچ یئلکلی قایین اوقلار آتیلدی، دمره نی دوشدو. قییمتین گونو اول گون اولدو. بگ نؤکرلریندن، نؤکر بگلریندن آیریلدی. داش اوغوز بگلری ایله دلی دوندار ساغان دپدی، ایچ اوغوز بگلری ایله قازان دوبه دپدی، شؤکلو ملیکه حواله اولدو. شؤکلو ملیکی بؤگوردوبه نی آتدان یئره سالدی، قافیللیجه قارا باشین آلیب کسیدی، قاخشیدیان آلبا قانین یئر یوزونه تۆکدو. ساغ طرفده قاراتگین ملیکه قییان سلجوق اوغلو دلی دوندار قارشى گلدی، ساغ یانینی قیلیجلادی، یئره سالدی. سول طرفده بوغاجیق ملییه قاراگونه اوغلو دلی بوداق قارشى گلدی. آلتی پرلی گورز ایله تپه سینه قاتی توتا اوردو. دونیا-عالم گؤزونه قارانتو اولدو، آت بوینون قوجاقلادی، یئره دوشدو. قازان بگین قارداشی کافیرین توغیله سانجاغینی قیلیجلادی، یئره سالدی. دره لرده، دپه لرده کافیره قیرغین گیردی، لئشین قوزغون اویوشدو. اون ایکی مین کافیر قیلیجدان کئچدی. بئش یوز اوغوز ییگیتلری شهید اولدو. قاچانی قازان بگ قومادی، آمان دئیینی اؤلدورمه‌دی. قالین اوغوز بگلری دویوم اولدو."

"کیتاب" دا کافیرلرله دؤیوشلرین تصویرینه، اوغوز تورکلری نین حربی قلمه لری نین ترنومونه، دئمک اولار کی، بوتون دؤیوشلرده "چاپار یئتین" ایگیدلرین قازی ارنلرین هونرینه، حتی کیمین هانسی سیلاحدان ایستیفاده ائتمه سینه (بو سونونجو بوتون خالقلارین اورتا عصرلر داستانلاری اوچون خاراکتئرلیک اولوب سیلاحین تاریخی مووقعینی عکس ائتدیریر) خصوصی دیقت یئتیریلسه ده، اساس مسله موسلمانین کافیر اوزرینده کی معنوی-روحانی قلمه سیدیر: "کافیرین کلیساسینی ییقدیلار، یئرینه مسجد یاپدیلار. کئشیشلرین اؤلدوردولر، بان بانلادتیلار. عزیز تانری آدینا قودبه اوقوتدولار". و هئچ شوبهه سیز، ائپوسون یارادیجیسی (وایفاجیسی) اولان اوزانلار قدیم تورک ائپوس عنعنه سینی داوام ائتدیره رک آیری-آیری قهرمانلارین فعالیتینه خصوصی فیکیر وئرمیش، اونلارین هونریندن دانشمیشلار؛ ائپوسو یازییا آلان، "کیتاب" ین اوزونو کؤچورن موسلمان کاتبیلر ایسه سوژتلرین هانسی ایدئیایا خیدمت ائتمه سینی اساس گؤتورموشلر.

"کیتابی دده قورقود" دا کافیرلر "یئددی بین، قافتانین آردی یاریچیته لی، یاریمیندان قارا ساچلی، ساسی دینلی، قوزغون دیللی"، فورصت گودوب چاپقینچیلیق ائدن نامردلر کیمی تصویر ائدیلیر. قازان خان اووا گئدرکن کافیرین جاسوسو اؤز بؤیویو شؤکلو ملییه خبر وئیریر... "آلتون بان ائولرین کافیرلر چاپدیلار. قازا بنز قیز-گلینی چیغریشدیلار. توولا-توولا شاهباز آتالارینی بیندیلر، قاطار-قاطار قیزیل دوه لرینی یئددیلر، آغیر خزینه سینی، بول آغچاسینی یاغمالادیلار. قیرق اینجه بئلی قیز ایله بویو اوزون بورلا خاتون یئسیر گئئدی. قازان بین قاریجیق اولموش آناسی قارا دفعه بویوندا آسیلی گئئدی. خان قازانین اوغلو اوروز بگ اوچ یوز ییگیدلن الی باغلی، بویو باغلی گئئدی". و هله بو آزمایش کیمی، بیر بؤلوک کافیرلر قاپیلار دروندینه گئدیر کی، قازانین اون مین قویونونو دا گتیرسین.

کافیرلر قاراچوق چوبانی دیله توتورلار:

قارانقو آخشام اولاندا قایغولو چوبان،

قارلا یاغمور یاغاندا چاخماقلی چوبان!

بره، چوبان، ایراقیندان، یاقینیندان بری گلگیل،

باش ائندیریب باغیر باسگیل،

بیز کافیره سالام وئرگیل.

اؤلدورمه یه لیم، شؤکلو ملییه سنی ایلته لیم،

سنه بگیلیک آلی وئره لیم.

قاراچوق چوبانین کافیره جاوابی ایسه دوشمنین دوشمنه سۆزودور:
آلا-قارا سۆیله مه، مره، ایتیم کافیر،

ایتیمله بیر یالاقدا یوندوم ایچن آزعین کافیر.

کافیر اوغوز ایگیدلریندن قورخور، اونلارلا آچیق دۆیوشه گیرمک ایستیمیر. مثلن، ائله کی، بیلیرلر بکیل آتدان ییخیلیب آیاغینی سیندیریب، کافیر درحال اونون اوزرینه گلیر. و تکورلا (کافیرلرین باشچیسی ایله) کافیرلر آراسیندا بئله بیر صؤحبت گئدیر:

"آل آغیر قاچان کیم یاغی قوخوسون آلسا، آیاغینی یئر دؤگردی، توزو گؤگه چیقاردی.
کافیرلر آیدیر:

— بو آت بکیلیندیر. بیز قاچاریز.

تکور آیدیر:

— مره، اونات گؤرون، بو گلن بکیلسه، سیزدن اؤندن من قاچارام، — دئدی .

اٲوسدا کافیرین قورخاقلیغی اوغوز ایگیدلری نین موسلمانلارین اونلارلا سایماز موناسیبتی ایله قارشیلادیریلیر و بئله بیر تصوور یارادیلیر کی، بیر اوغوز ایگیدی اونلارلا کافیری مغلوب ائتمه یه قادیردیر...

کافیرین جاسوسو گلیب تکورا خبر وئیر کی، اوغوزدان بیر ایگید گلیب قوروقدا یاتیر. تکور آلتیمیش آدام گؤندیر کی، اونو توتوب گتیرسینلر. لاکین " اوغلان گؤردو کیم، بیر آلا ی آتلی گلیر، سیچرادی، آدی گؤرکلو محمده صالوات گتیردی. آتینا بیندی، قارا دونلو کافیره قیلیچ اوردو، باسدی قلعه یه قویدو. یئنه اوخوسون یئنه ییب یئرینه واریب یاتدی، او یودو. یئنه آتی نین چیلوبرین بیلگینه کئچیردی.

کافیرلر، ساق اونلاری قاچاراق تکوره گلдіلر. تکور آیدیر:

— توو یوزونده! آلتیمیش کیشی بیر اوغلانی توتامادینیز؟! — دئدی.

بو کرره یوز کافیر اوغلانین اوزرینه گلдіلر. آغیر یئنه اوغلانی او یاردی. گؤردو کافیرلر آلا ی باغلامیش گلیرلر. اوغلان دوردو، آتینا بیندی. آدی گؤرکلو محمده صالوات گتیردی. کافیره قیلیچ قویدو. باسدی قلعه یه تیقادی. آتینی دؤندردی گئنه منزلینه گلدی. یوخوسون یئنه دی، گئرو یاتدی، او یودو .

کافیرین قورخاقلیغینی، اوغوز ایگیدلری نین، موسلمان تورکلرین قارشیسیندا دورا بیلیمه لرینی بیر فاکت دا تصدیق ائدیر کی، کافیرلر اونلارلا اولان هوجومون قارشیسینی آلماق اوچون ایگید اوغوز

اسیرلریندن ایستیفاده ائدیرلر. مثلن، " اوشون قوجا اوغلو سگرک بویو " ندا کافیرلر اسیر دوشموش اگره کی قارداشی سگرکه قارشی قویورلار... یاخود اسیر دوشموش قازان خان اوغلو اوروزلا دؤیوشمه لی اولور.

کافیرلر بیلنده کی، اونلارین قالاسی آلیندی، مصلحتلشیب بئله قارار گلیرلر کی، " قازانی چیقاراوز اونلارلا برابر ائدووز " . و قازانا:

" -قازان بگ، اوزریمیزه یاغی گلدی. بو یاغیی اوزریمیزدن آبیزارسان، سنی قویو وئره لیم،- دئدیلر. هم خراجا موطیع اولالیم. سن دخی آند ایچ کیم، بو بیزییم ائله یاغیلیغا گلیمییه سن -دئدیلر " . قازانی یاراقلاندیریپ اوغوز ایگیدلری نین قارشیسینا چیخاریرلار. او، بیلنده کی، آخینچیلارا اوغلو اوروز باشچیلیق ائدیر، سئوینیر، " الحمدالله، منیم اوغلانجیغیم بؤیوک ار اولموش " -دئیر.

کافیره اسیر دوشمک " کیتاب " این ماراقلی موتیولریندن بیر ی اولوب یالنیز موسلمان جمعیتی نین دئییل، کافیرلرین ده خاراکتئرینی، دنیاگؤروشونو، حیات طرزینی آنلاماغا کؤمک ائدیر. دیرسه خانین خانیمی هیجانلانیر کی، اوغلو بیردن کافیره اسیر دوشموش اولار:

...قارا دونلو آزغین دینلی کافیرلره

بیر اوغول آلدیردینسا دنگیل منه.

خان بابامین قاتینا بن وارااییم،

آغیر خزینه، بول لشکر آلایین،

آزغین دینلی کافیره بن وارااییم،

یارالانیب قازلیق آتیمدان ائتمگینجه،

یؤنومله آجا قانیم سیلمگینجه،

قول-بود اولوب یئر اوستونه دوشمگینجه،

یالقیز اوغول یوللاریندان دؤنمه یه لیم...

ائپوسدا قازان خانین، اونون عایيله سی نین، بامسی بئیرگین، قازلیق قوجانین، اگره کی ن... کافیره اسیر دوشمه سیندن بحث ائدیلر.

قازانین اسیر دوشمه سی، اسیرلیک حیاتی " کیتاب " ین ان ماراقلی صحیفه لرینی تشکیل ائدیر...

قازان ترابزون تکورونون گۆندردیگی شاهینله اووا چیخیر، " کافیر ائلی " نه چاتارکن اونو یوخو توتوب یاتیر. کافیرلر قازانی " اویدوغو یئرده توتدولار، الین-آیاغین برک باغلادیلار. بیر اربه یه یوکلتدیلر. اربه یه مؤحکم اورغانلا ساریدیلا. اربه ی چکیدیلر، یورویو وئردیلر ".
قازان کافیره اسیر دوشدویو ایلك آندان دوشمنی سایمیر، اونو مسخره یه قویور:
" گئدرکن عربه قیجیردیسیندان قازان اویاندی. گریندی، بو الینده کی اورقانلاری هپ قیردی، اربه نین اوزرینه اوتوردو. الین-الینه چالدى، قاس-قاس گولدو.

کافیرلر آیدیرلار:

- نه گولرسن؟

قازان آیدیر:

- مره، کافیرلر، بو اربه بئشیگیم، سیزی یامورو-یامورو دادیم-دایم ساندیم، - دئدی ".
قازانی تومانی قلعه سینده درین بیر قویویا سالیملار. تکورون خاتونو گلیر کی، آدی هر یانا یاییلمیش ایگیدی گؤرسون.

" - قازان بگ، ندر حالین؟ دیرلیک یئر آلتیندامی خوشدور، یوخسا یئر اوزونده می خوشدور؟ هم شیمدی نه یئیرسن، نه ایچرسن و نه یه بینرسن؟ - دئدی.

قازان آیدیر:

— اؤلورلرینه آش وئردیگین وقت اللریندن آلیرام. هم اؤلورلرینیزین یورغاسینا بینرم، کاهیللارین یئدرم، - دئدی ".
تکور اوورتی آیدیر:

- دینین اوچون، قازان بگ، یئددی یاشیندا بیر قیزجوغازیم اؤلوموشدور، کرم ائيله، اونا بینمه، - دئدی.

قازان آیدیر:

- اؤلورلرینیزده اوندان یورغا یوقدور. هم اونا بینرم، - دئدی ".
قازانین هر شئیہ اینانان تکور آروادینا دئدیکلری اؤز نتیجه سینی وئیر:
" اوورت آیدیر:

- وای، سنین الیندن نه یئر اوزونده دیریمیز و نه یئر آلتیندا اؤلوموز قورتولموش، - دئدی، گلدی تکورا آیدیر:

-کرم ائیلہ، اول تاتاری قویودان چیقار. قیزجیغازین بئلینی اوزر. یئر آلتیندا قیزجیغازیما بینرمیش. قالان اؤلولریمیزی جمع اندرمیش، هم اؤلولریمیز اوچون وئردیگیمیز آشی اللریندن چکیب آلیب یئیرمیش. اونون الیندن نه اؤلوموز، نه دیریمیز قورتولارمیش. دینین عشقینه، اول اری قویودان چیقار، - دئدی.

تکور بگلرینی جمع ائیلہ دی. آیدیر:

-گلین قازانی قویودان چیقارین، بیزی اؤگسون، اوغوزو سیندیرسین. اوندان سونرا شرط ائلسین بیزیم ائلیمیزه یاغیلیغا گلمه یه، - دئدی "

قازانی قویودان چیقاریب گتیریرلر. او یئنه کافیره محل قویمور. دئییر کی، " من یئر اوزونده آدام اؤگمیزیم. بیر آدام گتیرین بینیم، سیزی اؤگییم. " کافیری آت کیمی مینیر، اؤلدورور. سونرا قوپوزونو ایسته ییر... و کافیری بئله " اؤیور " :

بین-بین اردن یاغی گؤردومسه، اویونوم دئدیم،

ییگیرمی بین ار یاغی گؤردومسه، بییلامادیم،

اوتوز بین ار یاغی گؤردومسه، اوتا سایدیم،

قیرق بین ار یاغی گؤردومسه، قیا باقدیم...

محمد دینی عشقینه قیلیج اوردوم،

آغ مئیداندا یومرو باشی توپچا کسدیم!

...ارقیق قیردا بیقانیر عوممان دنیزینده،

سرپ یئرلرده یاپیلمیش کافیر شهری،

ساغا-سولا چیرپینتی اوروب یوز گوجولری.

سو دییینده دؤنر بحریرلی،

تانری منم - دئیو سو دییینده چیغریشار عاصیلری،

اؤنون قویوب ترسین اوقور قیز-گلینی،

آلتون آشیق اوینار سونجیدانین بگلری.

آلتی قاتلا اوغوز واردی عالمه دی اول قلگیم،

آلتی باش ارله من قازان واردیم،

آلتی گونه قویمادیم، اونو آلدیم.

کلیساسین ییقیب یئرینه مسجد یاپدیم،

بان بانلاندىم،
 قىزىنى-گلىنىنى آغ كۆكسومدە اويناتدىم،
 بگلرینی قول ائتدىم!..
 اوند دخی ارم-بگم دئو اؤگونمه ديم،
 اؤگونن ارنلری خوش گؤرمه ديم.
 ...ارقىچ قيردا دؤندرديگيم، مره، كافير،
 سنین بابان،
 شاققاقينا ايمرنديگيم سنین قىزین-گلىنین.
 آغجاقالا، سورمه ليدە آت اويناتدىم،
 آتلا قارون ائلينه چاپقون ائتدىم،
 آغ آچا گتيرديلر، پولدور دئدىم،
 قىزىل-آلتون گتيرديلر، باقىردير دئدىم،
 آلا گؤزلو قىز-گلىن گتيرديلر، آلدانمادىم...
 كليساسىنى ييقدىم، مسجد ياپدىم،
 آلتونو، گوموشو ياغمالاتدىم،
 اوند دخی ارم، بگم دئو اؤگونمه ديم...
 ...ايت كىبى گو-گو ائدن چيركىن خيرسلى،
 كوچوك دونوز شولنلى،
 بير توربا سامان دؤشكىلى،
 ياريم كريپچ ياسديقلى،
 يونما آغاج تانربلى
 كۆپگيم كافير!
 اوغوزو گؤرركن سنى اؤگمگيم يوق،
 ايندى اؤلدورورسن، مره، كافير، اؤلدور منى.
 اؤلدورمزسن، قادير قوورسا،
 اؤلدورگيم، كافير، سنى...

قازانین کافیرہ بو موراجیعتی یالیز پوئتیک موکممللیگی، مؤحتشم اوغوز قهرمانی نین خاراكتیرینی اولدوقجا گؤزل ایفاده ائتمه سی ایله دیقتی چکمیر، هم ده موسلمان تورک آخینجیسی نین، قازبسی نین اخلاقی باره ده آیدین تصور یارادیر: او، قورخمازدير، محمد دینی عشقینه مین-مین کافیره قارشى دورماغا حاضیردير. اوزاق-اوزاق سفرلره گئدن بیر اوغوز ایگیدی سیلديریم قایالار اوزرینده تیکلمیش کافیر قالالارینی آلمیش، کیلسه لری ییخیب، یئرینده مسجد یاپدیرمیش، دینسیزی دینه گتیرمیشدير. اونا موقاویمت گؤسترن کافیرلری آمانسیز جاسینا جزالاندیرمیش، قیزی-گلینی اسیر آلمیش، کافیر ائللرینده آت اویناتمیشدير. دوشمنین هدیه سینه، اونا تکلیف ائدیلن قادینا، پول-قیزیلا، روشوته آلدانمامیش، کافیری آدام سایمامیشدير.. و بوتون بونلاری ائتمکله یاناشی هئچ زامان اؤزونو اؤیمه میش، بونو ائله دیم، اونا ائله دیم - دئمه میشدير.

" بکیل اوغلو امرانین بویو " ندا گؤروروک کی، قازان اؤزونو اؤیمه یین، تواضعکار بیر قهرماندير: " او چاغیرتدیلار. چون او یاراغی اولدو، کیم آتین اؤگر، کیم قیلیجین، کیم چکیب اوخ آتماغین اؤگر. سالور قازان نه آتین اؤگدو، نه کندین اؤگدو. اما بگلرین هونرینی سؤیله دی " .

قازان بیر ده اونا گؤره گوجلودور کی، او، بؤیوک بیر جمعیتین باشچیسیدیر، اوغلو، قارداشی وار... کافیرلر اسیر دوشموش قازانی اؤلدورمکدن قورخورلار، " بونون اوغلو وار، قارداشی وار، بونو اؤلدورمک اولماز " - دئییرلر. عومومیتله، کافیرلره اسیر دوشموش اوغوز ایگیدلرینه قازیلرینه جزا وئرسه لرده اونلاری اؤلدورمورلر... حتى خوش گونلرینده همین ایگیدلری گتیریب قوپوز چالدیریر، قولاق آسیرلار. چوخ زامان ایگیدی اونا گؤره اسیر ساخلایرلار کی، اؤز یئرینه (اوغوزا) قایدیب یئننى قوووه ایله اونلارین (کافیرلرین) اوزرینه گلمه سین. لاکین همین اسیرلری یا آتاسی، یا اؤولادی گلیب خیلاص ائدیر (اوروزو قازانین، قازانی ایسه اوروزون خیلاص ائدیگی کیمی)، یا دا اؤزلری ایمکان تاپیب قاچیرلار (بئیرک کیمی). ونکی " کیتاب " دا تقدیم ائدیلن ائپیک زامان کافیرلر اوچون دئییل، ایسلامی قبول ائتمیش اوغوز تورکلری اوچون ایشله بیر.

" قازان بگ اوغلو اوروز بگین دوتساق اولدوغو بوی " دا اوروزون دوستاقلیقدا نه لر چکدیگی باره ده دانیشیلیر:

" قانلی قارا درونده کافیر دخی قونموش ایدی. اوغلانا قارا کپنک گئیدیرمیشلردی. قاپی ائشیگی اوزرینده ارقوری بیراقمیشلاردی. گیرن باسار، چیقان باساردی. قاری دوشمن تاتار اوغلو الیمزه گیرمیشگن جزایلا اؤلدوره لیم... بو محله ده خان قازان یئتدی. قونور آتین اویناتدی. کافیر قازانین گلدیگین گوردو، اورکدو. کیم آتین بینر، کیم جوشن گئیر... اوغلان باشینی قالدیردی. آیدیر:

- مره، كافير، نه خالدير؟

كافير آيدير:

-بابان گلدی، توتاليم دئريز.

اوغلان آيدير:

-آمان، مره كافير، آمان!

تانرى نين بيرليگينه يوقدى گومان!

كافيرلر اوغلانا آمان وئرديلر. الين چؤزدولر، گؤزون آچديلار، باباسينا اوغلان قارشى گلدی... "

اوروز آتاسى نين كافيرلرله دؤيوشدن چكينديرمك ايسته يير، اونا يالوارير كى، چيخيپ گئتسين، ووروشماسين. دوشونور كى، بيردن كافيره مغلوب اولار... چونكى " اوغول اوچون آتا اؤلمك عييب اولور ". و بونو دا علاوه ائدير كى:

يارادان حاقي ايچون، بابا، قايدا دؤنگيل،

ائه وارغيل -

قاريچيق آنام قارشى گلسه، منى سنه سورسا،

بابا، دوغرو خبر وئركيل.

گؤردوم، سنين اوغلون دوتساق، دئگيل،

قاروسوندان آغ اللرى باغلى، دئگيل،

قارا قيلدان سيچيم بونونا تاقيلي، دئگيل،

قارا دونوز داميندا ياتير، دئگيل،

قيل كپنك بويونجوغون سورور دئگيل،

آغير بوغاغى توپوقجيغين دؤگور، دئگيل،

يانميش آرپا اتمگى، آجى سوغان اؤينه سى، دئگيل.

منيم آنام منيم اوچون قايرماسين،

بير آى باقسين، بير آيدا وارمازسام، ايكي آى باقسين،

ايكي آى دا وارمازسام، اوچ آى باقسين،

اوچ آى دا وارمازسام، اؤلدوگومو اول وقت بيلين.

آيغير آتيم بوغازلاييب آشيم وئرسين،

ياد قيزى حالاليمه دستور وئرسين،

بانا توتان گردگه آیریق گیرسین.
 آنام منیم اوچون گوگ گئییب، قارا سارینسین،
 قالین اوغوز ائلینده یاسیم توتسون.
 منیم باشیم سنین یولونا قوربان اولسون،
 گئری دؤن، بابا!...

کافیرلر بییرگی یوخودا ایکن اسیر آلیب قیرخ یولداشی ایله بییرلیکده پاراسارین بایبورد هاسارینا
 سالیرلار. اون آلتی ایل بورادا دوستاق اولور. کافیرلر شاد گونلرینده بییرگی گتیریپ قوپوز چالديريرلار،
 بییرک بازیرگانلارلا خبرلشیر.. حتی ایش او یئره چاتیر کی، همین بازیرگانلار اونا بورادان قاجیب
 گئتمه سینی، سئوگیلیسی بانو چیچه یه قوووشماسینی مصلحت گؤرورلر. و بییرک اونو سئون کافیر
 قیزی نین کؤمگی ایله هاساردان " پیرلاییب اوچور " . کافیر ایلخیسی ایچریسینده اولان بوز
 آغیرینا منیب اوغوزا گئدرکن یولداشلارینی کافیرلره تاپشیریر:

مره، ساسی دینلی کافیر!

منیم آغزیم سؤگوب دورورسان، دویمادیم،
 قارا دونوز اتیندن یخنی یئدیردین، دویمادیم.

تانری مانا یول وئردی، گئدر اولدوم،

مره، کافیر، اوتوز دوققوز ییگیدیم امانتی!..

مره، کافیر، بیرین اسکیک بولسام،

یئرینه اون اؤلدورریم،

اونون اسکیک بولسام،

یئرینه یوزون اؤلدورریم...

گؤرونديو کیمی، ائپوسدا قازیلرین حیاتی موختلیف طرفلری - هم ظفرلری، هم ده اسیرلیکده
 کئچن آغیر گونلری ایله تصویر ائدیلمیر...

بو و یا دیگر سبیدن اؤز خالقینا عاصی اولموش اوغوز ایگیدلری ایچریسیندن ائله نامردلر تاپیلیر
 کی، اونلار کافیر ائللرینه قاجماق ایسته ییرلر. مثلن، بوغاج خانین قیرخ یولداشی اونون آتاسی دیرسه
 خانین اللرینی آردیندان باغلایب قالین کافیر ائللرینه آپارارکن بوغاج گلیب آتاسینی خیلاص ائدیر...
 ائپوسدا ائتنیک موناقیشه دن صؤحبت گئتمیر، بوتون ضیدیتلر دینی-ایدئولوژی ماهیت داشیییر،
 موسلمانلارلا کافیرلر آراسیندا باش وئیریر. لاکین موسلمانلارین اساس اوغوز تورکلریندن، کافیرلرین

ایسه قیپچاق تورکلریندن، گورجولردن (عومومن ایئر-قافقازلاردان)، یونانلاردان (روملاردان) و س. اولماسی همین موناقیشه لره موعین درجه ده ائتیک مضمون وئریر. موسلمانلار کافیرلره " ایت کیمی گو-گو ائدن " دئمکه، یقین کی، اونلارین (قئیری-موسلمانلارین، هم ده غئیری-تورکلرین) باشا دوشمه دیکلری دیلیرنی نظرده توتورلار...

موسلمانلار کافیرله دؤیوشده، موحاریبه ده شهید وئریرلر. مثلن، " کیتاب " ین " سالور قازانین ائوی یاغمالاندیغی بوی " دا ائلین قوجا اوغلو ساری گولماش قازان بگین ائوی اوزرینه شهید اولدو " ، قاراجوق چوبانین " ایکی قارداشی اوخا دوشدو، شهید اولدو... چوبان شهید اولان قارداشلارینی حقیقینه قویدو " . ائلجه ده علاوه اولاراق، " بش یوز اوغوز ییگیتلری شهید اولدو " - دئییلیر... ائپوس قضایا گتمگین فاجیعوی رئاللیغینی گوئستمکه، هر شئیدن اول، ایسلامین قلهبه سینی، ایسلام دینی اوغوروندا موباریزه نین گرگینلیغینی، دراماتیزمینو نومایش ائتدیریر. همین گرگینلیک، دراماتیزم یالیز ائپوسو یارادانلارین فانتازیاسی دئییل، هم ده ائپوخال تاریخی حقیقتین اینعیکاسیدیر. " کیتاب " دا اوغوز بیلری نین ایسلام دینی قارشیسینداکی خیدمتلری یالیز بو و یا دیگر حادثه نین (کافیره قارشى بیلاواسیطه موباریزه نین) تصویرینده دئییل، اونلارین ستابیل تعینلرینده ده آیدین شکیلده اؤزونو گوئستیر؛ مثلن: " واریبان پیغمبرین یوزو گوئن، قلهبه نی اوغوزدا صحابه سی اولان، آجیغی توتاندا بیغلاریندان قان چیقان، دمیر قاپییی دپیپ آلان، آلتیمیش توتام آلا گوئدری نین اوچونده ار بؤگوردن قیبان سلجوق اوغلو دلی دوندار " ؛ " همدیلن مردین قلهبه سینی دپیپ ییقان، دمیر یایلی قیپچاق ملییه قان قوسدوران، گلین قازانین قیزین ارلیکه آلان، اوغوزون آغ ساققاللی قوجالاری گوئرنده اول ییگیدی تحسینله یین... قاراگونه اوغلو قارابوداق " ؛ " دستورسوجا باییندیر خانى نین یاغیسین باسان، آلتیمیش بین کافیره قان قوستوران، آغ-بوز آتی نین یئلیسی اوزرینده قان دوردوران قفلت قوجا اوغلو شیر شمس الددین " ؛ " کافیرلری ایت آردینجا بیراغیب خورلایان، ائلدن چیقیب آغیرگوئلو سویوندان آت یوزدورن، اللى یئددی قلهبه نین کیلیدین آلان آغ ملیک چئشمه قیزینا نیگاه ائدن، سنی ساندال ملیکه قان قوسدوران، قیرق جوبه بورونوب، اوتوز یئددی قلهبه بگی نین محبوب قیزلارینی چالیب بیر-بیر بویونون قوجان، یوزوندن، دوداغیندان اؤین، ائلین قوجا اوغلو آلپ ارن " و س.

بو ایسه او دئمکدیر کی، همین اوغوز ایگیدلری اؤز دؤورلری نین-ایسلاما کئچید دؤورونون اؤولادلاری اولوب، همین دؤورون تاریخینی بوتون دراماتیک گرگینلیگی ایله یاشایرلار...

" کیتاب " موسلمانلارلا کافیرلر آراسیندا موعین مونا سیبتلرین، علاقه لرین اولماسینی دا گۆستریر-بازیرگانلار، بعضی آنلاشیلمازلیقلاری نظره آلماساق، سرحدلری مانعه سیز کتچیرلر، اوغوز ایگیدلری کافیرلردن قیز آلیرلار، حتّی " بابیورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندان بئله معلوم اولور کی، بابیئجان قیزی بانی چیچگی بیر طرفدن بئیرکله بئشیک کرتمه نیشانلی ائدیر، دیگر طرفدن، کافیره -بابیورد قالاسی نین بیینه سۆز وئیر کی، قیز اونوندور...

قانتورالی نین آتاسی قانلی قوجا اوغلو نو ائولندیرمک فیکرینه دوشرکن اونا لاییق قیزی یالنیز اوغوزدا دئییل، کافیر ائلرینده ده اختاریر:

" ایچ اوغوزا گیردی، قیز بولمادی. دولاندی داش اوغوزا گیردی، بولمادی. دولاندی ترابزونا گلدی. مگر ترابزون تکورونون بیر عاضیم گۆرکلو محبوب قیزی واردی. ساغینا-سولونا ایکی قوشا یای چکردی. آندیغی اوخ یئره دوشمزدی..."

لاکین قانلی قوجا ایستیمیر کی، اوغلو کافیر ائلرینه گئتسین، اونا گۆره ده آشاغیداکي سۆزلرله قانتورالینی یولوندان دؤندرمک ایسته ییر:

اوغول، سن وارا جاق یئرین دولاماج-دولاماج یوللاری اولور،

آتلی باتیب چیقاماز اونون بالچینی اولور،

آلا ییلان سؤکه مز اونون اورمانی اولور،

گۆکله پهلو اوران اونون قلعه سی اولور،

گۆز قاقوبان کؤنول آلان اونون گۆرکلوسو اولور،

های دئمه دن باش گؤتورن جلالادی اولور،

یاغرینیندا قالقان اوینار یایاسی اولور...

یاووز یئرلره یئلتندین، قاییدا دؤنگیل،

آغ ساققاللی بابانی،

قاریجیق اولموش آنانی بوزلاتماغیل.

قانتورالی آله-تانیریا سیغینیب کافیر ائلرینه واریر، هر چتینه دوشنده، یاخود چتین بیر ایش باشلا یاندا " آدی گۆرکلو محمده سالوات گتیریر، " جومردلر-جومردی غنی تانری " دان مدد دیله ییر، قالیب گلیر (" کیتاب " دا دئییلدیگی کیمی، " چون عینایت تانریدان اولدو "). و کافیر قیزی ساری دونلو سئلجان خاتونو آلیب اوغوزا یولا دوشور.

لازمی سیناقلاردان کئچرک، شرطلری یئرینه یئتیررک قیزی آلسا دا، تکور موختتلیک ائدیر، اونون آرخاسینجا قوشون گؤندیرر. لاکین قانتورالی ایله سئلجان خاتون کافیرین قوشونونو قیریب، ساغ قالانی گئری قایتاریملار.

اٲوسدا کافیرلرله موسلمانلارین موناسیبتیندن بئله معلوم اولور کی، کافیرلر اوغوزدان اینجیگیب اونلارین یانینا گلن، دینلرینی قبول ائدیبلر اونلارا تابع اولان ایگیدلری ممنوعیتله قبول ائدیرلر. قازان خانین حرکتیندن (اونا قارشى موناسیبتدن) اینجیین اوروز آتاسینا دئییر:

اونوم اونله،

منیم سؤزوم دینله، آغام قازان!

ساغینا باقدین، قاس-قاس گولون.

سولونا باقدین چوخ سؤیندین.

قارشینا باقدین، بنی گوردون، آقلا دین.

سبب ندیر دئگیل مانا،

قارا باشیم قوربان اولسون، بابام، سانا...

و سونرا علاوه ائدیر:

دئمز اولورسان، قالقوبانی یئریمدن من دورارام،

قارا گؤزلو بیگیتلریمی بویوما آلارام،

قان آبقاز ائلینه من گئدرم،

آلتون خاچا من الیمی باسارام،

پولولکو کیشی نین الین اوپریم،

قارا گؤزلو کافیر قیزین من آلارام...

دخی سنین یوزونه من گلمزم.

لاکین اوروز بیلنده کی، آتاسی نین اوژ ائوموسیاسینی بو جور کسکین شکیلده بیلدیرمه سی (آغلاماسی) اونون گله جگی ساریدان ناراحتلیغی ایله باغلیدیر، چوخ دا درینه گتتمیر. چونکی قازی ارنلر دؤورونون سرت منطقیی اوندان (اوروزدان) طلب ائدیر کی، باش کسکین، قان تۆکسون، هونر گؤسترسین. " دده قورقود " اٲوسو (خصوصیله " کیتابی دده قورقود ") آذربایجاندا (و اونون اطرافلاریندا) گئدن تاریخی معنوی-مدنی بیر پروسئسی -ایسلاما کئچیدی، ایسلام دینی اوغروندا موظفر موباریزنی بوتون دولغونلوغو، مورککبلیگی، محرومیتلری ایله بیرلیکده عکس ائدیریر. و

معلوم اولدوغو کیمی، ایسلام یاراندیغی دؤورده (اثلجه ده سونرالار) موترققی بیر دنیاگؤروشو فورماسی کیمی یاییلاراق موختلیف خالقارین مدنیتلری نین اینکیشافینا گوجلو تکان وئرمیشدیر. هر شئیدن اول اونا گؤره کی، ایودایزم، بوددیزم و خریستیانیلقدان فرقلی اولاراق ایسلام دونیانین داها عاغیللی دؤورونده، یعنی ذکانین (فلسفه نین) ایتیدای ایناملاری، میفولوجیانی سیخیشدیردیغی بیر دؤورده فورمالاشدیغینا گؤره اولکی دنیا دینلریندن داها چوخ فلسفی اولموشدور؛

ایکینجیسی، ایسلام هم تشککول-فورمالاشما، هم ده یاییلما-منیمسنیلمه (ایجتیمای شعورا یییلنمه) پروسئسینده اولکی دینلرین، دنیاگؤروشلرین پروقرئسسو تاثیرینی اؤز اوزرینده حیس ائتدیگی اوچون دونیا یا همین دینلردن، دنیاگؤروشلریندن داها چوخ آچیق اولموش، فیکیر پلورالیزمین کیفایت قدر گئیش ایمکان وئرمیشدیر؛

اوچونجوسوایسه، موختلیف ائتیک منشایه، ائتئوپسیخولوجیا و ائتیک دنیاگؤروشلرینه منسوب خالقار (عربلر، فارسار، تورکلر و س.) طرفیندن بیر نئچه عصر عرضینده (وایسلاما قدرکی زنگین دوشونجه مدنیتی اساسیندا!) قبول ائدیلن ایسلام ایستر-ایسته مز چئوکی تفککور موحیطلری ایله حسابلاشمالی اولموشدور...

لاکین ایسلاما کئچیدین ائپوسونو، ماراقلیدیر کی، نه عربلر، نه ده فارسار دئییل، محض تورکلر - اوغوز تورکلری یاراتمیشلار؛ بو ایسه او دئمکدیر کی، ایسلام دنیاگؤروشو، معنویاتی نه عربلرین، نه ده فارسارین دئییل، محض تورکلرین ائپیک تفککورونده رئونانس وئرمیشدیر.

و بئله لیکله، " دده قورقود " ائپوسونون تشککول تاپیب یاییلماسی، یازیا آلینماسی، اوزونون کؤچورولمه سی و س. پروسئسلر اؤز ائنئریجینی آشاغیداکی منبعلردن آلمیشدیر:

(آ) قدیم تورک ائپیک تفککور؛

(ب) ایسلام دینی؛

(ج) آذربایجاندا مسکونلاشمیش اوغوز تورکلری نین (پرینسیپ اعتباریله آذربایجان خالقینین!) گئت-گئده داها چوخ ایسلاما اساسلانان ایدئیا-ائستتیک ماراغی، یارادیجیلیق ائهتیراسی، معنوی مدنیتی.

خانیم، هئی!

" دده قورقود " ائپوسو، " کیتاب " این بوتون آیدینلیغی ایله نومیایش ائدیردییی کیمی، بیلاواسیطه " خان " آ موراجیعتله (بورادان بئله معلوم اولور کی، " خان " ین قارشیسیندا!) ایفا اولونموشدور. موقددیمه ده بیر نچه دفعه " خان " آ موراجیعت ائدیلمه سی بیر داها تصدیق ائدیر کی، او، " کیتاب " آ سونرادان علاوه اولونمامیشدیر، عکسینه، ائپوسون عوضوی ترکیب حیصه سیدیر. و گورونور، همین موقددیمه عومومیتله ائپوسون دئییل، هر بیر بویون گیریشی، یاخود اؤن سؤزو اولموشدور، یعنی هر هانسی بویو ایفا ائدن اوزان موقددیمه دن باشلامیشدیر:

رسول علییه اوسسلام زامانینا یاقین بایات بویوندان قورقود آتا دئرلردی بیر ار قوپدو. اوغوزون اول کیشی تامام بیلجیسییدی. نه دئرسه اولاردی، قاییبدن دورلو خبر سؤیلردی. حاق-تعالا آنین کؤنلونه ایلهام ائدردی...^{۴۳}

اوزانلارین داستانین ایفاسینا قورقود آتا (دده قورقود) حاقیندا موختصر صؤحبتله باشلامالاری تامامیله طبعیدیر. بیرینجیسی، اونا گؤره کی، دده قورقود اوزانین ایفا ائتدیگی هر هانسی بویون (عومومن ائپوسون) افسانوی مؤلیفیدیر؛^۱ ایکینجیسی، اونا گؤره کی، اوزان بو و یا دیگر ایدئیانین، حدیثه نین شرحی، یاخود ثوبتو اوچون دده قورقودا ایستیناد ائتمک ایمکانینا مالیکدیر؛ نهایت، اوچونجوسو، اونا گؤره کی، تخمینن بئش یوز ایل " دده قورقود " ائپوسونو ایفا ائتمیش اوزانلار ائپیک اجدادلارینا ایستیناد ائتمکله " خان " حضوروندا (گئیش معنادا اونلاری دینله ین جمعیتده) اؤزلری نین تصادوفی (سیراوی) آدام اولمادیقلارینی، بؤیوک (حتی ایلاهی!) میسسینا داشیدیقلاارینی، جمعیتین ایداره سینده ایشتیراکالاری نین واجب اولدوغونو نظره چارپدیریردیلار... اگر " قورقود آتا اوغوز قؤومونون موشکولونو حلل ائدیردی. هر نه ایش اولسا قورقود آتایا دانیشمایینجا ایشله مزلردی. هر نه کی، بویورسا، قبول ائدرلردی، سؤزون توتوب تمام ائدرلردی " سه، دئمه لی، قورقود آتانین معنوی-ایدئولوژی واریرلری اولان اوزانلار دا " خان " دان (و جمعیتدن) همین حؤرم-عزتی گؤزله مه لی ایدیلر.

" کیتاب " ین موقددیمه سینده " خان " آ موراجیعت، هر شئیدن اول دده قورقودون مودریک فیکیرلرینه ایستیناد مقامیندا ائدیلمیش: دده قورقود سؤیله میش، گؤره لیم، خانیم، نه سؤیله میش... دده قورقود گئنه سؤیله میش، گؤره لیم، خانیم، نه سؤیله میش... بئله لیکله، دینله ییجی (" خان ") دده قورقودون یالینز کیملیگی ایله دئییل، هانسی معنوی-ایدئولوژی مووقعده دورماسی، هانسی

ایدئیلاری تبلیغ ائتمه سی ایله ده تانیش اولور... لاکین اوزانلار، گۆرونور، داها چئویک ایمپراویزاتور ایدیلر - چوخ تئز-تئز دینله ییجیه (" خان " آ) موراجیعت ائده رک اونو آلفیشلایرلار، گویا ده قورقودون میسسییاسینی یئرینه یئتیریمیشلر کیمی، دینله ییجیه (" خان " آ) دوعا ائدیرلر:

...اوغول دخی نئيله سین،

بابا اولوب مال قالماسا،

بابا مالیندان نه فایدا،

باشدا دؤولت اولماسا.

دؤولتسیز شرریندن

الله ساقلا سین، خانیم، سیزی!

یاخود:

حاق سیزه یامان گؤسترمه سین،

دؤولتینیز پاینده اولسون،

خانیم، هئی!

یاخود:

اول اوگدویوم یوجا تانری دوست

ولوبان مدد ایرئون، خانیم، هئی...

موقددیمه ده قاریلار (قادینلار) حاقیندا صؤحبت گئدرکن " خان " آ موراجیعتن داها کونکرئت مضمونلو دوعالار ائدیلیر:

...اول عایشه، فاطیمه سویودور، خانیم، اونون بیکلری بیتسین، اوجاغینا بونجیلایین اوورت گل سین!...اونون کییی نین، خانیم، بیکلری بیتمه سین، اوجاغینا بونجیلایین ائششگی اصلیدیر. اوندان دخی سیزی، خانیم، الله ساقلا سین، اوجاغینیزا بونجیلایین اوورت گل مه سین!..

داستانین هر بیر بویو " خانیم، هئی " موراجیعتی ایله باشلانیرهمین موراجیعت عئینی زاماندا بویون (و بوتؤلولوکده داستانین!) هارمونییاسینی یارادیر... اوزان اوژ ایفاسینی قوپوزون او قدر ده رنگارنگ اولمایان موسیقیسی ایله موشایعت ائدیر - بو زامان " خانیم، هئی " موراجیعت-نیداسی بویون باشلادیغینی گؤسترن (ایشارله ین) چوخ فونکسییالی اوسلوبی ائلمئنته چئوریلیر.

هر بیر بویون داخیلینده اوزان موغین مقاملاردا آردیجیل اولاراق " خان " آ (بیر سیرا حاللاردا " سولطان " آ) موراجیعت ائدیر، — همین مقاملار آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر:

۱. نثر دن شعره کئچرکن:

دده قورقود اوغلانین باباسینا سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش...^{۴۴} چاغیریپ دیرسه خانا سؤیلر، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیلر... آناسی نین یوزونه باقدی، سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه خبرلشمیش... مگر، سولطانیم دیرسه خانین خاتونو بونو دویموش، اوغلانجیغینا قارشى واریب سؤیله میش، گۆره لیم خانیم، نه سؤیله میش... اوغلان بوردا باباسینا سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش... قازان بی بوردا یوردیلن خبرلشمیش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش... بئیرک دخی بونو اؤگموش، گۆره لیم، خانیم، نئجه اؤگموش... اوتوز دوققوز یولداشین ایسمارلادی، گۆره لیم، خانیم، نئجه ایسمارلادی... سئلجان خاتون حال نیدیگین بیلپ سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش... بوردا آناسینا سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش...

قئید ائدک کی، بیر سیرا مقاملاردا سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش سینتاکتیک فورماسی " خانیم " سیز ایشله نیر: الله-تعالایا یالواریب، سؤیله میش، گۆره لیم، نئجه سؤیله میش...^{۴۵}

۲. تحکییه (صوحت نثر تحکییه سیندن گئدیر) بیر اینفورماسییا بلوکوندان، یاخود پئریودوندان باشقاسینا کئچرکن و یا ایفاچی حاشییه چیخارکن: مگر، خانیم، اوغوزدا دوخا قوجا اوغلو دلی دومرول دئیرلردی، بیر ار وار ایدی...

آت آیاغی کؤلوک، اوزان دیلی چئویک اولور. خانیم، اوغلانین قیرق گونده یاراسی اونالدى، ساپاساغ اولدو.. مگر، خانیم تکور پشمان اولدو... خانیم، ییگیرمی دؤرد سانجاق بگی تکور الینده زبون اولدو... مگر، خانیم، بویو اوزون بورلا خاتون اوغلانجیغینی آلدی، قراری قالمادی.. مگر، خانیم، باییندیر خانین بیر بوغاسی وار ایدی.. مگر، سولطانیم، گئنه یازین بوغایی سارایدان چیقاردیلار... مگر، سولطانیم، دیرسه خانین اوغلانجیغی، اوچ دخی اوردو اوشاغی مئیداندا آشیق اوینارلاردی... خانیم، آت قولاغی ساغ اولور، چکییه نی اوغلانی اوباردی...

همین سینتاکتیک فورما دا بعضن " خانیم " سیز ایشله نیر:

مگر اول گون کافیرلرین اوغور گونلرییدی...

گۆروندیو کیمی، حاقیندا صوحت گئدن فورما عادتین " مگر " اداتی ایله باشلاییر.

۴. کافیر اوزرینه آخینا (قضایا) گندن (بیلاواسیطه دۆیوشه گیرن) اوغوز ایگیدلری ستابیل تعیینلری ایله سادالانارکن:

... گۆره لیم، خانیم، کیملر یئتدی.

قارا دره آغزیندا قادیر وئرن، قارا بوغا دریسیندن پوشگی نین یاپوغی اولان، آجیغی توتاندا قارا داشی کول ائيله ین، قارا بیغین یئددی یئرده انسینده دوگن، قازان قارداشی قاراگونه چاپار یئتدی: - چال قیلیجین، قارداش قازان، یئتدیم، -دئدی.

اونون آردینجا، خانیم، گۆره لیم، کیملر یئتدی...

و نهایت، هر بیر بویون سونوندا اوزان یوم وئرگیم، خانیم دئییه دینله ییجییه (" خان " آ) دوعا اندیر:

یوم وئرگیم، خانیم!

یئرلی قارا داغلارین ییقلماسین،

کۆلگه لیجه قابا آغاجین کسيلماسین،

قامن آقان گۆرکلو سویون قوروماسین،

قانادلارین اوجلاری قیریلماسین!..

چاپارکن آغ-بوز آتین بودرمه سین،

چالیشاندا قارا پولاد اوز قیلیجین کوتله مه سین،

دورتوشرکن آل گۆندرین اوفانماسین!..

آغ بیرچکلی آنان یئری بئهیشت اولسون،

آغ ساققاللی بابان یئری اوچماق اولسون،

حاق یاندیران چیراغین یانا دورسون،

قادیر تانری سنی نامرده مؤحتاج علمه سین،

خانیم، هئی!

" کیتاب " دا گۆستریلیر کی، ائپوسون هر بیر بویو موختلیف واختلاردا افسانوی اوزان، مودریک، ویلایت (اۆلکه) یییه سی دده قورقود طرفیندن دوزولوب-قوشولموشدور. یعنی هر بیر بویون سوؤرتینده، ایدئیا-مضمونوندا موعین رسمیلیک، یالیز دده قورقودون موعینلشدیره بيله جگی سئمانتیک نورماتیولیک واردیر. هر اوزانین اوغوزنامه دوزوب-قوشماق صلاحیتی اولمامیشدیر... و یئنه " کیتاب " دان بئله معلوم اولور کی، دوزولوب-قوشولموش اوغوزنامه نی (ائپوسون هر هانسی

بو یونو) نینکی هر اوزان ایفا ائده بیلزمیش، عئینی زاماندا اوغوزنامه هر آدامین قارشیسیندا ایفا ائدیله بیلزمیش... "دو خا قوجا اوغلو دلی دومرول بویو" نون سونوندا دئییلیر: "ددم قورقود گلوبن بوی بویلا دی، سوی سویلا دی. بو بوی دلی دومرولون اولسون، مندن سونرا آلپ اوزانلار سؤیله سین، آلنی آچیق جومرد ارنلر دینله سین، -دئدی ". اونا گؤره ده ایفاچی اوزانین (آلپ اوزانین) مو عین مقاملاردا دده قورقودا ایستینادی، دینله بیجیه ("خان " آ)، یاخود دینلگیجیلره (آلنیاچیق جومرد ارنلر) موراجیعت ائتمه سی ائپوسون فونکسیونال پوئیکاسینا بیلاواسیطه آید اولان مسله لردیر.

"کیتابی -دده قورقود" دا یالنیز ایفاچی اوزانین دینله بیجیه ("خان " آ) موراجیعتلری دئییل، ائپوسون قهرمانلاری نین (علاوه ائدک کی، موختلیف ائتتوس-خالقلارا، جمعیتین موختلیف طبقه لرینه، موختلیف معنوی-اخلاقی دونیاگؤروشلره و س. مالیک قهرمانلاری نین!) بیر-بیرینه موراجیعتلری ده گئیش میقیاسدا عکس اولونموشدور. همین موراجیعتلر هم مضمونونا، هم ده فورماسینا گؤره او قدر موختلیف، رنگارنگدیر کی، اونلاری، هر هانسی پرینسیپله اولورسا-اولسون، تصنیفاتدا بوتونلوکله احتیوا ائتمک چوخ چتیندیر. لاکین تخمین بئله بیر تصنیفات وئرمک مومکوندور:

۱. الله - موراجیعت، اللهین موراجیعتی. دده قورقودا موراجیعت، دده قورقودون موراجیعتی. بؤیون (کیچیگین) کیچییه (بؤیویه) موراجیعتی

۲. کیشی نین (قادینین) قادینا (کیشی) موراجیعتی. آتا-آنانین (اؤولادین) اؤولادا (آتا-آنایا) موراجیعتی. قارداشین قارداشا موراجیعتی. قارداشین (باجینین) باجیا (قارداشا) موراجیعتی.

۳. یوکسک (آشاغی) طبقه نین آشاغی (یوکسک) طبقه یه موراجیعتی. ایگیدین ایگیده موراجیعتی. قادینین قادینا موراجیعتی.

۴. دشمنین دشمنه موراجیعتی.

۶. طبعیته موراجیعت.

۷. سیلاحا موراجیعت.

"کیتابی دده قورقود" دا موراجیعتلرین بو قدر گئیش یئر توتماسی یالنیز "دده قورقود" ائپوسو اوچون خاراکتیریک دئییل، عومومن دونیا ائپوسلاری نین هامیسیندا بئله دیر. اونا گؤره ده "دده قورقود" ائپوسونون موراجیعتلر سیستئمینی آراشدیرماق عومومن ایدئا ائپوسونون پوئیک ایمکانلاریندان بیر ی اوزرینده دوشونمک دئمکدیر.

۱. الله ا موراجیعت. الله ین موراجیعتی.

دده قورقودا موراجیعت. دده قورقودون موراجیعتی.

بۆیویون (کیچیگین) کیچییه (بۆیوی) موراجیعتی

۱،۱. الله ا موراجیعت، الله ين موراجیعتی.

اڭپوسدا اوغوز تورکلری نین نینکی موسلمان اولدوقلاری، حتی ایسلامین یاییلماسی اوغروندا آردیجیل موباریزه آپاردیققلاری، قضاواتا گتدیکلری گۆستریلیر -تاریخی حقیقت ده بئله دیر. لاکین " کیتاب " دان حیس اولونور کی، اوغوز تورکلری نین اۆزلری ایسلامی هله لازیمی سوییه ده قبول ائده بیلمه میشلر، اونلار بیر سیرا حاللاردا ایتیدای دینلره، تک تانریا (تورک تانریسی!) و س. سیتایش ائدیرلر، یاخود همین دینلرین بعضی ائلمنتلرینی، موسلمان اولسالار دا، قوروپوب ساخلایرلار... بئله لیکله، اوغوز ایگیدینن الله ا، تانریا، حاق-تعالایا... موراجیعتینده پرنسیپ اعتباریله ایسلامی دئفینسییا نظرده توتولسا دا، تورکلر آراسیندا ایسلاما قدر یاییلمیش دینی دونیاگۆرۆشلرین قالیقلاری دا بو و یا دیگر درجه ده عکس اولونور.

" کیتاب " ين موقددیمه سینده دده قورقودون دلی ایله دئیلن " الله!.. الله!.. دئمگینجه ایشلر اونماز " فیکری اڭپوسون ایدئیا-مضمونونا اساسلی تاثیر گۆسترن، حتی دئمک اولار کی، همین ایدئیا-مضمونون اساسینی تشکیل ائدن فیکردیر-هر بویدایا فیکرین یا بیلاواسیطه، یا دا دولاییسی ایله تصدیقینی گۆروروک.

الله ا موراجیعت " کیتاب " دا اۆزونو دوعا-یالواریش مقاملاریندا گۆستریر-" دوخا قوجا اوغلو دلی دومرول بویو " ندا اولوم یا اۆلوم دیلمماسی قارشیسیندا قالان دلی دومرول یارادانا اوز توتور: دلی دومرول بورادا سؤیله میش، گۆره لیم، خانیم، نه سؤیله میش:

یوجالاردان یوجاسان،

کیمسه بیلمز نئجه سن،

گۆرکلو تانری!

نئچه جاهیللر سنی گۆیده آرار

یئرده ایستر،

سن خود مؤمینلرین کۆنلونده سن،

دایم دوران جاببار تانری!

باقی قالان ستار تانری!

" قازلیق قوجا اوغلو یئگنه کین بویو " ندا ایسه یارادانا داها موفصل بیر موراجیعت فورماسی ایله قارشیلاییریق:

یوجالاردان یوجاسان،
 کیمسه بیلمز، نئجه سن،
 عزیز تانری!
 (سن) آنادان دوغمادین،
 سن آنادان اولمادین.
 کیمسه ریزقین یئمه دین،
 کیمسه یه گوج ائتمه دین.
 قامو یئرده احدسن،
 (سن) الله ی-صمدسن.
 آدمه سن تاج اوردون،
 شیطانا لعنت قیلدین.
 بیر سوچدان اوٲترو
 درگاهدان سوردون.
 نمرود گوٲه اوخ آتدی،
 قارنی یاریق بالیغی قارشى توتدون.
 اولولوغنا حددین (یوق)،
 سنین بویون، قددین یوق،
 یا جیسمیله جددین یوق،
 اوردوغون اولاتمییان، اولو تانری!
 باسدیغین بلیرتمه ین بللی تانری!
 گوٲوردوگون گوٲه یئتیرن گوٲرکلو تانری!
 قاغیدیغین قهر ائدن قهٲهار تانری!
 بیرلیگینه سیغیندیم،
 چلبیم قادیر تانری، مدد سندن!
 قارا دونلو کافیره، آت دپیرم،

ایشیمی سن اونار!..

"کیتاب" دا، نومونه لردن ده گۆرۈندۈیۈ کیمی، الله (تانرییا) آشاغیداکى تعیینلر آید ائدیلبیر: یوجالاردان یوجا، گۆرکلۈ، جاببار، باقى، ستتار، عزیز، احد، صمد، اولو، بللى، قههار، چلب، قادیر... همین تعیینلرین اکثریتی (رب منشالی سۆزلرله ایفاده اولونان تعیینلر) بیلاواسیطه "قوران" دان گلیر، تورک منشالی سۆزلرله ایفاده اولونان تعیینلر ایسه بو و یا دیگر درجه ده اوغوز تورکلری نین تفککورونون محصولودور.

الله (تانرییا) سن دئییه موراجیعت اولونور، حالبوکی ائوسون تشککول تاپیب فورمالاشدیغى دؤورده تورکلر حؤرمتملى شخصه، بؤیۈکلره سیز دئیردیلر (م.کاشقاری نین بو باره ده کی قئیدینی خاطیرلا یاق) ^{۴۶} - بونون سببی اودور کی، سیز موراجیعتی حؤرمتم، موراجیعت ائده نین تواضعکارلیغینی بیلدیرسه ده یاخینلیق، دوغمالیق ایفاده ائتمیر. موسلمانلیغى قبول ائتمیش اوغوز تورکو ایسه ایسلاما قدرکی عنعنه ایله الله یاخینلیق، دوغمالیق ایفاده ائتمه یه مئیلیدیر. دلی دومرول بیلنده کی، عزراییل "بیر یاخشى ییگید" ین جانینی آلیب اؤزونمخصوص بیر ارکؤیونلوک (و سادلؤوه لوک) ایله الله ا موراجیعت ائدیر:

یا قادیر الله! بیرلیگین، وارلیغین حاقیچون، عزراییلی منیم گؤزومه گؤسترگیل، ساواشاییم، چکیشگیم، دوروشگیم، یاخشى ییگیدین جانین قورتاراییم، بیر دخى ییگیدین جانین آلمایا...
بکیل اوغلو امران دا دوشمن قارشیسیندا تک قالاندا الله-تعالایا یالواریب
عزیز الله!

خوجام! منه مدد!.. - دئییر.

ائوسدا اوغوز ایگیدلری نین عومومیتله دئیل، یالنیز بو و یا دیگر چتینلییه دوشنده الله ا موراجیعت ائتمه لری اونو گؤستیریر کی، ایسلام دینی تورکلرین میشتینه لازیمی سوییه ده داخل اولمامیش، مؤوهوماتا چئوریلمه میشدیر.

اللهین موراجیعتلری، تامامیله طبعییدیر کی، "کیتاب" دا ائله بیر رنگارنگلییه مالیک دئیل... او بیر قایدا اولاراق عزراییلا موراجیعت ائدیر، بوتون امرلرینی اونون واسیطه سیله یئرینه یئتیریر:
حاق-تعالایا دومرولون سؤزو خوش گلمه دى.

- باقى، باقى!.. مره، دلی قاوات منیم بیرلیگیم بیلمز، بیرلیگومه شوکور قیلماز.

منیم اولو درگاهیمدا گزمنلیک ائيله یه؟.. -دئدی. عزراییلا بویروق ائيله دیم کیم، یا عزراییل، وار دخى اول دلی قاواتین گؤزونه گؤرونگیل، بنیزینی ساراتغیل، -دئدی. جانین خیرلاتغیل، آغیل، -دئدی.

یاخود:

الله-تعالایا دلی دومرولون بورادا سۆزو خوش گلدی. عزرایلا نیدا ائيله دی کی، چون دلی قاوات منیم بیرلیگیم بیلدی، بیرلیگیمه شوکور قیلدی، یا عزراییل، دلی دومرول جان یئرینه جان بولسون، اونون جانی آزاد اولسون، - دئدی.

یاخود دا:

حاق-تعالا جبرایلا بویوردو کیم، یا جبراییل، وار، شول قولوما قیرق ارجه قوووت وئردیم، - دئدی. بورادا دیقته جلب ائدن مسله اللهین جبرایلا موراجیعتینده همیشه عرب منشالی (" قرآن " دان گلن) یا نیداسی نین ایشلمه سیدیر کی، بو، بیزیم فیکریمیزجه، موراجیعتین رسمیلیگی تصوراتینی یاراتماق مقصدیندن ایره لی گلیر.

" کیتاب " دا عزراییلین اللهیا موراجیعتینه راست گلینمیر و بئله معلوم اولور کی، عزراییل اللهیا عومومیتله موراجیعت ائتمیر، اونون وظیفه سی یالنیز یارادانین بویروغونو سؤزسوز-صؤجبتسیز یئرینه یئتیرمکدن عیبارتدیر. حتی دلی دومرول عزرایلا یالواراندا کی، اونون گوناھینی باغیشلا سین، عزراییل: - منه نه یالواریرسان، الله-تعالایا یالوار!.. منیم ده الیمده نه وار، من دخی بیر یوموش اوغلانام - دئیر.

عزراییل اللهین امرینی-بویروغونو اونون بنده لرینه چاتدیریر-اونون موراجیعتلری اؤتکم، بیر قدر ده سرتدیر: مره، دلی قاوات! مره، دلی دومرول! مره دلی!..

لاکین قئید ائدک کی، الله بنده سی نین (ده لی دومرولون) عزرایلا موراجیعتینده ده همین اؤتکملیک، سرتلیک واردیر: مره!.. مره، عزراییل! یا!..

اللهین ملیینه الله بنده سی نین بو جور منفی موناسیبتی، بیر طرفدن، همین ملیین فونکسییالاری ایله علاقه داردیرسا (و، اولوم ملییدیر)، دیگر طرفدن، ایسلامین قبولونون ایلک مرحله لرینده اوغوز ایگیدینین تانری-اللهیا بیلاواسیطه (واسیطه سیز) کونتاکتدا اولماق احتیاجی نین نتیجه سیدیر.

۲,۲. دده قورقودا موراجیعت،

دده قورقودون موراجیعتی

" دده قورقود " ائپوسونون افسانوی مؤلفی اولان مودریک اوزان، ایلاهی قودرته مالیک دده قورقود " کیتاب " دا هم ده بیر اوبراز کیمی چیخیش ائدیر. بیزیم فیکریمیزجه، ائپوسون شیفاهی

موجودولو دۆورونده دده قورقود داها چوخ مؤلیف " اولموش " ، داستان یازیا آلینارکن، اوزو کۆچورولرکن داها چوخ اوبرازا چؤوریلیمیشدیر.

دده قورقود هونر گؤستمیش ایگیدلره آد وئیر، چتین وضعیتلرده ائلچی گئدیر، اوغوزون موشکولونو حلل ائدیر... و دده قورقودا خصوصی احتیرام اونا ائدیلن دده موراجیعتینده ده اؤزونو گؤستیر.

اورتا عصرلرده تورکلر گؤزکملی صوفی درویشلره، بؤیوک کرامت صاحیلرینه، پیرلره دده دئمیشلر. و بئله لیکله، دده قورقوددان سونرا دده لیک اینستیتوتو نه قدر اینکیشاف ائدیب مورکبلشسه ده، اؤز اساس فونکسییاسینی - تانری-اللهدان گلن گوجو واسیطه سیله جمعیتده موغین هارمونیا یاراتماق وظیفه سینی ایتیرمه میشدیر.

دده قورقودا اوغوز جمعیتی نین یالنیز آنورمال، آنتیسوسیال، آنتیهارمونیک قوووه لری قارشى چیخیر. مثلن، دلی قارجار اونون اوزرینه هوجوم ائدیب اؤلدورمک ایسته ییر، تپگؤز اونا سابمازلیق گؤستیر... بئله وضعیتلرده جمعیتین دده یه موناسیبتین معنوی-ایدئولوژی، اخلاقی استاندارتی پوزولور:

دده قورقود... گلدی، باش ائندیردی، باغیر باسدى، آغیز-دیلدن سالام وئردی.

دلی قارجار آغزین کؤپوکلندیردی، دده قورقودون یوزونه باقدی. آیدیر:

-علیک السلام، ائی عملی آزمیش، فعلی دؤنموش، قادیر الله آغ آلینا قارا یازمیش! آیاقلیلار بورایا گلدیگی یوق، آغیزلیلار بو سویومدان ایچدیگی یوق، سانا نولدو؟ عملینمی آزدی، فعلینمی آزدی، عجلینمی گلدی؟..

لاکین سونرا دلی قارجار ددنین بصیرت گوجونو گؤروب، اونا (و جمعیتین اخلاقینا) تابع اولور... دده قورقودون سادجه اوزان اولماماسی (اوزان کیمی ده چوخ یوکسکده دورماسی) اؤزونو اوندادا گؤستیر کی، اوغوز ایگیدلری دوشمنین (کافیرین) بئله الینده قوپوز گؤرنده اونا توخونمورلار: اوغلان سرمیردی، اورو دوردو. قیلینجی نین بالچاقینا یاپیشدی کیم، بونو چیرپا. گؤردو کیم، الینده قوپوز وار... آیدیر:

- مره، کافیر، ددم قورقود قوپوزو حؤرمتینه چالمادیم، -دئدی. -اگر الینده قوپوز اولماسایدی، آغام باشیچون سنی ایکی پاره قیلیردیم، -دئدی. چکدی قوپوزو الیندن آلدی.

لاکین هر اوزانا بو جور حؤرمت اولمور (و هر اوزان قوپوزونا، صنعتینه بو قدر حؤرمت ائلمیر). مثلن، " بابیورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا یالانچی اوغلو یالینجیغین تویونا گئدن اوزان بئله لریندندیر:

بئیرک اوغوزا گلدی. باقدی گۆردو بیر اوزان گئدیر. آیدیر:

- مره، اوزان نره یه گئدیرسن؟

اوزان آیدیر:

- بی بیگیت، دوگونه گئدیرم.

بئیرک آیدیر:

- دوگون کیمین؟

- یالانچی اوغلو یالینجیغین، - دئدی.

...بئیرک آیدیر:

- مره، اوزان، قوپوزون مانا وئریل، آتیمی سانا وئرگیم ساقلا... گللم باهاسینی گتیررم، آلام، -

دئدی.

اوزان آیدیر:

- آوازییم گۆدلمه دن، اونوم بوغولمادان بیر آتدیر، الیمه گیددی، ایلتگیم، ساقلایاییم، -دئدی.

اوزان قییافه سینده دویونه گئدن بئیرک اؤزونو ارکؤیون آپاردیغینا گۆره مجلسیده اونا دلی اوزان دئییه موراجیعت ائدیرلر.

دده قورقودون اوغوز جمعیتی نین موختلیف طبقه لرینه موراجیعتی " کیتاب " دا گئنیش عکس اولونور. همین موراجیعتلرده آغساقاللیق، مودریکلیک، جمعیت قارشیسیندا بؤیوک مسؤلیت اؤزونو گؤستریر.

دده قورقود اوغوز خانلارینا، بیر قایدا اولاراق، اؤز آدلاری ایله موراجیعت ائدیر: مثلن، هئی، دیرسه خان! یاخود: بایورا بی!..

اوغوز بیلرینه موراجیعت ائدرکن دده قورقود " یارانلار " دئییر:

- یارانلار، سیزی حقه ایسمارلادییم، - دئدی، گئتدی.

دده قورقود گنج ایگیدلره " اوغول " دئییه موراجیعت ائدیر: های، اوغول، قارجار!.. اوغول، تپه گؤز!..

و گۆروندویو کیمی، دده قورقودون موراجیعتلری ان موشکول مقاملاردا دا کیفایت قدر سویوققانلی سسله نیرهمین موراجیعتلرین ائموسیونال رنگلنمه سی ضعیفدیر، دده قورقود سانکی عومومن جمعیتین مؤوقعییندن موراجیعت ائدیر، عومومن جمعیتین مؤوقعییندن سؤز دئییر...

۳،۳. بۇيۇن (كىچىگىن)

كىچىيە (بۇيۇيە) موراجىعتى

اوغوز جمعيتىدە بۇيۇك-كىچىك موناسىبتلىرى زنگىن تارىخى اولان موكممل اخلاقى پرىنسىپلەر دايانىر بورادا بۇيۇن كىچىيە، كىچىگىن بۇيۇيە موراجىعتى ھەمىن پرىنسىپلەر تابعدىر. بۇيۇكلر كىچىكلرە يىگىد! دئە، كىچىكلر ايسە بۇيۇكلرە اولارلار جمعيتدە توتدوقلارلى مووقعىە اويغون اولاراق موراجىعت ائدىرلر.

* *

۲. كىشى نىن (قادىنىن) قادىنا (كىشى)

موراجىعتى. آتا-آنانىن (اۋولادىن) اۋولادا

(آتا-آنايا) موراجىعتى. قارداشىن قارداشا

موراجىعتى. قارداشىن (باجىنىن) باجىيا (قارداشا)

موراجىعتى

۲،۱. كىشى نىن (قادىنىن) قادىنا

(كىشى) موراجىعتى

" كىتاب " دا كىشى نىن قادىنا موراجىعتى رنگارنگ فورمالاردا تظاھور ائسە دە، مضمونو تخمىنن عئىنىدىر؛ كىشى قادىنىنا اورتا عصرلر تورك داستانلارلى اوچون خاراكتىرىك اولان بىر شكىلدە،- يالنىز محبتلە دئىيل، ھەم دە بۇيۇك احتىراملا موراجىعت ائدىر. مثلىن، اۋولادى اولمادىغىنا گۆرە باياندىر خان طرفىندىن خۇرمەتسىز قارشىلانان دىرسە خان ائوينە نە قدر غضبلى، تحقىر ائدىلمىش شكىلدە قايتىسا دا، خانىمىنا موراجىعتىنى بو جور خوش سۆزلرلە باشلايىر:

برى گلگىل، باشىم باختى، ائویم تاختى!

ائودن چىخىب يورويندە سلوى بويلوم،

توپوغوندا سارماشاندا قارا ساچلىم،

قورولو يايان بىز چاتما قاشلىم،

قوشا بادام سىغمايان دار آغىزلىم،

گوز آلماسىنا بىز آل ياناقلىم،

قادىنىم، دىرگىم، دىلگىم!..

سونرا ایسه لازیمی سرتلیکله (یئنه ده اورتا عصرلر سرتلیگی ایله!) علاوه ائدیر:
 خان قیزی، یئریندن تورایینمی،
 یاقانلا بوغازیندان توتوبانی
 قاپا اؤنجم آلتینا سالایینمی؟
 قارا پولات اوز قیلیجیم الیمه آلایینمی،
 اؤز گۆدندن باشینی کسگینمی،
 جان دادلیسین سانا ییلدیرگینمی؟
 آلبا قانین یئر یوزونه دؤگگینمی؟..
 خان قیزی، سببی ندیر دئگیل مانا،
 قاتی غضب ائدرم شیمدی سانا...

گۆروندوبو کیمی، دیرسه خانین اؤز خاتونونا موراجیعتینده اونون (قادینین!) هم گۆزلیگینه، هم ده جمعیتده کی مووقعینه ایشاره اولونور... قادین هم ارینه مخصوصدور، هم ده جمعیتیندیر. اونا گۆره ده کیشی نین حاقی یوخدور کی، قادینینی تحقیر ائتسین، یئری گلدی-گلمه دی اونا آجی سۆزلر سۆیله سین. و تصادوفی دئیل کی، غضبلنمیش دیرسه خانا قادینی بو جور جاواب وئیر:
 هئی، دیرسه خان، منه غضب ائتمه،
 اینجینیب آجی سۆزلر سۆیله مه!..

" کیتاب " دا قادینین کیشیه (اؤز ارین) موراجیعتی کیشی نین قادینا (اؤز آروادینا) موراجیعتی قدر پوئیکدیر:

بری گلگیل،
 باشیم باختی، ائویم تاختی!
 خان بابامین گۆیگوسو،
 قادین انامین سۆیگوسو،
 آتام، انام وئردیگی،
 گۆز آچوبان گۆردوگوم،
 کۆنول وئریب سئودیکیم
 آ دیرسه خان!

قازان خانین سۆزوندن کوسوب اینجیمیش بکیل اونا قارشى گلن خاتونونو دیندیرمه دیکده خاتون بکیلین کۆنلونو آلماق اوچون اونا بئله موراجیعت ائدیر:

آلتون تاختیم اییسی،

بگیم ییگیت!

گۆز آچوبان گۆردویوم،

کۆنول وئریب سئودیگیم!..

...ییگیدیم، بگ ییگیدیم!.. آری کۆنوله پاس اولسا، شراب آچار. سن گئده لی، خانیم، ارقورو یاتان

آلا داغلارین اولانمامیشدیر. آوا بینگیل، کۆنلون آچیلسین.

خاتونو بکیل بگ ییگیدیم، بکیل ایسه خاتونونا گۆرکلوم دئییه موراجیعت ائدیر.

بوو اوزون بورلا خاتونون قازان خانا موراجیعتی دیرسه خانین خاتونونون دیرسه خانا موراجیعتینی

خاطیرلادیر:

بری گلگیل، سالور بگی، سالور گۆرگی!

باشیم باختی، ائویم تاختی!

خان بابامین گۆیگوسو،

قادین آنامین سۆیگوسو!

آتام، آنام وئردیگی،

گۆز آچیپان گۆردوگوم،

کۆنول وئریب سئودیگیم

بگ ییگیدیم قازان!

دلی دومرولون حالالی نین (عؤورتینین) دلی دومرولا موراجیعتینده ایسه بیر سیرا اورژینال ایفاده

اوبرازلارینا راست گلینیر:

گۆز آچوبان گۆردوگوم،

کۆنول وئریب سئودیگوم،

قوچ ییگیدیم، شاه ییگیدیم!

دادلی داماق وئریب سوروشدوغوم،

بیر یاسدیغا باش قویوب امیشدیگوم!

"کیتاب" دا سئوگیلیرین (نیشانیلارین) بیر-بیرینه موراجیعتلری داها رنگارنگ ایفاده فورمالارینا مالیکدیر.

مثلن، بئیرگین کافیره دوستاق اولدوغونو بیلن نیشانیسی بانى چیچک بئله بیر آغى دئیر:
 وای، آل دوواغیم اییسی،
 وای، آلنیم، باشیم اومورو!
 وای، شاه ییگیدیم،
 وای، شاهباز ییگیدیم!
 دیونجا یوزونه باقمادیغیم خانیم ییگیت،
 قاندا گئتدین بنی یالنیز قویوب،
 جانیم ییگیت!
 گۆز آچیبان گۆردوگوم،
 کۆنول ایله سئودیگیم،
 بیر یاسدیقدا باش قویدوغوم، (?)
 یولوندا اؤلدویم، قوربان اولدوغوم!
 وای، قازان بگین ایناغی،
 وای، قالین اوغوزون ایمرنجیسی بئیرک!

همین آغى موراجیعتده بانى چیچگین اینتیم حیسلری اونون ایجتماعى مسؤلیتى ایله عوضوو وحدتده تقدیم اولونور - اونون (بانیچیگین) سئوگیلیسی نین (بئیرگین) یولوندا اؤلمه یه حاضیر اولماسی دا، بیر طرفدن، اینتیم دونیاسی ایله علاقه داردیرسا، دیگر طرفدن، سوسیال-معنوی طلباتدیر.

سئلجان خاتونون قانتورالییا موراجیعتی قادینین کیشیه موراجیعتیندن چوخ، ایگیدین ایگیده موراجیعتینی خاطیرلادیر: ییگیدیم! هئی ییگیدیم، بگ ییگیدیم! بگ ییگیدیم!
 قانتورالی دؤیوشده اونا ایجازه سیز کؤمک ائتدیگینه، یاغینی باسدیغنا گۆره سئلجان خاتونو اؤلدورمک ایسته ییر. سئلجان خاتون قانتورالییا یالواری، یاریم، قیما مانا - دئیر. لاکین بیلنده کی، قانتورالی نین فیکری قطعیدیر، قیز غضبله نیر او، سئوگیلیسینه مره، قاوات اوغلو قاوات! - دئییه موراجیعت ائتمکدن چکینمیر.

" كىتاب " اين موقددىمه سىندە ھەمىن موناسىبىتىن بىر سىرا پرىنسىپلىرى تەقدىم اولونور: قىز آنادان گۆرمگىنچە اۋگوت آلاماز، اوغول آتادان گۆرمىيىنچە سوفره چىكىمز. اوغول آتائىن يىتتىرىدىر، ايكى گۆزونون بىرىدىر. دۆلەتلى اوغول قوبسا اوجاغى نىن گۆزودور. اوغول دخى نىئەلە سىن بابا اۋلوب مال

قالماسا، بابا مالیندان نه فایدا باشدا دؤولت اولماسا... آتا آدینی یوروتمه ین خویراد اوغول آتا بئلیندن
 ائنینجه ائتمه سه یئگ، آنا رهمینه دوشونجه دوغماسا یئگ. آتا آدین یورودنده دؤولتلی اوغول یئگ.
 عومومن اورتا عصرلر تورک جمعیتینده اولدوغو کیمی، " کیتاب " دا دا آتا-آنا ایله اوولاد
 موناسیبتلری سیستئمینه اساس یئری آتا-اوغول موناسیبتلری توتور. اونا گؤره ده آتانین اوغولا،
 اوغولون آتایا موراجیعتلری " کیتاب " دا خصوصیه زنگین، رنگارنگ و دیقتی چکندیر.
 آتانین اوغولا موراجیعت فورمالاری اساسن آشاغیداکیلاردان عیبارتدیر: اوغول!.. آی اوغول!..
 قولونوم اوغول!.. آرسلانیم اوغول!.. اوغول، اوغول، آی اوغول!.. جانیم اوغول!..

قازان خان اوغلونون کافیره دوستاق اولدوغونو بیلنده بئله دئییب آغلايیر:

قارا داغیم یوکسگی اوغول!

قانلی سویوم داشقینی اوغول!

قوجالیغیم واختی آلدیردیغیم

یالنیز اوغول!..

اوغلو اوروزو ایسه بئله اوخشاير:

قارشى ياتان قارا داغیم یوکسگی اوغول!

گوجلۇ بئليم قوووتی جانیم اوغول!

قارانقولو گؤزلریم آیدینی اوغول!..

دلی دومرولون آتاسی اوغلونا دئییر:

اوغول، اوغول، آی اوغول!

جانیم پاراسی اوغول!

دوغدوغوندا دوققوز بوغرا اوڭلدوردویوم

اسلان اوغول!

دونلوکو آلتون بان ائویمین

قومبره سی اوغول!

قازا بنزر قیزیمین-گلینیمین

چیچگی اوغول!

اوغولون آتایا موراجیعتی آتانین اوغولا موراجیعتی قدر رومانیتیک دئییل، حتی بیر قدر ده رسمیدیر: بابا!.. آغ ساققاللی عزیز بابا!.. بابام!.. آ بگ بابا!.. خانیم بابا!.. آغ ساققاللی عزیز-عزتلی بابا!.. جانیم بابا!..

"کیتاب" دا اوروز آتاسی قازان خانا عئینی زاماندا آغام قازان!.. آغام!.. دئییه موراجیعت ائدیر. حربی دئموکراتییانین پرنسیپلرینه اوغون اولراق، ائپوسدا اوغول آتایا تابعدیر ("کیتاب" دا دئییلیر: اول زاماندا اوغول آتا سؤزون ایکی ائیله مزدی، ایکی ائیلسه اول اوغلانی قبول ائیله مزلردی)، لاکین آتا اوغلونو جمعیتین اخلاقی طلبرینه اوغون بویوتمه یه، اونو بیر ایگید کیمی یئتیشدیرمه یه بورجلو ایدی. موشاهیده لر گؤستیرر کی، "کیتاب" دا آتا سؤزو عمومیتله ایشلنسه ده، موراجیعت مقامیندا ایستیفاده اولونمور.

آنانین اوغولا موراجیعتی آتانین موراجیعتیندن داها ائموسیونالدیر - همین موراجیعتده آنانین اوغلونا (عادتت یئگانه اوغلونا!) بسله دیگی محبتین موختلیف رنگلری، چالارلاری بوتون پارلاقلیغی ایله عکس اولونور:

دیرسه خانین خاتونون اوغلو بوغاچا موراجیعتی:

خانیم اوغول!

قالقیانی یئریندن اورو دورغیل،

قیرق بیگیدین بویونا آغیل،

بابانی اول قیرق نامرددن قیرتارغیل!

یورو، اوغول!

بویو اوزون بورلا خاتونون اوغلو اوروزا موراجیعتی:

اوغول، اوغول، آی اوغول!

...دونلوگو آلتون بان ائویمین قومبره سی اوغول!

قازا بنز قیزیمین، گلینیمین چیچگی اوغول!

اوغول، اوغول، آی اوغول!

دوققوز آی قارنیمدا گؤتوردوگوم اوغول!

اون آی دئینده دونیا یا گتیردیگیم اوغول!

توولاماسی بئشیکده بله دیگیم اوغول!..

دلی دومرولون آناسی نین دلی دومرولا موراجیعتی:

اوغول، اوغول، آی اوغول!

دوققوز آی دار قارنیمدا گۆتوردوگوم اوغول!

اون آی دئینده دنیا اوزونه گتیردوگوم اوغول!

توولاما بششیکلرده بلدوگوم!..

دولاب-دولاب آغ سودومدن امیزدوگوم اوغول!

همین موراجیعتلرده آشاغیداکی مقاملار، فیکریمیزجه، دیقی داها چوخ چکیر:

(آ) آنانین دنیایا گتیردیگی بالاسینا طبعی-اینستینکتیو محبتی؛

(ب) جمعیتده کیشی نین مووقعی نین خصوصی دیرلندیریلمه سی.

و " کیتاب " دا، گۆرونور، تامامیله طبعییدیر کی، آنانین اؤز قیزینا موراجیعتینه تصادوف ائدیلیمیر.

اوغولون آنایا موراجیعتینده ده بؤیوک محبتین ایفاده سینی گۆروروک. و اوغولون آتایا موراجیعتینده

کی موعین رسمیلیک بورادا موشاهیده ائدیلیمیر. مثلن:

بوغاجین آناسینا موراجیعتی:

بری گلگیل،

آغ سودون امدیگیم، قادینیم آنام!

آغ بیرچکلی، عزتلی جانیم آنا!

اوروزون آناسینا موراجیعتی:

قادین آنا، قارشیم آلب نه بؤگورورسن،

باغریمالا یورگیم نه داغلارسان،

کئچمیش منیم گونومو نه آندیريسان،

هئی، آنا؟

غضبیلنمیش اوغول (اگر آنا آنانین، یاخود قارداشین دوستاق اولدوغونو گیزله دیبس) آنایا بعضن مره،

قاوات قیزی! دئییه بیلیر کی، بو دا مؤوجود حیات طرزی نین مورککبلیگیندن، ایجتماعی طلبدن ایره

لی گلیر.

" کیتاب " دا گلین قایناتا-قایناسینا بؤیوک احتیراملا موراجیعت ائدیر:

آتامدان یئگرک قایناتا،

آنامدان یئگرک قاینانا!!..

آتا-آنا ایسه گلینه ظریف بیر ایفاده ایله " گلینجیگیم! " دئییر:

دیلین اوچون اؤلیم، گلینجیگیم!

یولونا قوربان اولاییم، گلینجیگیم!

۳،۳. قارداشین قارداشا موراجیعتی

" دده قورقود " ائپوسوندا، عومومن اوغوز جمعیتینده قارداشین قارداشا موناسیبتی آتا ایله اوغول آراسینداکی موناسیبت قدر مؤحکمدير - قازانین قارداشی قاراگونه همیشه اونون یانیندادیر، کیچیک قارداش سگرک کافیر قالاسیندا دوستاق اولان بؤیوک قارداشی اگره کی دشمن الیندن خیلاص ائدیر. قارداشلار آراسینداکی موناسیبتین مؤحکملیگی، صمیمیلیگی، قارداشین قارداشا آرخا اولماسی اؤزونو اونلارین موراجیعتلرینده داها ائموسیونال شکیلده گؤستریر.

قازان خان قارداشی قاراگونى: قارینداشیم قاراگونه! خانیم قارداش! دئییه موراجیعت ائدیر. قاراگونه ایس: چال قیلیجین، قارداش، قازان، یئتدیم! دئییر.

آروز اوغلو باسات قصادان قاییدارکن ائشیدیر کی، قارداشینى تپه گۆز اۆلدوروب، بئله بیر آغى دئییر: قارشى یاتان قارا داغیم یوکسگی قارداش، آقیتیلی گۆرکلو سویومون داشقینی قارداش! گوجلۇ بئلیم قوووتی،

قارانقولو گۆزلریمین آیدینی قارداش!..

سگرک ده دوستاق اولموش قارداشی اگره کی قارانقولو گۆزوم آیدینی قارداش! دئییه یاد ائدیر. اگرک ایسه اونو قایتارماق اوچون کافیر اوزرینه گلیمیش قارداشینى آشاغیداکی سۆزلرله قارشىلاییر:

آغزین اوچون اؤلگیم، قارداش،

دیلین اوچون اؤلگیم، قارداش!

ارمى اولدون، ییگیتى اولدون، قارداش،

قرییلغده قارداشین ایستییو سنى گلدین،

قارداش!؟

۲،۴. قارداشین (باجینین) باجییا

(قارداش) موراجیعتی

" دده قورقود " ائپوسونون " بایبورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا قارداش - بئیرک باجیلارینا سادجه قیزلار! دئییه موراجیعت ائدیر کی، بورادا مقصد اؤزونون کیم اولدوغونو اونلاردان گیزلتمکدیر... عئینی زاماندا تهکییه چی - اوزان باجینی " قیز قارینداش " آدلاندیریر.

لاکین، طبعی کی، تورک - اوغوز ائپوسو قادینا موناسیبتده نه قدر دئموکراتیک موقوفه توتسا دا، ایگید قادین او برازلاری ایله نه قدر زنگین اولسا دا، کیشینی قادیندان، آتانی آنادان، قارداشی باجیدان یوکسک قییمتلندیرمه لیدیر (و قییمتلندیریر).

بئیرگین باجیلاری دوستاق اولموش قارداشلارینا آغا! دئییب، وای، بگیم قارداش، مورادینا، مقصدینه ایرمه ین یالنیز قارداش - دئییب آغلاییرلار. و " بایبورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندان بئله معلوم اولور کی، بانیچیچک بئیرگین اولدویونه اینانیب اره گئتدیگی حالدا، باجیلاری حسرتله اونون (بئیرگین) یولونو گؤزله بیرلر...

۴. یوکسک (آشاغی) طبقه نین آشاغی (یوکسک)

طبقه یه موراجیعتی. ایگیدین ایگیده موراجیعتی.

قادینین قادینا موراجیعتی

۴. ۱. یوکسک (آشاغی) طبقه نین آشاغی

(یوکسک) طبقه یه موراجیعتی

" دده قورقود " ائپوسوندا جمعیتین آرتیق کیفایت قدر دریندن طبقلشدیگی موشاهیده اولونور - اوغوز جمعیتی نین (دؤولتینین) باشیندا خانلار خانی بایندیر خان دورور، قازان خان بیلربییدیر، اونون اطرافیندا بیلردن عیبارت خصوصی مصلحت شوراسی وار کی، قازان خان بیر ایش گؤرنده مطلق اونلارلا مصلحتلشیر:

...اولاش اوغلو سالور قازانین آنینا شرابین ایستیبی چیقدی. قابا دیزی اوزرینه چؤکدو، آیتدی:

-اونوم اونلن، بگلر، سؤزوم دینلن، بگلر. یاتا-یاتا یانیمیز آغریدی، دورا-دورا بئلیمیز قورودو. یورویه لیم، آ بگلر، آو آولایالیم، قوش قوشلایالیم، سیغین-کئییک ییغالیم، قایدالیم اوتاغیمیزا دوشه لیم، یئیه لیم، ایچه لیم، خوش کئچه لیم.

قییان سلجوق اوغلو دلی دوندار آیدیر:

- بلی، خان قازان، مصلحتدیر.

قاراگونہ اوغلو قارابوداق آیدیر:

-آغام قازان، مصلحتدیر.

اونلار ائله دئگج آت آغیزلی آروز قوجا ایکی دیزی نین اوستونه چؤکدو، آیدیر:

-آغام قازان، ساسی دینلی گورجوستان آغزیندا اوتورورسان. اوردون اوستونه کیم قورسان؟

قازان آیدیر:

-اوچ یوز ییگیدلن اوغلوام اوروز منیم ائویم اوستونه دورسون، - دئدی، قونور آتین چکدیردی، بوتون بیندی.

اوغوز بیلری باییندیر خانا، اساسن، آشاغیداکی فورمادا موراجیعت ائدیرلر: سولطانیم!

" قازلیق قوجا اوغلو ییگنگین بویو " ندا گنج ایگید ییگنگ باییندیر خانین حضورنا واریب اونا بئله موراجیعت ائدیر:

آلار صاباح ساپا یئرده دیکیلنده آغبان ائولی،

آتلاس ایله یاپیلاندا گؤگ سئیوانلی،

توولا-توولا چکیلنده شاهباز آتلی،

چاقیربیان داد وئرنده یول چاووشلو،

یاغ تۆکولنده بول نعمتلی!..

قالمیش ییگید آرخاسی،

بیزه-میسکین اومیدی،

تورکیستانین دیرگی،

تولو قوشون یاوروسو،

اوممت سویونون آسلانی،

قاراچوغون قاپلانی،

دؤولتلی خان!..

باییندیر خان ائپوسدا حادثه لرین مرکزینده اولمادیغینا گؤره، اونا چوخ دا موراجیعت ائدیلمیر، یالنیز ان ضروری حاللاردا ایگیدلر باییندیر خان حضورنا گئدیرلر.

قازان خان اؤز جمعیتینه، بیر قایدا اولاراق، بگلر! دئییه موراجیعت ائدیر:

- اونوم اونلر، بگلر، سؤزوم دینلر، بگلر...

جمعیتی (یاخود میتیه) قازان خان خان قازان! آغام قازان! خانیم! بگوم قازان! دئییر.
 بامسی بئیرک قازان خان آشاغیداکی شکیلده موراجیعت ائدیر:
 آلا صاباح ساپا یئرده دیکیلنده آغبان ائولی،
 آتلاس ایله یاپیلاندا گؤگ سئیوانلی،
 تاوولا-تاوولا چکیلنده شاهباز آتلی،
 چاقیریبان داد وئرنده یول چاووشلو،
 ییقاندیغیندا یاغ دؤکولن بول نعمتلی!..
 قالمیش ییگیت آرخاسی،
 بیزه-میسکین اومیدی،
 باییندیر خانین گؤیگوسو،
 تولو قوشون یاوروسو،
 تورکیستانین دیرگی،
 اومت سویونون آسلانی،
 قاراچوغون قاپلانی،
 قونور آتین بییه سی،
 خان اوروزون باباسی،
 خانیم قازان!

گؤرونویو کیمی، همین موراجیعت باییندیر خان ائدیلن موراجیعتین عئینیدیر - سادجه اولاراق
 قازان خان آید کونکرئت علامتler (باییندیر خانین گؤیگوسو، قونور آتین بییه سی، خان اوروزون
 باباسی) آرتیریلیمیشدیر. همین عئینیلیگین آشاغیداکی سبیلری اولایلدی:
 (آ) اورتا عصرلر تورک-اوغوز ائپوس تفککورونده جمعیتین (دؤولتین) باشچیلاری اوچون عومومی
 تعینلرین موعینلشمیش اولماسی؛

(ب) باییندیر خان آید رسمی تعینلرین ائپوسدا (و "کیتاب" دا) قازان خان اوزرینه کؤچورولمه سی
 (قازان خان اوبرازی نین داها فونکسیونال اولماسی ایله علاقه دار).

قازان خانین یوکسک ایجتماعی-سیاسی موقعی اوغلو اوروزون هئی، آتامین آلتون قدحیندن
 شراب ایچن! سؤزلریله اونون ایگیدلرینه موراجیعت ائتمه سینده ده گؤرونور.

قانتورالی، اۆز قیرخ ایگیدینه هئی، قیرق اثشیم، قیرق یولداشیم! قیرخ ایگید ایسه قانتورالیا سولطانیم قانتورالی! دئییه موراجیعت ائدیرلر.

موشاهیده لر گۆستریر کی، " کیتاب " دا خانیم، بییم!.. موراجیعتلری هئچ ده همیشه مؤحکم قایدا-قانونا اویغون بیر شکیلده ایشلنمیر؛ مثلن، قازان خان، قازان بگ، خان اوروز، اوروز بگ و س. سولطانیم! موراجیعتی ایسه داها سربستدیر.

لاکین همین سربستلیک اؤزونو یوخاری طبقه یه موراجیعتده گۆستریر -آشاغی طبقه یه موراجیعتده ایسه هر هانسی تیتولون (خان، بی، سولطان و س.) ایشله دیلمه سینه یول وئریلمیر.

" بایبورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا اؤغوز بیلری نین - بایبورانین، اوغلو بئیرگین بازیرگانلارلا صؤجتلرینده آشاغیداکی موراجیعت فورمالاری ایشله نیر:

بایبورا بی: مره بازیرگانلار!

بازیرگانلار (بئیری): ییگیت، ییگیت، بگ ییگیت! ییگیت! بگ ییگیت!

بئیرک: مره، بازیرگانلار! مره، بازیرگانلار! مره!

بایبورا بی: مره، قادات اوغلو قاداتلار!

بازیرگانلار (بایبورا بی): خانیم! خانیم!

بایبورا بی (بازیرگانلار): مره! مره!

بازیرگانلار (بایبورا بی): سولطانیم!

بئیرک: الان آلچاق هوا یئردن گلن آرغیش!

بگ بابامین، قادین انامین سووقاتی آرغیش!

آیاغی اوزون شاهباز آتا بینن آرغیش!..

بازیرگانلار: جانیم بامسی! بامسی! خان بئیرک!

" سالور قازانین ائوی نین یاغمالاندیغی بوی " دا قازان خانلا قاراجوق چوبانین بیر-بیرینه موراجیعتلری نین عومومی سختمی آشاغیداکی شکیلده دیر:

قازان خان: چوبان! چوبان!

قاراجوق چوبان: آ قازان! آ قازان!

قازان خان: چوبان! چوبان!

قاراجوق چوبان: آغام قازان! آغام قازان!

قازان خان: اوغول، چوبان!

قاراجوق چوبان: آغام قازان!

قازان خان: مره، چوبان! چوبان!

قاراجوق چوبان: آغام قازان!

قازان خان: قاراجوق چوبان!

" بایبورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا آشاغی طبقه نین نوماینده سی اولان دایه لرین (بانیچیچگین دایه لرینین) نیشانلیلاری (بئیرکله بانیچیچی) موراجیعتی ایله نیشانلیلارین دایه لره موراجیعتی آراسینداکی فرقلر (یعنی موختلیف ایجتماعی طبقه لره منسوبلوق) درحال نظری جلب ائدیر:

نیشانلیلار (دایه لر): مره، دایه لر!

مره، دادی!

مره، قیزلار!

هئی-هئی، دایه لر! مره!

دایه لر (نیشانلیلار): هئی، بگ ییگیت!

بگ ییگیدیم!

خانیم! سولطانیم!

۴.۲. ایگیدین ایگیده موراجیعتی

" کیتاب " دا اوغوز ایگیدلری بیر-بیرینه، عادتین، ییگیت! بی ییگیت! بگلر! ییگیتلر!... دئییه موراجیعت ائدیرلر، بعضن سادجه اولاراق بو و یا دیگر اوغوز ایگیدینین آدی چکیلیر: مره، قیلباش! اوغوز ایگیدلری راستلاشاندا بیر-بیری نین آدلارینی سوروشور، بیر-بیرینه کیم اولدوقلارینی موفصل ایضاح ائدیرلر:

قیلقیبانو یئریندن دورو گلن،

قازلیق آتین بوتون بینن،

نه ییگیتسن، آدین ندیر?..

قالقوبانی یئریندن دورو گلن،

ایکی قارداش بیگین اولدوروب ذلیل گزن،

دوزن اوغلو آلپ روستم مانا دئیرلر...

" اوشون قوجا اوغلو سگرک بویو " ندا ترسوزامیش قازان خان حضوروندا هامییا سایمازلیق
گۆسترن سگره یه مره، اوشون قوجا اوغلو!، سگرکسه اونا مره، ترسوزامیش! دئییه موراجیعت ائدیر.

۳.۴. قادینین قادینا موراجیعتی

" کیتاب " ین موقددیمه سینده قادینین قادینا موراجیعتی نین ساده فورمالاری اکس اولونور: قیز،
زالخا! زوبئیده! اوریده! جان قیز! جان پاشا! آینا ملک! قوتلو ملک!...

۴. دوشمنین دوشمنه موراجیعتی

" دده قورقود " ائپوسوندا اساس مووضوع ایسلامی قبول ائتمیش اوغوز تورکلری نین کافیرلره
موباریزه سی اولدوغوندان آردیجیل شکیلده بیردی دیگرینه قارشى دوران اساس دوشمن قوووه لر ده
موسلمانلارلا کافیرلردیر -اوغوز داخیلینده کی ضیدیتلر (مثلن، ایچ اوغوزلا دیش اوغوزون
قارشیدورماسی) ایسه هم آردیجیل دئییل، هم ده جیدی معنوی-ایدئولوژی بازایا مالیک دئییل.
لاکین هر حالدا " کیتاب " دا اؤز عکسینی تاپمیش دوشمنچیلیک موتیولری موختلیف تیپولوژی
فورمالاردا تظاهور ائدیر:

أ) موسلمان - غئیری-موسلمان (کافیر) دوشمنچیلیگی؛

ب) داخیلی عداوتلر؛

ج) شخصی موناقیشه لر.

اوغوز ایگیدلری نین کافیره موراجیعتی اساسن کافیر!، یاخود مره، کافیر! فورماسیندادیر، لاکین
تعیینلرله گئنیشلندیریلیمیش فورمالار دا زنگین، مضمونجا رنگارنگدیر: مره، ساسی دینلی کافیر!.. مره،
ایتیم کافیر!.. یا عاصی ملون!.. ایت کیبی گو-گو ائدن چیرکین خیرسلی، کوچوک دونوز شولنلی، بیر
توربا سامان دؤشکللی، یاریم کرییج یاستیقلی، یونما آعاج تانریلی کؤپگیم کافیر!..

قاراجوق چوبانین (جمیتی نین آشاغی طبقه سی نین نوماینده سینین) کافیرلره موراجیعت
فورمالاری اوغوز ایگیدلری نین-ییلری نین موراجیعت فورمالاریندان دئمک اولار کی، فرقلنمیر:
ایتیم کافیر! ایتیمله بیر یالاقدایندوم ایچن، آزغین کافیر! موردار کافیر! مره، دینی یوق، عقلسیز
کافیر، اوسو یوق، درنکسیز کافیر! مره، کافیر!..

کافیره بو جور موناسیبت ائپوسون بوتؤو مضمونو ایله اساسلاندیریلیر - " کیتاب " دان معلوم اولور
کی، کافیرلر نامرد، قورخاق، اخلاقسیز، معنویاتسیز، ایدئالسیز مخلوقلاردیر؛ بعضن اونلارین آراسیندا

اٹله آداملار تصادوف ائدیلیر کی، ایسلامی قبول ائتمیش اوغوز ایگیدلری نین قودرتی، هونری قارشیسیندا دورا (دۆز) بیلمه ییب ایسلاما گیریرلر. البتته، مسئله نین محض بو جور قویولوشو موعین ایدئولوژی تئندئسییا مالیکدیر - حیس اولونور کی، قافقاز-آنادولو رئگیونوندا یئنیجه یایلماما باشلامیش ایسلام خصوصیه اوغوز تورکلری نین شخصینه هر جور غئیری-ایسلامی مانعه نی نینکی دفع ائدیر، حتّی نین باهاسینا اولورسا-ولسون محو ائدیر، هر جور معنویاتسیزلیغا قارشی حرب ائلان ائتمکدن چکینمیر.

کافیرلر اوغوز ایگیدلرینه موختلیف فورمالاردا موراجیعت ائدیرلر - مثلن، قازان خانا قازان بگ!، بکیلین اوغلونا ایسه اوغلان! دئییرلر:

اوغلان، اوغلان، آی اوغلان،

حارامزادا اوغلان!

آلتیندا آل آغیری آریق اوغلان،

قارا پولاد اوز قیلیچی گۆدک اوغلان،

الینده کی سویوسو سینیق اوغلان،

آغ توزلو یایی گیده اوغلان،

بیلگینه دوقسان اوقو سئیرک اوغلان،

یانینداکی یولداشلاری چیپلاق اوغلان،

قاراقولوجا گۆزلری چۆنگه اوغلان!..

قاداسی یئتمیش قادات اوغلو قادات!..

" کیتاب " ین (و عئینی زاماندا ائپوسون) ایسلام تئندئسییالیغی اؤزونو بورادا دا گۆستریر: کافیرلرده او جسارت " یوخدور " کی، اوغوز تورکلرینه (موسلمانلار!) تحقیرآمیز ایفاده لرله موراجیعت ائتسینلر - داها دوغروسو، ائپوسون دینی-ایدئولوژی تئندئسییاسی بونا ایمکان وئرمیر.

کافیرلر آراسیندا موراجیعت فورمالاری او قدر ده موختلیف دئییل - " سالور قازانین ائوی یاغمالاندیغی بوی " دا کافیرلرین باشچیسی شۆکلو ملیک اؤز " ایگیدلر " اینه بگلر دئییه موراجیعت ائدیر، لاکین کافیرلردن بیر دئیینه کی، قازان بگده بیر حیثیمیز قالدی، شۆکلو ملیک سوروشور: مره، آزانور، نه حیثیمیز قالدی؟.. و " کیتاب " ین دینی-ایدئولوژی تئندئسییاسی او حده چاتیر کی، شۆکلو ملیک آیدیر: -آلتی یوز کافیر وار سین قویونو گئیر سین...

یاخود یئنه همین بویدا کافیر، قاراجوق چوبانا

مره، چوبان، ایراقیندان-یاقینندان بری گلگیل،
باش ائندیریپ باغیر باسگیل،

بیز کافیره سالام وئریل - دئییر. یعنی کافیر ده اؤزونه " کافیر " دئییر!..
معلوم اولدوغو کیمی، " کیتاب " دا داخلی عداوتین ان آیدین ایفاده سینی " ایچ اوغوزا دیش
اوغوز عاصی اولوب بئیرک اؤلدویو بوی " دا گؤروروک ایچ اوغوزدان اولان ایگیدرله دیش
اوغوزدان اولان ایگیدلرین (یعنی بیر-بیرینه " عداوت باغلامیش " لارین) بیر-بیرینه
موراجیعتلرینده موعین تحقیر مقاملاری اولسا دا، همین تحقیرلرده اوسلوبی موختلیفلیک مشاهدیه
ائدیلیمیر:

آروز (دیش اوغوز) - مره، قیلباش!
قیلباش (ایچ اوغوز) - مره، قاوات!..
بئیرک (ایچ اوغوز) - آروز!.. قاوات!.. قاوات!..
آروز (دیش اوغوز) - مره!.. مره، قاوات!
قازان (ایچ اوغوز) - قاوات!..

شخصی موناقیشه لر اسناسیندا دوشمنچیلییه نومونه اولاراق بئیرکله یالانچی اوغلو یالینجیغین
موناسیبتینی گؤستریمک مومکوندور - بئیرک، یالانچی اوغلو یالینجیغا هئی، دونوز اوغلو دونوز دئییه
سؤیوشله موراجیعت ائدیر، یالانچی اوغلو یالینجیق ایسه عوضینده اونا مره، قاوات اوغلو دلی قاوات!
دئییر.

۵. طبیعته موراجیعت

" کیتاب " دا طبیعته پوئتیک-میفولوژی بیر موناسیبت وار -اڤوسون قهرمانلاری طبیعتی
آلغیشلا بیرلار، اونا قارغاییرلار، اوندان نه ایسه اومورلار... مثلن، بوغاجین آناسی قازلیق داغینا اوز
توتوب:

نه، قازلیق داغی، آخار سنین سولارین،
آقار ایکن آقماز اولسون!
نه بیتر سنین اوتلارین، قازلیق داغی،
بیتر ایکن بیتمز اولسون!
قاچار سنین کئییکلرین، قازلیق داغی،

قاچار ایکن قاجماز اولسون، داشا دؤنسون!..

- دئییر.

" سالور قازانین ائوی یاغمالاندیغی بوی " دا قازان خان اؤز یوردو، سو، قورد و کؤپکله قارشىلاشیر. یاغمالانمیش یوردونا بئله موراجیعت ائدیر:

قوم قوملاماییم قوما یوردوم،

قولانلا سیغین-کئییگه قونشو یوردوم،

سنی یاغی نئره دن دارامیش، گؤزل یوردوم؟!

قازان خانین سویا موراجیعتینده طبیعته هم اسکی تورک ایناملاری، هم ده اوغوز تورکلری نین یئتیجه قبول ائدیكلری ایسلامی ایناملار، آنلایشلار اؤز عکسینی تاپیر:

چیغنام-چیغنام قایالاردان چیخان سو،

آغاج گمیلری اوینادان سو!

حسنله حوسئنین حسرتی سو،

باغ و بوستانین زیبتی سو،

عایشه ایله فاطیمه نین نیگاحی سو!

شاهباز آتالار ایچدیگی سو،

قیزیل دوه لر گلیب کئچدیگی سو،

آغ قویونلار گلیب چئوره سینده یاتدیغی سو!

قوردا موراجیعت ایسه بیلاواسیطه اسکی تورک ایناملاریندان (قورد اوزو موبارکدیر) گلیر، لاکین ائله همین موراجیعتین اؤزونده حاقیندا صؤحبت گئدن اینامین گوجدن دوشدویونو گؤروروک (اگر بئله اولماسایدی، قوردا بو قدر رئال علامتler آید ائدیلمزدی)؛

قارانقو آخشام اولاندا گونو دوغان،

قار ایله یاغمور یاغاندا ار کیبی دوران،

قارا قوچ آتالاری کیشنشدیرن،

قیزیل دوه گؤردویونده بوزلاشدیران،

آغجا قویون گؤردویونده قویروق

چیریبب قامچیلایان،

آرخاسینی اوروب برک عاغلین آردین سؤکن،

قانلی قویروق اوزوب چاپ-چاپ یودان،
 آوازی قابا کؤپکلره قووغا سالان،
 چاقماقلیجا چوبانلاری دونله یوگوردن!..
 اوردومون خبرین بیلیرمیسن، دئگیل مانا،
 قارا باشیم قوربان اولسون، قوردوم، سانا!
 قازان خانین قوردا موراجیعتی ایله کؤپه یه موراجیعتی آراسیندا تیپولوژی باخیمدان ائله بیر فرق
 مشاهدیه ائدلمیر:

قارانقو آخشام اولاندا واف-واف اورن،
 آجی ایران تۆکولنده چاپ-چاپ ایچن،
 گلن هیرسیزلاری قورخودان،
 قورقودوبان شماته سیله اورکودن!..
 اوردومون خبرین بیلیرمیسن، دئگیل مانا،
 قارا باشیم ساغلیغیندا ائییلیگلر ائدم،
 کؤپک، سانا!..

کافیرلر اوروزو آغاجدان آسماق ایسترن گنج ایگید آغاجا بئله موراجیعت ائدیر:
 آغاج، آغاج!.. دئرسم سانا ارلنمه، آغاج!
 مککه ایله مدینه نین قاپیسی آغاج،
 موسایی-کلیمین عصاسی آغاج!
 بؤیوک-بؤیوک سولارین کؤرپوسو آغاج،
 قارا-قارا دنیزلرین گمیسی آغاج!
 شاه-مردان علی نین دولدولونون آیری آغاج،
 زولفقارین قینیلن قبضه سی آغاج!
 شاه حسنله حوسئنین بئشیگی آغاج،
 اگر ادریر، اگر اوورتدیر، قورخوسو آغاج!
 باشین آلا باقار اولسام، باشسیز آغاج،
 دییین آلا باقار اولسام، دیسیز آغاج!..

" دده قورقود " ائپوسوندا طبیعت، موراجیعت، یوخاریداکی نومونه لردن ده گؤرونویو کیمی، عومومیلیدکه هنج ده میفولوژی مضموندا دئییل - ائپوسدا میفولوگیانین آرتیق داها چوخ مئتافوریک-پوئتیک فونکسییا داشیدیغینی گؤروروک کی، بونون آشاغیداکی سبیلری اولموشدور:

(۱) ایتیدای ایناملارین (او جومله دن قدیم تورک میفولوگیاسینین) اول تانریچیلیق، سونرا ایسه داها کسکین شکیلده ایسلام دینی طرفیندن سیخیشدیریلماسی؛

(۲) قدیم تورک ائپوس تفککوروندن فرقلی اولاراق اورتا عصرلر تورک-اوغوز ائپوس تفککورو میفولوژی تصورلردن، دئمک اولار کی، ایمتیناع ائدیر؛

(۳) ایجتماعی-کوتلوی تفککوره رئالیزم (بو و یا دیگر حادثه نین حقیقی ماهیتینی گؤرمه یه مئیل) گوجلنه نیر.

۶. سیلاحا موراجیعت

" دده قورقود " ائپوسوندا (و " کیتاب " دا) سیلاحا اورتا عصرلر سئوگیسی نین پارلاق تظاهورونو گؤرمه مک مومکون دئییل - اوغوز ایگیدلری قیلینجیلاری، جیدالاری، یای-اوخلاری، آتلاری ایله فخر ائدیرلر...

بامسی بئیرک اؤز یایینا (سیلاحینا) بئله موراجیعت ائدیر:

...ایغیر وئریب آلدیغیم توزلو قاتی یاییم،
 بوغا وئریب آلدیغیم بوغما کیریشیم!

سیلاحا سئوگی نین بو جور ایفاده سی یالنیز " دده قورقود " آ آید دئییل، اورتا عصرلر دونیا ائپوسلاری نین، دئمک اولار کی، هامیسی اوچون خاراكتئریکدیر.

* * *

بئله لیکله:

۱. " دده قورقود " ائپوسو بوتؤولوکده دینلگیجیه (دینلگیجیلر) موراجیعت فورماسیندا یارادیلیمیشدیر کی، همین فونکسیونال فورما ائپوس یازیا آلینارکن (و اوزو کؤچورولرکن) اساسن موحافیظه ائدیلمیشدیر.
۲. " دده قورقود " ائپوسو ایسلام دینینی یئنیجه قبول ائتمیش اوغوز تورکلری نین داستانی اولدوغونا گؤره دیر کی، بورادا الله (موسلمان اللهینا!) موراجیعت خصوصی یئر توتور، لاکین

موشاهیدہ لر گوستریر کی، ہمیں موراجیعتلر دہ ایسلام ایدئولوگیاسی (و میستیکاسی!) ہلہ لازیمی سویبہ دہ عکس اولونمور۔

۳. "کیتاب" ین وئردیگی ماتریالدان بئلہ معلوم اولور کی، ائپوسدا موراجیعتلرین آشاغیداکی نؤولری خصوصی فونکسیوناللیغی، ایفادہ زنگینلیگی ایلہ سئچیلیر:

— کیشی نین قادینا، قادینین کیشیہ موراجیعتی؛

— آتائین اوغولا، اوغولون آتایا موراجیعتی؛

— آنانین اوغولا، اوغولون آنایا موراجیعتی؛

— قارداشین قارداشا موراجیعتی؛

— یوکسک طبقہ نین آشاغی طبقہ یہ، آشاغی طبقہ نین یوکسک طبقہ یہ موراجیعتی؛

— ایگیدین ایگیدہ موراجیعتی؛

— دوشمنین دوشمنہ موراجیعتی (موسلمان تورکون کافیرہ، کافیرین موسلمان تورکہ موراجیعتی)؛
— طبیعتہ موراجیعت۔

۴. "کیتاب" دا موراجیعتین، اساسن، آشاغیداکی فورمالاری ایشلہ نیر:

— خصوصی آدلارلا (تعینلی، یاخود تعینسیز) موراجیعت؛

— قوہوملوق آنالیشی و یا جمعیتدہ توتدوغو مووقع، وظیفہ و س. بیلدیرن آدلارلا (تعینلی، یاخود تعینسیز) موراجیعت؛

— سؤیوشلہ، یاخود یالواریشلا موراجیعت۔

۵. "کیتاب" دا موراجیعتلہ باغلی آشاغیداکی کؤمکچی واسیطہ لر (نیدالار) ایشلہ نیر: آ، ہئی، مرہ، یا و س؛ "بری باخ" معناسیندا "بری گلگیل" اداتی ایشلہ نیر۔

۶. دؤولت باشچیسینا، حؤکمدارا موراجیعت ائدرکن منسوبیت شکیلچیلی فورما (مثلن، خانیم! سولطانیم! بییم! و س) ایشلہ نیر۔ ہمیں فورمادان عزیزلہ مہ موراجیعتلریندہ دہ ایستیفادہ اولونور (مثلن، گلینجیگیم!).

۷. "دده قورقود" ائپوسونون موراجیعتلر سیستمی ہم مضمونجا، ہم دہ فورماجا رنگارنگ اولوب، اورتا عصرلر تورک-اوغوز ائپوس تفککورونون ایدئیا-اؤستتیک زنگینلیگینی بیر داھا تصدیق ائدیر۔

عمومتورک ادبیاتی تاریخی:

پروبلئملر، مولا حیظه لر ...

موعاصیر تورک ادبیاتی عومتورک ادبیاتی تاریخی نین بیلاواسیطه وارثیدیر - همین وارثیلیگین دیالکتیکاسی گئیش تدقیقات طلب ائدیر، حالبوکی قدیم و ائلجه ده اورتا عصرلر عومتورک منبعلری نین، دئمک اولار کی، آراشدیریلما ماسی، یاخود چوخ آز آراشدیریلما سى تدقیقاتی قتید اولونان گئیشلیکده آپارماغا ایمکان وئرمیر. عئینی زاماندا موعاصیر تورک ادبیاتی نین گئشتیک - فونکسیونال وحدتی نین مئتودولوژی اولاراق اینکار ائدیلمه سی هر بیر مستقیل تورو ادبیاتی اوچون «مستقیل گئنزیس» اویدورماغا گتیریپ چیخارمیشدیر. و اونا گوره ده عومتورک ادبیاتی تاریخی نین بوتوو بیر حادیثه کیمی تصورده جانلاندیریلما سى بیر سیرا پروبلئملر دوغورور.

گورونور، عومتورک ادبیاتی (و عومومن مدینیتی) تاریخی نین ان مهم پروبلئمی اونون بیر سیرا مسئله لرینی ایره لیجه دن دوزگون حلل ائتمه یه ایمکان وئرن دؤورلشدیرمه پروبلئمیدیر. عومتورک مدینیتی تاریخی نین دؤورلشدیریلما سى ساحه سینده او قدر ده چوخ جهدلر اولمامیشدیر... عصریمیزین اوللرینده ضیا گوک آلپ گؤستریدی کی، «تورک مدینیتی نین تاریخی اوچ دؤوره آیریلیر:

۱) اسکی دؤور - تورک قؤومی نین ظوهوروندان اعتیبارن تورکلرین ایسلام دینینه گیرمه سینه قدر؛

۲) اورتا دؤور - ایسلام دینینه گیرمه سیندن قرب مدینیتی نین قبول زامانینا قدر؛

۳) یئنی دؤور - قرب مدینیتی نین قبولوندان بوگونه قدر».^{۴۷}

قتید ائتمک لازیمدیر کی، عومتورک مدینیتی تاریخی نین گؤرکملی تدقیقاتچیسى و بؤیوک تورک ایدئولوقوندان سونرا، دئمک اولار کی، تورکولوقلار، حاقیندا بحث اولونان بؤلگونو بو و یا دیگر شکیلده تکرار ائتمیشلر.^{۴۸} و هر شئیدن اول، بو، اوندان ایره لی گلمیشدیر کی، تورک مدینیتی (او جومله دن ادبیاتی) تاریخینه دوزگون مئتودولوگیا ایله («داخیلدن») یاناشیلما میشدیر - مؤوجود یازیلی منبعلر فئیشلشدیریلیمیش، اونلارین زنگین ائپوس تفککورونه موناسیبتی ایسه، بیر قایدا اولاراق، اونودولموشدور و نظره آیینما میشدیر کی، تورک ائپوس تفککورو موعاصیر دؤوره قدر تورک مدینیتی نین اساسیندا دورموش، همین مدینیتین هر هانسی دؤورده کی و هر هانسی میقیاسداکی «تظاهور» و عومتورک ائپوسوندان باشلانمیشدیر. منبع نین اؤز اتتیک- کولتورولوژی

کونتکستیندن تجرید ائدیلمه سی چوخ زامان اونون باشقا جور آنلاشیلما سینا گتیریب چیخارمیشدیر کی، بو دا تورک ادبیاتلاری تاریخینه دایر تدقیقاتلارین کئیفیتینه تاثیر گؤستمیشدیر. عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین بیرینجی دؤورونو قدیم تورک ادبیاتی تشکیل ائدیر و اصلینده، قدیم تورک ادبیاتی داها چوخ «عومتورک ادبیاتی» دیر. قدیم (عوموم) ادبیاتی ۱.ا. ۱ مین ایلییین اورتالاریندان اعتیبارن مرکزی آسیادا قدیم (عوموم) تورک ائپوسو اساسیندا تشکول تاپمیشدیر. قدیم (عوموم) تورک ائپوس تفککورونون فورمالاشماسی ۱.ا. ۱ مین ایلییین اورتالارینا آیددیر – همین دؤوردن ۱ مین ایلییین اورتالارینا قدر تورک ائپوس تفککورو اینکیشاف ائتمیش، حتی دئمک اولار کی، یئیندن فورمالاشمیشدیر. کیفیت قدر مورککب اولان بو پروسئسی بوتون گنیشلیگی ایله تصور ائتمک نه قدر چتین اولسا دا، هر حالدا مومکوندور: خصوصیه اونا گؤره مومکوندور کی، قدیم (عوموم) تورک ائپوس تفککورونون تکاملونو عکس ائتدیرن موختلیف منبعلر مؤوجوددور. لاکین همین منبعلرین سیستملی اویره نیلمه سی تجروبه سی، دئمک اولار کی، موعلنشمه میشدیر.

قدیم (عوموم) تورک ائپوسونون منشایی باره ده دانیشارکن، هئچ شوبهه سیز، بیرینجی نؤوبه ده قدیم (عوموم) تورک میفولوگیاسینا، تورکلرین ایبتیدای ایناملارینا دیقت یئتیرمک لازیمدیر: بو، بوتؤو بیر سیستمدیر و همین سیستمن ندن عیبارت اولدوغونو موعلنشدیرمه دن اونون اساسیندا تشکول تاپان تورک ائپوس تفککورو باره ده آنالیتیک مولاخیزله لر سؤیله مک مومکون دئییل. قدیم (عوموم) تورک میفولوگیاسی نین سیستمی بیر سیرا اساسلی تدقیقاتلاردا موعلن قدر آراشدیریلمامیشدیر.^{۴۹} بونولا بئله چوخلو موباحیثه لی مسله لر واردیر کی، قدیم تورک ائپوس تفککورونون منشایی ایله علاقه دار پروبلملره باخیش همین مسله لرین نئجه حللیندن آسلیدیر... عومومیتله، قدیم تورک میفولوگیاسی کونکرئتلیکدن (ناتورالیزمدن) موجردلییه (آنالیتیزم) دوغرو اینکیشاف ائتمیش و بو پروسئس تانریچیلیغا قدر گلیب چیخمیشدیر؛ «تانری» ایدئیا سی فورمالاشنادک میفیک تفککورو هانسی اینکیشاف مرحله لرینه مالیک اولماسی یوخاریدا بحث ائتدیگیمیز موباحیثه لی مسله لردن بیریدیر – بونولا بئله «تانری» ایدئیا سین محض قدیم تورک میفولوگیاسی نین تکاملو اساسیندا فورمالاشدیغی هئچ بیر موباحیثه دوغورمور و بوراسی دا معلومدور کی، همین ایدئا ائپوس تفککورو محصولو اولوب، عئینی زاماندا اونون تکاملو سوییه سینی موعلن ائدیر.

قدیم تورک ائپوس تفککورو ا.ا. ۱ مین ایلیین اورتالاریندان ۱۰-۱۲ عصرلره قدر (و بیر سیرا حاللاردا حتّی سونرالار دا) موختلیف تیپلی آبیده لرده تظاهر ائتمیشدیر: اونلاردان ان موکملی «اوغوز کاغان» ائپوسودور کی، موغین حیصه لری ایندییه قدر گلیب چیخمیشدیر. ... اوغوز کاغان تانری منشالیدیر، مرکزلشمیش تورک دؤولتی نین میفیک حؤکمداریدیر و همین دؤولتین ادبی هامیسیدیر.

— منبعلر اوغوز کاغانین اوغوللارینا وصیتینی بو گور موحافیظه ائتمیشدیر: «ای اوغوللار، کؤپ مئن آشدوم، اوروشقولار کؤپ مئن گوردوم؛ چیدا بیلی اوک کؤپ آتدوم، آیقیر بیرلی کؤپ یوردوم؛ دوشمنلاریمی ایقلاقوردوم، دوستلارومنی مئن کولتوردوم، کؤک تنریق مئن اوتئدیم؛ سنلئرقی بیر مئن یوردوم!...»

و.و.رادلووون آلتای تورکلریندن یازییا آلدیغینی «یارادیلیمیش داستانی» ندا، موختلیف دیللی منبعلرده موحافیظه اولونموش «آلپ ار تونقا»، «گؤگ تورک»، «کؤچ» داستانلاریندا قدیم تورک ائپوس تفککورونون مضمونو، تظاهر فورمالاری، فونکسیونال ایمکانلاری اؤز عکسینی تاپیر. و همین آبیده لر او زامان فورمالاشمیشدیر کی، میفولوژی سیستم آرتیق ائپوس «منطیق» ی ایله مؤوجود ایدی. ائپوس تفککورونون فورمالاشماسی ایله اونا قدرکی بوتون ائتیک ایدراک فورمالاری تدریجن ائپوسا تابع اولور، اونون پرنسپلرینی قبول ائدیر.

قدیم تورک ائپوس تفککورونون تدقیقاتدان کناردا قالماسی اونا گتیریب چیخارمیشدیر کی:

(آ) قدیم تورک مدنیتی نین تیپولوگیاسی؛

(ب) قدیم تورک مدنیتی ایله اورتا عصرلر و نهایت، میللی تورک مدنیتلری آراسینداکی گنتئیک علاقه لرین خاراگتئری؛

(و) عموم دونیا مدنیتی کونتئکستینده عموم تورک مدنیتی نین تاریخی موقعی، دئمک اولار کی، تصویر ائدیلیمیر.

قدیم تورک ائپوسونون «میللیشمه سی»، یاخود «رئگیونالاشماسی» عموم تورک ادبیاتی تاریخی نین مهم پروبلملریندن بیریدیر کی، بو باره ده اساسلی بیر تدقیقاتا تصادوف اولونمور، لاکین بیر سیرا اهمیتلی مولاخیزه لر مؤوجوددور... معلومدور کی، ۱۰-۱۲ عصرلردن اعتیبارن تورک ائتیک- کولتورولوژی رئگیونلاری بیر- بیریندن تجرید اولونور و همین پروسسین نتیجه سینده قدیم (عموم) تورک ائپوسو دا رئگیونال خصوصیتلر کسب ائدیر: بو معنادا «آلتای ائپوسو»، «قیرغیز ائپوسو»، «تورکمن ائپوسو» و س. آنجاق و آنجاق شرطی آنالیشلاردیر... تورک

اتنیک- کولتورولوژی رنګیونلاری نین، تامامیله طبعی اولاراق، تشککولو، یاخود اتنیک- کولتورولوژی رنګیونلاشما، دیفئرنسیاسیا تورکولوگیانین اولدوقجا موباحیثه لی مسئله لریندنیر کی، تورک خالقارینی عومومتورکلوکدن «تجربید ائتمک» سیاستی همین مسئله نی داها دا مورککبلشدیرمیش و بئله بیر فیلولوژی تئندئسییا یاراتمیشدیر کی، گویا، مثلن، آذربایجان ادبیاتی نین منبعلری نینکی قافقاز - کیچیک آسییا، حتّی آذربایجان رنګیونندان کناردا مؤوجود دئییل. و اونا گؤره ده آذربایجان ادبیاتی تاریخی نین ایلک منبعلرینده کی یوکسک پروفئسیونالیزمین هارادان گلدیگی، دئمک اولار کی، ایضاحسیر قالمیشدیر. اخاقانی، ن. گنجوی، ع. نسیمی یارادیجیلیگی نین قدیم تورک منبعلری نین اونودولماسی ایسه اصلینده، آذربایجان ادبیاتی نین غئیری- موعین گئنئزیس اوزرینده «تدقیقی» نه گئیریپ چیخارتمیشدیر. عئینی «مئتودولوگییا» بو و یا دیگر فورمادا، دئمک اولار کی، عومومن تورکولوگییادا کؤک سالمیشدیر.

«قدیم تورک ادبیاتی نین اساسیندا قدیم (عوموم) تورک ائپوسو دورور» - دئدیکه تکهجه قدیم تورک ائپوس تفککرونون بیلاواسیطه قدیم تورک ادبیاتی نین منشاینی تشکیل ائتمه سی نظرده توتولمور، هم ده او، نظرده توتولور کی، قدیم تورک ادبیاتی نین تکاملو بیلاواسیطه قدیم (عوموم) تورک ائپوسونا اساسلانیر و حتّی قدیم (عوموم) تورک ائپوسونون تنزولو ایله عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین قدیم دؤورو باشا چاتیر.

ایلک اورتا عصرلر تورک (رونیک) آبیده لری نین محض قدیم تورک ائپوس تفککرونون محصولو اولماسینی تدقیقاتچیلار قئید ائتمیشلر - «ائپوسدان گلیمک» هم ایلک اورتا عصرلر دؤورونه قدرکی، هم ده اوندان سونراکی دؤورلرین ادبیاتینی دا خاراکتئریزه ائدیر. بونونلا بئله، ایلک اورتا عصرلر دؤورو آبیده لرینده قدیم (عوموم) تورک ائپوس تفککورو کونتکست کیمی چیخیش ائدیر:

«اوزئی گؤک تنقیری، اسرا یاغیز بیر کیلیندیکدا ایکین آرا کیسی اوغلو کیلینمیش، کیسی اوغلیتا اوزئی ائچوم- آپام بومین کاغان، ایستئمی کاغان اولورمیس. اولوروپان تورک بودونونق ایلین، تئوروسین توتا بیرمیس، ایتی بیرمیس...»^{۵۱}

نه قدر کونکرت تاریخی شخصیتلر، حادثه لر باره سینده دانیشیلیرسا دانیشیلین، مطلق همین شخصیت و یا حادثه لرین غئیری- کونکرت، ائپیک منشایندن چیخیش ائدیلیر، «تاریخه قدرکی» تصووره ایستیناد اولونور.

موشاهىدە لىر گۇستىر كى، قىدىم تورك ادبىياتى آشاغىداكى اينكىشاف دۇورلرىندن كىچىمىشىدىر: ھون دۇورو (۱.۱. ۱ مىن ايللىين اورتالارىندان ۵ عصرە قدر)، ايلك اورتا عصرلر دۇورو (۵ عصردن ۱۰ عصرە قدر و سون دۇور (۱۰-۱۲ عصرلر).

قىدىم تورك ادبىياتى تارىخى نىن بو جور دۇورلشدىرىلمە سى ھم ائتنىك- كۆلتورولوژى، ھم دە ايجتماعى- سىياسى پروسىسلىرىن نظره آلىنماسىندان ايرە لى گلير. معلوم اولدوغو كىمى، ۱.۱. مىن ايللىين اورتالارىندان اعتىبارن ھونلارلن آپاردىغى موبارىزە نتيجه سىندە بۇيوك تورك خاقانلىغى مئيدانا چىخىر و بۇيوك اوكتاندىن (ساكىت اوكتاندىن) شرقى آروپايا قدركى گئىش اراضىدە مسكون اولان توركلرى (البته، اونلارلن آراسىندا غىرى- تورك منشالى ائتنوسلار دا مۇوجود ايدىلر) بىرلشدىرىر. اى مىن ايللىين اورتالارىندا بۇيوك تورك خاقانلىغى گۇى توركلر طرفىندن يئىندن تشكىل اولونور، ھمىن مىن ايللىين سونلارىندا ايسە خاقانلىق تامامىلە داغىلىر و ائتنىك- كۆلتورولوژى رىگيونلارلا مووافىق اولان رىگيونال تورك دۇولتلىرى فورمالاشىر.^{۵۲} بونولا بئله ۱.۱. مىن ايللىين اورتالارىندان ۲ مىن ايللىين اوللرىنە قدركى ائتنىك- كۆلتورولوژى و ايجتماعى- سىياسى پروسىسلر عىنى تىپولوگىيالا مالىكىدىر.

ھون دۇورو تورك ادبىياتى نىن اولدوقچا آز نومونە لرى موخافىظە اولونموشدور، لاكىن ھمىن نومونە لرىن تحلىلى گۇستىر كى، بو دۇورده كىفايت قدر زنگىن ادبىيات يارانمىشىدىر... ۱.۱. ايلك عصرلردە مئيدانا چىخىمىش^{۵۳} بىر ھون توركوسو معلومدور - چىن دىلىنە ترجمە اولوناراق موخافىظە اندىلمىشىدىر، موعاصىر دۇورده قىدىم تورك دىلىنە ترجمە- رىكونستروكسىيا اولونموشدور.

ھون توركوسونده اۆز تورپاقلارلنى ايتىرمىش، دوشمن طرفىندن قارت اولونموش توركلرىن بۇيوك كدرى اۆز عكسىنى تاپىر. و عومومىتلە، ھون دۇورو تورك ادبىياتى اوچون ائپىك ناتورالىغىن خاراكتىرىك اولماسى دىقتى جلب ائدىر.

منبلرلن (صوحت يازىلى منبلردن گئدىر) آزلىغى، يا چىن دىلىندە، يا چىن ھىروقىلىفلرى ايلە يازىلىب قالماسى، تدقىقاتچىلارلن قارشىسىنا خىلى چتىنلىكلر چىخارىر بونولا بئله قئىد ائتمك لازىمدىر كى، ھون دۇورونده مۇوجود اولان اوزان پوئىياسى شىفاھى شكىلدە يارانىپ يايلىدىغىندان اونون بىر سىرا نومونە لرى زمانمىزە اولكى و سونراكى دۇورلرىن پوئىياسىنا قارىشراق (مئلن، م. كاشقارى نىن «دىوان»ىندا) گلىب چاتمىشىدىر كى، بورادان ھون دۇورو ماتىرياللارى نىن سىچىلمە سى پروبلئمى اورتايا چىخىر.

ایلیک اورتا عصرلر دؤورو تورک ادبیاتی هون دؤورونون بیلاواسیطه داوامیدیر، بونولا بئله ایلیک اورتا عصرلردن داها چوخ اثر قالمیشدیر - بورایا، بیرینجی نؤوبه ده، قدیم تورک (رونیک) آبیده لری آیددیر. همین آبیده لرین پوئتیكاسی ایله باغلی موباحیثه لر آبیده لرین بدیعی ستروکتورونون نه قدر مورککب، عئینی زاماندا نه قدر «تاریخی» اولدوغونو گؤستیریر. آرتیق قئید اتئدیک کی، قدیم تورک (رونیک) آبیده لرینده قدیم تورک ائپیک تفککورو ایفاده اولونور، کونکرئت حادیثه لر، احوالاتلار ایسه محض بو ائپیک «گئیشلیک» ده احتیوا ائدیلیلر. ایلیک اورتا عصرلر دؤورونون ایکینجی اساس منبعی ماحمود کاشقاری نین «دیوانی لوغت تورک» و دور کی، بورایا حاقیندا بحث اولونان دؤورون لیریكاسیندان نومونه لر توپلانمیشدیر... عومومیتله، قدیم تورک (رونیک) آبیده لری ایلیک اورتا عصرلر دؤورونون ائپیک ادبیاتینی اؤیرنمک اوچون نه قدر ماتئریال وئیرسه، م. کاشقاری نین «دیوان» ی دا لیریك ادبیاتی اؤیرنمک اوچون، دئمک اولار کی، او قدر ماتئریال وئیریر. لاکین بورادا دا محض دؤورون ادبیاتینی سئچیب اورتایا چیخارماق پروبلیمی اؤزونو گؤستیریر، چونکی آرتیق قئید اولوندوغو کیمی، م. کاشقاری نین «دیوان» یندا ان موختلیف دؤورلرین، زامانلارین ادبیاتی فاکتلاشیر.

ایلیک اورتا عصرلر دؤورونون سونلارینا آید، او یغور تورکلرینه مخصوص ادبیاتین تدقیقی ده مئتودولوژی و تئکستولوژی خاراكتئرلی موعین چتینلیکلرله باغلیدیر. او یغور تورکلری موختلیف دینلری-مانویلیک، بوددیزم، خریستیانلیق و س.، البته، تانریچیلیق اساسیندا قبول اتئدیکن سونرا بیر نئچه عصر عرضینده (۱۳-۱۴ عصره لر قدر) هم دینی ادبیاتی تورک دیلینه ترجمه اتمیش، هم ده بو و یا دیگر موضوعدا اوریژینال نومونه لر یاراتمیشلار (مثلن، آپرین چور تیقی نین شعرلری)... البته، او یغور تورک ادبیاتی اؤز تیپولوژی اساسلارینا گؤره الاهیده بیر حادیثه دئییلدیر و موقایسه لر گؤستیریر کی، حتّی ترجمه اثرلرینده ده تورک اتئیک تفککور مدنیتی «کونتئکست» کیمی عکس اولونور. مثلن، سینقو سئلی «سووارنارابهاسا» نی تورک دیلینه «آلتون یاروک» آدی ایله ترجمه ائدرکن بوددیزم آنالایش و اوپرازلارینی یا بیلاواسیطه تانریچیلیقدان (عومومن تورک ائپوسوندان) گلن آنالایش و اوپرازلار ایله وئیریر، یا دا هر حالدا اونلارلا موقایسه ائدیر. عئینی خصوصیت دیگر ترجمه لره (مثلن، مانوی منبعی «خواستوانیفت») ده آیددیر.

او یغور تورک ادبیاتینا خصوصی دیقت یتتیریلمه سی بیر ده اونا گؤره لازیمدیر کی، اولدوقجا زنگین یازیلی منبعلره مالیکدیر و همین منبعلر اورتا عصرلر تورک ادبیاتلاری نین اینکیشافیندا

موعین رول اوینامیش، حتی مرکزی آسییانین غئیری- تورک منشالی مدنیتلرینه ده بو و یا دیگر درجه ده تاثیر گؤستمیشدیر.

۱۰-۱۲ عصرلر تورک ادبیاتی تورک، فارس و عربدیللی ادبیاتدیر، لاکین دئمک لازیمیدیر کی، موختلیف دیللرده یارانماسی همین ادبیاتین تاریخی تیپولوگیاسینی پوزمور. قدیم تورک ادبیاتی نین سون دؤورو، عومومیتله، بیر سیرا کلاسیک اثرلرله تمثیل اولونور: یوسف خاص حاجیب بالاساقونلونون «کوتادقو بیللیق» (۱۰ عصر)، احمد یسوی نین «دیوانی-حیکمت» (۱۲ عصر)، احمد یوقناکی نین «عتبه الحقایق» (۱۲-۱۳ عصرلر) اثرلری بو باخیمدان دیقته خصوصیه جلب ائدیر... «کوتادقو بیللیق» و بوندان بیر قدر سونرا مئیدانا چیخان «عتبه الحقایق» دیداکتیک، «دیوانی-حیکمت» ایسه صوفی مضمونلو اثرلردیر و بونلارین هر اوچو ایسلام باخیمندان «یئئیدن تشکیل اولونموش» تورک تفککورونون محصولودور.

تانریچیلیقدان ایسلاما کئچید تورک تفککورو (اؤلجه ده ادبیاتی) تاریخی نین ان قلوبال پروبلملریندن بیر، بلکه بیرنجیسی اولسا دا، لازیمی سوییه ده آراشدیریلما میشدیر؛ بو دا اونا گتیریب چیخارمیشدیر کی، خی- ۱۲ عصرلرده یارانمیش تورک ادبیاتلاری نین گئنئزیسینده دها چوخ موسلمان (قئیری- تورک) منبعلری نین دایاندیغی یا بیلاواسیطه، یا دا دولایسی ايله قبول ائدیلمیشدیر. تانریچیلیغا آید موقدس متلرین (گؤرونور، بونلارین چوخ حیصه سی شیفاهی شکیلده مؤوجود اولموشدور) الده اولونمماسی دا تانریچیلیقدا ایسلاما کئچیدین موختلیف باخیملاردان هر طرفلی تدقیقینه ایمکان وئرمه میش (و وئرمیر)، بونونلا بئله بیر سیرا ایستیناد نوقطه لری هر حالدا وار- قدیم تورک (رونیک) آبیده لریندن توتوموش احمد یوقناکی نین «عتبه الحقایق»ینه قدر گلن تانری- الله اوبرازی نین تکاملو و گئنیش معنادا دئفورماسیاسی همین پروسسین نئجه گئئدیگینی، هارادا باشلایب - هارادا قورتاردیغینی عکس ائتدیریر.

قدیم تورک ادبیاتی، اساس اعتباریله، عئینی بیر ادبی دیلده یارانمیشدیر- مؤوجود متلرین تحلیلی بو دیلین بؤیوک ایفاده پوتنسیالینا مالیک اولدوغو قناعتینه گلمه یه ایمکان وئریر. و قئید ائتمک لازیمدیر کی، قدیم تورک ادبی دیلی بیر سیرا دیللرله کونتاکتدا اولسا دا، کیفایت قدر «تمیز» دیلدیر - ۱۰-۱۲ عصرلردن اعتیارن مئیدانا چیخان تورکی و اونون رئگیونال فورمالاری قدیم تورک ادبی دیلی نین بیلاواسیطه وارثیدیر.^{۵۴}

قدیم تورک ادبی دیلی چوخ گومان کی، هون دؤورونون ایلک عصرلرینده فورمالاشمیشدیر، ۱ مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللرینه قدر بوتون تورک ائتیک- کولتورولوژی رئگیونلارینا

یابیلیش و حتی بیر سیرا رڭیونال خصوصیتلر ده کسب ائتمیشدیر. لاکین هئچ زامان ادبی نورماتیولیکدن محروم اولمامیشدیر.

موختلیف (رڭیونال) تورک ادبیاتلاری نین دیفئرنسیاسیاسیندان میلی تورک ادبیاتلاری نین تشککولونه قدرکی دؤور (۱۲-۱۳ عصرلردن ۱۶-۱۷ عصرلره ده ک) عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین ایکنجی دؤورونو تشکیل ائدیر - اورتا عصرلر تورک ادبیاتلاری تورک ائپوسونون اورتا عصرلر ترانسفورملارینا اساسلانیر کی، همین ترانسفورملار قدیم تورک ائپوس تفککورونون ایسلاما موناسیبتینی ایفاده ائدیر. ایسلامی قبول ائتمه ین تورک رڭیونلاری (خصوصیله سیبیر) ایسه «قدیم دؤور»ده قالیر، اورتا عصرلره داخل اولایلمیر. بو اوندان ایره لی گلیر کی، ایسلامین قبولو مئخانیکی شکیده دئییل، مورککب اتنیک- کولتورولوژی ایدراک پروسئسلری ایله گئدیر و نتیجه اعتباریله، تورک تفککورو ایسلامی اولدوغو کیمی یوخ، تانریچیلیغین طلب اتدیگی تاریخی کئیفیتده قبول ائدیر.^{۵۶}

تورک اتنیک- کولتورولوژی رڭیونلاری نین ۱۰-۱۳ عصرلره قدر موختلیف اینکیشاف سوییه سینه مالیک اولماسی، نتیجه اعتباریله، اونا گتیریب چیخاریر کی، ایسلاما موناسیبت، حتی اونون قبول ائدیلمی رڭیونلاردا بئله موختلیف اولور.

اورتا عصرلر تورک ادبیاتلاری نین دیفئرنسیاسیاسی، پرنسپ اعتباریله، ۱۰-۱۲ عصرلرین محصولدار، لاکین بو دؤورون ادبیاتیندا هله عومومی جهتلر چوخدور و هئچ شوبهه سیز، تورک جمعیتی نین داها درینده کی اتنیک- رڭیونال عومومیلیگیندن ایره لی گلیر: بو و یا دیگر تورک اتنوسونون بو و یا دیگر تورک خالقینا آید اولماسی هله شرطیدیر، ایلک تورک موسلمان دؤولتلی (قاراخانلیلار، قزنویلر، سلجوقلار...) موختلیف تورک طایفالارینا اساسلانیر کی، اونلارین مدنیتی عومومتورک مدنیتینی تشکیل ائدیر.

عئینی زاماندا همین عومومیلیک ایسلاما موناسیبتین (نه قدر موختلیف اولسا دا) تیپولوژی عئینیلیگی ایله مؤحکمله نیر و نجه دئیرلر، نورماتیو عومومیلیگین یئنی سفئراسی مئیدانا چیخیر کی، بونو تورک ایسلام ادبیاتی (عومومن مدنیتی) آدلاندیرماق مومکوندور... اودور کی، ۱۲-۱۳ عصرلردن تورک ادبیاتلاری نین رڭیوناللاشماسی، حاقیندا بحث اولونان پروسئسله برابر گئدیر و همین پروسئسین رڭیونال مضمونا مالیک اولماسینا تاثیر گؤستریر.

اورتا عصرلر عومومتورک ادبیاتی نین دیفئرنسیاللیق سوییه سی باره ده موباحیثه ائتمک مومکوندور کی. بو، عئینی اتنیک- کولتورولوژی رڭیونا موناسیبتده خصوصیله قاجیلمازدير؛ آنجاق

حاقیندا دانیسیلان دیفئرنسیاسییا، عومومیتله، مؤوجوددور و اورتا عصرلر عومومتورک ادبیاتی نین کیفیتینی ده محض همین دیفئرنسیاسییا تشکیل ائدیر.

...۱۰-۱۲ عصرلردن اعتبارن تورک ائتنیک- کولتورولوژی رئیونلاردان مرکزی (ورتا) آسیا اورال- وولقابویو و قافقاز- کیچیک آسیانین آتونومییاسی گتدیگجه داها آیدین شکیده اؤزونو حیسن ائدیریر. و بو رئیونلاردا یارانان ادبیاتین تیپولوگییاسی دئمک اولار کی، عئیندیر... مرکزی (اورتا) آسیادا مئیدانا چیخان تورکدیللی ادبیاتلا عئینی زاماندا قافقاز- کیچیک آسیادا (آذربایجاندا) زنگین فارسدیللی ادبیات یارانیر: اخاقانی، م. گنجوی، ال. اوستاد، خصوصیله ن. گنجوی نین یارادیجیلیگی تصدیق ائدیر کی، قافقاز - کیچیک آسیا داها اولکی عصرلردن بو جور بؤیوک ادبیات اوچون تاریخی شرایط اولموشدور. ۱۳-۱۴ عصرلرده، هئچ شوبهه سیز، هر شئیدن اول مرکزی (ورتا) آسیانین تاثیر ایله اورال- وولقابویو و قافقاز- کیچیک آسیا ائتنیک- کولتورولوژی رئیونلاریندا تورکدیللی ادبیات (بیرینجی نؤبه ده دیوان ادبیاتی) سورعتله یاییلیر.

اورتا عصرلر عومومتورک ادبیاتی نین اساس دیلی «تورکی» دن (داها سونرالار، ۱۶-۱۷ عصرلره یاخینلاشدیقجا اونون رئیونال تظاهور فورمالاریندان) عیبارتدیر.

عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین ایکینجی دؤورونون سونلارینا دوغرو سیبیر و شرقی آوروپا تورک ائتنیک- کولتورولوژی رئیونلاری تدریجن «اؤزونویافته» ایمکانلارینی ایتیریر، عکسینه، مرکزی (اورتا) آسیا، اورال- وولقابویو و قافقاز- کیچیک آسیادا ادبیاتین داخلی رئیوناللاشماسی گوجلّه نیر. و ادبیاتین «داخلی» علاقه سی، «خاریجی» دیفئرنسیاسیاسیندان چوخ گوجلودور- بدیی تفککورون «پروفئسسیونال» تظاهورلری کوللی میقداردا «قئیری- پروفئسسیونال» تظاهورلره (رئیونال ائپوس تظاهورلری ایله) تاماملانیر. اصلینده ایسه، میلی تورک ادبیاتلاری نین اساس انئرژیسی همین «قئیری- پروفئسسیونال» تظاهوردن چیخیر...

میلی تورک ادبیاتلاری نین تشککولو ایلّه عومومی تورک ادبیاتی تاریخی نین اوچونجو دؤورو باشلاییر...

مرکزی (اورتا) آسیادا، اورال- وولقابویوندا و قافقاز- کیچیک آسیادا تورک میلی ادبیاتلاری تشککول تاپیر. مستقیل تورک ادبیاتلاری نین تشککولو تدریجن گتدیر، ۱۶-۱۷ عصرلرده رئیونال ایجیماعی-سیاسی پروئسلرین ایتنئسیولشمه سی ایلّه آتونومولوق گوجلّه نیر، بونولا بئله همین مستقیلشمه حرکاتی دا ائپوس تفککورونون چئویکلشمه سی ایلّه موشایعت اولونور و نتیجه اعتباریلّه، میلی تورک ادبیاتلاری قدیم تورک ائپوسوندان توره یین و اونا ایستیناد ائدن

«رنگینوال» ائپوس تفککوروئه اساسلانی. حتّی «پروفئسیونال» ادبیاتا مالیک اولمایان تورک خالقاریندا دا محض ۱۶-۱۷ عصرلرده قدیم تورک ائپوس تفککوروئون دیفئرنسیال مضموندا چئوکیلشمه سی اؤزونو گؤستیر... و عومومن، همین دؤور عومومتورک مدنیتی تاریخینده اینتیباه دؤورو کیمی مئیدانا چیخیر.

۱۶، خصوصیه ۱۷-۱۸ عصرلر تورک ادبیاتلاری آشاغیداکی کیفیتلره مالیکدیر:
(أ) قدیم تورک ائپوس تفککورو «اویانیر» و ادبی پروسئسین ائتتیک-ائتتیک اساسینی تشکیل ائدیر؛

(ب) رئالیزمین - رئالیست تفککوروون موختلیف فورمالاری دؤورون ایجتماعی-ائتتیک ایدراک «مئتودولوگیاسی» کیمی موعنیلشیر؛

(و) ادبی پروسئس، پرینسپ اعتباریله، میلی دیلده گئدیر.
موعاصیر عومومی تورک ادبیاتی باره ده دانیشماق نه قدر شرطی اولسا دا، او عقدر اساسلیدیر - هر شئیدن اول اونا گؤره کی، موعاصیر تورک ادبیاتلاری اگر حقیقتن چوخ درین قاتلاردان گلن عومومی تاریخی پوتنسیالا مالیکدیرلرسه (بیز بونا شوبهه ائتمیریک!!) دئمه لی، طبعی اولارق همین پوتنسیال موعاصیر ادبی پروسئسین اساسیندا دایانیر و حتّی اونون پئرسپئکتیوینی موعنیلشدیریر... بو آنجاق نظری بیر مولاخیظه دئیل - موعاصیر تورک ادبیاتلاری نین بیر سیرا گؤرکملی نومونه لری تصدیق ائدیر کی، قدیم تورک ائپوسوندان گلنه دن، قدیم تورک ادبیاتینی، اورتا عصرلر تورک ادبیاتلارینی منیمسمه دن و میلی تورک ادبیاتلاری نین تاریخی تجروبه سینه ایستیناد ائتمه دن موعاصیر تورک ادبیاتی نین (و دئملی دنیا ادبیاتی نین!!) حادیشه سینی یاراتماق مومکون دئیل.

موعاصیر تورک ادبیاتلاری نین اساسیندا ۱۶-۱۷ عصرلرده فورمالاشان میلی تورک ادبیاتلاری دایانیر، بونونلا بئله ۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن اعتبارن تورک ادبیاتلاری نین محض همین دؤورده «موعنیلشن» عومودونیا ادبی پروسئسینه داخیل اولماسی بیر سیرا کیفیتلرین مئیدانا چیخماسینی شرطلندیریر. و خصوصیه ۲۰ عصرین اورتالاریندان سونرا تورک ادبیاتلارینی آرتیق موعاصیر ایجتماعی-ائتتیک پروسئسلر کونتئکستینده تدقیق ائتمه یه احتیاج دویولور.

موعاصیر تورک ادبیاتلاری زنگین عنعنه نین واریشی کیمی، بیزیم درین اینامیمیزا گؤره، گوجلو اینکیشاف پوتنسیالینا مالیکدیر، لاکین عومومتورک ادبیاتی نین تکامل تاریخی دوزگون مئتودولوگیا اساسیندا، دئمک اولار کی، تدقیق ائدیلمه دیگینه گؤره موعاصیر تورک ادبیاتلاریندا

گئدن پروسئسلرین مضمونون درک ائتمک، همین پروسئسلربو و یا دیگر درجه ده ایستقامت وئرمک مومکون دئییل. بو ایسه ادبیاتدا وولیونتاریزمین هر واسیطه ایله گئیشلمه سینه سبب اولموشدور.

چینگیز آبتاتوون، اولژاس سولئیمانوون... یارادیجیلیغی، گؤرونور، عومومتورک ادبیاتی نین تکجه موعاصیر سوییه سینی دئییل، هم ده ایمکانلارینی، پئرسپئکتیولرینی موعین ائدیر. عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین سیستئملی تدقیقی موعاصیر تورک خالقارلی ادبیاتشوناسلاری نین قارشیسیندا دوران مهم مسله دیر - بو، او درجه ده مهم مسله دیر کی، حلل اولونمادان نورمال تورک فیلولوژی تفککوروون فورمالاشماسی مومکون دئییل.

عمومتورک ادبیاتی تاریخین اؤدولری

عمومتورک ادبیاتی نین تاریخی قدیم، اورتا، یئنی و ان یئنی اولماقلا دۇرد دۆوره بۆلۈنۈر. قدیم دۆور تورکلرین آلتای بیرلیگیندن (بو ائتمودنی، ائتوسوسیال، ائتوسسیاسی... بیرلیک تورکلر، مونقوللار و تونقوس – مانجورلاردان عیبارت ایدی) آیریلدیقلاری زاماندان باشلایاراق ائرامیزین ۲ مینیلیگی نین اوللرینه قدر داوام ائدیر. قدیم تورک ادبیاتی تورک خالققلاری نین عمومى، اورتاق معنوی-مدنی ثروتیدیر.

۲ مین ایلیین اوللریندن اعتیبارن تورکلرین ائتنوجوغرافی دیفئرنسیاسیاسی درینلشیر. و اونلار اساسن اوچ گئیش (و دینامیک!) جوغرافییا اوزره بۆلۈنۈرلر:

۱. شرق (کارلوق تورکلری)،

۲. شیمال-قرب (قیپچاق تورکلری)،

۳. جنوب-قرب (اوغوز تورکلری).

اورتا عصرلرین سونلارینا قدر داوام ائدن همین دۆورده یارانان ادبیات (اورتا دۆور تورک ادبیاتی) قدیم (عموم) تورک ادبیاتی نین اورتاق خصوصیتلرینی قوروپوب ساخلاماقلا یاناشی بۆلۈندویو جوغرافیالار اوزره موعین فرقلی علامتلر ده قازانیر.

تورکلرین اورتا عصرلرین سونو یئنی دۆورون اوللریندن (۱۶-۱۷ عصرلردن) باشلایان یئنیندن دیفئرنسیاسیاسی موعاصیر تورک خالققلاری نین یارانماسی ایله نتیجه نیر. تورک (عوشمانلی تورکلری)، آذربایجان، اۆزبک، اوغوز، قازاخ، تاتار، باشقیر، تورکمن، قیرغیز، آلتای... خالققلاری نینکی اۆزلرینه مخصوص فرقلی سوسیال-سیاسی، مدنی علامتلر نوماییش ائتدیرمه یه، حتّی داخیلی ایدیعالارلا اورتاق ثروتلری ده بۆلۈشدورمه یه تشبوس گۆستریرلر.

تورک خالققلاری ادبیاتی نین یئنی دۆورو ۱۷ عصردن ۲۰ عصرین اوللرینه قدر داوام ائدیر. یئنی دۆور تورک ادبیاتی اورتا دۆور تورک ادبیاتیندان داها چوخ "تورک خالققلاری ادبیاتی" دیر، یعنی هر بیر تورک خالق نین اۆزونون یارادیجیلیق محصولودور. لاکین بو، او دئمک دئیل کی، اورتاق خصوصیتلر، عمومى تیپولوگیا تامامیله آرادان قالخیر... اصلینده، یئنی دۆورده اولدوغو کیمی، ۲۰ عصرین اوللریندن باشلایان ان یئنی دۆورده ده تورک خالققلاری ادبیاتی "گئن" دن، یوز ایللر، مین ایللر بویو داوام ائتمیش "عمومى تاریخ" دن گلن ائله اورتاق علامتلر داشییر کی،

اونلارین تامامیله آرادان قالخماسی، " ائتیک یادداش " این پوزولماسی، پراکتیک اولاراق، مومکون دئییل.

ان یئنی دؤور تورک ادبیاتی، یاخود ادبیاتلاری ایکی مین بئش یوز ایلیک عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین هم ایدئیا-مضمون، هم ده فورما-ایفاده تکنولوگییالاری باخیمیدان عوضو ترکیب حیصه سیدیر.

عومومتورک، یاخود تورک خالقلاری ادبیاتی نین تاریخی موعاصیر علمی-مئتودولوژی طلبر سوییه سینده تصور ائتمک ائتمودنی احتیاجا چئوریلمکده دیر. و اوخوجولارا تقدیم اولونان بو ائتودلر همین احتیاجدان یارانمیشدیر.

(۱)

تورکلرین موکمل بیر ائتنوس - خالق اولاراق فورمالاشماسی اثرامیزدان اول ۱ مین ایلیین اورتالارینا تصادوف ائتسه ده، همین فورمالاشما پروسئسی نین ائتنوکولتورولوژی، سوسیال-سیاسی باخیمیدان زنگین ایکی-اوچ مین ایلیک بیر دؤورو احاطه ائلمه سی او قدر ده بؤیوک شوبهه دوغورمور. لاکین تاریخن " تۆرمک " ، " قانون-قایدایا صاحب اولان (جمعیت) " ، " گوجلو-قوووتلی " معنالارینی وئرن " تورک " سؤزونه ایلك دفعه گؤیتورک دؤولتی نین (ایمپئراتورلوغونون) آدیندا راست گلینیر. اثرامیزین ۱ مین ایلیگی نین اورتالاریندا تاریخ صحنه سینده چیخمیش همین ایمپئراتورلوق قدیم تورک ایجتماعی-سیاسی دوشونجه سینی، میلی دؤولت ایداره چیلیگی تجروبه سینی پارلاق بیر شکیلده تظاهور ائتدیرمکله یاناشی اورتا عصرلر تورک دؤولتلی، ایمپئریالاری اوچون زنگین بیر دوشونجه-ایداره چیلیک عنعنه سی وئرمیشدیر.

قدیم تورکلرین وطنی ایلك اورتا عصرلردن بری تورکویستان کیمی تانینان گئنیش چؤللردیر. شیمالدا کۆقمن (سایان) داغلارینا، سیبیر مئشه لرینه؛ جنوبدا تیبتته؛ شرقده ساکیت اوکئانا، ساری دیزه؛ قریده ایسه آرال گؤلونه، خزر دیزینه، سونرالار ایسه قری آوروپایا قدر اوزانان بو چؤللرده تورک آتالاری نین آیاق سسلرینی قدیم دؤورلرین تاریخچیلری هله ده ائشیدیرلر. آرختولوژی آراشدیرمالار گؤستریر کی، حاقیندا صؤحبت گئدن گئنیش جوغرافیادا تورکلردن اؤنجه هر هانسی بیر ائتنوس-خالق طرفیندن آردیجیل شکیلده یارادیلمیش ماددی مدنیتین ایزلرینه تصادوف ائدیلمیر. و همین جوغرافیایانین ایلك داستانلارینی تورکلر سؤیله دیکلری کیمی، ایلك نغمه لرینی ده تورکلر اوخوموش، ایلك یازیلارینی دا محض تورکلر یازمیشلار.

آلتای ایمپیریاسیندان سونرا تورکلرین قوردوقلاری (و آلتایدان فرقلی اولاراق، تاریخی اساسلاری بیزه، دئمک اولار کی، معلوم) سیاسی بیرلیک هون-تورک ایمپیریاسیدیر (۱.ا. ۳ عصردن اثرامیزین ۵ عصرینه قدر) کی، اونون یوز ایللرله مؤوجود اولماسی، قدیم دونیانین ان بؤیوک سیاسی بیرلیکلری ایله اینتئسیو علاقه لری تورکلرین تاریخی قودرتینی - اتئوسوسیال، معنوی-ایدئولوژی ایمکانلارینی نومایش ائتدیریر. هون-تورک ایمپیریاسی نین تورک مدنیتی نین، او جومله دن ادبیاتی نین اینکیشافینا هانسی سوییه ده تکان وئردیگینی گؤستریمک اوچون یالیز بیر فاکتی یادا سالماق کیفایتدیر کی، قدیم تورک ائوسونون اساس قهرمانلاری نین پروتوتیپلری اساسن هون-تورک خاقانلاریندان عبارتدیر. اولارین موباریزه لری، ایجتماعی-سیاسی فعالیتلری، دوشونجه لری، معنوی عالمی قدیم تورک اوزانینا دایم بیتیب توکنمز ایلهام وئرمیشدیر. لاکین بو، او دئمک دئیل کی، قدیم تورک اوزانی مدحیه جی ایدی (عکسینه، قدیم تورک ائوسونون، دئمک اولار کی، بوتون نومونه لرینده اولاری یارادان صنعتکارین ایدئیا مستقیللیگی، فیکیر-دوشونجه سربستلیگی اؤزونو تام آچیقلیغی ایله گؤستریر: خاقان کیمی اوزان دا قطعی امیندیر کی، اؤز یارادیجیلیغیندا تانری نین (و تانری نین حیمایه سینده اولان خالقین، دؤولتین) ایراده سینی عکس ائتدیریر.

هون-تورک ایمپیریاسیندان سونرا تورک دوشونجه سی نین، تورک مدنیتی نین تکاملونه، دونیانین گئنیش بیر جوغرافیاسیندا یایلماسینا سوسیال-سیاسی شرایط یارادان دؤولت گؤیتورک ایمپیریاسیدیر. همین دؤولتی یارادیب اینکیشاف ائتدیرنلرین فعالیتی، حربی قودرتی، سیاسی مودرکیلیگی باره ده آرتیق اوزان (ئپوس!) دان داها چوخ یازیلی آبیده لر، کیتابه لر معلومات وئیریر. لاکین ائپیک تاریخ عنعنه سینا اوغون اولاراق، بو یازی-کیتابه لرین ده ایفاده تئخنولوگیاسی، اینتوناسیاسی خئیلی درجه ده بدیی-ائستتیک تفککورون محصولودور. داها دوغروسو، اساسن ۷ عصرین سونو ۸ عصرین ایلک اون ایللیکلرینه آید اولان بو اثرلرده آیدین (کونکرئت) خرونولوگیا ایله بدیی-فلسفی عومومیشدیرمه عوضو وحدتده تظاهور ائدیر. و بو وحدت او قدر موکملدیر کی، بوگونون اوخوجوسوندا تانریدان گلن (تورکجه!) کلام-موقدس کیتاب تصووراتینی یارادیر.

گؤیتورک دؤورونده تورکلرین چین، ایران، روم، عرب دونیاسی ایله چوخسپئکترلی علاقه لری داها دا اینتئسیوولشیر، اولار (تورکلر) دونیانین موختلیف دینی دنیاگؤروشلری، مدنیتلری ایله سونسوز بیر ماراقلا تانیش اولور، ادبی-بدیی یارادیجیلیق آرسناللارینی داها دا گئنیشلندیریر، او زامانا قدر گؤرونمه میش بیر میقیاسدا شیفاهی ادبیاتدان یازیلی ادبیاتا کئچیرلر. تورکلرده یازیلی ادبیاتین داها گئنیش ووسعت آلماسیندا مانیلیگی، بوددیزمی قبول ائده رک شرقی تورکوستاندا بیر نئچه عصر (۱)

مین ایلییین سونو ۲ مین ایلییین اوللری) سورن حاکیمیت یارادان اوغورلار خصوصی رول اوینایرلار. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، حاقیندا صؤحبت گئدن دینی-فلسفی گؤروشلر اساسن اوغور آریستوکراتیاسی آراسیندا یاییلدیغینا، خالق، بیر قایدا اولاراق، تانریچیلیغا اینانماقدا داوام ائدیگینه گؤره، مانیچی، بوددیست ادبیاتی محض یوخاری طبقه نین مارق دایره سی ایله محدودلاشیر.

۱ مین ایلییین سونو ۲ مین ایلییین اوللرینه - ایسلامی قبول ائدنه قدر تورکلر تورکوستاندان کناردا (چینده، هیندیستاندا، شرقی آوروپادا)، مؤحتشم دؤولتلر قورماقلا کیفایتلنمه ییب قافقازا، ایرانا، عرب اولکه لرینه، بیزانسا، قربی آوروپایا بیر سیرا یوروشلر ائدیر، حربی شوجاعتلری ایله یاناشی، ایجتماعی-سیاسی ایداره چیلیک مدینتلیرینی، گئنیش دنیاگؤروشلرینی نوماییش ائدیریرلر. و " دونیانین تورکلره دارلیق ائله دیگی " همین دؤورلرده تورک ادبیاتی نین هم ایدئیا-مضمون، هم ده صنعتکارلیق باخیمیندان نه قدر زنگین اولاجاغینی تصور ائتمک چتین دئییل. سامی مدینتیندن، همین مدینتدن خبردار اولمایان یونانلاردان سونرا اوچونجو بین الخالق (عمومبشری!) مدینتی یارادان (ایکینجیلردن، خصوصیه بیرینجیلردن، دونیانین جوغرافیاسینی احتیوا ائتمک معناسیندا، داها چوخمیقیاسلی اولان!) تورکلر قدیم دؤوردن اورتا عصرلره کئچیدین تاریخی (!) حؤکومه اوغون اولاراق، یاراتدیقلاری مدینتی کلاسیک اورتا عصرلره بیرباشا اؤتوره بیلمه دیلر. سامی خالقلاری عمومیتله " گیزلندیلر "؛ یونانلار روملولار واسیطه سیله دونیا یا بیر داها گلیب خریستیان مدینتی آدی آلتیندا کلاسیک اورتا عصرلرین ایدئیا-ائستتیک، یئنی دؤورون تئخنولوژی منظره سینی یاراتدیقلار، تورکلر ایسه اؤز بین الخالق میقیاسلارینی (ووجودلارینی!) نه گیزله ده بیلدیلر، نه ده ایلک اورتا عصرلرده کی شوجاتلرینی یئنی دؤورون تئخنولوگیاسینا چئویردیلر. منبعینی اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللریندن گؤتورن (?) آنقلوساکسونلار ایسه داها بین الخالق بیر مدینتین (!) تمثیلچیلری اولاراق موعاصیر دونیا یا اؤز (!؟) هارمونیا لارینی گتیردیلر. اودور کی، موعاصیر دونیادا آنقلوساکسون مدینتی ایله بین الخالق تاریخی مدینت پوئنسیالی ایچریسینده دیالوقا گیرن اوچ گوج مؤوجوددور: سامی (یهودی، داها سونرا عرب تظاهورونده)، یونان-روم و تورک!..

تورک مدینتی تاریخی نین گؤرکملی تدقیقاتچیسى ای. کافئس اوغلو " تورک میلی کولتورو " اثرینده یازیر: " بوتون دیگر میلترلر فردلری توپلو اولاراق بیر آرادا بولوندوغو اوچون هر هانسی بیر زامانداکی دورومونو آچیقجا تثبیت و تدقیق مومکون اولدوغو حالدا داغینیق شکیلده یاشایان تورک کوتله لری نین بیر-بیریندن فرقلى گلیشمه یوللاری تعقیب ائتمه لری سببی ایله تورک تاریخی

بلیرلی بیر زامان کسیمینده بوتون حالیندا دیرلندیرمک آسان اولماماقدادیر " عومومیتله ماراقلی اولان بو مولا حیظه ده موباحیثه لی، حتّی مئتودولوژی باخیمدان قبول ائدیلمه سی چتین اولان مقاملار واردیر: بیرینجیسی، بوتون دیگر میلترلرین فردلری نین توپلو اولاراق بیر آرادا بولونماسی علامتینی مطلقلشدیرمک دوزگون دئییل - دونیانین بؤیوک مدنیت تاریخی یاشامیش خالقلاری نین (مثلن، یهودیلرین، یونانلارین، عربلرین، فرانسیزلارین، آلمانلارین، اینگیلیسلرین) تاریخینده ده آشای- یوخاری همین " داغینیقلار " اؤزونو گؤستریر؛ ایکینجیسی، ان قدیم دؤورلردن باشلایاراق تورک جمعیتینده گئدن تامامیله طبعی سوسیال-سیاسی، مدنی-معنوی دیفئرنسیاسییا همین جمعیتین اتنوتیپولوژی بوتؤولوگونو هئج زامان اساسلی شکیلده سارسیتمامیشدیر؛ اوچونجوسو ایسه، تورکلرین ایلک باخیشدان داغینیق گؤرونن یاشام طرزلی اونلارین ایجتماعی طبیعینه خاص اولان ائله بیر بوتؤو کومپلئکس دیر کی، دونیا یا آچیق اولماق، اونو اؤزوندە احتیوا ائتمک ماراغیندان ایره لی گلیر (همین کومپلئکس یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز خالقلارین چوخوندا اولموشدور، اونا گؤره ده تورکلر ایستیثنا دئییل). و اودور کی، بؤیوک علم آدامی نین " تاریخلری سینیری بللی بیر جوغرافی چئوره ایچینده جریان ائدن دیگر میلترلرین یاییلمالاری دا دیشمه یین وطن تورپاقلاری جیواریندا ووقوعا گلیرکن چئشیتلی تورک کوتله لری عصرلرجه یئنی ایقلملر، یئنی یوردلار آریاراق تاریخلرینی چئشیدلی بؤلگه لرده یاپمیشلار " فیکرینه ده تورک مدیتی نین تاریخینی آراشدیرارکن مئتودولوژی اساس کیمی ایستیناد ائتمک چوخ-چوخ چتیندیر.

قدیم تورک ادبیاتی نین اساس موضوعو قدیم تورک اینسانی نین حیاتی، اونون ایجتماعی-سیاسی دونیاگؤروشو، آرزو-ایدئاللاریدیر. ان قدیم زامانلاردان باشلایاراق تورکلر عایيله (اوغوش) ایله جمعیت (اوروغ، بوی...) آراسیندا نه ایسه (بوگون بیزیم درک ائتمه دیگیمیز) بیر یاخینلیق، علاقه گؤرموش، عایيله ده جمعیتین، جمعیتده ایسه عایيله نین قانونلاری ایله داورانمانین خوشبختلیک گتیره جگینه اینانمیشلار. اونا گؤره ده قدیم تورک ادبیاتی اینسانین هم ائتنیک، هم ده سوسیال-سیاسی بیرلیک (دؤولت) قارشیسینداکی مسؤلیتینی سونسوز بیر ماراقلا ترنوم ائده رک همین موناسیبتی فردین معنویاتی سوییه سینه یوکسلدیر.

قدیم تورکلرین خصوصیه ایلک دؤورلرده (۱ مین ایلییین اورتالارینا قدر) داها چوخ آتلی-کۆچری حیات یاشامالاری اونلارین دونیاگؤروشونه اهمیتلی تاثیر گؤستریش، یایدا یایلاغا، قیشدا قیشلاغا کۆچن اهالی نین تصروفات مشغولیتی نین اساسینی اووچولوق، حیواندارلیق، صنعتکارلیق تشکیل ائتمیشدیر. بو ایسه خالق طبیعتله سیخ اونسیتده یاشاماغا، اونون شیلتاقلیقلارینا صبرله دؤزمه یه،

اونو ایلاهیلهشدیرمه یه گتیریب چیخارمیشدیر. خاراكتیری اعتباریله بیر عسکر دؤیوشچو کیمی بؤیون تورک اوغلونون طالعینی، بیرینجی نؤوبه ده، اؤزونو، عایيله سینی، طایفاسینی، داخل اولدوغو سوسیال-سیاسی بیرلیگی قوروماق اینترسیاسی موعین ائدیر. قدیم تورک ادبیاتی گؤستریر کی، سوسیال-معنوی پروبلملر اساسن محض فرد (شخصیت!) -عایيله-طایفا-سوسیال-سیاسی بیرلیک ماراقلاری آراسینداکی هارمونیا پوزولاندا مئیدانا چیخیر.

قدیم تورکلرین تیجارتله گئنیش میقیاسدا (و بیلاواسیطه) مشغول اولدوقلارینی دئمک چتین اولسا دا، بیر مسئله تامامیله تکذیب ائدیلمزدير کی، دونیانین اساس تیجارت یوللاری، خصوصيله مشهور "ایپک یولو" عصرلر بویو اونلارین سیاسی-مدنی نظارتی آلتیندا اولموش، بونون دا نتیجه سینده همین یوللار، دئمک اولار کی، همیشه مانعه سیز ایشله میشدیر. اثرامیزین ایلک عصرلریندن، خصوصيله ۱ مین ایللین اورتالاریندان اعتبارن تورکلرین یاییلدیغی گئنیش جوغرافیادا شهر مدینیتی نین سورعتله اینکیشافی دا "ایپک یولو" نون ایقتیصادی-تصرفات محصولدارلیغی سایه سینده باش وئرمیشدیر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، قدیم تورک شهرلری ایقتیصادی، سوسیال-سیاسی حیاتین اینتنسیو دیشکنلیگی، موتحریکلیگی اوجباتیندان تنز-تنز داغیلیمیش، شهر اهالیسی واختاشیری اولراق اؤز آرخاسیندا زنگین مدینیتین خارابالیقلارینی بوراخراق یئی، داها موناسیب یئرله کؤچموشلر. البته، قدیم تورک شهرلری نین تخنیککی موحافیظه سی نین او قدر اعتبارلی اولماسی، مودافیعه ایشی نین اساسن جانلی قووه (و موعین قدر ده طبعی ایستحکاملار) اوزرینه دوشمه سی و ایمپئریا، دؤولت مرکزلی نین موختلیف سببلر اوزوندن دیشدیرلمه سی ده شهر مدینیتی نین سورعتلی اینکیشافینا اؤز منفی تاثیرینی گؤسترمه یه بیلیمزدی. قدیم تورک دوشونجه سینه، خصوصيله اونون داها موتشکیل آریستوکراتیک سوییه سینه خاص اولان دنیا نیظامی یاراتماق، دنیا دؤولتی قورماق ایدیاسی بؤیوک تورک ایمپئریالاری دؤورونده فورمالاشسا دا، ۱ مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللرینه -ائتئوسوسیال، سیاسی دیفئرنسیاسیا دؤورونه قدر، حتی موعین اینترسیا ايله اوندان سونرا دا داوام ائتمیش، خالقا دونیانین طالعیینده یاخیندان ایشتیراک ائتمک، اونا (دونیایا) معنوی هارمونیا گتیرمک میسسیاسی آشیلامیشدیر کی، بو دا اؤز نؤوبه سینده داخلی ایجتامعی-روحي بیرلیگین مؤحکملنمه سینه، دونیانین بیر-بیریندن اوزاق مدینیت مرکزلرینده، اوریئنتاسیا گؤتورمگین چوخ چتین اولدوغو گنیش چؤللرده (و تخمین مین بئش یوز ایللیک بیر دؤورده) یارانمیش تورک ادبیاتی نین اساسن عئینی بیر ایدیئا-ائستتیک منبعدن قایناقلانماسینا سبب اولموشدور.

تورک‌لرین اؤزونه مخصوص زنگین میفولوگیالاری، همین میفولوگیا اساسیندا فورمالاشمیش موکمل دینی دنیاگؤروشلری (تانریچیلیق!) اولموشدور کی، قدیم تورک ادبیاتی ایدئیا-اؤستتیک ائنترئیسینی محض بورادان گؤتورموشدور. بونونلا بئله قدیم تورک ادبیاتی اونو یارادان خالقین، ائتتیک-مدنی سیستئمین خاراكتئرینه اویغون اولاراق دونیاا آچیق بیر ادبیاتدیر: اثرامیزدان اول ۱ مین ایللین اورتالاریندان اثرامیزین ۱ مینلیگی نین سونو ایی مینلیگی نین اوللرینه ده ک تورک‌لرین یاشادیق‌لاری گنیش جوغرافیادا باش وئرمیش ایجتماعی-سیاسی حادیثه لر اولارین ادبیاتیندا اؤزونون کیفایت قدر درین ایزلرینی قویموش، عئینی زاماندا دونیانین موختلیف دینی دنیاگؤروشلری نین، ایدئولوگیالیری نین تاثیر ییله یارانمیش اثرلر تورکجه یه ترجمه ائدله رک قدیم تورک‌لرین ادبیاتینی زنگینلشدیرمیش، دونیانین ان بین المیلل، ان عومومبشری ادبیاتلاریندان بیر سوویه سینه قالدیرمیشدیر.

قدیم تورک ادبیاتی، تامامیله طبعی اولاراق، ائتتوسون، خالقین عومومکوتلوی یارادیجیلیق محصولو اولان ائپوسلا باشلاییر. قدیم تورک ائپوسونون ایدئیا-اؤستتیک، پوئتیک-پوئتخنولوژی دیفئرنسیاسیاسی نتیجه سینده قدیم تورک پوئتیاسی، سونرالار (اثرامیزین ۱ مین ایللیگی نین اورتالاریندان) ایسه قدیم تورک نثری فورمالاشیر. و بو جور طبعی-تاریخی دیفئرنسیاسی تدریج قدیم تورک ادبیاتی نین زنگین ایفاده - ژانر منظره سینی یاراتماقلا فردی-پروفئسیونال ایستعدادین (و یارادیجیلیق اوسلوبونون) فعالیتی اوچون ده گنیش مئیدان آچیر.

عومومیتله، قدیم تورک ادبیاتی ایدئیا-اؤستتیک، ایفاده-ژانر اعتباریله دونیانین ان موکمل ادبیاتلاریندان بیر اولسا دا، لاییق اولدوغو سوویه ده آراشدیریلیب نشر ائدیلمه دیگیندن اونون باره سینده نینکی دونیادا، همین ادبیاتین بیلاواسیطه وارشی اولان تورک دونیاسیندا دا لازیمی گنیشلیکده تصور یارادیلما میشدیر؛ حالبوکی تورک ادبیاتی نین تاریخینده خصوصی دؤور اولان (و تورک‌لرین عومومی مدنی-معنوی کئچمیشینی عکس ائتدیرن) قدیم تورک ادبیاتینی بو و یا دیگر درجه ده بوتؤو بیر شکیلده تقدیم ائتمک یالیز علمی دئییل، عومومن ایدئولوژی-معنوی بیر احتیاجدیر. محض بو احتیاجین طلب اولونان سوویه ده اؤدنیلمه مه سی نین نتیجه سیدیر کی، ایستر اورتا عصرلرده، ایستر سه ده یئنی دؤورده (ئله معاصیر دؤورده ده!) تورک اینتئلئکتوالی نین معنوی دونیاسی بیر سیرا حاللاردا غئیری-هارمونیک ایدئیلارین داغیدیجی تاثیرینه، دوشونجه، مدنیت ائکلئکتیکاسینا معروض قالمیشدیر.

قدیم تورک ادبیاتی نین اساسیندا ان قدیم دؤورلردن فورمالاشیب گلن تورک میفولوگیاسی دایانیر دئدیکده بیز میفولوگیانین ادبیاتین یارانماسینا ایلک تکانی ایله یاناشی سونراکی دؤورلرده، آردیجیل اولاراق، ادبی پروسئسی ایدئیا-ئستتیک باخیمدان قیدالانديرماسینی دا نظرده توتوروق. و قئید ائتمک لازیمدیر کی، بو جور قیدالانما تورک ادبیاتی نین یالنیز تامامیله اورژینال اثرلرینه آید اولماقلا قالمايیب، باشقا دینی دونیاگؤروشلری زمینینده، تورک تانریچیلیغیندان موعین سوییه ده ایمتیناع اولوندوغو موحیطلرده یارانمیش تورکجه اثرلرده ده بو و یا دیگر درجه ده اؤزونو گؤسترمدکه دیر. بو دا اوندان ایره لی گلیر کی، تورکلر نه مانیلیگی، نه بوددیزمی، نه خریستیانیلیگی، نه یهودیلیگی، نه ده ای مین ایللیین سونو ایی مین ایللیین اوللریندن اعتیبارن اونلارین اساس دینی دونیاگؤروشلرینه چئوریلن ایسلامی بیلاواسیطه دئییل، تورک میفولوگیاسی، خصوصیه اونون اینکیشافی نین کئیفیتجه یئنی مرحله سی اولان تانریچیلیق اساسیندا قبول ائدیملر.

قدیم تورک میفولوگیاسینا گؤره، یوخاریدا گؤی، آشاغیدا یئر یارانیدیقدان سونرا اونلارین آراسیندا اینسان اوغلو عمله گلیمشیدیر. دونیانین دامی اولان ماوی گؤیده دوغان گونش قدیم تورکلر آراسیندا خصوصی ایلاهی مضمون داشیدیغیندان خاقانین-تورک حؤکمداری نین چادیری همیشه اوزو شرقه قورولارمیش. یئر اینسانلارین مسکونلاشدیغی دؤرد طرفدن عیبارت، سونو دنیزلرله احاطه اولونموش کیفیات قدر گئنیش بیر مکان کیمی تصور اولونموشدور. گوندوغان - ایره لی، گونباتان - گئری، بورادان ایره لی گله رک، جنوب - ساغ، شمال ایسه سول طرف سایلمیشدیر کی، بو دا قدیم تورکلرین زنگین جوغرافی ماراقلاری نین اولدوغونو گؤستیریر.

قدیم تورکلره گؤره، دنیا اوچ حیصه دن عیبارتدیر: یوخاری دنیا، اورتا دنیا، آشاغی دنیا. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، همین تصور او قدر ده موکمل اولمامیش، دونیانین گؤی و یئردن عیبارت اولماسی دوشونجه سی داها گئنیش یاییلمیشدیر. دونیانین داغیلیب یئیندن قورولماسی باره ده کی عومومبشری ایدئیانین مئیدانا چیخماسیندا تورک تفککورونون ده خیدمتی اولموشدور: ائله کی، " گؤی یوخاریدان سیخیر، یئر آیریلیر "، یاخود " یئر-گؤی لرزه یه گلیر "، او زامان ایشیق چکیلیر، قارانیق چؤکور، اینسانلار، حیوانلار، قوشلار " یولونو آزییر " ... اوچ ایل سورن همین خاوس " گؤیون رحمی " ایله آرادان قالخیر، دونیانین هارمونییاسی برپا اولونور.

اثرامیزین ۱ مین ایللیگی نین اورتالاریندان اعتیبارن تورک تفککورونده آرتیق خصوصی سیستمی اولان دین سوییه سینه یوکسلن تانریچیلیغین اساس اوبرازی - تانری آنالایشی محض تورک میفیک دوشونجه سی نین محصولودور. و ماراقلیدیر کی، هله میفین گوجلر اولدوغو دؤورلرده

دە تانری اوبرازی موعین موستقیلییه مالیک اولموش، گۆی، یاخود یئر کیمی دونیانین (کوسموسون!) ترکیبینه داخل ائدیلمه میس، ۱ مین ایلیین اورتالاریندان ایسه آرتیق دونیانین، اینسانلارین، حادثه لرین محض تانری طرفیندن ایداره اولونماسی باره ده کی تصور تورک جمعیتینده، خصوصیه اونون یوخاری طبقه سینده آپاریجی یئر توتمودور. لاکین طبعیدیر کی، تانری آنالایش-ایدئاسی تانریچیلیق دینی نین اساسی کیمی فورمالاشانا، یاخود موکمللشنه قدر خئیلی درجه ده کونکرئت، حتی آنتروپومورف سعجیه داشیمیشدیر. همین دؤورده تورکلر تانرینی هر شئیہ قادیر بیر قهرمان، یئنیلمز بیر ایگید سایمیش، اونون شرفینه مراسیملر کئچیرمیش، قوربانلار کسمیشلر. دوغوم ایلاहे سی اولان اومای ایسه تانری نین خانیمی ایمیش.

قدیم تورک منبعلری گؤستریر کی، خاقان، اونون قواردیاسی تانری ایله اومایا عادتین بیرلیکده عبادت ائدر، آپاردیقلاری دؤیوشلردن قلبه ایله قاییتماق اوچون اونلاردان یاردیم دیله یرمیشلر. همین منبعلرده خاقانین واختاشیری تانری ایله صؤحتلشمه سی، اوندان گؤستریشلر آلماسی، بو ایلاهی گؤستریشه عمل ائتمه دیکده ایسه جزالاندیریلماسی باره ده تصورلر ده ع کس اولونور. زامان کئچدیکجه تانری ایدئاسی نین گوجلنمه سی نین، میفدن دینه کئچیلمه سی نین نتیجه سیدیر کی، خاقان اؤزونو تانری نین حیمایه سینده حیس ائدیر، خالق محض اونون ایراده سی ایله ایداره ائتدیگینی ایناملا بیلدیره رک اؤزونون رئال ایجتماعی-سیاسی میسسییاسینی روحانی-ایلاهی منبعیه باغلایر. و اعتیراف اولونمالیدیر کی، تانریچیلیغین بیر دین کیمی فورمالاشماسیندا، تانریچی روحانیلرین یئتیشیب موختلیف فورمالاردا فعالیت گؤسترمه لرینده، همین دینین خالق ایچریسینده تبلیغینده تورک خاقانلاری، اونلاری احاطه ائتمیش آریستوکراتیا ایلک دؤورلردن ماراقلی اولموشلار. قدیم تورک میفولوگیاسیندا موقدس یئر - سو (ایدیک یئر-سوب) اوبرازی دا مؤوجود اولموشدور - همین اوبرازین فونکسییاسی موعین قدر تانری - اومایین ایلاهی فونکسییاسینا اوغوندور. بونونلا بئله یئر - سو، گؤرونور، داها چوخ یورد - وطن حیس نین تظاهورودور. عومومیتله، تورکلرده " وطن "، " وطن توتماق " تصورو چوخ گوجلر اولموشدور کی، بو دا، هئچ شوبهه سیز، اونلارین میفولوگیاسینا یئنئ ایدئالار گتیرمیشدیر.

قدیم تورکلرده یئرالتی دنیا تصورونون اساس قهرمانی ائرلیکیدیر. او، تانری نین غضبینه گلیمیش اینسانلارین، اگر بئله دئمک مومکونسه، هامیسی، بد روحلارین حؤکمداریدیر.

قدیم تورک میفولوگییاسی نین ان چوخ ماراق دوغوران موضوعلاریندان بیرى ائتنوسون اؤز گئنئزیسینه موناسیبتی، داها دوغروسو، ائتنیک منشاينه وئرديگی ایلکین بدیعی-فلسفی

اینترپرتاسیادیر. عومومیتله، قدیم تورکلر اینانمیشلار کی، اونلار قوردان تۆره میشلر، اجدادلاری محض بوز قوردور. بونولا یاناشی داغدان (قایادان)، آغاجدان تۆرنمه تصویرلری ده واردیر کی، بو جور اینترپرتاسییا رنگارنگلیگی قدیم تورک میفولوگیاسی نین دینامیک لیگینی، قدیم تورک اینسانی نین ایدراک ایمکانی نین گئیشیلیگینی گۆستریر.

آلتای-پروتورک-تورک میفولوگیاسیندان تورک تانریچیلیغینا قدر گلیب چیخان پروسئسین تاریخی زنگینلیگی اؤزونو اوندان گۆستریر کی، تورکلرین سونرالار قبول ائدیقلری دینلرین آنلایشلار سیستمی تانریچیلیق لئکسیکونو ایله کیفایت قدر موکمل ایفاده اولونور. و لاکین، طبعی کی، ایسترمانلیک، ایسترسه ده خصوصیه بوددیزم تورکدیلی مانچی، یاخود بوددیست ادبییتا اؤزونه مخصوص ایدئالار، ایدراک تئخنولوگیاسی ایله یاناشی، اؤز ترمینولوگیاسینی، سؤزون گئیش معناسیندا ایفاده طرزینی ده گتیریر.

قدیم تورک ادبیاتینا حیس ائدیله جک قدر تاثیر گۆستریش گلمه دینی دنیاگۆرولشلردن بیرنجیسی، یقین کی، مانیلیکدیر. اصلا ایرانلی اولان نققاش مانن اینی عصرده شرق اولکه لرینده یایماغا باشلادیغی مانیلیگین اساسیندا زردوشتلوک - خئیرله شرین، ایشیقلا قارانیلغین موباریزه سی دایانسا دا، بورادا قدیم دؤورون موختلیف دینلریندن (زردوشتلوک، بوددیزم، خریستیانلیق و س.) اخز اولونموش ایدئالار کومپلئکتلشدیریلیمیشدیر. اؤزونو " حقیقت اللهی نین ائلچسی " سایان مانن دنیادا مؤوجود اولان بوتون دینی دنیاگۆرولشرینی بیرلشدیره رک اونیوئرسال " دنیا دینی " یاراتماق ایدیعیاسی ایله چیخیش ائدیردی کی، بو دا " دنیا دؤولتی " قورماق باره ده دوشونن تورکلر اوچون ماراقلی اولمایا بیلمزدی. لاکین مانیلیگین آسکتیزمی -ایشیغی، خئیری (روحو!) قارانیلقدان، شردن (بدندن!) قورتارماق باره ده کی گۆستریشی حیاتسئور تورکلر آراسیندا گئیش یاییلماق، معنوی-ایدئولوژی دایاق تاپماق ایمکانینا مالیک دئییلدی.

ماننین تعلیمینده قدیم تورک میفولوگیاسی، خصوصیه دنیانین یارانماسی حاقینداکی تصویرلره سسلشن مقاملار کیفایت قدردیر. تانری نین قارانیلغین، شرین، بدنین دئییل، محض ایشیغین، خئیرین، روحون یارادیجیسی اولماسی؛ اینسانین ماهیتینین بدنده یوخ، روحدا تظاهورو، دنیانین (ماتئریالین) خاوس، موکمل اینسانین (روحون) کوسموس سعجیه سی داشیماسی قناعتینه گلن مانن، گۆرونور، یالیز موقدس کیتابلاری اؤیرنمکله کیفایتلنمه میش، اؤز تعلیمینی یارادارکن قدیم تصویرلردن، میفلردن ده ایستیفاده ائتمیشدیر.

مانیگیں شرقی تورکستاندا یا یلماسی نین ان ایتنسیو دؤرو ۱ مین ایللین سون عصرلینه دوشدوبوندن گومان ائتمک اولار کی، مانیچی تورک ادبیاتی دا اساسن همین عصرلرده یارانیب یا یلمیشدیر.

قدیم تورک ادبیاتینا اهمیتی تاثیر گؤسترمیش کلمه دینلردن بیر ده بوددیزمدیر. ان قدیم دنیا دینی اولان بوددیزم ۱.۱.۱ مین ایللین اورتالاریندا یاراسا دا، تورکلر آراسیندا مین ایل سونرا یا یلماسا باشلامیش، بوددیست تورک ادبیاتی ایسه تخمینن مانیچی تورک ادبیاتی ایله عئینی دؤورده اینکیشاف ائتمیشدیر.

بوددیزمین یارادیجیسی اولان قاوتاما بوددا (" ایشیقلاشمیش " معناسیندا)، ترجمه یی-حالی افسانه لره بورونموش اولسا دا، تاریخی شخصیتدیر. منبعلر گؤستریر کی، قاوتاما بوددانین اصل آدی سیددخارتخادیر. او، شاک طایفاسی نین حؤکمداری سوددخودانین اوغلو، شاهزاده دیر. سارایدا یاشایان، زنگین، فیروان حیات سورن شاهزاده یئنیئتمه ایللرینده اینسانلارین موختلیف سبیلر اوزوندن چکدیکلری عذابلاری گؤروب اونلارا کؤمک ائتمک اوچون بیر چاره تاپماق اومیدیلر سارایی ترک ائدیر. اوزون اذیتلره دؤزدوکدن سونرا، قیرخ یاشلاریندا تانریدان ایشیق آلیب (وئرگی وئریلب) بوددا اولور. و اینسانلاری خیلاص ائدن قووه یه چئوریلیر. افسانه ده دئییلیر کی، بوددا روحن ثابت، دایانقلی اولسا دا، فورماسینی -شکلینی دییشدیریب موختلیف طبقه لردن اولان اینسانلارین، حتی موختلیف حیوانلارین، قوشلارین جیلدینده ظوهور ائتمیشدیر.

بوددیزمین ماهیتینی اونون دؤرد حقیقت باره ده کی کانونلاری آیدین گؤستریر: ۱) ایضطیراب مؤوجودور، ۲) هر بیر ایضطیرابین سببی وار، ۳) ایضطیرابا سون قویماق اولار، ۴) عومومیتله، ایضطیرابلارین قارشیسینی آماق مومکوندور. بوددیزمه گؤره، ایضطیرابدان خیلاص اولماغین سککیز یولو مؤوجودور کی، بورایا ۱) ایدراک-آلامانین، ۲) حرکتین، ۳) نیطقین، ۴) داورانیشین، ۵) حیات طرزی نین، ۶) جهدلرین، ۷) گؤرمه-سئیرین و ۸) دوشونجه ایله حرکت بیرلیگی نین دوزگونلوگو، دوغرو-دوروستلوگو داخیلدیر.

هر بیر اینسانین خیلاص یولو ایسه محض " بوددانین یولو " دور.

گؤروندویو کیمی، هم مانیچیلیکده، هم ده اوندان داها موکمل بیر دینی-ایدئولوژی سیستم اولان بوددیزمده اینسان، طبیعتی اعتباریله، غئیری-موکمل ساییلیر، اونون تکاملو، ایتتیهای رئال دنیادان کناردا، روحون دیالکتیکاسیندا آختاریلیر. همین آختاریشلارین یاراتدیغی تورکدیللی ادبیاتین ایدئیا-مضمونو عومومن مانیچی، یاخود بوددیست ادبیات کونتکستینده خصوصی اورژیناللیغی ایله

فرقلنمه سه ده، بو ادبیاتلارین تورک ائستتیک تفککوره میستیک خاراكتئرلی یئنی ایدئالار گتیردیگی شوبهه سیزدیر. سونراکی اورتا عصرلرده تورک ادبیاتیندا گئیش یاییلمیش صوفیزمین کؤکلرینی ده محض بورادا آخترماق لازیم گلیر.

قدیم تورک ادبیاتی نین سون مرحله سی ایسلامین تورکلر آراسیندا یاییلماسی، اساس دینی-معنوی دونیاگؤروشو فورماسینا چئویریلمه سی ایله باشلاپیر. تانریچیلیقدان ایسلاما کئچید، عومومیتله، ایلکین اورتا عصرلر تورک تفککورو تاریخی نین ان قلوبال پروبلئلریندن بیریدیر. ۱۰-۱۳ عصرلر تورک ادبیاتی نین گئنئرسی آراشدیریلارکن داها چوخ غیری-تورک موسلمان منبعلرینه موراجعت ائدیلمه گؤره تانریچیلیقدان ایسلاما کئچیدین تیپولوگیاسی آیدینلاشدیریلما میشدیر. لاکین " تانری-الله " (" کیتابی دده قورقود ") آنالیز-ایدئاسی ایسلامین تورکلر آراسیندا محض تانریچیلیق اساسیندا قبول اولونماسینی تصدیق ائدیر. تورکلرین قبول ائتدیکلری ایسلام خصوصیه معنوی-مدنی ساحه ده، اؤز ایدراکی مضمونونا گؤره عربلرین، یاخود فارسلا رین قبول ائتدیکلری ایسلامدان فرقله نیر؛ بو خالقلارین هر بیرى دونیانین ان موکمل (و موترقی!) دینی اؤز قدیم میفولوگیالاری، ائپوسلاری اساسیندا قبول اتمیشلر. و آراشدیرمالار گؤستریر کی، تورکلر ایسلاما کیفایت قدر کامیل معنوی-یدئولوژی تفککور، زنگین ایدراک مدنیتی ایله گلیمیشلر.

" کیتابی دده قورقود "، یوسف. بالاساقونلنون " قوتادقوبلیق " ادیب احمد. یوقناکی نین " عتبه الحقایق " ی، نیظامی نین " خمس " سی تانریچیلیقدان ایسلاما کئچید دؤورونده تورک بدیی-فلسفی تفککورونون نه قدر بؤیوک قودرته، ائنئرییه مالیک اولدوغونو عکس ائتدیریر.

* * *

قدیم تورک ائپوسو بیر نئچه مین ایللیک میفولوژی-ائپیک دوشونجه آختریشلاری نین نتیجه سی اولاراق اثرامیزدان اول ۱ مین ایللین اورتالاریندا فورمالاشمیشدیر. خالقین مدنیت تاریخینده خصوصی حادیثه اولان همین دؤوره قدر تورک ادبی-فلسفی تفککورونده هانسی ایجتماعی-کولتورولوژی ایدراک پروسئسلی نین گئتدیگی باره ده معلوماتلار یا چوخ آز دیر، یا دا یوخدور. لاکین بیر مسله معلومدور کی، قدیم تورک ائپوسونون اساسیندا پروتورک-تورک میفولوگیاسی دایانیر. و آرتیق قئید ائتدیگیمیز کیمی، پروتورک-تورک میفولوگیاسی کونکرئتلیکدن عومومیلیه (موجردلی) دوغرو اینکیشاف اتمیش، بو ایدئیا-معنوی تکامل پروسئسی تورک تفککورونون، خصوصیه اونون قاباقجیل سوییه سینی تانریچیلیغا گتیریب چیخارمیشدیر. تانریچیلیق تورک ائپوسونون ایفاده تئخنولوگیاسی نین زنگینلشمه سی ایله تکمیللشمیش، اونون (ائپوسون) ایدئیا-

مضمون اساسلارینی موعینلشدیرن گئئتراتور اولموشدور. تانریچیلیق دنیاگۆروشونون موعینلشمه سی ایله اونا قدرکی بوتون ائتیک-ایدئولوژی ایدراک فورمالاری تانریچیلیغا تابع اولور، میفولوجیا بوندان سونرا محض حاقیندا صؤحبت گئدن موکمل دنیاگۆروشونون (تانریچیلیغین) "منطیقی" ایله یاشاییر، اونا تاماملاییر. موشاهیده لر گۆستیر کی، قدیم تورک جمعیتینده کوتلوی دوشونجه دن فرقلی اولاراق، "پروفئسیونال" دوشونجه (یوخاری سیلکین، جمعیتین یوکسک طبقه لری نین دوشونجه سی) داها چوخ تانریچیلیغا اساسلاییر.

قدیم تورک ائپوسو ایله تخمینن عئینی دؤورده تشکول تاپان، تورکچولوک تفککورونون ایدئیا-مضمون اساسینی تشکیل ائدن تانریچیلیق ائله بیر موکمل ایدئولوژی-معنوی سیستمیر کی، قدیم تورک مدنیتینی (او جومله دن ادبیاتینی) همین سیستمدن کناردا ایضاح ائتمک مومکون دئییل. چونکی قدیم تورک ایدراکی نین ان بؤیوک اثری همین ایدراکین گلیب چیخدیغی "تانری ایدئیا-اوبرازیدیر کی، تورک وارلیغی اونا بوتون پوتئنسیال ایمکانی ایله یاراتمیش، ان آزی مین ایللیک (۱.۱. ۱ مین ایللیک اورتالاریندان ائرامیزین ۱ مینیللیگی نین اورتالارینا قدر) ایجتماعی-معنوی حیات تجروبه سی نین ائتیک (اونیوئسال) ایدراک مئتودولوگیاسینا چئوریلیمیشدیر.

تانری گۆیلر عالمی ایله باغلیدیر: لاکین تورکون یاشادیغی تورپاغین دا، جمعیتین ده، قبیله نین ده طالعینی تانری موعینلشدیریر. اگر تانری ایستمه سه ، کیمسه تورک جمعیتی نین حؤکمداری (کاغانی) اولا بیلمز. اونا گۆره ده تورکلرده هم ده حؤکمدار کولتو مۆوجود اولموش، حتی تانریچیلیغین تنزولوندن سونرا دا یاشامیشدیر.

اولا بیلسین کی، تانریچیلیق اؤزونه قدرکی میفولوژی دنیاگۆروشونو تامامیله اینکار ائتمک گوجونده اولمامیشدیر. لاکین او، ماهیت اعتباریله، تورک دوشونجه سینده، ان آزی، تک الله لیغین عرفه سی ایدی. تورکستاندا گئیش یایلمیش افسانه یه گۆره، اللهین رسولو محمد معراجا چیخدیغی گئجه پئغمبرلر آراسیندا تانیمادیغی بیر شخصی گۆرموش و جبراییلدان اونون هانسی پئغمبر اولدوغونو سوروشموشدو. جبراییل جاواب وئرمیشدی کی، او، پئغمبر دئییل، ۳۳۳ ایل سونرا تورکستان دینیمیزه دؤندرک ساتیق بوغرا خانین روحودور...

تورکلرین ایسلامی قبول ائتدیگی دؤورون تاریخیلری یازیردیالر کی، تورکلر همیشه تک بیر تانریا اینانیر، عربلرین ده عئینیه بیر الله اینانمالاری اولارای ایسلاما یاخینلاشدیریردی.

قدیم تورک میفولوجیاسی عومومتورک ائپوسوندا تانریچیلیق قدر بؤیوک رول اوینامامیشدیر و اوینایا ده بیلمزدی. موکمل ائپوس تفککورو اوچون تک بیر تانری (تک بیر حؤکمدار، تک بیر

قهرمان!!) لازيم ايدى. اونا گۆره ده قديم تورك ائپوسونون (موختليف منبعلرده بو و يا ديگر شكيلده موحافىظه اولونموش داستانلارين) اساس قهرمانلارى " تانرى " اوبرازى نين ترانسفورملارى اولان حۇكمدار-قهرمانلاردىر كى، اونلارين ايراده سى همين داستانى يارادان ائپوس تفككورونون (خالقين، ائتنوسون، ائتيك-مدنى سيستىمىن و س.) بىلاواسيطه ايراده سىدير. تانرى تورك اينسانىنى، تورك جمعيتىنى، تورك دؤولتىنى (و تورك حۇكمدارىنى) حيفظ ائدير.

قربده اول خريستىيانلىغىن، سونرا اسلامىن، شرقده اسلامىن (اوغوزلار آراسيندا)، بودديزمىن و مانىچىلىگىن (كارلوق-اويغورلار آراسيندا) يايىلماسى قديم (عوموم) تورك ائپوسونا همين دينلر - دونياگۇرۇشلريله علاقه دار موعين موتيولر، ايدئىيالار گتيرير. اساسن ۵-۱۰ عصرلرده باش وئرن بين الخالق معنوى-ايدئولوژى كونتاكتلارين نتيجه سينده تورك ائپوسو شرقده چين-تيبت، هيند-ايران، عرب، قربده ايسه گئرماني، اسكandinavi، اسلاويان ائپوسلارى ايله قارشىلاشير.

۹-۱۰ عصرلرده آشاغيداكى تورك ائتيك-كولتورولوژى رتگيونلارى فورمالاشير كى، بو دا قديم (عوموم) تورك ائپوسونون ديفئرئسياسىياسى اوچون ائتيك-ايجتىماعى زمين اولور: توركوستان، ياخود مركزى آسييا؛ شىمال-قرب، ياخود شرقى اروپا؛ جنوب-قرب، ياخود قافقاز-كىچىك آسييا.

بئله ليكله، قديم تورك ائپوسونون زنگينلىگى، ايدئيا-ائستىتيك موكمملىگى تانرىچىلىغىن فلسفى ايدراك ايمكانلارى نين گئنیشلىگى ايله، توركلرين تارىخى نين، ايقتىصادى، ايجتىماعى و سياسى حياتلارى نين زنگينلىگى، چوخطرقليلگى، فعاللىغى ايله، نهايت، اونلارين آلتايدان اوروپاين ايچريلرينه قدر گئنیش بير جوغرافىيادا، موختليف خالقلارلا، ائتنوسلارلا فعال علاقه ده اولوب عومومدونيا پروسسلىرينده آرديجيل ايشتيراك ائتمه لرى ايله بىلاواسيطه باغليدير. محض بوتون بونلارين وحدتده تاثيرى نين نتيجه سىدير كى، قديم تورك ائپيك عنعنه سى هم شرق، هم ده قرب خالقلارى نين ائپوس تفككورونه، ادبياتينا، مدنيتينه تاثير گۇسترمكله ياناشى، خصوصيله ۱ مين ايلليكدە، شرق ائپيك-مدنى عنعنه لرى نين قربه داشينماسيندا چوخ مهم رول اوينايمىش، تخمينن مين ايل عرضينده شرقله قرب آراسيندا اساس معنوى-كولتورولوژى اؤتوروجو اولموشدور.

قديم تورك ائپوس تفككورونون موختليف منبعلرده زمانمىزه قدر گليب چيخيمىش اساس اثرلرى متشنواسلىق سجييه سينه، موحافىظه اولونما اوسولونا گۆره بير-بيرلريندن فرقله نير: اونلارين چوخ آز بير حيصه سى اوزون زامان شيفاهى شكيلده خالق آراسيندا دولاشمىش، يالئيز سون دؤورلرده يازىيا آلىنمىشىدير؛ اكثر حيصه سى ايسه اورتا عصرلرده تورك و يا غئيرى-تورك دىللى منبعلره سېلنمىش، همين منبعلرده يا بىلاواسيطه اكس اولونموش، يا دا متنده " گيزله ديلمىش " (مئلن،

افیردووسی نین " شاهنامه " سینده اولدوغو کیمی) دیر - تورک ائپوس تفککورو نو (اونون متنلرینی) برپا ائتمک ایشی علمی وظیفه کیمی بو گون ده قارشیدا داینامقادیر.

قدیم تورک داستانلاری، اساسن، ا.ا. ۱۰ مین ایللین اورتالاریندان مئیدانا چیخسا دا، ائپوس عنعنه سینه اوینون اولاراق، داها قدیم دؤورلرین حادیثه لری، ایجتماعی، ائتیک- ائستتیک احوال-روحیه سی ده اونلاردا اؤز عکسینی تاپمیشدیر. آپاریجی اووقات، دونیاگؤروشو، ائتیک-ایجتماعی ائتموسییا ایسه محض داستانلارین فورمالاشدیغی دؤوره آیددیر.

" قدیم تورک ائپوسو " بیر آنلایش کیمی بیر ده اونا گؤره شرطیدیر کی، اونون تظاهور فورمالاری نین حجمی، منظوم، یاخود منثور فورمادا اولماسی، دیل-اوسلوب خصوصیتلری باره ده کونکرئت معلومات یوخدور؛ آرتیق قئید ائدیلمیگی کیمی، منبعلرده همین اثرلرین، اساسن، " قیسا مضمونو " و یا " سوؤئت " ی موخافیظه اولونموشدور. بئله مضمون و سوؤتتلرین اؤزو ده بیر سیرا حاللاردا یا تام دئییل، یا دا " معاصرلشدیریلیمیش " ، معین مقاملاری تحریفه معروض قالمیشدیر. چین و یا ایران منبعلرینده موخافیظه اولونموش قدیم تورک داستانلاریندا (اصلینده، داستان سوؤتتلرینده) نینکی بیر سیرا موتیولر، حتّی آدلار بئله دییشیکلییه معروض قالمیش، تورک آدلاری چین و یا ایران آدلاری ایله عوض ائدیلمیشدیر... بوتون بونلارلا برابر، قدیم تورک داستانلاری قدیم (عوموم) تورک ائپوسونو " رئونستروکسییا " ائتمک اوچون یئگانه مهم منبعلردیر.

البته، ائپوس (ائلجه ده قدیم تورک ائپوسو) سادجه داستان دئییل، آپاریجی ائتیک-میلیل ایدئیانین تضییقی ایله موختلیف سوؤتتلر، موتیولر وئرن، منسوب اولدوغو خالقین ایجتماعی-ائستتیک تفککورو نون اساسلارینی (و اینجه نوانسلارینی) بوتؤولوکده ایفاده ائدن مؤحتشم داستان پوتنسییادیر. اونو تام حالیندا برپا ائتمک اولماز، مؤوجود منبعلر اساسیندا یالنیز تصور ائتمک مومکوندور کی، همین تصور ایدئی-ائستتیک، پوتنئخنولوگیا و س. کومپوننتلرین عوضو وحدتینی طلب ائدیر.

قدیم تورک میفولوژی دونیاگؤروشونون (و ائپوس تفککورو نون) ایلک موکمل محصوللاریندان اولان دویانین یارانماسی حاقیندا تصور - داستانی ۱۹ عصرده بؤیوک تورکولوق و.رادلوف آلتایدان یازیا آلمیشدیر. یاراندیغی دؤوردن ایکی-اوچ مین ایل سونرا یازیا آلینماسینا باخمایاراق، داستان قدیم ایدئی-مضمون خصوصیتلرینی، دئمک اولار کی، بوتونلوکده موخافیظه ائتمیشدیر. بو ایسه ایسلامی (ائلجه ده باشقا دینلری کوتلوی شکیلده) قبول ائتمه میس آلتای تورکلی نین یئی

دۆوردە دە ھلە قەدىم زامانلارین ایدئولوژی " احوال-روحییە " سى ایلە یاشامالاری نتیجە سیندە مومکون اولموشدور.

میفیک دونیاگۆروشون تاثیرى آلتیندا اولان داستاندا قەدىم تورکلرین (حتی پروتوتورکلرین) دونیانین یارانماسی بارە دە ائپیک تصوورو عکس اولونموشدور. " خاوسدان کوسموسا " منطقینه اساسلانا ھمین تصووره بو و یا دیگر شکیلده دنیا خالقلاری نین چوخونون دوشونجه تاریخینده تصادوف اولونور.

قەدىم تورکلر اینانیر کی، دونیانین (کوسموسون) تشککولونده تانری قارا خانین (ایدئیانین!) رولو آپاریجیدیر. آتجاج، گۆرونور، او، بو دونیانی یالینز خئییرخاه دوشونجه لر، عمللر دونیاسی کیمی یاراتماق ایقتیداریندا دئیل - تانری قارا خان حدیثه لره آنجاج او حالدا موداخیلە ائدیر کی، بدخواھلیق خئییرخواھلیقدان یوکسه یه قالخماق، دونیانی ایداره ائتمک، " کوسموس " آ حۆکم ائلمک ایدعاسینا دوشور. عومومیتله ایسه، وارلیق آغ آنانین حۆکو، تانری نین (ایدئیانین!) ایراده سی ایلە یارانمیشدیر.

تورکلرین تۆرگیشى حاقینداکی تصوور-داستانلار (بوز قورد داستانلاری)، چوخ گومان کی، دونیانین یارانماسی حاقینداکی میفولوژی-فلسفی-بدیعی دوشونجه کونسپسییادان سونرا فورمالاشمیشدیر. ۱.۱.۱ مین ایللین اورتالاریندا تشککول تاپدیغینی گومان ائتدیگیمیز ھمین تصوور-داستان گۆیتورک دۆورونده (اثرامیزین ۱ مینیللیگی نین اورتالاریندان سونرا)، تاریخی ایدئا-مضمونونا جیدی خلل گلمه دن یئنیند دیرچلمیشدیر. داستانین ایکی واریانتی گۆیتورک، اولاردان داھا فرقلی اوچونجو واریانتی ایسه اویغور دۆورونه آیددیر. هر اوچ متن چین منبعلرینده تثبیت اولونسا دا، داستانلارین اساس موتبولرینه اورتا عصرلر تورک منبعلرینده دە تصادوف ائدیلیر.

اوغوز کاغان داستانى قەدىم تورک ائپوسونون ان موکمل تظاهورلریندن بیرى، بلکه دە بیرنجیسیدیر. داستان ۱.۱.۱ مین ایللین سونلاریندا فورمالاشدیغینی گومان ائتمک اولار. اثرامیزین بیرنجی مین ایللینده تورکلر آراسیندا گئیش یايلمیش، تخمین ھمین مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللریندن اعتیبارن داھا چوخ اوغوز تورکلری نین ائپیک تاریخی فونکسییاسیندا چیخیش ائتسه ده، منشایی، تیپولوگییاسی باخمیندان عومومتورک میقیاسلی حادیثه دیر.

اوغوز کاغان داستانى نین ایدئا-مضمونو، پوئیک خصوصیتلری بارە دە کیفایت قدر تصوور یارادان آشاغیداکی اساس یازیلی منبعلر مؤوجوددور: تخمین ۱۳ عصرده اویغور الیفباسی ایلە تورکوستاندا یازیلیمیش کچیک بیر متن (وولدن ده، سوندان دا ناقیضدیر)، ف.رشیدالدینین ۱۴

عصره آید فارسجا " جامع التواریخ " کیتابیندا بۆیوک بیر حیصه ، بیزه گلیب چیخان نوسخه سی ۱۶ عصره آید (۱۱ عصر منبعسیندن اوزو مو عین رثداکته ایله کۆچورولن) " کیتابی دده قورقود " ، ۱۷ عصرده ابولقازی خان خیوه لی نین یازدیغی " شجره ی تراکیمه " و س .

اوغوز کاغان تانری منشالیدیر ، مرکز لشمیش تورک جمعیتی نین (دؤولتینین) ائپیک یارادیجیسی ، حؤکمداری و هامیسیدیر . اونون تانری منشایی ایله یاناشی تانری تیپولوگییاسی دا واردیر کی ، بو دا اؤزونو ، هر شئیدن اول ، گۆی قیزلاری ایله ائولنمه سینده گؤستریر . اوغوزا (و اونون خالقینا) یول گؤسترن ، اونو دوشمن اوزرینده قله به یه آپاران ، تورکلرین دنیا دؤولتی یاراتماسینا کؤمک ائدن گۆی (بوز) قورد دا اوغوزون بیلاواسیطه تانری حیمایه سینده اولدوغونون ایفاده سیدیر .

اوغوز کاغان داستانین نین تورک ائپیک عنعنه سینده هم ایدئیا-ائستتیک ، هم ده فورما-پوئتیک باخیمدان مؤحکم یئر توتماسی داستانان بحث ائدن ، دئمک اولار کی ، بوتون آراشیدیرمالاردا قئید اولونموشدور . تورک ائپوس تفککورونو ، گؤرونور ، اوغوز کاغان داستانین (یاخود داستانلاری) قدر سیستملی عکس ائتدیرن ، بو درجه ده موکمل بیر اثره تصادوف ائتمک چتیندیر .

تورک تۆرگیش تصویر-داستانلاری نین ، اوغوز کاغانین ایدئیا موتیولری اساسیندا ۱ مین ایلییین اورتالارینا قدر فورمالاشدیغینی گومان ائدیگیمیز سیئنی داستانین ۲ عصرده یاشامیش سیئنی حؤکمداری تانشئه هوئی یاقونون غئیری-عادی (ایلاهی !) دوغولوشو ، قهرمانلاغی باره ده دیر . چین منبعلرینده قیسا مضمونو قورونوب ساخلانمیش بو داستانین بیر واریانتی نین دا و.رادلوف طرفیندن آلتای تورکلریندن یازیبیا آلینماسی گؤستریر کی ، او ، تورکلرین یادداشینان اوزون زامان سیلینمه میشدیر .

آلپ ار تونقا داستانین ان گئجی ا.ا. ۱ مین ایلییین سونلاریندا فورمالاشمیش اولسا دا ، همین داستانان تورکجه چوخ آز شئی ، یالنیز م.کاشقاری " دیوان " یندا قئیده آلینمیش مشهور آغی قالمیشدیر . آنجاق گومان ائدیلیر کی ، توران حؤکمداری آلپ ار تونقا (آسورییا منبعلرینده مادووا ، هئروودوتون " تاریخ " یندا مادئس ، ایران منبعلرینده افراسیاب) حاقیندا هم تورانلیلار (اصلینده ، تورکلر) ، هم ده ایرانلیلار آراسیندا خصوصی داستان تشکیل ائده جک قدر افسانه لر ، روایتلر دولاشمیش ، ا.فیردووسی " شاهنامه " نی یازارکن ایران منبعلری ایله یاناشی ، تورک منبعلریندن ده ایستیفاده ائتمیشدیر . ا.فیردووسییه ، حاقیندا صؤحبت گئدن موضوعدا اثر یازماغی سیفاریش وئرن تورک حؤکمداری سلطان محمود قزنوی همین موضوعون تورکلر اوچون شرف گئیرن حادثه

لردن بحث ائتدیگینی بیلیردی، " شاهنامه " مؤلیفی نین ایرقچی مووقع توتدوغونو گۆردوکده ایسه غضبلنمیش، شاعیری موکافاتلاندیرماقدان، تامامیله طبعیی اولاراق، ایمتیناع ائتمیشدی. آلف ار تونقا داستانی " شاهنامه " مؤلیفی طرفیندن " تحریف ائدیلسه " ده، بورادا تورک حؤکمداری آلف ار تونقانی جاهانگیرلیک ائهتیراسلاری، وطنپرورلیگی، حق عدالت (دوینا نیظامی) اوغروندا موباریزه سی و س. هئچ ده سونا جان ایتیریلمه میشدیر. تانری نین ایراده سی ایله حرکت ائدن حؤکمدار، نتیجه اعتباریله، طالعندن قاچا بیلیمیر، بدخواهلیقلا اؤلدورولور و " دوینا بییه سیز، صاحبسیر قالیر " .

داستاندا قدیم تورکلرین گئیش جوغرافی تفککورو، دوینادا گئدن میقیاسلی ایجتماعی-سیاسی پروسئسلره نظارت ائده بیلیمک باجاریغی، دؤولتچیلیک تصوورلری و س. عکس اولونور. م. کاشقاری " دیوان " نینداکی پارچالار گۆستریر کی، آلف ار تونقا داستانی ایری حجملی منظوم بیر اثر ایمیش، چوخ گومان کی، ۱ مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللرینه قدر تورکلر آراسیندا اونون موغین حیصه لرینی، یاخود هامیسینی ازیر بیلن اوزانلار اولموشدور. داستانین قیسا مضمونو ا. فیردووسی نین " شاهنامه " سی، م. کاشقاری نین " دیوان " ی اساسیندا برپا ائدیلمیشدیر (بو زامان نهال. آتسیزین رنکونستروکسیاسیدان گئیش ایستیفاده اولونموشدور).

شو داستانی ماکندونییالی ایسگندرین تورکوستانا یوروش ائتدیگی دؤورون حادیثه لریندن بحث ائدن، گۆرونور، ا.ا. ۱ مین ایللین سونو اثرامیزین ایلیک عصرلرینده عومومتورک ائپوسو اساسیندا فورمالاشمیش بیر اثردیر کی، اوندان روایتلر شکیلینده موغین حادیثه لر م. کاشقاری " دیوان " ایندا اؤز عکسینی تاپمیشدیر.

قدیم تورک داستانلاریندا، افسانه لرینده ماکندونییالی ایسگندره باغلی احوالاتلار تصادوف اولونماسی دونیانین بؤیوک جاهانگیری نین یوروشلرینه، یعنی کونکرئت تاریخی حادیثه لره تورک ائپوس تفککورونون رئاکسیاسینی گۆستریر: همین رئاکسیانین مضمونونو بو جور عومومیشدیرمک اولار کی، ماکندونییالی ایسگندر نه قدر مغلوب ائدیلمز سرکرده، نه قدر مودریک حؤکمدار اولسا دا، تورک دونیاسی اوچون " گلدی-گئردیر " ، اونا گۆره ده شو داستانی نین قهرمانی ایسگندرین گلشیینی لاقئید قارشیلاییر، خصوصی بیر تدبیر گۆرمه یی معناسیز ساییر. و عومومیتله ماراقلیدیر کی، قدیم دؤورلردن گلن عنعنه یه اویغون اولاراق، ایلیک اورتا عصرلر تورک تفککورونده (اثلجه ده

سونرالار) قدیم دونیانین بؤیوک جاھانگیرینە مونا سیبیت کیفایت قدر موئبت اولموش، داھی موتفککیر نظامی گنجوی دە " ایسگندرنامە نی " ھمین عنعنە نین تاثیری آلتیندا یاراتمیشدیر. ارگنکون داستاننی تخمین ۱ مین ایللین اورتالاریندا فورمالاشمیشدیر. داستانین مضمونونو ۱۴ عصرده ف. رشیدالدین، ۱۷ عصرده ایسە ابوالقازی خان دانیشیر. تورکلرده ارگنکوندن چیخماق یازین گلیشی ایله علاقه لندیریلیمیش، بو تاریخی حادیثە ایله باغلی مؤحتشم مراسیم یارانمیشدیر. ھمین مراسیمده دمیر دؤیمک، یعنی دمیرچیلیگین موقدس (خیلاص اندیجی) بیر صنعت اولدوغونو نومایش ائتدیرمک عادتنی زمانمیزه قدر گلیب چیخمیشدیر. اویغور تورکلری نین میفولوژی، تاریخی-ئستتیک دوشونجه سی نین محصولو اولان کۆچ داستاننی اونلارین اؤتوکندن تاریم حوضه سینە کۆچمە لریندن بحث ائدیر. داستانین بیر واریانتی چین، دیگری ایران منبعلرینده قورونوب ساخلانمیشدیر.

* * *

قدیم تورک شعری نین اساسینی روحو، مضمون-موندریجه سی اعتباریلە قدیم تورکلرین اؤزلرینە مخصوص معنوی اووقاتینی، سوسیال پسیخولوژی ماراقلارینی عکس ائتدیرن لیریکا تشکیل ائتسە دە، موختلیف دینی-روحانی گؤروشلرین تاثیری ایله یارانمیش، لاکین تورک دیلی نین پوئتیک ایمکانلارینی تظاہور ائتدیرن نومونە لر دە کیفایت قدر گئیش یاییلمیشدیر. عومومیتلە، قدیم تورک حؤکمدارلاری نین سارایلاریندا پوئزییا نە قدر یوکسک قییمت وئریلدیگی بارە دە اھمیتلی تاریخی معلوماتلار واردیر؛ مثلن، بیزانس ائلچیسى پریسکوس ھون حؤکمداری عاطیلانین ضیافت وئردیگی زامان ایکی شاعیرین مجلسه تشریف بویوراراق ھون دیلینده اونون قهرمانلیغی شرفینە حسر ائدیكلری شعرلر اوخودوقلارینی یازیر.

قدیم تورک خاقانلاری نین پوئزییا خصوصی ماراغینی گؤسترن تاریخی فاکتتلار کیفایت قدردیر. عومومیتلە، تورک خالقى نین ان قدیم زامانلاردان باشلا یاراق شعرە محبتی، شاعیرین (و شعرین) موقدسلسدیریلیمە سی ثوبوتا احتیاجی اولمایان بیر گئرجکلیکیدیر. م. کاشقاری " دیوان " ی نین گیریشینده تورکلرین موختلیف احوال-روحیه لره اویغون شعرلر قوشوب اوخودوقلارینی آیريجا قتید ائتمیشدیر.

موشاهیدده لر گؤستریر کی، قدیم تورک شعرى بیرى دیگریندن حیات طرزى، معنوى-اىستتیک دؤوقو، دینى-ایدئولوژى دوشونجه لرى اعتباريله بو و یا دیگر درجه ده فرقلىن شرایط، یاخود موحیطلرده یارانمیشدیر کی، بو باخیمدان بئله بیر تصنیفات آپارماق مومکوندور:

- (۱) اوبالاردا یاراناراق کوتله لرین احوال-روحیه سینی عکس اتدیرن خالق شعرى؛
 - (۲) سیاسى-مدنى مرکز لرده یاراناراق خاقانلارین، حرب-دؤولت خادیملىرى نین قهرمانلیغینی، مودریکلیغینی عکس اتدیرن سارای شعرى؛
 - (۳) سیاسى-مدنى مرکز لرده یاراناراق خالق آراسیندا تبلیغینه چالیشیلان، اساسن، گلمه دونیاگؤروشلىرىنى خالقا آنلاشیقلى بیر تئخنولوگیا ایله تقدیم ائدن دینى-مىستیک شعر.
- همین تصنیفات، پرىنسیپ اعتباريله، قدیم تورک شعرى نین ایدئو-موضوع ایمكانلارینی دا عکس اتدیریر.

قدیم تورک پوئزیاسى نین یارادیجیلاریندان یالنیز آز بیر قىسمى نین آدلاری ایلك اورتا عصرلر منبعلرینده عکس اولونسا دا، همین پوئزیانین ایدئو-اىستتیک زنگینلیگی گؤستریر کی، اونلارین سایی بیزه معلوم اولانلاردان بیر نئچه دفعه چوخ ایمیش. لاکین چوخ تأسوف کی، نه م.کاشقاری، نه اوندان اولکی، نه ده سونراکی توپلايجیلار بو مسئله یه خصوصى دقت وئرمه میش، توپلايیب تقدیم اتدیکلری پوئزیا نومونه لرینی، بیر نؤو، مؤلیفسیزلشدیریلیمیشلر. هئچ اولایلمزدی کی، تورک اثرلرینی قاریش-قاریش گزن م.کاشقاری تورک شاعیرلرینه راست گلیب اونلارلا گؤروشمه میش، یارادیجیلارینی بو و یا دیگر درجه ده اؤیرنمه میش اولسون. تانریچیلیقدان ایسلاما کئچید دؤورونون بؤیوک شاعیر-موتفککیری اولان یوسف خاص هاسیب بالاساقونلو دا " کوتادقو بیللیق " اثرینده اؤزونقه دهرکی تورک شاعیرلری نین یارادیجیلیق تجربه سیندن فایدالانمیش اولماسینا باخمایاراق، دئمک اولار کی، اونلارین هئچ بیرى حاقیندا معلومات وئرمه میشدیر. قدیم تورک شاعیری نین بو جور " طالعسیزلی " ای اونون فردی یارادیجیلیق فعالیتی نین منسوب اولدوغو خالقین پوئتیک دونیاگؤروشونده تاماميله احتیوا اولونماسی، اگر بئله دئمک مومکونسه، اوندان اریمه سی ایله باغلیدیر. خالقلا روح یاخینلیغی او سوییه یه چاتیر کی، فردی اوسلوب خالقین عمومى یارادیجیلیق اوسلوبونون عوضو ترکیب حیصه سی کیمی تظاهور ائدیر.

تورک پوئزیاسى نین هله لیک هم آدی، هم ده اثرلری معلوم اولان ایلك شاعیری مانى موحیطینده یئتیشمیش آپرینچور تیگیندیر. اونون ایکی شعرینی تورفان یازیلاری ایچریسینده تاپاراق آ.لئ کوک نشر اتدیرمیشدیر. شعرلردن هر ایکسی ایلاهییدیر. مانچیچی تورک پوئزیاسى نین

یارادیجیلاری سیراسیندا منبلر **آپرینچور تیگینه** یاناشی باشقا بیر شاعیرین - کول تارکانین دا آدینی چکیر. لاکین اونون معلوم شعرلردن هانسیلارین مؤلیفی اولماسی گؤسترلیمیر. بوددیست تورک پوئزییاسی نین نواینده لریندن ایسه کی- کی، پراتیایا شعیری، آشیق توتونق، چیسویا توتونق، بویان کایا کال، کونچوک ایدوک کوت، کامالا آنانتا شعیری، سلیق تیگین، کالیم کئیشی، چوچو و ب. آدلاری معلوم اولسا دا (سونونجوسو آدی م. کاشقاری طرفیندن چکیلن یئگانه شاعیردیر، لاکین " دیوان " دا اونون یارادیجیلیگی باره ده، دئمک اولار کی، هئج بیر معلومات وئرلیمیر)، همین شاعیرلر یا آپرینچور تیگین کیمی، بیر نچه شعرین مؤلیفیدیرلر، یا دا منبلرده موغین موناسیبتله سادجه آدلاری قالمیشدیر. و تامامیله طبعیدیر کی، بو شاعیرلر خالق آراسیندا، دئمک اولار کی، تانینمیش، اونلارین اثرلری ده یالنیز موغین موحیطده (و موغین مقصدله) یازیلیب اوخونموش، یاخود مووافیق دینی-میستیک موسیقی نین موشایعتی ایله ایفا اولونموشدور.

ایلک اورتا عصرلر تورک منبلری تصدیق ائدیر کی، عرب منشالی " شعر " سؤزوندن اول تورکلر بو معنادا کوشوق / کوشما، تاشوت / تاکماک، ایر / بیر، کوق و س. سؤزلر ایشلتمیشلر. همین سؤز-تئرمینلر موعاصیر تورک دیلرینده ده، بو و یا دیگر فونئتیکی فرقلرله ایشلنمکده داوام ائدیر. تورک دیلی نین فونئتیکی، لئکسیکی، قرامماتیک پوتنسیالیندان اوستالیقلا ایستیفاده ائدن قدیم تورک شاعیرلری موختلیف فونکسیونال پوئتیکی مودئللر یاراتمیشلار کی، بورادا اساس تخنیک دیقت، تامامیله طبعی اولاراق، آللیتراسییانین، هئجا تناسوبونون، لئکسیکی-گرامماتیک تکرارلارین، سینتاکتیک پاراللیمین (کونستروکسیا تکرارلارینین) گئن-بول ایشله دیلمه سیندن آلینان بدییی ایتنناسیایا، ریتمه وئرلییر.

قدیم تورک شعری نین هم مضمون، هم ده فورما خصوصیتلرینی عکس ائتدیرن ان اعتبارلی منبع، هئج شوبهه سیز، م. کاشقاری نین " دیوانی لوغت التورک " اودور. بورادا وئرلیمیش نومونه لردن گؤرونور کی، قدیم تورک شعری نین هئجا (تقتی) بؤلگوسو اساسن ۴+۴ (یاخود ۳) دور. بیر-بیری ایله قافییلنن اوچ میصرع شعرین اولکی و سونراکی بندلری نین سونونجو میصرعاعلاریلا قافییلنن " سربست " -آپاریجی میصرع ایله تاماملاناراق هم مضمون، هم ده فورماجا بوتؤو بیر پئریود (بند) تشکیل ائدیر. شعرین پوئتخنولوژی سیستمینی (بوتؤولویونو) ده محض سون میصرعاعلارین هارمونییاسی تامین ائدیر. م. کاشقاری " دیوان " یندا پراکنده حالدا وئرله رک، هانسيسا تورک سؤزونون متنده ایشلنمه خصوصیتینی نومایش ائتدیرمک اوچون نومونه

گتیریلیمیش موختلیف بندلرین هانسی شعر متینه آید اولماسی دا همین عومومی هارمونیا پرینسیپی اساسیندا موعلنشدیریلیمیشدیر.

لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، قدیم تورک شعرى نین تاریخن موعلنشمیش همین قورولوش تیپولوگیاسی اساس اولسا دا، بورادا قافییلنمه نین میصرع اولینده تظاهورونه، بندین موختلیف سایدا میصرعالردان تشکیلینه، هئجا (تقتی) بؤلگوسونده موختلیف ایمپروویزاسییلارا، یاخود آز-چوخ ثابتلشمیش فرقلی قلیلره ده مئیدان وئریلیر.

قدیم تورک پوئزیاسی باره ده دانیشارکن اونون یارانماسیندا، ایفاسیندا موسیقی نین اهمیتی نیریرجا قئید ائتمک لازیمدیر. موختلیف یازیلی منبعلرده قورونوب ساخلانمیش شعر نومونه لری نین پوئتخنولوگیاسی آیدینجا گؤستریر کی، موسیقی اونلارین ریتمی نین، ایتنواسیاسی نین قورولماسیندا مهم رول اوینامیش، همین شعر نومونه لری یازیا آلینارکن موسیقی نین طلبی ایله موعلنشمیش فورما (مثلن، شعرین ایدئا-مضمونو ایله او قدر ده باغلی اولمایان، حتّی یازیدا بیر قدر ده غئیری-پوئتیک، یاخود غئیری-اؤستتیک گؤرون میصرع، بند تکرارلاری) ایمکان داخیلینده ساخلانیلیمیشدیر.

۱. ۵. عصرده چارسکیفلر طرفیندن هئروودوتا سؤیله نیلمیش (و اونون مشهور " تاریخ " ینده قدیم یونانجا عکس اولونموش) قدیم تورک (اقوز-اوغوز) ائپوسوندان بیر پارچا-بندی گنج تورکولوق زاور حسنوو قدیم تورکجه یه ترجمه-رئکونستروکسییا ائتمکله قدیم تورک ائپوسو ایله قدیم تورک شعرى نین ایدئا-اؤستتیک (و لینقووپوئتیک) علاقه سینی ثبوت ائتمه یه چالیشمیشدیر.

هئروودوتون وئردیگی متنین سطرى ترجمه سی:

اگر سیز، قوشلار کیمی گؤیه اوچماسانیز،

اگر سیچانلار کیمی یئره گیرمه سه نیز،

اگر قورباغا تک باتاقلیغا دوشمه سه نیز،

اوندا بو اوخلارلا وورولا جاق و گئری دؤنه جکسینیز

(هئروودوت، ۴، ۱۳۲).

زاور حسنووون ترجمه-رئکونستروکسیاسی:

قالی، قالی، قارغا قالیقا قالیماسانیز،

قالی، قاراقو قاریما کولیمه سه نیز،

قالی، قورباغا چولیمنه قالیماسانیز،
قالی، چوراملارلا قارتلانمیش قارشی بولماسسینیز.

قدیم تورک شعرى نین زمانمیزه قدر چین منبعلرینده (و چین دیلینده) گلیب چیخان نومونه سی ده
دوشمنین قفیل هوجومونا معروض قالاراق یورد- یووالاریندان دیدرگین دوشمه یه مجبور اولموش
هون تورکلری نین معنوی آغریسینی ایفاده ائدیر. اثرامیزدان اول ۲ عصره آید تورکونون سطرى
ترجومه سی آشاغیداکی کیمیدیر:

یئنچی-شان داغینی ایتیردیک،
قادینلاریمیزین گؤزلیگینی الیمیزدن آلدیلار.
سیلان-شان یایلالارینی ایتیردیک،
حیوانلاریمیزی چوخالداچاق وسایطی الیمیزدن آلدیلار.

آتسیز همین تورکونون پوئتییک ترجمه-رئکونستروکسیاسینی بو جور وئرمیشدیر:

یئنچی تاغیق ییتوردیمیز،
کاتون کؤرکین آلتوردیمیز،
سیلان ییشیق کاپتوردیمیز،
آدقیر، کوچوق آلیپ باردی.

تورکلرین سوسیال-سیاسی حیاتی نین عوضوو ترکیب حیصه سی اولان موختلیف میقیاسلی،
موختلیف خاراكتئرلی موخاریبه لر، دؤیوشلر، حربی-ائتئوقرافیک موناقیشه لر اونلارین ان قدیم
دؤورلردن بری خصوصی دؤوقله یاراتدیقلاری میفلر، داستانلارلا یاناشی پوئزییانین دا اساس
موضوعسونا چئوریلیمیشدیر. جسور ایگیدلرین دؤیوشلرده گؤستردیکلری قهرمانلیغین ترنومو دیقتی
ایلیک نؤوبه ده جلب ائتسه ده، دؤیوش، یاخود قهرمانلیق تورکولرینده حربی موناقیشه لرین
دوغوردوغو غئیری-عادی منظره لر، دؤیوشچونون کئچیردیگی حیسلر ده تصویر اولونموشدور.
تورک دؤیوش صنعتینی بوتون اینجه لیکلری ایله عکس ائتدیرن بو تورکولرین، آدی بیزه معلوم

اولمايان مؤليفلىرى نين، حاقيندا بحث اتئديكلرى حربى صحنه لرین بىلاواسیطه ايشتيراکچىسى اولدوغونو سؤيله مه يه، ائله بيليريك كى، هر جور اساس واردير.

دؤيوش، ياخود قهرمانلىق توركولرى م. كاشقارى نين " ديوان " يندا پراكندە حالدا وئريلميش بند-نومونه لرین ايديئا-مضمون، پوئتيك فورما باخيملاريندان آرديجيل دوزولمه سى يولو ايله ترتيب اتديلميشدير. بو شعرلرين چوخوندا موضوع كونكرئت، يعنى موناقيشه طرفلرى اساسن معلوم اولسا دا، دؤيوشلرين تاريخى موعين دئييل، اودور كى، همين توركولرين نه زامان يارانديغىنى يالنيز تخمين اتتمك مومكوندور كى، بو دا ۱ مين ايللرين ايکينجى ياريسىنى احاطه ائدن بؤيوك بير ائپوخانى تصويوره جانلانديرير. بو و يا ديگر درجه ده كونكرتليك اوؤزونو اونوماستيكادا: اتئونيم، ياخود اتئونوپونيم (تانقوت، باسميل، چومول، اويغور و س.)، هيدرونيم (اثرتيش -يرتيش چايى، ايل - ايلي چايى) و آنتروپونيملرده (اوتار، كاتون سىنى، اوغراق و س.) ده گؤسترير.

دؤيوش، ياخود قهرمانلىق توركولرى، بير قايدا اولاراق، دؤيوش قهرمانى نين ديليندن سؤيله نير كى، بو دا شعرين هم مضموننا، هم ده بدئىي ايتئوناسيياسينا موعين صميمليك گتيرير. و همين شعرلرده مؤليف-قهرمانين خاراكتئرى آچيلير. گؤرونور كى، او يالنيز اوؤ ائل-اوباسى نين قورويوجوسو اولماقلا قالمير، عئىنى زاماندا آخين-باسقينلارا رهبرليك ائدير، قنيمت اله كئچيرير، بير قاليب كيمي مغلوبو قابيليتسيزليكه سوچلاير، ياد دينلرى قبول ائتميش همتايفالارينا قارشى داها امانسيز اولوب اونلارين تاپيناقلاريني داغيتماقدان، موقدسلرينى تحقير ائتمكدن چكىنمير... و بو جور حاديشه - احوالات بوللغو همين توركولره آيدىنجا سئچيلن (شعرلرين ريتم-ايتئوناسيياسينا تاثير ائدن) بير آخار سوؤئت گتيرير.

قديم تورك پوئزيياسى نين هم كميت، هم ده كئيفيت-صنعتكارلىق باخيميندان اهميتلى بير حيصه سى قهرمانلارين اوؤلومونه حسر اولونموش عاغيلاردير. بونلاردان توران حؤكمدارى آلپ ار تونقا، هون خاقانى آتالا دئييلميش آغيلار قديم توركلرين ميللى دؤولتچىليك حيصه لرى نين نه قدر گوجلؤ اولدوغونو بير داها تصديق ائدير. همين شعرلرده حؤكمدار-قهرمانين تاريخى قودرتيندن دانيشيلير، اونون اوؤلومو ايله دونيانين ييبه سيز-صاحبسيز قالماسى، ايجماعى نيظامين پوزولاجاى گؤستريلير.

آلپ ار تونقا آغيسى بؤيوك توران حؤكمدارى نين شرفينه ياراديلميش داستانين داوامى (بلكه ده، سونلغو) اولوب م. كاشقارى " ديوان " ى نين موختليف صحيفه لرينه بند-بند سېلنميشدير. بؤيوك هون-تورك حؤكمدارى آتيلانين اوؤلومونه حسر اولونموش آغى باره ده معلوماتى ايسه ۶

عصر تاریخچییی یوردانئس وئریر. گئرمآن-قوت دیلینده موخافیظه اولونموش همین آغی نین سطری ترجومه سینی بؤیوک تورک ادبیاتشوناسی فواد کؤپرولو آشاغیداکی شکیلده تقدیم ائدیر:

هونلارین ان بؤیوک حؤکمداری، مونجوکون اوغلو، ان جسور طایفالارین باشیندا دوران آتیلا اؤزونه قدر گؤرولمه میس بیر قوووه ایله اسکیتیا، گئرمانییا کیمی بؤیوک اولکه لره بییه لندی. او، بو بؤیوک اولکه لرین بیر چوخ شهرلرینی توتوب رومانی قورخویا سالدی. باشقا یئرلرین ده اونون پنجه سینه کئچه جگیندن قورخان روما آتیلانی یالنیز یالوار-یاخارلا، هر ایل وئردیگی وئرگیلرله ساکیتلشدره بیلدی. بوتون بو قهرمانلیقلاردان سونرا او، طالعین خصوصی بیر یاردیمیلا دونیادان گئتدی. لاکین دوشمنلری نین هوجومو، یاخود اؤز آداملاری نین خیانتیله دئییل، توی-دویون نشه لری ایچریسینده، گوجونه هئچ بیر خلل گلمه یین خالق آراسیندا، ان کیچیک بیر آغری-آجی بئله دویمادان دونیادان گئتدی. هئچ بیر کسین اینتیقام طلب ائده بیلمیه جگی بو اؤلومو تصویر ائتمگی کیم باجارا قادیر؟..

قدیم تورکلرین طبیعتله، خصوصیه یازین گلیشی ایله باغلی حیسلری، دویغولاری، اساسن ایلین بو چاغیندا کئچیردیکلری موختلیف مراسیملر دؤورون پوئزیاسیندا کیفیت قدر گئنیش عکس اولونموشدور. اومیدینی طبیعتله، اونون نعمتترینه باغلایان، طبیعت آچیلاندا آچیلیب، توتولاندا توتولان تورک جمعیتی اوچون داغلارین قاری نین اریمه سی، اوجسوز-بوجاقسیز چؤلرین یاشیللاشماسی، اطرافدا اوو حیوانلاری نین چوخالماسی، آت یوروبین، کاروان کئچن یوللارین آچیلماسی سویوق، اینسانلاری ان موختلیف باخیملاردان ایمتاحانا چکن قیشدان سونرا ایچدن گلن بیر بایرام طنطنه سی، دونیا یا یئنیندین دوغولما ایدی. قدیم تورک شعری تورک اینسانی نین بو طبعی هیجانینی، هر ایل عئینی هوسله کوکره یین ائترژیسینی اؤزونه مخصوص مهارتله تقدیم ائدیر.

یازین گلیشی ایله علاقه دار کئچیریلن مراسیملر هله ان قدیم زامانلاردان موعین دنیاگؤروشو عکس ائتدیرمکله خالقین اطراف عالمی، ائلجه ده اؤزونون بو عالمده کی یئرینی درک ائتمک اوچون اهمیتی ایجتماعی ستمول اولموشدور. چوخلو سaida اینسانلاری بیرلشدیرن، موختلیف یاریشمالارلا، عومومن قارشیلیقلى علاقه لرله، صنعتکارلیق ائلمئنتلری ایله زنگین اولان (و) باشلیجاسی، طبعی آخیلا یارانسا دا بؤیوک ایدئیا-ائستتیک مضمون داشییان) مراسیملر تورک جمعیتی نین معنوی-روحی بیرلیگی نین مؤحکملمه سینه اهمیتی تاثیر گؤستریشدیر.

دوینا پوئزیاسی نین اساس موضوعلاریندان بیرى (بلکه ده، بیرینجیسی!) اولان سئوگی بیر کیشی نین بیر قادینا (یاخود عکسین) جینسی ایستگیندن باشلایب ایلاهی سوییه یه قدر قالخان

اٹله بیر معنوی انثرژیدير کی، اونسوز ادبیاتی، صنعتی تصور ائتمک، دئمک اولار کی، مومکون دئییل. تورک پوئتیک تفککورونون ایلک گنجلیک دؤورونده سؤگی تورکولری، هئچ شوبهه سیز، زمانیمزه قدر گلیب چیخانلاردان موقاییسه ائدیلیمه جک قدر چوخ اولموشدور. لاکین م. کاشقاری " دیوان " یندا اؤز عکسینی تاپان شعر پارچالاری دا گوستریر کی، سؤگی قدیم (و ایلک اورتا عصرلر) تورکونون زنگین معنوی عالمی نین عوضو ترکیب حیصه سیدیر.

قدیم تورکلری بیر آز دوست، بیر آز دا دوشمنجه سینه سنجیلندیرن مؤلیفلر اونلارین خاراکتئرینده اوچ جهته ظارافاتینا اؤنم وئریرلر: ات یئمک، ات مینمک و قادین سؤمک... نظردن کئچیرمک ایمکانیمیز اولان نومونه لر تصدیق ائدیر کی، سونونجو جهت یالیز طبعی-جینسی احتیاجین اؤدنیلمه سی معناسیندا دئییل، عئینی زاماندا یوکسک ائستتیک حیسلرین، دوشونجه لرین تظاهورو کیمی ده درک ائدیلمه لیدیر. و اونوتماق اولماز کی، اورتا عصرلرین زنگین تورک صوفی ادبیاتی نین، محبت داستانلاری نین ایدئیا-ائستتیک منبعینده محض قدیم سؤگی تورکولری دایانیر.

قدیم تورک شعرى نین م. کاشقاری " دیوان " یندا بو و یا دیگر درجه ده اؤز ایفاده سینی تاپمیش مودریکلیک لیریکاسی، یاخود فلسفی لیریکا ایستر-ایسته مز بو باره ده آیریجا دانیشیلماسینی طلب ائدیر. همین شعرلر قدیم تورک ادبیاتی نین اساسن سون دؤورلرینه آید اولسا دا، دئمک لازیمدیر کی، تورک پوئزیاسیندا فلسفی دوشونج(مودریکلیک عونصورلری ایلک مرحله لردن کیفایت قدر اهمیتلی یئر توتموشدور. یوسف خاص حاجیب بالاساقونلونون مشهور " قوتادقو بیلک " ی (۱۱) عصر) ده همین موکمل عننه لرین بیلاواسیطه داوامیدیر.

قدیم تورک شعرى نین ۱ مین ایللین اورتالاریندان باشلایان، لاکین داها چوخ ۱ مین ایللین سونو ۲ مین ایللین اوللرینده گئیش میقیاس آلان ایکینجی قولو دینی-میسیتیک پوئزیادیر. و آرتیق قئید ائدیلدیگی کیمی، همین پوئزیانی یارادانلارین آدلاری دا بو و یا دیگر شکیلده زمانیمزه قدر گلیب چیخمیشدیر. تورک دینی-میسیتیک پوئزیاسی ایکی ایستقامتده -مانیچی و بوددیست شعر ایستقامتله رینده اینکیشاف ائتمیشدیر. بو شعرلر اصل تورک شعرلریندن (تورکولردن) یالیز ایدئیا-مضمونونا گؤره دئییل، پوئتیک فورماسینا گؤره ده اساسلی فرقله نیر. ان مهم فرقلر اوندان عیبارتدیر کی، ایکینجیلرده (۱) حجم بؤیوکدور، (۲) بندلر بعضن دؤرد یوخ، سککیز میصراعدان تشکیل اولونور، (۳) میصراعلار اوزوندور، (۴) قافییلنمه عادتین میصراعنین سونوندا دئییل اولینده دیر و س.

قدیم تورک دینی-میسیتیک شعرلری نین متلری ۲۰ عصرین اوللرینده شرقی تورکوستاندا (اساسن تورفاندا) تاپیلیمیش مجموعه لردن گۆتورولرک آ. لئ کوک، و. بانق، آ. فون. قابئن، ر. ر. آرات طرفیندن نشر ائدلمیشدیر. تورک مانیچی، یاخود بوددیست روحانی-میرزه لرین اوغور (سوغد) الیفباسی ایله ترتیب ائتدیگی بو مجموعه لر مین ایل عرضینده نه قدر یاخشی قورونسا دا، موعین صحیفه لری دوشموش، بیر سیرا حاللاردا متلر پوزولوب اوخونماز اولموشدور. اونا گۆره ده قدیم تورک دینی-میسیتیک شعرلری نین بیر قیسمی تام دئییل.

حاقیندا صؤحبت گئدن شعرلرین نه درجه ده اورژینال اولوب-اولماماسی تورک فیلولوگیاسی نین موباحیثه لی مسله لریندن بیریدیر. و بورادا بیر-بیریندن اساسلی شکیده فرقلنن اوچ مولا حیظه مؤوجوددور:

۱. قدیم تورک دینی-میسیتیک پوئزیاسی مانیچی، یاخود بوددیست دینی-ایدئولوژی گۆروشلری بیلاواسیطه تبلیغ ائدن اورژینال اثرلریدیر.

۲. قدیم تورک دینی-میسیتیک پوئزیاسی مانیچی، یاخود بوددیست دینی-ایدئولوژی گۆروشلرینی تبلیغ ائدن قدیم هیند-سانسکریت، ایران، چین، تیبت و س. دیلرده یارانمیش زنگین پوئزیا نومونه لری نین قدیم تورک دیلینه بیلاواسیطه ترجمه سیدیر.

۳. قدیم تورک دینی-میسیتیک پوئزیاسی اورژینال مانیچی، یاخود بوددیست پوئزیانین ایدئا-مضمون، پوئتیک-فورما تیپولوگیاسی نین تضییقی ایله تورکجه یارانمیش، بیر نؤو، هبیرید بیر دوشونجه نین محصولو اولان اثرلریدیر. اونلاری نه تام ترجمه، نه ده تام اورژینال حساب ائتمک اولمازدی.

لاکین بیر مسله تامامیه آیدیندیر کی، قدیم تورک دینی-میسیتیک شعرى کونکرئت ایدئولوژی-تبلیغی مقصدله مانیچیلیگی، یاخود بوددیزمی یا یماق مقصدیه قلمه آلینمیش اولسا دا، همین اثرلر سادجه نظم دئییل، یوکسک ادبی-بدیعی کئیفیه مالیک اولوب قدیم تورکلرین بدیعی-ائستتیک مدنیتی نین یوکسک سوییه سینی بیر داها نومایش ائتدیریر.

قديم تورک ادبياتىندا شعرىدىن فرقىلى اولاراق نثرىن ايلک نومونه لرى خئىلى گئىچ ۱ مین ایللىین اورتالارىندان سونرا مئيدانا چىخیر. و موشاهىده لر گؤستىرى كى، همین نومونه لر اؤز ايدئيا-مضمون، پوئىك تئخنولوگىيا قايناغىنى قديم تورک ائپوسوندا آلیر.

قديم تورک نثرى نین شاه اثرلرى گؤيتورک ايمپىرياسى نین سون دؤورلرىنده ۷ عصرین سون ۸ عصرین ايلک اونىللىکلرىنده اورخون چاپى حوضه سینده " بنقو تاشلار " (" ابدى داشلار ") اوزرىنه حک اولونموش کىتابه لردیر. قديم تورک (رون) الیفباسى ايله يازيلمىش همین کىتابه لردن تارىخ اعتىباريله بيرىنجىسى اونگین (۷ عصرین ۸۰-جى ایللری نین سونو ۹۰-جى ایللری نین اولى)، اىکىنجىسى تونىکىک (۸ عصرین ايلک اون ایللىگى نین سونو اىکىنجى اون ایللىگى نین اوللری)، اوچونجوسو كول تىقین (۷۳۲)، دوردونجوسو ايسه بىلگه خاقان (۷۳۴) دیر. يوکسک دؤولتچىلىک دوشونجه سى نین ايفاده سى اولان بو کىتابه-اثرلر قديم تورک ائپوسوندا گلن موکملل ادبى-بدىعى تفککورون يئنى تارىخى دؤورده كى داوامى-اىنكىشافىدیر. کىتابه لرده نه قدر کونکرت تارىخى شخصىتلر، حادىثه لر باره سینده دانىشلىلارسا دانىشلىلار، مطلق همین شخصىت و يا حادىثه لرین غىرى-کونکرت ائپىک منشايندن چىخىش ائدىلیر، " تارىخه قدركى " تصوورلره اىستىناد اولونور. مثلاً، كول تىقى نین شرفینه يازيلمىش آبيده ده گؤيتورک دؤولتى نین يارانىپ فورمالاشماسى تارىخى باره ده صؤجبت گئتسه ده، متن قديم تورک داستانلارى نین ائپىک تهكىيه سىنى، بدىعى ايتنوناسىياسىنى موحافىظه ائدیر. گؤيتورک دؤولتى ۶ عصرین اورتالارىندا فورمالاشدىغى حالدا همین آبيده ده اونون (گؤيتورک دؤولتىنن) تارىخى نین آز قالا دونيانىن يارانماسىندان باشلادىغى گؤستىرلىر كى، بو دا ائپوس تفککورونون " تضىيق " ى نین نتيجه سىدیر. و همین " تضىيق " اؤزونو گؤيتورک دؤولتىنى ياراتمىش کاغانلاردان، اونلارین گوردويو بؤيوک ايشلردن، موختلىف خالقلارین، طایفالارین اونلارین (کاغانلارین) بو دونيادان گئتمه سینه کدرلنمه سیندن -پرىنسىپ اعتىباريله، اولموش تارىخى حادىثه لردن دانىشیلاندا دا گؤستىرىر.

قديم تورک (رون) کىتابه لریندىكى قهرمانلار تارىخى شخصىت اولسالار دا، اونلارین ايدئيا-بدىعى تقدیماتى قديم تورک ائپوسونداكى قهرمانلارین تقدیم اوسولونو خاطىرلادیر. ايلترىس کاغان دا، ایللىقه خاتون دا، بىلگه کاغان دا، تونىکوک دا، كول تىقین ده رئال تارىخى خىدمتلىر ايله تصویر اولونمالارینا باخمایاراق سانكى ائپىک قهرمان طالعی ياشامىشلار. اونلار (ائلجه ده اونلارین اوبرازىنى يارادان گؤيتورک يازىچىسى) قديم تورک ائپوسوندا اولدوغو كىمى يالنىز بير تانرى اىنانىر، هر بير حادىثه نین محض تانرى نین ايراده سى ايله باش وئردىگینه قطعىين شوبهه ائتمىرلر.

لاکین گۆیتورک کاغانلاری، قهرمانلاری آپاردیقلاری موقدس موباریزه لرین مٹخانیکی ایشتیراکچیلاری دا دئییلر، اونلار تئز-تئز درین سیاسی-ایدئولوژی دوشونجه لره دالیر، خالقین، دؤولتین طالعینی دوشونور، مورککب وضعیتلردن چیخیش یولو آراماقلا حادثه لره ایستقامت وئرمکدن چکینمیرلر. و او دا حیس اولونور کی، گۆیتورک حؤکمدار-قهرمانی تانریچیلیغی دینی-میسیتیک (فاتالیست) مضموندا قبول ائتمکله یاناشی اونو کونکرئت تاریخی فعالیتینی، سیاسی ایستکلری نین ایدئولوگیاسینا چئویرمک گوجونده دیر.

امینلیکله دئمک اولار کی، گۆیتورک نثری نین، یاخود گۆیتورک دؤورو تورک نثری نین اساس قهرمانی تانری (و موقدس یئر، سو) طرفیندن موحافیظه اولونان، منسوب اولدوغو خالقین، یاخود خالقار بیرلیگی نین (دؤولتین!) ایجتماعی-سیاسی، معنوی ایدئاللارینی مودافیعه ائدن تورک کاغانی حؤکمداریدیر (یاخود شاهزاده دیر). اونون مۆوجودلوغو خالقین خوشبختلیگی، اؤلومو ایسه بؤیوک کدری کیمی تقدیم اولونور.

گۆیتورک نثری نین یارادیجیلاری باره ده معلوماتلار یوخ درجه سینده آزدیر: تونیکوک کیتابه سینی یا تونیکوکون اؤزو، یا دا اونون شخصی کاتب-یازیچیسی؛ کول تیقین، بیلگه خاقان کیتابه لرینی ایسه، متنلرین اؤزونده قئید اولوندوغو کیمی، اونلارین نسلیندن اولان یوللیغ تیقین یازمیشدیر. کول تیقین، بیلگه کاغان کیتابه لری نین عئینی مؤلیف (محض یوللیغ تیقین) طرفیندن یازیلما سینی او دا گؤستریر کی، هر ایکی کیتابه اوچون عومومی اولان بوتؤو متن پارچالاری، ایفاده-اوبرازلار مۆوجوددور.

قدیم تورک نثری نین ایکینجی قولونو مانپچی و بوددیست دینی-میسیتیک اثرلر تشکیل ائدیر. قدیم شرق (ایران، سانسکریت، چین، تیبت) دیللریندن ترجمه-تبدیل ائدیلمیش همین اثرلرده تورک ایدئولوژی-بدیعی تفککورونون نه درجه ده، هانسی سوییه ده ایشتیراکی موباحیثه لی اولسا دا، قدیم تورک مانپچی، یاخود بوددیست نثری نین یالنیز مٹخانیکی چئویرمه اولدوغونو قبول ائده رک یوزلرله یازیلی آبیده دن ادبی-بدیعی حادثه کیمی ایمتیناع ائتمک دوزگون اولمازدی. و اونو دا نظره آلاق کی، حاقیندا صؤحبت گئدن اثرلرین بیر قیسمی نین اورژینالی الده ائدیلمه دیگیندن اونلارین چوخو عومومیتله مانپچیلیگین، یاخود بوددیزمین تاریخینی اؤیرنمک اوچون اورژینالی عوض ائده جک منبعلر دیر.

تورک مانپچی نثرینده ان چوخ مارق دوغوران اثر ۸ عصره آید اولدوغو گومان ائدیلن "خواستوانیفت" (مانپچیلرین تۆوبه دوعاسی) دیر. ایران دیللری نین بیریندن ترجمه تبدیلی ائدیلمیش

اثرین موختلیف ایفبالارلا بیر نئچه نوسخه سی نین زمانمیزه قدر گلیب چاتماسی اونون تورک مانچیلیک موحیطینده موعین قدر گئیش یا ییلدیغینی گوستریر. "نورلو تانری مانى" نین شرفینه یازیلیمیش تورکجه نثر اثرلری ایچریسینده تام متنلرله یاناشی چوخلو ناتامام پارچالار، فراقمئنلر واردیر کی، بو دا تورک مانچی نثری نین هم ایدئیا-مضمون، هم ده ایفاده-فورما آختاریشلاری نین شعرده اولدوغو کیمی اینتئنیسیو گئتدیغینی تصدیق ائدیر.

قدیم تورک بوددیست نثری نین ان مهشور آبیده سی شرقی تورکوستانین بئشبالیق شهریندن اولان سینقکو سئلی توتونقون ۱۰ عصرده چین دیلیندن ترجمه-تبدیل ائتدیگی "آلتون یاروک" (قیزیل ایشیق)دیر. اثرین چوخلو نوسخه لری مؤوجوددور. بوددیزمین اساسلارینی تبلیغ ائتمک مقصدیله قلمه آلمیش "آلتون یاروک" ادبی-بدیعی باخیمدان دا دیقتی چکیر. قدیم تورک بوددیست نثری نین اونلارلا، حتّی یوزلرله اورژینال، یاخود غئیری-اورژینال نومونه لری دونیانین موختلیف کیتابخانالارینا سپلنمیشدیر.

"کیتابی-دده قورقود" (۱۱ عصر) ۱ مین ایللین سونلارینا دوغرو فورمالاشمیش (البته، داها قدیم سوژئتله اساسیندا!) "دده قورقود" ائپوسونون یازیلی فورماسیدیر، کیتابدیر. "دده قورقود" ائپوسو قدیم (عوموم) تورک ائپوسو ایله اورتا عصرلر آذربایجان، تورک و تورکمن ائپوسلاری آراسیندا کئچید تشکیل ائدیر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، "دده قورقود" ائپوسو تورکلرین شرقدن قربه (مرکزی آسیادان کیچیک آسیایا) آخینی-حرکتی دؤورونده آذربایجان اراضیسینده فورمالاشمیشدیر. همین دؤورده (و همین اراضیده) گلمه موسلمان تورکلر (اوغوزلار) یئرلی کافرلر: آ) قیپچاقلار، ب) ایئر-قافقازلار، ج) بیزانسا-یونانلار قارشى ووروشور، ایسلامین جوغرافی حودودلارینی گئیشلندیریردیلر.

ائپوسون تشککولو (هم داها قدیم سوژتله ایدئیا-بدیعی باخیمدان بیرلشمه سی، هم ده همین ایدئیا-بدیعی طلبله اویغون یئنی سوژتله یارادیلماسی) بیرینجی نؤوبه ده ایسلاما کئچیدله باغلی ایدی.

" کیتابی-ده ده قورقود " دا (داها گئیش میقاسدا ائپوسدا!) تصویر ائدیلمیش ایجتماعی-سیاسی حادثه لر، عایله-معیشت موناسیبتلری و س. تورک ائپوس تفککورونده " میفولوگیا دؤورو " نون آرتیق چوخدان بیتیب " تاریخی دؤور " اون باشلانیدیغینی تصدیق ائدیر. و موشاهیده لر گؤستیرر کی، " دده قورقود " ائپوسونداکی آذربایجان تورکلری نین یادداشیندان تورکۆستان، دئمک اولار کی، سیلینمیش، کیچیک آسییا (آنادولو) ایسه هله مسکونلاشدیریلاراق اونلارین (تورکلرین) فعال جوغرافیاسینا داخل اولمامیشدیر. کیتابین اولینده " عثمان نسلی " نین خاطیرلانماسی، یاخود کیچیک آسییانین قرب اوجقاری اولان ایستانبولون آدینین چکیلمه سی، هئچ شوبهه سیز، سونراکی علاوه لردیر.

" دده قورقود " ائپوسونون فورمالاشماسی بئش عصره قدر چکدیگی کیمی یازیا آلینماسی پروسئسی ده تخمینن بئش عصر داوام ائتمیشدیر.

* * *

یوسف خاص حاجیب بالاساقونلون (۱۰۱۷-۱۰۷۷) کاشقاردا یازیب بیتیردیگی (۱۰۶۹) " کوتاتقو بیلیک " (" خوشبختلیک علمی نین اساسلاری ") مثنویسی تورک ایسلام ادبیاتی نین ایلک بؤیوک اثریدیر. قاراخانلی، یاخود کاشقار تورکجه سینده قلمه آلینمیش اثر عروض وزنی نین موتقاریب بحرینده دیر. " کوتاتقو بیلی " ین مؤیدانا چیخماسی گؤستردی کی، ایسلامی قبول ائدن تورک تفککورو (و دیلی) موسلمان دنیاسی نین بؤیوک معنوی مدنیت آییده لرینی یاراتماغا قادیردیر.

عومومیتله، تورکۆستاندا بیر نئچه عصر داوام ائدن قاراخانلیلار حاکیمیتی دؤورونده (۸۴۰-۱۲۱۲) تورکلرین ایسلام دینینی قبول ائتمه سی کوتلوی حال آلمیش، ایلک بؤیوک تورک-ایسلام موتفککیرلری ده محض بو دؤورده یئتیشمیشلر. و تصادوفی دئییلدیر کی، ی.بالاساقونلو دا اؤز مؤحتشم اثرینی قاراخانلی حؤکمداری ساتوق بوغرا خانا تقدیم ائتمیش، ایستعدادی موقاییلینده خاص اونوانی ایله یاناشی حاجیب روتبه سینه لاییق گؤرولموشدور.

ی.بالاساقونلونون " کوتاتقو بیلیک " اثری تورک-موسلمان دوشونجه سی نین دؤولتچیلیک، ایداره چیلیک مهارتی، قایدا-قانونلارلا یاشاماق احتیاجی باره ده ایلک سؤزدور.

* * *

ادیب احمد یوقناکی (یوقنکلی) قاراخانلیلار دؤورونده یاشاییب یاراتمیش موتفککیر تورک-ایسلام شاعیرلریندندیر. اونون تورک دیلی ایله یاناشی عرب، فارس دیلرینی دریندن بیلمه سی، ایسلام علملرینه واقیف اولماسی معلومدور. گؤزلری گؤرمه سه ده، داخلی عالمی، روحو نورلو اولان بو موقدس شخصیت حاقیندا داها چوخ دینی-افسانوی متنلر-منبعلر دانیشیر.

ایوقناکی نین قورونوب ساخلانمیش ینگانه اثری "عتبه الحقایق"، یاخود "هیبتول-حقایق"، اصلینده، اخلاق کیتابیدیر. ۱۲ عصرین بیرینجی یاریسیندا یازیلمیش اثر دؤورون حؤکمدارلاریندان امیری-اعظم محمد دادای سپسالار به یه حسر ائدیلمیشدیر.

"شاهنامه" دن گلن عنعنه یه اویغون اولاراق، ی. بالاساقونلونون "کوتاتقو بیلی" ی کیمی، "عتبه الحقایق" ده عروض وزنی نین موتقاریب بحرینده یازیمیشدیر. ایوقناکی وزنی، بحر ی ساخلاماقتا تورک شعر ی نین اساس فورماسی ساییلان دؤردلوکلردن ده گئیش ایستیفاده ائتمیشدیر. بونولا یاناشی "عتبه الحقایق" پوئیک کیفیتلرینه گؤره "کوتاتقو بیلی" قدر موکمل دئییل.

ر.آراتین فیکرینجه، ایوقناکی نین اثری نین موختلیف نوسخه لری نین مؤوجودلوغو گؤستیرر کی، "عتبه الحقایق" تورک-موسلمان ضیالیلاری آراسیندا کیفایت قدر مشهور اولموش، اورتا یوزیللرین اخلاق کیتابی کیمی مارقلا اوخونموش، اؤزوندن سونراکی تورک ادبیاتینا اهمیتلی تاثیر ائتمیشدیر.

تورکلرین ایسلامی قبول ائتدیکلری ایلک عصرلرده زنگین تورک تفککورو ایله ایسلام دونیاگؤروشونون تماشیندان یارانان (و اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینه قدر تورک ادبیاتی نین اساس یارادیجیلیق منبعی اولان) تصوووف (صوفیلیک) اؤزونون ایلک موکمل تظاهورونو تورکیستان مودریکی احمد یسویده تاپدی. بؤیوک موتفککیر (و ایلک بؤیوک موقدس تورک

موسلمانى!) حاقينداكى روايت-منبعلىككە بۆتۈن تۈرك ئائىلىنى دولاشساق اونا ھىچ كىمىن ايدىعا ائدە بىلمىيە جگى قدر گىنىش شۆھرت گىتىردى. يۈزلرلە مۇرىد-درويشلار ئائىل، اوبا-اوبا گىزىب احمد يسوى اىلاھىلىرىنى، ياخۇد ھىكىمەتلىرىنى تۈركلەر آراسىندا ياپىدىلار. و اۋز مۇرشىدلرى نىن نە قدر بۇيۇك فضىلت صاحىبى اولدوغونو گۇستىرمەك اوچون اونون دئمە دىگى سۆزلرى بئلە اونون آدىندان سۇيىلە مەكەن چىكىنمە دىلر. بئلە لىكلە، ھەم مۇرشىد احمد يسويىيە، ھەم دە اونون مۇختەلىف يۈزايلىكلىرىدە ياشامىش مۇرىدلرىنە (يسوى درویشلرىن) آيد صوفى شەرلرى سونراكى دۇورلردە تامامىلە طبعىي اولاراق " تۈركىستان مۇدىرىكى " نىن اثرلرى، تۈرك موسلمان ادىياتى نىن اوک اوچ اينجىسىندىن (يوسىف خاس حاجىب بالاساقونلۇنون " قۇتادقۇ بىلىق " ى، احمد يسوى نىن " دىوانى-ھىكىمەت " ى، احمد يوقناكى نىن " عتبە الحقايق " ى) بىرى كىمى تەقدىم اولونماغا باشلادى.

احمد يسوى ۱۱ عصرىن اىكىنجى يارىسىندا تۈركىستاندا-يسىيە شەھرىندە شەيخ اىبراھىم آدىلى مۇقدس بىر كىشى نىن عايىلە سىندە دونىايا گلمىشىدى. آتاسىنى، اونون آردىنجا آناسى عايىشە خاتۇنو ايتىردىكەن سونرا بۇيۇك باجىسى گۇۋھەر شاھنازلا يىتتىم قالاندا گلە جگىن مۇشھۇر طرىقت صاحىبى نىن ھلە يىتتىدى ياشى وار ايدى.

احمد يسوى او زامان يسە دە مۇشھۇر اولان تۈرك شەيخى آرسلان بابانى چۇخ گىچ ياشلارىندا اۋزۇنە مۇرشىد سىچىر. و روايتە گۇرە، بىر نىچە يۈز ايل ياشى اولان آرسلان بابا پىيغمبرىن اونا وئردىگى امانتى يۈز ايللردىن سونرا احمد يسويىيە تەقدىم ائتمەككە اونون (احمد يسوينىن) مۇقدسلىگىنى ھلە گىنجلىگىندىن تەصدىق ائلمىشىدى. ھەمىن روايت-منبع نىن تەفصىلاتى بئلە دىر كى، آج قالان اطرافى مۇھەممەد پىيغمبرىن يانىنا گلە رەك اوندان يىتمەك اىستە يىر. پىيغمبر دوعا ائدىر. و اونون دوعاسى ايلە جىرايىل جىتتىن بىر تەباق خورما گىتىرىر. خورما يىيىلرەن بىرى تەباقدان يىرە دوشۇر. جىرايىل دىيىر كى، بو خورما سىزىن اوممەتىنىزدىن احمد آدىلى بىرى نىن قىسمەتيدىر. پىيغمبر اطرافىندا كىلار ھەمىن خورمانى كىمىن اۋز صاحىبىنە چاتدىرا بىلە جگىنى سۇرۇشۇر. ھىچ كىسەن دىنمە دىگىنى گۇرن آرسلان بابا بو ايشى عۇھدەھسىنە گۇتۇرۇر. پىيغمبر خورمانى آرسلان بابا يەنە ھەمىن زامان، ھارادا تەپاجاغىنى سۇيىلە يىر، تەلىم-تەربىيە سى ايلە مۇشغۇل اولماغى دا اونا ھوالە ائدىر. آرسلان بابا يسىيە گلىب احمدى اوشاقلارلا اوينادىغى يىردە تەپىر. و اۋزۇنو تەنەتدە (ھلە خورمادان بىر ائتمە مىش) اوشاق اونا چەتەلچاق امانتى اىستە يىر. آرسلان بابا بىش يۈز ايل آغزىندا ساخلامدىغى خورمانى چىخارىب صاحىبىنە وئىر.

پيغمبرين اطرافيندان (صحابه لر يندن) اولان آرسلان بابا تخمينن بير ايل اؤز موردينين تعليم- تربيه سى ايله مشغول اولوب (يعنى ايلاهى ميسسيياسىنى حياتا كئچيريب) وفات ائتديكن سونرا احمد يسوى بوتون توركيستاندا مشهورلاشماغا باشلاير.

لاكين بوندان اول اونا شوهرتلنديره جك باشقا بير حاديه ده اولوبموش... قيشى سمرقنده كئچيريب يازدا، يايدا توركيستان داغلارينا اووا چيخان يسوى آدلى حؤكمدار بير دفعه امر وئريركى، ايداره سى آلتيندا اولان اراضيده مسكونلاشميش بوتون درويشلر توپلاشيب اووا گئندده اونون يولونو كسن قاراچوك داغمين آرادان گؤتورولمه سى اوچون دوعا ائتسينلر. درويشلر نه قدر دوعا ائتسه لر ده بير نتيجه حاصل اولمور. حؤكمدار سوروشوركى، اؤلكه ده دوعايا قاتيلمايان درويش قالييمى. شئيخ ايراهيمين اوغلو احمدين هله اوشاق اولدوغونا گؤره دعوت ائديلمه ديگيني دئييرلر. حؤكمدار احمدين آردينجا آدام گؤنديرير.

احمد احوالاتى بؤيوك باجيسينا سؤيله ديكده او دئييركى، آتاميزين وصيتى وار... سنين ظوهور مقامى نين گليب-گلمه ديگيني آتاميزين توربه سينده كى باغلى سوفره دن بيله جگيك. اگر او سوفره نى آچا بيلسن، دئمك زامانين گليب، دعوتى قبول ائده بيلرسن... احمد آتاسى نين توربه سينده كى باغلى سوفره نى تاپيب آچير، اونا دا اؤزو ايله گؤتوروب يسييه گئدير. گليب گؤروركى، درويشلر اونا گؤزله بير. سوفره نى آچيب اورادانى بير پارچا چؤرگى جاماعات آراسيندا ائله بؤلوركى، هاميا لازيمى قدر چاتير. اونون بو كرامتىنى گؤرنلر موقيعى نين اوچاليعيني آنلايرلار.

احمد آتاسيندان قالميش خيرقه يه بورونرك ائله بير دوعا ائديركى، بيردن-بيره گؤيدن قاراچوك داغى نين اوزرينه توكولن سئل-سو اطرافدا بؤيوك بير دريا يارادير. درويشلرين سبجاده لرى سو اوزرينده اوزورموش. احمد باشينى خيرقه دن چيخاران كيمي سو چكيلير، گونش چيخير. و اوراداكيلار باخيب گؤرورلركى، قاراچوك داغيندان بير نيشانه ده قالماييب.

حؤكمدار احمددن ريجا ائديركى، اونون آدينين ابدى قالماسى اوچون دوعا ائتسين. احمد حؤكمدارا "دونيادا هر كيم بيزى سؤرسه، قوى سنين آدينلا ياد ائلسين" دئيير. و او زاماندان باشلايaraq هر ايكيسى نين -هم حؤكمدارين، هم ده اونون آدى "احمد يسوى" اولاراق ياد اولونور.

احمد يسوى اسلامين اساسلاريني داها دريندن اؤيرنمك اوچون بؤيوك علم-مدينت مركزلريندن اولان بوخارايا گئديب بورادا دؤورون مشهور صوفى عالمى شئيخ يوسف همدانيدن (۱۰۴۸-۱۱۴۰) تعليم-تربيه آلير. گومان ائديليركى، احمد يسوى ۱۱۱۰-جو ايلدن ۱۱۴۰-جى ايله، يعنى بؤيوك مورشيدين وفاتينا قدر اونا موريدليك ائلميش، هم اسلامين اساسلاريني، هم ده صوفيلىگين اينجه

لىكلىرىنى ئاۋىرنىك شەيخ يوسىف ھىمدانى نىن ئوچونجو خەلىفە سى موقىيىنە يوكسلىمىشىدى. شەيخ يوسىف ھىمدانى نىن وفاتىندىن سونرا ئونون يىرىنە ئول بىرىنجى خەلىفە سى شەيخ ئابدوللاھ بىرى، سونرا ئىككىنجى خەلىفە سى شەيخ ھىسن ئىداكى، ئوندىن سونرا ئىسە (۱۱۶۰-جى ئىلدە) ئوچونجو خەلىفە سى ئىھمىد ئىسوى كىچىر. لا كىن چوخ چكىمىر كى، ئۆز يىرىنى دۆردونجو خەلىفە شەيخ ئىدالخالىق قوجىدووانىيە ئۆرىپ ئىسبىيە دۆنور. و توركوستانىن كىنىش چۆللەرىندە مەسكونلاشمىش خالىق ئاراسىندا سورەتلىە مەشھورلاشماغا باشلايىر. تورك، ئەرەب و فارس دىللىرىنى، ئىسلامىن ئاساسلىرىنى دىرىند بىلمە سى، بۆيوك فەزىلىت سىھبىيى ئولماسى، خالىقن ئىلاياجاغى بىر دىلدە سۆيلىە دىگى كىكىمت-ئىلاھىلەر تەزلىكلە " توركوستان مودىرىكى " نىن ئدىنى ئسوىلىك طرىقتى نىن ئارادىجىسى كىمى ھەر ئىرە ئايىر.

روائىتە كۆرە، ئىھمىد ئىسوى ئلتىمىش ئوچ ئاشىنا چاتدىقدا مورىدىلەرىنە بىر قوبو قازدىرىپ ئونون دىبىندە ئالنىز بىر ئىنسانىن سىغا بىلە جىگى كىنىشلىكىدە ھوجرە دوزلتدىرىر. ئۆمرونون سونونا قدر ھەمىن ھوجرە دە ئىبادتلىە مەشغول ئولان بۆيوك مورشىد ۱۱۶۶-جى ئىلدە ئىلە بوراداجا وفات ئىدىر.

ئىھمىد ئىسوى نىن ئىبراھىم ئادىندا ئوغلۇ، كۆۋەر شاھناز و كۆۋەر خوشناز ئدلارىندا ئىكى قىزى ئولموش، ئوغلۇ ئاتاسى نىن سىغلىغىندا دونىدادان كۆچموشدور.

روائىتە كۆرە، بۆيوك مورشىدىن دوخسان دوققوز مەن مورىدى، ئۆزونون كىياتدا ئىكن تەبىن ئىتدىگى چوخلو خەلىفە لرى مۆوجود ئىمىش. ئىلك خەلىفە سى نىن ئرسلان بابانىن ئوغلۇ مەنصور ئاتا، ئىككىنجى خەلىفە سى نىن خوارزملى سىد ئاتا، ئوچونجو خەلىفە سى نىن ئىسە توركلر ئراسىندا چوخ مەشھور سولئىمان كاكىم ئاتا ئولدوغو كۆستىرىلەر.

...روائىتە دىئىلەر كى، وفاتىندىن ئىكى ئوز ئىل سونرا ئىھمىد ئىسوى بۆيوك تورك كۆكىمدارى ئمىر تىمورىن ئوخوسونا كىرە رك ئونا قارشىداكى موحارىبە لردە ظفر قازاناجاغى بارە دە مۆژدە ئۆرىر. دوشمنلەرىنى مەلوب ئىدىن كۆكىمدار ئسە ئە كلىب ئىھمىد ئىسوى نىن مزارمى زىارت ئىلە دىكىدن سونرا كۆستىرىش ئۆرىر كى، ئونون ئوزرىندە مۆختىشەم بىر توربە تىكىلىسىن. و ئمىر تىمورىن تىكىدىردىگى ھەمىن توربە سونرالار داغىلسا دا، تورك كۆكىمدارلارى طرىفدىن زامان-زامان برپا ئولونموشدور.

ئىل كىياتى، تىرجومە ئى-ئالى چوخلو سايدا موقدىس روایتلەر ئىچرىسىندە كۆرونمىز ئولموش ئىھمىد ئىسوى نىن تورك دونىاسىنىن ئن بۆيوك دوشونجە ئرنلەرىندىن ئولدوغو تامامىلە شەكىس-شوبھە سىزدىر كى، بونو " توركىستان مودىرىكى " نىن مەشھور - " دىوانى-كىكىمت " ى دە ئوبوت ئىدىر. لاكىن تورك صوفىلىگى نىن ئىلك موكمەل ئىرلەرىندىن بىرى (ئىلنە دە، بىرىنجىسى) ئولان " دىوانى-

حیکمت " احمد یسوی طرفیندن کلاسیک دیوان یارادیجیلیغی عنعنه لرینه مووافق بیر شکیلده ترتیب اولونموش اثر دئییلدیر. موتفککیر صنعتکارین موختلیف واختلاردا (گۆرونور، داها چوخ آهیل یاشلاریندا) سؤیله دیگی تصوف مضمونلو شعرلری اونون موریدلری بوتون تورکوستانی دولاشاراق اوخوموش، همین شعرلره زامان-زامان موعین علاوه لر ائتمیش، ایلک مؤلفی نین ترجمه یی- حالیندان آیینمیش موتیولرله " دیوان " ی داها دا زنگینلشدیرمیشلر. و تدقیقاتچیلار شوبهه ائتمیرلر کی، سونرالار " دیوان " آ داخل اولونان حیکمتلرین موعین حیصه سی بیلاواسیطه اونون اولکی مؤلفینه آید دئییل.

" دیوانی-حیکمت " ین ان موکمل نشرینی حاضیرلامیش پروف. کامال اراسلان گؤستریر کی، " دیوان " ین احمد یسوی نین بوتون حیکمتلرینی احاطه ائدن اساسلی بیر نسخه سی یوخدور. الیمیزده کی نسخه لرین ان قدیمی ۱۶ و یا ۱۷ عصره آیددیر. موختلیف بؤلگه لرده آیری-آیری شخصلر طرفیندن توپلانیب یازیا آلینان حیکمتلر بیر مجموعه سجییه سی داشیماقلا یاناشی، همین مجموعه لرده کی حیکمتلرین سایى فرقلیدیر. و " دیوانی-حیکمت " آدینی داشیشان الیازلارینداکی شعرلرین چوخو احمد یسوییه مخصوص اولسا دا، یسوی درویشلرینه آید اولانلار دا واردیر.

قدیم تورک ادبیاتی تاریخی نین سون بؤیوک حادثه سی نظامی گنجوی نین (۱۱۴۱-۱۲۰۹) یارادیجیلیغیدیر. " خمسة " مؤلفی کیمی موسلمان شرقینده مشهور اولان نظامی فارسدیللی اولدوغو قدر ده تورکدور (و سؤزون درین معناسیندا، تورکدیللیدیر). ن. گنجوییه قدرکی تورک ادبیاتی بوتون تاریخی تکامل منطیقی ایله محض " خمسة " یه گتیریب چیخاریر: قدیم تورک انپوسو، ی. بالاساقونلونون " قوتاتقو بیلی " ا، یوقناکی نین " عتبه الحقایق " یسوی نین " دیوانی-حیکمت " ی... و نظامی نین " خمسة " سی!... ایدئال دؤولت ایداره چیلیگی آختاریشلاری... و ایسکندر!...

نظامی ایدئالاری نین، باشقا سۆزله، مئتافیزیکاسی نین دا کۆکو ال-فرابی التورکیدن گلیر و داهی تورک شاعیری نین یاراتدیغی، دئمک اولار کی، بوتون پوئتیک اوبرازلارین فلسفی سخیمی داهی تورک فیلسوفوندا مؤوجوددور: حؤکمدارین کامیلیگی، ایدئال ایداره سیستیمی، ائتیک اینتئلئکتوالیزم، قنوسئولوژی اوپتیمیزم و س.

اگر نظره آلساق کی، نظامی نین دؤنه-دؤنه موراجیعت ائتدیگی آنتیک فلسفه نین شرقده ان ماکممل شرحیسی الفرابی التورکیدیر، اوندا آیدین اولور کی، داهی تورک فیلسوفونون داهی تورک شاعیرینه موعیلیگی گئیش میقیاسلیدیر. الفرابی دئییردی کی، اینسان اوغلو "ایلاهی اینتئلئکت" این فعالیت سفئراسینا نوفوذ ائتمک ایمکانینا مالیکدیر بو اینقیلابی موقعیی نظامی ده مودافیعه ائتمیشدیر.

"خمسه" نین اساس قهرمانی ایدئال (تدریجن ایدئالاشان!) حؤکمداریدیر. "سیرلر خزینه سی نندن" ایسکندرنامه "یه قدر نظامینی گتدیکجه داهای درندن و شوبهه سیز، داهای گئیش پروبلملر کونتئکستینده دوشوندورن بو ایدئیا قدیم تورک ائپوسونون مرکزینده دایانیر. خسرو، بهرام و خصوصیه ایسکندر اوبرازلاری قدیم تورک ائپوسوندا مورکک تاریخی تکاملون فاکتی کیمی موعینلشمیش "ائپیک قهرمان" ین وارسیدیر... هم قدیم تورک ائپوسونون، هم ده "خمسه" نین "ائپیک قهرمان" ی دنیادا اونیوئرسال نظام یاراتماق جهدینین ایفاده سیدیر.

(۲)

تورک ادبیاتی تاریخی نین اورتا دؤورو (۱۳عصردن ۱۶ عصرین سونو ۱۷ عصرین اوللرینه قدر) تورک خالقارای نین حیاتیندا ائتئوجوغرافی پارچالانمالار، سولاله دؤولتلی نین، ایمپیریالاری نین یارانماسی، ایسلام دینی نین ائتئوسوسیال تفککوردده مؤحکملنه سی، کوتلویلشمه سی ایله علامتداردیر. ۲- مین ایلیین اوللرینده تورکوستاندان (مرکزی آسیادان) تورکلرین (اوغوز- سلجوقلارین) قریه دوغرو آخینلاری آذربایجان، کیچیک آسیانی بوتونلوکله تورکلشدیردی. سلجوقلارین، اونلارین آردینجا ایسه عوئمانلیلارین قوردوقلاری مؤحتشم تورک دؤولترینده مدیتین، او جومله دن ادبیاتین (تورک موسلمان ادبیاتینین) اینکیشافی اوچون گئیش شرایط یارانندی. و بئله لیکله، تورک دنیاسی ائتئوجوغرافی باخیمدان اوچ بؤیوک رنژیونا بؤلوندو:

۱. شرق، یاخود تورکوستان؛

۲. شىمال-قرب؛

۳. جنوب-قرب.

شرق، ياخود توركوستان تورك دۇنياسى نىن ئىتتوسوسىيالىق باخىمدان ان رىنگارنىڭ رىڭيونو ايدى. آلتايدان خىزىر دىزىنە قىدر اوزانان رىڭيوندا قىدىم دۇورلردىن گىلن غىنەنە ايله ان موختىلىق تورك ئىتتوسىلارى، (اوغوزلار، قىپچىقلار، كارلوق-اويغۇرلار و س.) ياشاماقدا داوام ئىدىرديلر. بۇيوك تورك، ياخود گۇي تورك (۶-۸ عىرلر)، اويغۇر (۸-۱۰ عىرلر) خاقانلىقلارىندان سونرا بورادا ايلك تورك موسلمان ايمپىرىياسى اولان قاراخانلى دۇولتى (۱۰-۱۳ عىرلر) ياراندى. ۱۳ عىرلر اوللرىندن ھىمىن دۇولتچىلىك غىنەنە لرىنى تورك-مونقۇل ايمپىرىياسى داوام ئىدىرمە يە باشلادى. ايمپىرىيانىن حودودلارى تدرىجن خىزىر دىزىنە شىمال-قربە و جنوب-قربە دۇغرىو گىنىشلىنە رىك دىمك اولار كى، بوتون تورك دۇنياسىنى احاطە ئىتدى. اول چىنگىز خانىن، سونرا اونون تۇرمە لرى نىن قورۇب ايدارە ئىلە دىكلرى تورك-مونقۇل ايمپىرىياسى پارچالانىپ ضىعفىلە دىكدە شىرقىن -توركوستاندان داھا بىر بۇيوك فاتىح تىمورى چىخدى. چىنگىز خانىن تۇرمە لرى نىن پوزدوقلارى ايدارە چىلىك ھارمونىياسىنى برپا ئىلمە يە چالىشان امىر تىمورى ۱۵ عىرلر سونلارىنا دۇغرىو قودرتلى بىر تورك ايمپىرىياسى ياراتدى. لاكىن چىنگىز خان كىمى امىر تىمورىون اساسىنى قويدۇغۇ دۇولت دە ايدىعا ئىدىلدىگى قىدر داواملى اولمادى. بوتون توركلرى بىر دۇولت، ياخود ايمپىرىيا، واحىد ايدارە چىلىك اطرافىندا بىرلشدىرىمك جەھدىلرى اۋزونو دۇغرىولتمادى. ھىم شىرقىدە، ياخود توركوستاندا، ھىم دە شىمال-قرب و جنوب-قربە رىڭيونال تورك دۇولتلىرى يارانماغا باشلادى.

شىمال-قربە (وولقايوبو، شىرقى آوروپا و شىمالى قافقازدا) توركلرى نىن قوردوقلارى موختىلىق سىياسى بىرلىكلر اورتا عىرلرىن سونو يىنى دۇورون اوللرىنە قىدر ياشاسا دا تدرىجن اسلاويانلارنىن نظارتى آلتىنا كىچىپ محو اولدو.

جنوب-قربە اوغوز توركلرى سلجۇقلاردان سونرا (۱۱-۱۳ عىرلر) رىڭيونون ان مۇختىشم دۇولتى اولان عوتمانلى ايمپىرىياسىنى ياراتدىلار. كىچىك آسىيا يارىماداسىنى احاطە ئىدىن، سونرالار حودودلارىنى داھا دا گىنىشلىندىرن ايمپىرىيا اورتا عىرلرىن سونلارىندان باشلايلاق توركلويون اساس سىياسى اۋزونوفىدە سى اولدو. ۱۶ عىرلر اوللرىندە عوتمانلى ايمپىرىياسىندان شىرقىدە (آذربايجاندا) داھا بىر مۇختىشم تورك دۇولتى-صفوىلر ياراندى.

شرق، یاخود تورکۆستان رڭیونو قدیم دؤورده اولدوغو کیمی اورتا دؤورده ده تورک ادبیاتی نین ائتیک باخیمدان ان رنگارنگ، تاریخی کؤکلره ان چوخ باغلی جوغرافیاسینی تشکیل ائدیر. آلتایلارین " مادای قارا " سی، قیرغیزلارین " ماناس " ی، اؤزبکلرین " آلامیش " ی محض بو دؤورده (و بو رڭیوندا) یارانیر. اوغوز، قیپچاق، خصوصیه کارلوق تورکلری نین بیر سیرا یازیلی ادبیات نومونه لری مئیدانا چیخسا دا، عومومیتله اورتا دؤور شرق، یاخود تورکۆستان رڭیونو ادبیاتی نین ان بؤیوک حادیثه سی علیشیر نوای نین یاردیجیلیغیدیر.

شمال-قرب (قیپچاق) رڭیونونان فرقلی اولاراق جنوب-قرب (اوغوز) رڭیونوندا خالق ادبیاتی ایله یاناشی یازیلی ادبیاتین دا سورعتله اینکیشافی موشاهیده ائدیلیر. یونوس امره، عمادالدین نسیمی...دن باشلامیش باقی، فوضولیه... قدر اولارلا بؤیوک تورک شاعیری تورک ادبیاتی تاریخی نین اورتا دؤورونده یازیب یاراتمیشلار.

۱۳-۱۴ عصرلردن باشلایاراق تورک ادبیاتی نین نینکی شمال-قرب (قیپچاق)، حتی شرق (تورکۆستان) رڭیونو ایله موقاییسه ده داها چوخ محض جنوب-قرب (اوغوز) رڭیونوندا اینکیشافی آشاغیداکي عامیلرله باغلی ایدی:

۱. ادبی موخیطین واریشلیگینی مودافیعه ائدن موکمل (و آردیجیل) دؤولتچیلیک مدینیتی نین مؤوجودلوغو؛

۲. تورک دوشونجه سی ایله ایسلام ایدئالوگیاسی نین قارشیلیقلی علاقه لری نین اینتئسیولیگی؛

۳. عرب، فارس، یونان و س. خالقارلا ادبی-مدنی موناسیبتلر.

اورتا دؤورده شرق (تورکۆستان) یازیلی ادبیاتی نین دیلی اساسن جیغاتای، شمال-قرب ادبیاتی نین دیلی قیپچاق، جنوب-قرب ادبیاتی نین دیلی ایسه اوغوز تورکجه سینده اولسا دا، بو تورکجه لر بیر-بیریندن او قدر ده فرقلمیردی.

ایلك سوژتلىرى نين، بير سيرا موتيولرى نين قديم دؤورده يارانديغي شوبهه دوغورمايان " ماناس " ائپوسو تورک ادبياتى تاريخى نين اورتا دؤورونده فورمالاشسا دا، ان يئنى دؤورون اوللرينه قدر يئنى ايدئالارلا، سوژتلىرله زنگينلشميش، آکين-يرچيلار (ماناسچيلار) طرفيندن يوکسک صنعتکارليقلا ايفا اولونموشدور. صحرا " ايليدا " سى (چ.وليخانوو) کیمی تانينان " ماناس " قيرغيز تورکلى نين شيفاهى ادبى تاريخى اولاراق مشهوردور.

اٲوس اوچ حيصة دن عيبارتدير. بيرينجى حيصة ده ماناسدان، ايکينجيه اوغلو سئمئتيدين، اوچونجوده ايسه نوه سى سئيتکدن بحث اولونور. و هر اوچ قهرمانين حياتى، فعاليتى کونتکستينده قيرغيز خالقى نين سوسيال-سياسى هارمونىيا اوغروندا موباريزه سى تصوير ائديلير.

عومومى حجمى قيرخ مين مىصراعيا چاتان " ماناس " ين ان موکمل متنى مشهور ماناسچى ساقىمباى اوروزباک اوغلودان يازىيا آلىناراق نشر اولونموشدور.

* * *

احمد يسويدن سونرا تورک دونياسى نين تورکجه يازان ايکينجى بؤيوک صوفى شاعبرى يونوس امره نين (۱۲۴۱-۱۳۲۱) حياتى دا " تورکستان مودريکى " نين (ا.يسوينين) عؤمور يولو کیمی باشدان-باشا افسانه لره غرق اولموشدور. آنادولونون ان آزی بئش يئرینده اونون مزارى واردير.

يونس امره نين خالق آراسيندا مشهور " ديوان " ى اوژوندن سونرا يارانان تورک تصووف پوئزىياسينا يوز ايللر بويو تاثير گوستر ميشدير.

* * *

تصووف پوئزىياسى نين مودئرن دوشونجه طرزى سوييه سینه قالديريلماسيندا، ايجتماعى-سياسى مضمون کسب ائتمه سينده، عوصيانکار ايتنواسىيا قازانماسيندا بؤيوک رول اويناميش عمادالدين نسيمى (۱۳۶۹-۱۴۱۷) تورک ادبياتى تاريخينه ان بؤيوک شاعير-شخصيتلردن بيرى کیمی داخيل اولموشدور. موعليمى فض الله نعيمدين (۱۳۳۹-۱۳۹۴) سونرا صوفيزمين ان موعاصير قولو اولان حروفيزم جريانىنا باشچىليق ائدن موتفکير صنعتکار تورک دونياسى نين جنوب-قربنده (آذربايجان، کيچيک آسييا) داها چوخ تانينميشدير.

نسيمي اوژ ايدئالارى، مسله کى اوغروندا قوربان گئتمگين سيموولو کیمی مشهوردور.

اونون " اینسان کامیلیگی " ، یارادیلیمشین یارادان سوییه سینه قالخماق ایمکانی باره ده کی دوشونجه لری دنیا ایجتماعی-فلسفی فیکرینده اینقیلاب ایدی. بؤیوک شاعیر-موتفکیر مودرنیست ایدئالارینا گؤره موحافیظه کار قوووه لرین تضحیقینه معروض قالمیش، دیری-دیری دریسی سویولموشدور. آذربایجاندا (شاماخیدا) دوغولسا دا، مزاری اعدام اولوندوغو حلب شهرینده دیر.

ع.نسیمی نین مودرنیست گؤروشلری، شریعتده آپارماق ایسته دیگی سوسیال-فلسفی رنفورماسییا کسکین مقاویمتله قارشیلانمیشدینان اونون یارادیجیلیگی دا عصرلر بویو تعقیب اولونموش، یالنیز عوصیانکار، طریقتچی موتفکیرلر سایه سینده قورونوب ساخلانمیش، نسیلدن نسله اؤتورولموشدور.

شرق، یاخود تورکستان رئگیونونون اورتا دؤورده یئتیردیگی ان بؤیوک ادبی حادیثه علیشیر نوای نین (۱۴۴۱-۱۵۰۱) یارادیجیلیغیدیر. تورک ادبیاتی نین امیر تیمورو اولان نوای یالنیز تورکستاندا دئییل، شیمال-قرب و جنوب-قرب رئگیونلاریندا دا ادبی پروسئسه تاثیر گؤستریمیش، تورک دیلینه شؤهرت کتیرمیشدیر.

او، سادجه، موتفکیر شاعیر دئییل، بؤیوک علم آدامی، دؤولت خادیمی کیمی ده مشهور اولموشدور. حوسنین بايقارانین حاکیمیتی دؤورونده گئیش فعالیت ایمکانی قازانان نوای عومومیتله ادبیاتا، خصوصیه تورکدیللی ادبیاتا حامیلیک ائتمیش، وطنی هئراتدا (خوراساندا) بؤیوک ادبی مکتب یاراتمیشدی.

او، نیظامیدن سونرا " خمسہ " یازمیش ایکینجی بؤیوک تورکدور.

نوای نین معاصرلری اولان گؤرکملی تورک شاعیرلری اونون محورینده دولانمیش، قودرتلرینی گؤستریمک اوچون اؤزلرینی اونونلا مقایسه ائتمیشلر.

تورک ادبیاتی نین ان بؤیوک شاعیرلریندن بیر، بلکه ده، بیرینجیسی اولان محمد فوضولی (۱۴۹۴-۱۵۵۶) اوچ دیلده (تورک، فارس، عرب دیلرینده) یازیب یاراتسا دا، محض تورک دیلی نین داهی صنعتکاری کیمی مشهوردور.

نیظامینی اؤز اوستادی سایان فوضولی اورکجه " لئیلی و مجنون " پوئماسینی یاراتمیشدیر.

فوضولی یارادیجیلیغی صوفی-پانتئیست پوئزییانین زیروه سی، موفکیر ادبیاتین بؤیوک حادیثه سیدیر.

...اصلن بایات بویوندان اولان شاعیر ایراقدا(عراق) یاشامیش، " باغدادی " تخلوصو ایله تانیلمیشدیر. کربلادا وفات ائتمیشدیر.

فوضولی بیر نئچه عصرلیک پوئتیک-فلسفی یارادیجیلیق تئخنولوگیاسی نین نتیجه سی، یئکونودور...

باقی آدی ایله مشهور اولان ماحمود عبدالباقی ۱۶ عصرده ایستانبولدا، سولطان سولیمان قانونی نین حیمایه سینده یاشامیش، حؤکمدارین احتیاشامینی مدح ائتمیشدیر.

کئچیردیگی دبدبه لی حیات عثمانلی نین بؤیوک شاعیرینه نشه لی، جوشقون عشقله دولو قزلر یازدیرمیشدیر.

سولطان سولیمان قانونی اؤلدوکدن سونرا چتینلیکلرله قارشیلانمیش، آرزوسوندا اولدوغو شیخ السلاملیق منصبینه چاتا بیلمه دیگیندن مأیوس اولموشدور.

باقی تورک قزل (دیوان) ادبیاتی نین ان بؤیوک اوستالاریندان بیریدیر.

(۳)

اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللریندن (۱۶-۱۷ عصرلردن) تورک خالقлары نین اتنورئگیونال دیفئرنسیاسیاسی اؤزونو داها آیدین شکیلده گؤسترمه یه باشلاپیر.

شرق، یاخود تورکستاندا کارلوق تورکلی اؤزبک و اویغور؛ قیپچاق تورکلی - قازاخ، قیرغیز و آلتای خالقлары اولماقلا آیریلیرلار؛ اوغوز تورکلی ایسه تورکمن خالقینی یارادیر.

شیمال-قربده قیپچاق تورکلی تاتار، باشقیرد، قوموق، قاراچای، بالکار، نوقای و س. خالقلارا بؤلونورلر.

جنوب-قربده اوغوز تورکلی-آنادولو (عثمانلی) و آذربایجان تورکلی اولاراق فرقله نیرلر.

...بئله لیکله، یئنی دؤور اؤز اتنوسیاسی مستقیللیگینه چالیشان، بو و دیگر سوییه ده میلی بوتؤولوک کومپلئکسی نومایش اتدیرن تورک خالقлары نین فورمالاشماسی دؤورودور. آنجاق مسله (و تورک خالقлары تاریخی نین پارودوکسو!) بوندا ایدی کی، میکروبتوتؤولوک ماکرودیفئرنسیاسیا ایله موشایعت اولونوردو. تورک جوغرافیاسی نین گئنیشلیگی (و عکسینه، تورک اینسانی نین

انتوجوغرافی تفککوروونون محدودلوغو!) تورکچولوک ایدئاسی نین میقیاسینی دارالدير، اؤزونه مخصوصلوغون حودودلارینی ماکسیموم کیچیلدیردی.

اورتا عصرلرین مؤحتم تورک دؤولتلى آرئبق یوخ ایدی. یالنیز عوئمانلى ایمپئریاسی قالمیشدی کی، او دا یئنی دؤورون گوجلو بین الخالق تضيیقلری نین اوبیئکتینه چئوریلیمیشدی. تئخنولوگیا باخیمندان ایره لی گئتمیش قریبن شرقه موداخيله سینده اؤن جبهه عوئمانلى ایدی.

۱۷-۱۸ عصرلرده گئت-گئده گوجلنن روسیا تدریجن تورک تورپاقلارینی ایستیللا ائدير، خریستیانلیغی یاییر، قریدن اؤیرندیگی ایداره چیلیک اوصوللارینی تطبیق ائتمکله تورکلرین حسابینا بؤیوک بیر ایمپئریا یارادیردی. سولاله لر، طایفالار آراسیندا عصرلره داوام ائتمیش سیاسی اینتریقالار " کافیرلر " ین ایناملا ایره ليله مه سینه، تورکوستانین شرق اوجقارلارینا قدر گئدیپ چیخماسینا ایمکان وئیریدی.

یئنی دؤورون اوللریندن اعتبارن تورک خالقلاری اؤز میلی منلیکلرینی سیاسی اؤزونوتصدیقندن چوخ مدنی-ادبی اؤزونوایفاده ده گؤستریردیلر. خاقانلیق سولاله سی نین دؤورو بیتیمیش، حؤکمدارلیق کولتو ایتیمیشدی. ادبیاتا گؤرونمه میش بیر میقیاسدا خالق کوتله لری نین ایستکلری، آرزولاری، عادى تورک اینسانی نین هر هانسی " نوفوذ کومپلئکسی " نندن اوزاق حیسلری گلیردی. یئرلى لهجه لر ادبی نورمایا چئوریلیر، اورتا عصرلر عمومیتورک ادبی دیلى (تورکی) سوقوط دؤورونو یاشاییردی.

" گئن " دن گلن اورتاق کؤکلر اوزرینده هر بیر موسیقیل، یاخود یاریم موسیقیل تورک خالقلى نین " اؤز " ائپوسو، ادبی-بدیعی تفککورو، ائستئتیک دونیاگؤروشو فورمالاشیردی.

۱۷-۱۸ عصرلردن آنادولو (عوئمانلى) و آذربایجان تورکلری نین، تورکمنلرین، ۱۹ عصردن تاتارلارین، قازاخلارین، اؤزبکلرین و س. ادبیاتی یئنی دؤورون ایدئولوژی طلبلرینه جاواب وئرمه یه باشلادی. رئالیزم، تنقیدی تفککوروون اینکیشافی، ایجتماعی-سیاسی موتیولرین گوجلنمه سی ...و نهایت، قریه ماراق تورک ادبیاتلارینا یئنه کئیفیت، میقیاس گئیردی.

اعتیراف ائتمک لازیمدیر کی، اورتا دؤور تورک ادبیاتی قدیم تورک ادبیاتیندان (خصوصیله ایسلاما قدرکی ادبیاتدان) داها " نوفوذلو " ایدی. اونون اؤزونه مخصوص " دیپلوماتیا " سی ایسلام حودودونداکی ایدئیا آختاریشلاری قدیم تورک ادبیاتی نین " سادلؤوح " پوئتخنولوگیا سی ایله ایفاده اولونا بیلیمیردی... لاکین محض موسلمان مدنیتی کونتئکستینده اعتیراف اولونماق اوچون گؤستریلیمیش غئیری-طبعی تاریخی جهدلرین ده سونو اولمالی ایدی.

و طبعی یوکسه لیش خالق ادبیاتیندان باشلادی...

* * *

" کوراولغو " داستانی عومومن موختلیف تورک (و بیر سیرا غئیری-تورک) خالقلاری آراسیندا بو و یا دیگر درجه ده یاییلسا دا، موکملل ائپیک یارادیجیلیق آکتی اولماق اعتباریله تاریخن آذربایجان خالقینا، آذربایجان تورکلرینه منسوبدور. آذربایجان " کوراولغو " سو منسوب اولدوغو خالقین شیفاهی ادبیاتی نین (بوتؤلولو کده مدینیتینین) اینتیباهی دؤورونده بؤیوک میلی-ایجتماعی تفککور انئترژیسی نین محصولو کیمی مئیدانا چیخمیش، همین خالقین بیر نئچه عصرلیک تاریخی ماراغینی، سوسیال-سیاسی، ایدئولوژی و معنوی-ائنستتیک دونیاگؤروشونو، مئنتالیتئینی، میلی ائتهیراسلارینی عکس ائتدیرمیشدیر.

" کوراولغو " نو آذربایجان ایجتماعی-ائنستتیک تفککور تاریخینده کی مووقعینه گؤره، آنجاق " کیتابی-دده قورقود " لا موقاییسه ائتمک مومکوندور. " کیتابی-دده قورقود " آذربایجان خالقی نین، " کوراولغو " ایسه آذربایجان میلی نین فورمالاشدیغی دؤورون اووقاتین، سوسیال-سیاسی، ائتئوقرافیک پروسئسلرین هر دؤورده کی اؤزونه مخصوص تظاهورودور. و هئچ ده تصادوفی دئییل کی، " کوراولغو " ایله " کیتابی-دده قورقود " آراسیندا قیریلماز سئمانتیک-ستروکتور (پوئتیک) علاقه واردیر کی، همین علاقه نی اعتبار ائتمه دن آذربایجان " کوراولغو " سونون نینکی گئنئزیسینی، هئچ تیپولوگیاسینی دا موعینلشدیرمک مومکون دئییل - " کیتابی-دده قورقود " دان " کوراولغو " یا قدر تورک-اوغوز اوزانی آذربایجان آشیغینا ترانسفورماسیا اولونور...

" کوراولغو " نون قرب و شرق واریانتلاری، تدقیقاتچیلارین قئید ائدیگی کیمی، هم مضمون، هم ده فورماجا بیردی دیگریندن کیفیت قدر فرقله نیر،- قرب واریانتلاری آذربایجان، تورک، ائرمینی، گورجو، کورد، لزی و س. شرق واریانتلاری ایسه تورکمن (" گوراولغو ")، اؤزبک، قازاخ (هر ایکیسینده " قوراولغو ")، تاجیک (" قوراولقی " ، یاخود " قوراولولی ") واریانت و یا وئرسیالاریندان عیبارتدیر. ائپوسون قرب واریانتلاری، دئمک اولار کی، بوتونلوکله رئال، تاریخی حادیشه لردن، احوالاتلاردان بحث ائدیگی حالدا، شرق واریانتلاری افسانوی-میفیک اوبرازلار، سوؤئتترلله زنگیندیر، - قرب واریانتلاری اساسن نثرله، شرق واریانتلاری ایسه شعرله دیر.

" کوراولغو " نون موختلیف واریانت، یاخود وئرسیالاری اوزرینده کی مواهیده لر گؤستریر کی، همین واریانت، یاخود وئرسیالار، آرالارینداکی مضمون فرقلری نین بؤیوکلوگوندن و یا کیچیکلیگیندن آسیلی اولمایاراق، بیر منبعدن - آذربایجان " کوراولغو " سوندان توره میشلر؛ هر

شئیدن اول اونا گۆره کی، تیپولوژی باخیمدان بو واریانت داها موککمل، داها تاریخی و داها رئالیستدیر، اونا گۆره ده داها چوخ تۆرمه-آرتما، ایمپروویزاسییا پوتئسیالینا مالیکدیر. و کوراوغلوشوناس خ. کوراوغلونون بئله بیر فیکری تامامیله دوغرودور کی، اوندان آرتیق موختلیف اتنتیک منشالی خالقا " کوراوغلو " یازیلی شکیلده فیکساسییا اولونسا دا، " اساس سوژئت، گۆرونور، آذربایجاندا موعلنلشمیشدیر " .

" کوراوغلو " نون قیردن شرقه دوغرو یاییلدیغینی گومان ائتمک اوچون هر جور اساس واردیر، - آذربایجان، آنادولونون شرقینی احاطه ائدن جلالیلر (۱۶ عصرین سونو ۱۷ عصرین اوللری) حرکاتی " کوراوغلو " نون ایلک سوژتترلینی، یاخود ائپیزودلارینی بو اراضیده (قبرده) مئیدانا چیخارمالی، سونرا همین سوژئت و یا ائپیزودلار اوغوز-تورکمنلر واسیطه سیله شرقه نقل اولونمالی ایدی. دیگر طرفدن ۱۷ عصرده تورک دونیاسی نین اتنتیک-سیاسی باخیمدان ان گرگین نقطه سی محض قافقاز (آذربایجان) ایدی کی، بورادا یالنیز تاریخ صحنه سینه چیخماغا حاضرلاشان بیر میلتن-آذربایجان میلتنی نین طالعیی حلل اولونموردو، دیگر اوغوز تورکلی نین (تورکیه تورکلی نین، تورکمنلرین) میلی اوژونوتشکیل پروسئسی ده آز و یا چوخ درجه ده همین رئگیونلا باغلی ایدی.

لاکین شرق " کوراوغلو " سو آنجاق منشایی، بیر سیرا اوبراز، ائپیزود-سوژئت و موتیولرینه گۆره قرب " کوراوغلو " سو ایله عئینیدیر، عومومیتله ایسه اورژینال واریانت و یا وئرسییالاردان عیبارتدیر - هر بیر تورک خالقی (تورکمن، اؤزبک، قازاخ و س.) " کوراوغلو " یا اؤز تاریخی-اتنتیک ماراغینی، معنوی اتنتوقرافیک خاراكتئرینی، ایجتماعی-سیاسی پروبلئلرینی گتیرمیش، اونا (" کوراوغلو " نو) هانسی ائپیک، بدیعی-ائستتیک سوییه قالدیریب-قالدیرماماسیندان آسیلی اولمایاراق، اوژونونکو ائتمیشدیر (ب.ا. کارریئو).

آذربایجان " کوراوغلو " سو قرب واریانتلارین، قتید اولوندوغو کیمی، اساسینی تشکیل ائدیر - " ایستر حیصه لرینین آیری -آیری ، قوللاری نین ایلک یارانماسیندا، ایسترسه ده یاشادیغی عصرلر بویو دا زنگینلشمه سینده، جیلالانماسیندا بیزه معلوم اولمایان ساییز-حسابسیز سؤز صنعتکارلاری نین ایشتیراک ائتمیش اولدوغو ان عظمتلی داستانلاریمیزدان بیر (م.ح.تهماسیب) " کوراوغلو " میلی تشکول دؤورونده منسوب اولدوغو خالقین، میلتن هانسی یارادیجیلیق (و گئنیش معنادا اوژونوتشکیل!) ایمکانلارینا مالیک اولدوغونو گؤستریر. موتشککلیلگینه، خالقین ایجتماعی-سیاسی پروبلئلرینی عکس ائتدیرمه ایمکانینا، ائستتیک-پوتتیک سوییه سینه گۆره نه تورکیه تورکلی نین " کوراوغلو " سو، نه ده اثرمنی، گورجو، کورد، لژی و س. " کوراوغلو " سو

آذربایجان " کوراوغلو " سو ایله موقاییسسه اولونا بیلمز - عئینی زاماندا قئید ائدک کی، قافقازدا یاشایان غئیری-تورک منشالی خالقلارین " کوراوغلو " سو اساسن آذربایجان " کوراوغلو " سونون آیری-آیری سوژتئتری نین واریاسیاسی، بیر سیرا حاللاردا ایسه بیلاواسیطه ترجمه سیدیر. هئچ ده تصادوفی دئیل کی، واختیله غئیری-تورک منشالی بیر سیرا قونشو خالقلارین ایفاچی-آشیقلاری موختلیف مجلسلرده " کوراوغلو " نون سوژتئینی آذربایجان تورکجه سیندن چئوپره رک اؤز دیللرینده (ارمنیجه، گورجوجه، لزگیجه و س.) دانیشمیش، داستانداکی قوشمالاری ایسه محض آذربایجان تورکجه سینده اوخوموشلار (۱۷-۱۹ عصرلره آید بیر سیرا یازمالاری دا بونو گوستریر). یعنی قافقاز - کیچیک آسیا رئگیونوندا " کوراوغلو " نون آپاریجی دیلی آذربایجان تورنجه سی، تمثیل و تبلیغ اتندیگی ایدئا-اؤستتئیک مدنیت آذربایجان مدنیتی اولموشدور.

* * *

یئنی دؤورون اوللرینده عثمانلی تورکلری نین یئتیشدیردیگی ان بؤیوک شاعیر احمد ندیم مودریلیکدن ایبراهیم پاشانین کیتابخاناسی نین مودیری وظیفه سینه قدر یوکسلمیشدیر. لاله دؤورو ادبیاتی نین اساس نوماینده سی اولان شاعیر خالق دیلینده، رئالیست اوسلوبدا (و حیات عشقی ایله دولو!) شعرلر یازمیشدیر. اونو یارادیجیلیق تیپولوگیاسینا گؤره آذربایجان شاعیرلریندن واقیف، تورکمن شاعیرلریندن مختومقلو ایله موقاییسسه ائتمک اولار...

* * *

۱۶ عصرین اوللریندن اعتیارن آذربایجان میلی اؤستتئیک تفککورونون فورمالاشماسی پروسسی گئدیر؛ کلاسسیک اؤستتئیکا (ایجتیماعی وارلیغا فوضولی موناسیبتی) تدریجن فونکسیونال نورماتیولیگینی ایتیریر، عوضینده ایسه شیفاهی خالق ادبیاتیندان گلن اینعیکاس اوصولو نورماتیولیک الده ائدیر، نتیجه اعتباریله، ۱۸ عصرین سونو ۱۹ عصرین اوللرینده میلی اؤستتئیک تفککور فاکتلاشیر. ۱۷ عصرده آذربایجان مدنیتی نین دئموکراتیکلشمه سی بو پروسسی خصوصیه گوجلندیریر. ۱۸ عصر بوتؤولوکده اینتیباه مدنیتی نین تاثیر آلتیندا اولور؛ ادبی-بدیعی فیکیرده گئرجکلیک کئیفیت حدینه چاتیر، اینتیباه ایدئالاری صنعتی بیلاواسیطه حیات ماتریالی اوزرینده دوشونمه یه تحریک ائدیر.

۱۸ عصر آذربایجان ادبیاتی نین مائثریالاری ژانر پوئیکاسی نین دیالکتیکاسینی موعین ائتمک اوچون کونتکستوال اهمیتله مالیکدیر، لاکین بو ائله بیر کونتکستدیر کی، موختلیف میکروکونتکستلرین ائکلکتیکاسینی وئریر؛ یعنی بیر طرفده کلاسیک ادبی - بدیی تفککور یاشاماقدان داوام ائدیر (شوبهه سیز، موختلیف مرحله لره آید میللرین بعضن سیستمسیر علاقه لری حالیندا، - ائکلکتیکا)، بیر طرفده کلاسیک ادبی - بدیی تفککورون میلی ادبی - بدیی تفککوره کئچیدینی عکس ائتدیرن صنعت مؤوجود اولور، بیر طرفده ایسه میلی ادبی - بدیی تفککورون نومونه لری مئیدانا چیخیر.

۱۸ عصرده ادبی - بدیی تفککورون اینکشاف منطیقینی ایفاده ائدن اساس کونتکست م.و.ویدادی م.پ.واقیف کونتکستیدیر؛ م.و.ویدادی ایله م.پ.واقیفین پوئیک تفککورونون تیپولوگیاسی عئینی اولدوغونا گؤره اونلارین عئینی بیر کونتکستده نظردن کئچیریلمه سی دوزگوندر، لاکین او زامان دوزگوندر کی، بو دیالکتیک حادیثه کیمی قبول ائدیلسین. م.پ.واقیفین پوئیک تفککورو م.و.ویدادینین پوئیک تفککورونون بیلاواسیطه داوامیدیر. م.و.ویدادیده ده، م.پ.واقیفده ده ایجتماعی وارلیغا ائستتیک موناسیبت کیفایت قدر آکتوالدیر؛ بو آکتواللیق ائستتیک موناسیبتین پوئیکولوژی ایفاده سینده آیددیر. م.و.ویدادی ده قزل یازیر، م.پ.واقیف ده، م.و.ویدادی ده قوشما یازیر، م.پ.واقیف ده، - قزلین آرخایکلشدیگینی، قوشمانین ایسه ادبی - بدیی تفککورون آپاریجی ایفاده فورماسینا چئوریلمه میلینی هر ایکسی عکس ائتدیریر.

۱۶ عصرین اوللرینده ش.ای.ختایی ادبی - بدیی تفککورون پوئیکولوژی ایفاده اوسوللارینی (کلاسیک استاندارتلاری) ساخلاماقلا یاناشی فولکلور ایفاده طرزیندن ایستیفاده ائدیر. لاکین کلاسیک ژانرلار ش.ای.ختایی نین پوئیک تفککورو اوچون نه قدر نورماتیودیرسه، فولکلور ژانرلاری بیر او قدر غیری - نورماتیودیر، دها دوغروسو، ائکزوتیک تاثیر باغیشلایر؛ ش.ای.ختایی خالقین تکجه مادی گؤجونه دئییل، عئینی زاماندا معنوی گؤجونه ایستیناد ائدیردی، اونا گؤره ده فولکلور ایفاده طرزینه مراجعت ائتمه لی اولور، - کلاسیک ژانرلاردان قوپا بیلیمیر، فولکلور ژانرلاری ایسه اونون تقدیمینده لازیمی سوییه یه قالمیر... خوی عصرین سونو ۱۷ عصرین اوللرینده م.مانی ش.ای.ختایی نین گوردیو ایشی داوام ائتدیریر.

۱۶ عصرین اورتالارینا دوغرو م.فوضولی کلاسیک ژانرلاردان ان آپاریجی اولانی قزلین پوئیک ایفاده پوتنسیالینی بوتونلوکله صرف ائدیر، بئله دئمک مومکوندور کی، اؤزوندن سونریا

«اینصافسیز جاسینا» هئچ نه قویمور... ۱۷ عصرده اینتیباه تفککورو ایجتماعی وارلیغین ائستتیک درکینه فولکلور ژانرلاری راکورسوندان یاناشیر، ۱۸ عصر ایسه بو راکورسون اؤزونو ادبی- بدیی تفککورون نورماسی کیمی تصدیق ائدیر... م.و.ویدادی یئتیشیر...

م.و.ویدادین قزلی ایله قوشماسی آراسیندا، ش.ای.ختاییده کی قدر اولماسا دا، هر حالدا هم مضمون، هم ده ایفاده پلانیندا قارشى- قارشى دورما وار؛ او اوبرازی کی، قزله وئریر، قوشما اوچون عادتین موناسیب حساب ائتمیر. دها دوغروسو، ژانر پوئتیكاسی نین طبعی گلیشى بو جور طلب ائدیر؛ قزه لین قزل، قوشمانینسا قوشما استاندارتالاری (لېتته، صؤحبت بیرینجی نؤوبه ده مضمون استاندارتالاریندان گئدیر، فورمادا سینتئزلشمه پروسئسى خئیلی درجه ده حودودلودور) اساسن فونکسیوناللیغیندا قالیر.

ش.ای.ختاییده قوشما پوئتیكاسی قزل پوئتیكاسیندان قیدالانیردی؛ شوبهه سیز قوشما استاندارتالاری نین بیلاواسیطه خالقان گلن جهتلری اساس ایدی، لاکین شاعیرین بدیی تفککورونده قوشما همیشه قزله تابع ایدی، باشقا سؤزله، ش.ای.ختای نین بدیی سیماسی قزله گؤرونوردو، قوشما هاراداسا عومومن دؤورون ادبی- بدیی تفککورو کونئکستینده «فاکولتتیو» حادیشه ایدی. م.و.ویدادیده ایسه، عکسینه، قزل پوئتیكاسی قوشما پوئتیكاسیندان آسلیدیر؛ او معنادا یوخ کی، ۱۸ عصرده قوشمانین ائستتیک- قنوسؤلوزی ایمکانلاری قزه لین ۱۶ عصرده کی فوضولی سوییه سینی کئچیر، بو جور موقایسه دوروست دئیل (قزلین ۱۶عصرده کی اینعیکاس ایمکانی، قنوسؤلوزی- پوئتیک توتومو قوشمانین آنجاق ۱۸ عصرده م.پ.واقیف تقدیمی نین مووافق پاراترلری ایله توتوشدورولا،- حتّی تیپولوزی باخیمدان قارشى- قارشىا قویولا بیلر)، مسئله بوراسیندادیر کی، ایجتماعی- ائستتیک اینکیشافی نین اؤزو قزه لی ادبی نورما اولماق باخیمیندان ترکسیلاح ائدیر، ۱۷ عصردن سونرا ایجتماعی وارلیغین ائستتیک درکی کلاسیک ژانرلار اوزره گئتمیر. اونا گؤره ده کلاسیک ژانرلار تدریجن ساتیریک تفککورون پوئتخنولوژی ماتئریالینا چئوریلیر (۲۰ عصرین اوللرینده م.ع.صاییر یئتیشیر).

مختومقولو فراقی (۱۷۳۰-۱۷۸۰) یئنی دؤور تورکمن ادبیاتی نین ان بؤیوک نواینده سیدیر. عوئمانلی ادبیاتیندا ندیم، آذربایجان ادبیاتیندا واقیف کیمدیرسه، تورکمن ادبیاتیندا دا مختومقولو اودور...

لاکین یئنی دؤور تورکمن شاعیری نین بدیعی تفککورونده میلی ایجتماعی موتیولر دها گوجلودور....

* * *

یئنی دؤور تورک خالققلاری ادبیاتی نین ان بؤیوک نواینده لریندن بیر اولان میرزه فتحعلی آخوندزاده (۱۸۱۲-۱۸۷۸)، هر شئیدن اول، قرب مدنیتینی، بدیعی فیکیر (و ایفاده) تئخنولوگیالارینی شرقه گتیرمه سی ایله مشهوردور.

کومئدیالاری، یئنی دؤورون فلسفه سینی، سوسیال-کولتورولوژی اووقاتینی عکس ائتدیرن چوخسایلی مکتوبلاری (خصوصیله " کمال الدؤوله مکتوبلاری ")، ادبی-تنقیدی مقاله لری، یئنی الیفا لایحه لری، ایسلام سخولاستیکاسینا قارشى آپاردیغى آردیجیل موباریزه و س.م.ف.آخوندزادنین اوئیوئرسال بیر دوشونجه صاحیبی اولدوغونو گؤستمکله یاناشی دونیاگوروشونون اینقیلابی میقیاسینی موعین ائدیر.

طیفلیسده، مملکتینی ایشغال ائتمیش روسیا ایمپئریاسی نین جانیشینلییینده چالیشان موتففکیر صنعتکار، ضیالی شرق خالققلاری نین معاصیر (اونیوئرسال!) مدنی دیرلر سوییه سینه قالماسی اوچون الیندن گله نی اسیرگمه میشدیر.

* * *

آبای کونانبایئو (۱۸۴۵-۱۹۰۴) قازاخ ادبیاتی تاریخینه رئالیست دوشونجه نین اساسینی قویان، درین ایجتماعی پروبلئلر قالدیران وئنداش شاعیر کیمی دوشموشدور.

اونون معاریفچیلیک گؤروشلری، پاتریارخال حیات طرزینه قارشى موباریزه سی چوخعصرلیک قازاخ پوئزیاسینا یئنی ایدئیلار، موتیولر گتیرمیشدیر. هم شرقی، هم ده قربی یاخشی بیلن آباى قرب دوشونجه سی نین شرقه موترققى تاثیرینی اعتبار ائتمیش، گئئیش قازاخ چؤللرینده قرب مدنیتی نین، معاریفی نین یایلماسینا چالیشمیشدیر.

او یاخشی بیلیردی کی، دده-بابالاردان گلن کؤچریلیک اؤز دؤورونو آرتیق چوخدان کئچیرمیشدیر...

* * *

عوثمانلی تورکلری نین ادبیاتینا قریب ایدئا-مضمون، پوئیکا-فورما تاثیر ۱۹ عصرین اورتالاریندان باشلادی... ضیا پاشا (۱۸۲۹-۱۸۸۰)، نامیق کامال (۱۸۴۰-۱۸۸۸)، عبدالحاق حمید (۱۸۵۲-۱۹۳۷)... خطی ایله گلن یئنیشمه سیلسیله سینده توفیق فیکرتین (۱۸۶۷-۱۹۱۵) یارادیجیلیغی خصوصی یئرلردن بیرینی توتور. "ثروتی-فونون" ادبی-مدنی جریانین یارادیجیلاریندان (و باشچیلاریندان) اولان شاعیر تورک پوئزیاسینا بؤیوک فیکیر و ایفاده یئنیلیکلری گتیرمیشدیر...

* * *

یئنی دؤورده تورک خالقلاری نین ان بؤووک ساتیریک شاعیری اولان میرزه علی اکبر صابیر (۱۸۶۲-۱۹۱۱) اؤز کئچمیشیندن گوله-گوله آیریلماغین ان بؤیوک ادبی تجروبه سینی وئرمیشدیر. اونون "هوپ هوپ نامه" آدی ایله مشهور ساتیریک شعرلر "دیوان" ی میللی دوشونجه نین یئنیلیک اوغروندا ائهتیراسلی عوصیانین، موباریزه سی نین تظاهورودور.

* * *

مشهور "موللا نصرالدین" ژورنالی نین (و ادبی مکتبین) یارادیجیسی جلیل ممدقولوزاده (۱۸۶۹-۱۹۳۳) میللی دئموکراتیک ادبیاتین بؤیوک سیمالاریندان اولموشدور. حکایه لرینده، تراگی کومئدیالاریندا، پولیسیستیک مقاله لرینده آذربایجان ایجتماعی حیاتی نین گئیش (و اوبیئکتیو) منظره سینی وئرمیش، داهی خالق مودریکی موللا نصرالدین کیمی جمعیتین گئریچی، عئیبجر جهتلرینه گولمکله یاناشی میللی تعصوبکئشلیگینی هئچ زامان گیزلتمه میشدیر.

(۴)

ان یئنی دؤور تورک خالقلاری نین تاریخینده میللی ایدئولوگیا آختاریشلاری، سیاسی اؤزونودرک، رئسپوبلیکا ایداره چیلیگی دؤورودور. آنجاق بو ایستیقامتده کی موباریزه لر، موجدایله لر نه قدر آردیجیل اولسا دا، یالیز بیر تورک خالق - آنادولو (عوثمانلی) تورکلری بؤیوک آتاتورکون باشچیلیغی آلتیندا (واختیندا!) سؤزون اصل معناسیندا مستقیل دؤولت قورماغا نایل اولورلار. تورک خالقلاری نین چوخو (اؤزبکلر، قازاخلار، قیرغیزلار، تورکمنلر، آذربایجانلیلارین بئشدن بیر،

تاتارلار، باشقیردلار و س.) کوممونیست حرکاتی نین محصولو اولان سووئتلر بیرلیگی نین ترکیبینده یاریم موستقیل رئسپوبلیکالارینی یاراتماقلا کیفایتله نیر، موعین حیصه سی غئیری-موستقیل اولاراق چینین (اویغورلار)، ایرانین (آذربایجانلیلارین بئشدن دوردو) و س. دؤولتلرین ترکیبینه قاتیلیرلار.

سووئتلر بیرلیگی داغیلدیقا اؤزبکلر، قازاخلار، قیرغیزلار، تورکمنلر و آذربایجانلیلار اؤز موستقیل رئسپوبلیکالارینی یارادیملار.

ان یئنی دؤور تورک خالقلاری ادبیاتی اؤز ایدئیا-مضمون، ایفاده-تئخنولوگیا آختاریشلارینا گؤره موعاصیر دنیا ادبی پروسسینی نین عوضو ترکیب حیصه سی اولسا دا، مؤحکم تاریخی اساسلاردان دوغان اؤزونه مخصوصلوقلارا مالیکدیر. و محض بو اؤزونه مخصوصلوقلار (هر شئیدن اول، زنگین ائپوس عنعنه لری) تورک ادبیاتلاری نین ایستر بوتؤولوکده، ایسترسه ده دیفئرنسیاسییا حالیندا دنیا ادبیاتی نین عومومی سوییه سینه قالخماسینا تکان وئرمکده دیر.

موستقیل، یاخود یاریمموستقیل دؤولتلرینی (رئسپوبلیکالارینی) یاراتمیش تورکلرین موعاصیر ادبی-ایجتماعی تفککورونده آشاغیداکي ایدئیلارین اساس یئر توتماسی تامامیله طبعییدیر:

(۱) میلی منلیک، وطنپرورلیک؛

(۲) میلی دؤولتچیلیک؛

(۳) تورکچولوک، تورک خالقلاری نین اتنیک-مدنی بیرلیگی؛

(۴) معنوی-روحی صافلیق، ایسلام تعصوبکئشلیگی، دینی-روحانی آختاریشلار؛

(۵) دونیویلیک، موعاصیرلیک، دئموکراتیزم، عومومبشریلیک، اینسانلیق حاققلاری و س.

دونیانین ان بؤیوک کوممونیست ایمپیریاسی نین ترکیبینده یاشامیش تورک خالقلارینی نین ادبی-ایجتماعی تفککورونده سووئت-کوممونیست ایدئولوگیاسی دا کیفایت قدر بؤیوک نوفوذ قازانمیشدی.

ان یئنی دؤورده تورک خالقلاری ادبیاتلاریندا پوئزیانین آپاریجی تایریخی نوفوذو قالماقلا یاناشی نثرین، دراماتورگیانین دا مووقعی یوکسلمیشدیر.

* * *

بؤیوک قازاخ آکینی، " شعریمیزین آغساقالی " (صمد وورغون) جامبول جابایئو (۱۸۴۶-۱۹۴۵) کئچمیش یوزایللیکلرین قیپچاق خالق (ائپوس) پوئزیاسینی ان یئنی دؤوره گتیریب چیخاران، تاریخی موعاصیرلشدیرن بیر صنعتکار اولموشدور.

اونون یارادیجیلیغی تیمثالیندا " قدیم " تورک آکینین موعاصیر سووئت " شاعیر- نغمکار " نا چئوریلمه سی ان یئنی دؤورون ان بؤیوک ادبی پارودوکسلاریندان ایدی.

* * *

آذربایجان بدیعی، علمی و فلسفی دوشونجه سی تاریخینده صمد وورغونون یارادیجیلیغی، عومومن چوخشاخه لی، چوخ میقیاسلی فعالیتی، دفعه لرله قئید ائدیلدیگی کیمی، خصوصی بیر حادیثه دیر. لاکین بو خصوصیلک، ایلک باخیشدان نه قدر پارادوکسال گؤرونسه ده، غئیری-عادی فردی ایستعدادین تکرارولونماز ویرتووزلوغوندان داها چوخ، منسوب اولدوغو خالقین عومومی معنوی انثرژیسینی هانسیسا ایلاهی قوووه نین تاثیر یایله اؤزوندن تظاهور ائتدیرمک قابیلیتیندن ایره لی گلیمشدیر. اونا گؤره ده صمد وورغون یارادیجیلیغی (و شخصیتی!) نه قدر خصوصی، غئیری-عادی دیرسه، او قدر ده عومومی، سؤزون بؤیوک معناسیندا، عادیدیر. صمد وورغون یالنیز دیلی، ایفاده طرز، اوسلوبو اعتباریله دئییل، دوشونجه سی، تفککورو اعتباریله ده محض آذربایجان شاعیریدیر. موعاصیر آذربایجان پوئزییاسی نین ایدئیا-ائتستتیک اساسلارینی موعینلشدیرن بؤیوک شاعیر-موتفککیر، عئینی زاماندا آذربایجانچیلیق ایدئولوگییاسی نین تکمیللشیب اینکیشاف ائتمه سینه، آذربایجان خالق ی نین میلی دوشونجه مدنیتی نین فورمالاشماسینا اهمیتلی تکان وئرمیشدیر. و ۲۰ عصرین ۳۰-جو ایللریندن یوکسک سورعتله قورولماغا باشلاییب، ۵۰-جی ایلرده ایلک مرحله اوچون اساس کونتورلاری موعینلشن آذربایجانچیلیق مفکوره سی نین یالنیز اوغورلاری دئییل، پروبلملری ده صمد وورغونون یارادیجیلیغیندا اؤز آیدین ایفاده سینی تاپمیشدیر.

صمد وورغونون میلی موضوعلاردا یازدیغی اثرلرله یاناشی، کوممونیست ایدئولوگییاسی نین تبلیغینه حسر اولونموش اونلارلا اثرلری ده آذربایجان پوئزییاسی نین گؤزل نومونه لر، اصل صنعت اثرلریدیر. و هئچ نه ایله ثوبوت ائتمک مومکون دئییل کی، بؤیوک شاعیر، مثلن، «آذربایجان» شعرینده، «واقیف» ده چوخ، «کومسومول پوئماسی» ندا، «خانلار» دا، آذربایجان سسر-ین هیمنینده، «زامانین بایراقدار» ندا آز صمیمیدیر. بیر نؤو میلی کوممونیست اولان موتفککیر صنعتکارین ووسعتلی رومانتییکاسی اونون، دئمک اولار کی، بوتون اثرلری نین بدیعی ایتنوناسیاسینی عئینی درجه ده موعین ائتمیشدیر. حتّی صمد وورغونون ائله پوئتخنولوژی کشفلری واردیر کی، محض کوممونیست ایدئولوگییاسینی ترنوم ائدن شعرلرده اؤزونو گؤستریر.

لاکین بو دا دؤورون (و شاعیر-موتفککیر، ایدئولوق حیاتینین) بیر پارادوکسودور کی، ایستر ۳۰-جو، ایستر ۴۰-جی، ایسترسه ده ۵۰-جی ایللرده صمد وورغونو سووئت حاکیمیتی نین، کوممونیست

ایدئولوژیاسی نین دوشمنی کیمی تقیب اتمیش، حبسله، سورگونله حدله میش، اثرلرینده (مثلن، «آیگون» ده) سووئت گئرجکلیگینی تحریف ائدن مقاملار آختارمیشلار. رسمی موناسیبتین واخت آشیری دییشمه سینه، شاعیرین دایم حؤکمدار حضوروندا حسابات وئرمه یه مجبور ائدیلمه سینه باخمایاراق، آذربایجان خالق صمد وورغونا (اونون هم یارادیجیلیغینا، هم ده شخصیتین) سونسوز محبتینی هئچ زامان گیزلتمه میشدیر.

* * *

۱۹ عصرین اورتالاریندان اعتبارن قریب شرقه ایدئا- ائستتیک موداخيله سی نین گوجلنه سی عثمانلی تورکلی نین ادبیاتیندا اؤزونو هم مضمون، هم ده فورماجا گؤستره یه باشلادی. قریلشمه، یاخود یئنیلشمه آدلاندیریلان همین پروسئسین ان مهم نتیجه لریندن بیرى رومان ژانری نین «تکسپورت» ائدیلمه سی ایدی. لاکین عثمانلی ایمپیریاسی نین دوشدویو مورککب ایجتماعی- سیاسی وضعیت، عثمانلی تورکونون سوسیال- معنوی پروبلملری، جومهوریت قوروجولوغو همین ژانر میقیاسیندا دوشونجه (و یارادیجیلیق!) اوچون زنگین ماتریال وئریردی. شمس الدین سامی نین (۱۸۵۰-۱۹۰۴) «تششوقی- طلعت و بیتنت» (۱۸۷۲)؛ نامیق کامالین (۱۸۴۰-۱۸۸۸)، «اینتیپاه» (۱۸۷۶)، «جزمی» (۱۸۸۰)؛ احمد میدحت افندینین (۱۸۴۴-۱۹۱۲) «حسن فلاح» (۱۸۷۵)، «حوسین فلاح» (۱۸۷۵)، «افلاتون بی و راحیم افندی» (۱۸۷۶)، «سولیمان موسی» (۱۸۷۸)، «هله اون یئددی یاشیندا» (۱۸۸۲)، «دوردانه خانیم» (۱۸۸۲)، «ژؤن تورک» (۱۹۱۰)؛ رسایزاده ماحمود اکرمین (۱۸۴۷-۱۹۱۴) «ارابا سئوداسی» (۱۸۹۶)؛ سامی پاشازاده سرای نین (۱۸۶۰-۱۹۳۶) «سرگودشت» (۱۸۸۹)؛ حوسین رحمی گورپینارین (۱۸۶۴-۱۹۴۴) «موربییع» (۱۸۹۹)، «تصادوف» (۱۹۰۰)، «قویروقلو اولدوز آلتیندا بیر ایزدیواج» (۱۹۱۲)، «قولیابانی» (۱۹۱۲)، «من دلیمیم؟» (۱۹۲۵)، «مزاریندان قالخان شهید» (۱۹۲۸)، «شئیطان ایشی» (۱۹۳۳)، «وتانماز آدم» (۱۹۳۴)، «کسیک باش» (۱۹۴۲) و س.؛ خالد ضیا اوشاقلیگیلین (۱۸۶۹-۱۹۴۵)، «نمیده» (۱۸۸۹)، «بیر اؤلونون دفتری» (۱۸۸۹)، «ماوی و سیپاه» (۱۸۹۷)، «قیریق حیاتلار» (۱۹۲۴) و س.؛ محمد رائوفون (۱۸۷۵-۱۹۳۱) «سنتیابر» (۱۹۰۱)، «گنج قیز قلبی» (۱۹۲۵)، «دینه» (۱۹۲۷) و س.؛ خالیده ادیب آدیوارین (۱۸۸۲-۱۹۶۴) «هیوله» (۱۹۰۹)، «خندان» (۱۹۱۰)، «یئنی توران» (۱۹۱۲)، «آشیدن کؤینک» (۱۹۲۲)، «اوورون قهبه» (۱۹۲۳)، «قلب آغریسی» (۱۹۲۴)، «تاتارجیق» (۱۹۳۸)، «کریم اوستانین اوغلو» (۱۹۵۸)، «چاره سیز» (۱۹۶۱)، «حیات پارچالاری» (۱۹۶۳) و س.؛ ممدوو شووکت اسندالین (۱۸۸۳-۱۹۵۲) «میراس» (۱۹۲۵)؛ عبدولحاق شیناسی

حىصارىن (۱۸۸۳-۱۹۶۳) «فهمى بى و بيز» (۱۹۴۱)، «چامليجاداكى دامادىمىز» (۱۹۴۴)؛ رفيق خالىد كارايىن (۱۸۸۸-۱۹۶۵) «اىستانبولون ايچ اوزو» (۱۹۲۰)، «قولدور» (۱۹۲۹)، «يئزىدين قىزى» (۱۹۳۹)، «سورگون» (۱۹۴۱)، «۲۰۰۰- جى ايلين سئوگىلىسى» (۱۹۵۴)، «قارلى داغداكى آتش» (۱۹۵۶)، «سونونجو قدح» (۱۹۶۵) و س.؛ ياقوب قدرى قارعوتمان اوغلونون (۱۸۸۹-۱۹۷۴) «كىره ليك ائو» (۱۹۲۲)، «حؤكم گنجە سى» (۱۹۲۷)، «جنبه» (۱۹۳۲)، «آنكارا» (۱۹۳۴)، «پانوراما» (۱۹۵۳)، «زورن ديپلومات» (۱۹۵۵)، «وطن يولوندا» (۱۹۵۸) و س. اونلارلا يازيچيلارين يوزلرله اثرلرى ۲۰ عصرين اورتالارينا دوغرو تورك رومانى نين تپولوجياسىنى موعينلشدirdى. حياتين ان درين قاتلارينا نوفوذ ائدن، مورككب سوسيال- معنوى پروبلئلر قالديران، «كؤهنه ليك»له «يئنيلىك» آراسينداكى موجدائيله نين دوغوردوغو پسيخولوژى گرگينلىگى اؤزومنمخصوص بير ائهتيراسلا ادبياتا گتيرن تورك رومانى نه قدر رومانتيك ايديسه، بير او قدر ده رئاليست، گئرچكچى ايدى... بورادا موموضوع (حيات!) يالئيز بوتون گئنيش پانورامى ايله تصوير اولونماقلا قالميردى، همين تصوير گئنيش خالق کوتله لرى نين آنلاياجاغى بير ديل ايله تقديم ائديلىردى كى، يوز ايللر بويو يازيلى ادبياتين بلاغئيندن يورولموش تورك اوخوجوسو اوچون بونون نه قدر اهميتلى اولدوغونو تصور ائتمك او قدر ده چتين دئييل.

رشاد نوري گونتكين تورك رومانى نين فورمالاشديغى دؤورده ياشاييب ياراتميش، ژانرين ميللى خاراكتىرى نين يارانماسيندا بؤيوك رول اويناميشدى.

او، ۱۸۸۹- جو ايلده اىستانبولدا حربى حكيم عاييله سينده دوغولموش، اوشاقلىق ايللرينى آتاسى نين خيدمتى ايله باغلى اولاراق، آنادولودا كئچيرميش، ايزميرده فرانسىزجا اورتا تحصيل آلديقدان سونرا اىستانبول اونيوئرسىتتى نين ادبيات فاكولته سينه داخيل اولموش، ۱۹۱۲- جى ايلده همين فاكولته نى بيتيريب موعيلمليه باشلاميشدى. اىستانبولون موختليف اورتا مکتبلرينده درس دئين گنج موعليم ادبياتچى فرانسىزجادان ترجمه لرى، اورىژينال يازيلارى، مطبوعاتداكى فعاليتى ايله تدرىجن ادبى عالمده مشهورلاشميشدى.

ى.ن.گونتكينين ايلك حكايه لرى اؤز موموضوعسونو هله اوشاقلىق ايللريندن اونا ياخشى تانيش اولان آنادولو موحيطيندن آلميشدى. ۱۹۲۲- جى ايلدن «واكيت قئزتى» نده نشر ائتديرمه يه باشلادىغى مشهور «چاليقوشو» رومانى دا همين موحيطن دانىشپوردى... رومانين قازانديغى بؤيوك اوغور يازيچينى يئنى رومانلار يازماغا سؤوق ائتدى. و بئله ليكله، «دامغا» (۱۹۲۴)، «دوداقدان قله»

(۱۹۲۵)، «آخسام گونشى» (۱۹۲۶)، «بىر قادين دوشمنى» (۱۹۲۷)، «آجىماق» (۱۹۲۸)، «ياشيل گنج» (۱۹۲۸)، «يارباق تۆكۈمۈ» (۱۹۳۰) رومانلارى يازاندى.

آتاتورك اينقىلابلارى و جومهوريت قوروجولوغو پروسىسى نىن دوغوردوغو گئىش مىقياسلى حرىكاتدا اىشتىراك ائدن يازىچى اون ايلدن آرتىق معاريف ناظىرلىگى نىن موفتىشى كىمى توركىه نىن شىرلىرىنى، كندلىرىنى دولاشمىش، تپه دن و طنداشا چئوريلن تورك اينسانى نىن حياتىنى درىندن اؤيرنمه يه مووفق اولموشدو. ۲۰- جى ايللرده كى اوغورلو رومانچىلىق فعالىيىتىنى داوام ائتدىن يازىچى ۳۰- جو ايللرده «زوغال چىيىقلارى» (۱۹۳۲)، «گۆى اوزو» (۱۹۳۵)، «كۆهنه خسته لىك» (۱۹۳۸)، ۴۰- جى ايللرده «دىيرمان» (۱۹۴۴)، «مىسكىنلر تكنه سى» (۱۹۴۶) و س. رومانلارىنى، ۵۰- جى ايللرده ايسه بىر سىرا درام اثرلىرىنى قلمه آلىر. لاكىن اعترىف ائتمك لازىمدير كى، يازىچى نىن نه ۳۰- جو، نه ۴۰- جى، نه ده ۵۰- جى ايللرده يازدىغى اثرلر توركىه ده (و دونىادا) ايلك رومانلارى (خصوصىيله «چالچاقوشو»، «دامغا» و «دوداقدان قلبه») قدر مشهور اولمامىشدير.

۱۹۳۸- جى ايلده مىلت وكىلى سئچىلن ى.ن. گوتكىن ۱۹۴۳- جو ايله قدر اىجتىماعى- سىياسى فعالىيىتله مشغول اولموش، بىر مودت «مملكت» قزتى نىن باش رئاكتورو ايشله دىكدن سونرا پارىسده مدنيت آتاشسى وظيفه سىنده چالشمىشدير. تقاعوده چىخاراق وطنه قايدان يازىچى خسته لنىش، عؤمرونون سون ايكى ايلىنى محصولدار ايشله يه بىلمه مىش، موعالىجه اوچون گئندىگى لوندوندا ۷ دئكابىر ۱۹۵۶- جى ايلده وفات ائتمىشدير.

ى.ن. گوتكىن حكايه لرى، پىئسلرى، رومانلارى ايله ياناشى «آنادولو قىدلرى» آدلى ايكى جىلدلىك پوبلىسىستىك اثرى ده نشر اولونموشدور.

۲۰ عصرىن اورتالارىندان سونرا تورك رومانىندا سىياسى- ايدئولوژى موتبولرىن گولنمه سىنه، يئنى ايدئىا- ائستىتىك مئىللرىن، اوسلوبلارىن يارانماسىنا باخمايلاق كلاسسىك لىرىك- پسخولوژى رومانچىلىق انسى داوام ائدىر كى، همىن عنعنه نىن فورمالاشماسىندا رن. گوتنه كى نىن ۲۰- جى ايللر يارادىچىلىغى، شوبهه سىز، اهمىتلى رول اوينايمىشدير. اورخان سئفى اورخانين (۱۸۹۰- ۱۹۷۲) «و، بىاض بىر قوشدو» (۱۹۴۱)؛ يوسف ضىا اورتاجىن (۱۸۹۵- ۱۹۶۷) «وچمىرتبه لى ائو» (۱۹۵۳)، «كۆچ» (۱۹۶۱)؛ پئىامى صفانىن (۱۸۹۹- ۱۹۶۱) «يانىزلىق» (۱۹۵۱)؛ احمدى همدى تانپىنارىن (۱۹۰۱- ۱۹۶۲) «حضور» (۱۹۴۹)، «صحنه نىن خارىجىنده كى لر» (۱۹۷۳)، «ماهور بسط» (۱۹۷۵)؛ حوسئىن نىهال آتسىزىن (۱۹۰۵- ۱۹۷۵) «ده لى قورد» (۱۹۵۸)، «روه

آدام» (۱۹۷۳)؛ سید فایق آباسییغین (۱۹۰۶-۱۹۵۴) «قئیب آختاریلیر» (۱۹۵۳)؛ یاشار نبی ناییرین (۱۹۰۸-۱۹۸۱) «ادم و حوا» (۱۹۵۲)؛ کامال طاهیرین (۱۹۱۰-۱۹۷۳) «کار در» (۱۹۵۵)، «یتددیچینار یایلاسی» (۱۹۵۸)، «یورغون ساواشچی» (۱۹۶۵)، «قورد قانونو» (۱۹۶۷)، «یول آیریمی» (۱۹۷۱) و س.؛ اورخان کامالین (۱۹۱۴-۱۹۷۰) «بابا ائوی» (۱۹۴۹)، «اوارا ایللر» (۱۹۵۰)، «جمیل» (۱۹۵۲)، «سوچلو» (۱۹۵۷)، «دؤولت قوشو» (۱۹۵۸)، «قوربت قوشلاری» (۱۹۶۲)، «یالانچی دونیا» (۱۹۶۶) و س.؛ عزیز نئسی نین (۱۹۱۵-۱۹۹۶) «ساج قیران» (۱۹۵۹)، «بیر سورگونون خاطیره لری» (۱۹۵۷)، «یوخوشون باشلانغیچی» (۱۹۸۲) و س.؛ ملیح جئودت آندایین (۱۹۱۵) «سرسریلر» (۱۹۶۵)، «گیزی امر» (۱۹۷۰)، «رازییی» (۱۹۷۵) و س.؛ تاریق بوغرانی (۱۹۱۸-۱۹۹۴) «کیچیک آغا» (۱۹۶۴)، «بییشین رؤیاسی» (۱۹۷۰)، «یاغیش گؤزلرکن» (۱۹۸۱)، «یالینزلار» (۱۹۸۱)، «دونیانین ان پیس کوچه سی» (۱۹۹۶) و س.؛ چینگیز داغچی نین (۱۹۱۹) «قورخونج ایللر» (۱۹۵۶)، «یوردونو ایتیرن آدم» (۱۹۵۷)، «ونلار دا اینساندی» (۱۹۵۸)، «دؤنوش» (۱۹۶۸)، «وشوین کوچ» (۱۹۷۲) و س.؛ نیجاتی جومالی نین (۱۹۲۱) «یاغیشلار و تورپاقلار» (۱۹۷۳)، «ویران داغلار» (۱۹۸۹)؛ یاشار کامالین (۱۹۲۲) «ینجه ممد» (۱۹۵۵)، «ورتا دیرک» (۱۹۶۰)، «وچ آنادولو افسانه سی» (۱۹۶۷)، «اللهین عسگرلری» (۱۹۷۸) و س.؛ موصطفا نیجاتی سبتچیوغلونون (۱۹۳۲) «قایی» (۱۹۷۳)، «دار آغاجی» (۱۹۷۹)؛ «گؤی قورشاغی» (۱۹۸۰) و س.؛ سئوینچ چوکومون (۱۹۴۳) «بیزیم دییار» (۱۹۷۹)، «ای چیخینجا» (۱۹۸۴)؛ یحیی آکنگی نین (۱۹۴۶) «دؤنوش آجیلاری» (۱۹۸۳)؛ اورخان پاموکون (۱۹۵۲) «جؤودت بی و اوغوللاری» (۱۹۸۲)، «سسسیز ائو» (۱۹۸۳)، «بیاز قالا» (۱۹۸۵)، «قارا کیتاب» (۱۹۹۰)، «یئنی حیات» (۱۹۹۶) و س. رومانلاریندا ر.ن. گونته کی نین «چالیقوشو» ندان، «دامغا» سیندان، «دوداقدان قلبه» سیندن گلن موتیولری، اوسلوب مانعرالارینی بو و یا دیگر درجه ده گؤرمه مک مومکون دئییل.

... ر.ن. گونتکین تورک اینسانی نین داخلی عالمی نین تصویرینده نه قدر ناسیر ایدیسه، بیر او قدر

ده شاعیر ایدی...

ان یئنی دؤور تورک ادبیاتی نین ان بؤیوک نواینده لریندن بیرى اولان ناظم حکمت تورک شعرینه یئنی ایدئیلار، یئنی ایتوناسییا گتیرمیش، تویرکییه دن سووئتلر بیرلیگینه موهاجیرت ائتدیکدن سونرا سووئت تورکلى نین پوئزیاسینا اهمیتلى تاثیر گؤستمیشدیر. تورک کومونیست-سوسیالیست ادبیاتی نین ان نوفوذلو سیمالارینداندیر.

* * *

موستای کریم باشقیرد تورکلى نین ان یئنی دؤورده یئتیردیگی ان بؤیوک شاعیردیر.

* * *

تاتار پوئزیاسی نین گؤرکملی نواینده سی موسا جلیل (۱۹۰۶-۱۹۴۴) تورک خالقلى ادبیاتی تاریخینده فاشیزمه قارشى یازدیگی " ماوبیت (Maobit) دفترى " شعرلر مجموعه سی ایله مشهوردور.

حبسخانادا یازیلیمیش بو شعرلرده اسیر دوشموش عسگرین وطنپرور حیسلىرى عکس اولونور.

* * *

قافور قولام اؤزبک تورکلى نین ان یئنی دؤورده یئتیشدیردیگی ان گؤرکملی سؤز صنعتکاریدیر. سووئت ادبیاتی نین تاثیرى (و تضییقى) آلتیندا یازیب یاراتمیش، سووئت حاکیمیتی طرفیندن ان یوکسک موکافاتلارلا تلطیف اولونموشدور. دوغما اؤزبکیستانى ترنوم ائتمیشدیر.

* * *

شیمالى قافقاز تورکلى نین (بالکارلارین) بؤیوک شاعیرى قایسین قولیئو، هر شئیدن اول، وطنپرور بیر صنعتکار اولموشدور. اؤز خالقى نین تاریخی کئچمیشیندن، مودریکلیگیندن یازان شاعیر ان یئنی دؤورون " سووئت گئچکلیگی " نى ده ترنوم ائتمیشدیر.

* * *

عوثمانلی ایمپئرییاسی نین خارابالیقلاری (و چوخمیقیاسلی تاریخی اوغورلاری!) اوزرینده یوکسلن، تورک اینسانی نین میلی دؤولت، دئموکراتیک جمعیت قورماق، معاصر مدنیت یاراتماق ایستعدادینین یالینز کئچمیش دؤولرده قالمادیغینی دونیا نوماییش ائتدیرن تورکیه جومهوریتی آتاتورکون وفاتیندان سونرا دا اولو اؤندیرین درین (وه چوخمیقیاسلی) ایصلاحاتلار یولونو بو و یا دیگر شکیلده داوام ائتدیره رک ایجتماعی تفککوردده موختلیف ایدئیلارین، ماراقلارین موکالیمه سینه گئیش مئیدان آچدی. و ائله بیر ایجتماعی-ایدئولوژی شرایط یاراندى کی، تورک یازیچیسی تورکیه ده یاشایا-یاشایا نینکی کئچمیشین تجروبه سینه، حتّی گله جگین پئرسپئکتیولرینه ده کوتلوی-توتال دوشونجه نین رادیکال پرنسیپلری فؤوقوندن دئیل، گونون طلبلری سوییه سیندن (عادى اینسانین موقعییندن) باخمایندان لذتینی حیس ائتدی. آتاتورک تورکیه سی نین یاراتدیغی دئموکراتییانین (میلی دئموکراتییانین) ایمکانلارینی قییمتلندیرمگی باجارمایان بؤیوک تورک یازیچیسی ناظم حکمتین سووتلر بیرلیگینده "اؤزونه یئر تاپا بیلمه مه سی" ده گؤستردی کی، ادبیاتین (و ادبیات آدامینین) وطنینی هر هانسی ایدئولوگیا دئیل، ائتئوقرافیک طالع موعین ائدیر. ناظم حکمت سووتلر بیرلیگینده یاشادیغی هر گون تورکیه (و تورک دیلی) اوچون داریخدی... اونون گنج همکاری عزیز نئسین ایسه تورکیه ده یاشایا-یاشایا گونون حادثه لرینه یازیچی-پوبلیسیست موخالیفتی نین وئردیگی ایجتماعی-ائتتیک لذتی بوتون روحو ایله دویمایان کلاسیک تجروبه سینی وئردی. ناظم حکمت شاعیر-رومانتیک، عزیز نئسین ایسه نائیر-رئالیست ایدی...

۱۹۱۵-جی ایلین ۲۰ دئکابردا ایستانبولدا، هئیه لی آدادا دونیا گلن، سولئیمانیه ده کی سولطان سولئیمان قانونی مکتبینی بیتیردیکدن سونرا حربی تحصیل آلان، ۲ دونیا موخاریبه سی نین سونونا قدر حربی خیدمتده اولان عزیز نئسین ۱۹۴۵-جی ایلدن یازیچی-پوبلیسیست کیمی فعالیت گؤسترمه یه باشلاپیر. "قاراگؤز"، "تان" و س. قزئتلرده، "یئددی گون" ژورنالیندا چالیشان یازیچی-پوبلیسیستین "پارتیا قورماق، پارتیا وورماق" آدلی کیچیک بیر کیتابی نشر اولونور. و یازیلاری چیخدیغی ایلک ایللردن اعتیبارن عزیز نئسین سورگون، حبس، اوزرینده پولیس نظارتی آیلاری باشلاپیر. ۱۹۴۸-جی ایله نشر اولونان "عزیزنامه" هجو کیتابینا گؤره محکمه یه وئریله رک آیلارلا ائوه بوراخیلیر. بیر ایل سونرا اینگیلتره شاهزاده سی ائلیزابث، ایران شاهى رضا پهلوی و میصیر کralی فاروق بیر یازیسیندا اولناری تحقیر ائتدیگینه گؤره یازیچی-پوبلیسیست یئئیدن محکمه یه وئریلر، یاریم ایل حبس جزاسینا محکوم اولونور.

۵۰-جی ایللردن عزیز نئسینن آدی دنیا شۆهرتی قازانماغا باشلاپ. ۱۹۵۶، ۱۹۵۷-جی ایللرده ایتالیادا کئچیریلن گولمه جه اثرلری یاریشمالارمدا بیرینجی یئرلری توتان یازیچی ۱۹۶۵-جی ایله الی یاشیندا ایلک دفعه پاسپورت آماغا مووفق اولاراق آلتی آی داوام ائدن خارجیجی سفره چخیخ: آلمانیا، پولشادا، سوئتئر بیرلیگینده، رومینیادا، بولقاریستاندا اولور. ۶۰، ۷۰-جی ایللرده تورکیه ده، بولقاریستاندا، موسکودا کئچیریلن موختلیف موسایقه لرده ایشتیراک ائده رک بؤیوک اوغورلار قازانیر.

عزیز نئسین یازیچی-پولیسیست کیمی شۆهرتلندیکجه اؤلکه نین ایجتماعی-سیاسی حیاتیندا دا بیلاواسیطه ایزینی قویماق ایمکانی الیه ائدیر. ۱۹۷۲-جی ایله یئتیم اوشاقلار کؤمک اوچون نئسین فوندونو یارادیر، ۱۹۷۷-جی ایله تورکیه یازارلار سئندیکاسی باشقانی سئچیلیر، ۱۹۸۹-جو ایله دئموکراتییا قورولتایی کئچیرن کومیتته نین رهبرلیندن بیرى اولور. و ۱۹۹۰-جی ایلین مارت آیی نین ۱۹-دا آنقارادا صنعت قوروموندا بؤیوک یازیچی نین آنادان اولماسی نین ۷۵ ایلیگی گئیش قئید ائدیلیر. ۱۹۹۵-جی ایله دونیاسینی دییشیر.

عزیز نئسین موغین ایللرده تعقیبه معروض قالسا دا، اونون ساتیریک یازیچی ایستعدادی هم تورکیه ده، هم ده تورکیه دن اوزاقلاردا یوکسک قییمتلندیریلیمشدر. آتاتورکدن سونرا تورکیه نین پرئزیدنتی اولموش عیصمت اینؤنؤ هله ۶۰-جی ایللرین سونلاریندا عزیز نئسین هر بیر یازیسینی یئنی تورکجه نین قاباقجیل اثری کیمی گؤرمک ایسته دیگینی، بو ایناملا، ذؤوقله اوخودوغونو بیلدیرمیش، یازیچی نین دیل اینقیلابیندا خصوصی خیدمتلرینی قئید ائتمیشدی. اینؤنؤ اونو دا سؤیله میشدی کی، هر هانسی بیر اثری سیاسی باخیمدان منیم علثیه مه اولسا بئله، اونو دا تورک ادبیاتی نین حادیه سی ساییردیم.

۷۰-جی ایللرده " عزیز نئسینین بوتون اؤزلیکلری، داها چوخ موباریزه گوجو اونو دؤوروموزون گولوش یازیچیسى ائتمیشدر. گولمگی باجاران بیر وارلیق سئومه ینی ده، دوشونمه یی ده باجاریر. عزیز ده عئینیه نصرالدین خوجا کیمی گولدوررکن دوشوندورور " دئین یاشار کامال، اصلینده، بؤیوک یازیچی نین یارادیجیلیق تیپی نین زنگین میللی عنعنه لر اوزرینده فورمالاشدیغینی، تورک ادبیاتی اوچون غئیری-طبعی اولمادیغینی گؤستریردیه، جمال سوریا " عزیز نئسین چاغداشلاری آراسیندا تک قالدیغی " قناعتینه گلمیشدی.

موسکوانین ان شۆهرتلی مطبوعات اورقانلاریندان اولان " لئتتراتورنایا قازئتا " ایسه عزیز نئسینی " اؤلکه سی نین شرفی " آدلاندیرمیشدی (۱۶ مارت ۱۹۸۳-جو ایل).

عزیز نئسینی آذربایجاندا دا اوخوماقدان، سئومکدن هئچ زامان اوسانمامیشلار... و همیشه اوخویاجاق، همیشه سئوه جکلر...

* * *

محمد حوسئین شهریار (۱۹۰۶-۱۹۸۸) آذربایجان تورکلری نین ایراندا یئتیشمیش ان بؤیوک شاعیرلریندیر. یارادیجیلیغا فارسجا باشلاسا دا، سونرالار دوغما تورکجه نین ان گؤزل شعرلرینی یازمیشدیر.

* * *

"قاتارلار بو یئرلرده شرقدن قربه، قربدن ده شرقه گئیدیردیلر... دمیر یولونون هر ایکی طرفی ایله اینتهاسیز ساری تورپاق چؤلرین گۆبگی حساب ائدیلن ساری اؤزک دوزنلیگی اوزانیردی. جوغرافیادا هر شئی قرینویچ مئریدیانا گؤره اؤلچولدویو کیمی، بو یئرلرده ده بوتون مسافه لر دمیر یولو ایله حسابلانیردی. قاتارلار ایسه شرقدن قربه، قربدن ده شرقه گئیدیردیلر..."

شرقلن قربه، قربدن ده شرقه چاپان هون آتالاری نین آیاق سسلرینی ائشیدیرسینیزی؟.. ائنین داخیلینیزده کی قدیملییه، ائنین و دینلگین، - سیز او سسلری مطلق ائشیده جکسینیز...

چ.آبتماتوو اونا گؤره نهنگ صنعتکاردیر کی، مین ایللرین زنگین تورک مدنیتی اؤزونده محض تاریخی اینکیشاف منطیقی ایله احتیوا ائدیر، - اونون تفککورونده بودیزمین ده، ایودایزمین ده، کریستیانلیغین دا، ایسلامین دا فلسفی-اؤستتیک آنالایشلاری آردیجیل شکیلده تورک مدنیتی نین ایدراک پرنسیپلرینه تابع اولور، همین پرنسیپلر باخیمیندا ایشله نیر، - بو معنادا چ.آبتماتوو مدنی-تاریخی مؤوجودلوقوموزون آرخئولوژی ایتیداسیندان گلیر... تورک مدنیتی نین قدیمدن بری عومومدونیا مدنیتی سفئراسیندا (و اونون عوضوی ترکیب حیصه سی کیمی) تقدیم اولونماق تجروبه سی مؤوجوددور. ۵-۱۰ عصرلرین تورک ائپوسونو - آلپ ار تونقا باره ده کی نغمه لری خاطیرلایین، - اینسانین دونیاداکی یئری حاقیندا فلسفی عومومیشدیرمه لر تورک ائپوسوندا محلی حودودلاری یاریر، تک بیر مدنیتین یقین فاکتی اولاراق قالمیر، عومومدونیا مدنیتی نین گئنیش فزاسینا چیخیر. یاخود موسلمان اینتیباهی دؤورونو یادا سالین. تورک مدنیتی نین یاراتدیغی نه وارسا - "اوغوزنامه" لردن توتמוש "خمسه" لره قدر، دئمک اولار کی، هامیسی عومومدونیا اؤستتیک تفککورونون طلبلری سوییه سینده دیر، - بو اثرلره قاپالیلیق یاددیر. میلی مدنیتلرین تشککولو ده

تورک مدنیتی دنیا مدنیتی اولماق سستیاسیندان محروم ائتمیر. ۱۷-۱۸ عصرلردن اعتبارن ایستر عومومتورک، ایسترسه ده عومومدونیا میقیاسیندا میلی مدیتلرین قارشیلیقلى موناسییتی نین تیپولوگیاسی، دییشسه ده، بیر قانوناویغونلوق قالیر؛ بو اوندان عیبارتدیر کی، هر هانسی تورک مدنیتی عومومدونیا میقیاسینا تجرید اولونموش شکیلده دئییل، عومومتورک کونتکستی ایله قالخیر، اونو اؤزونده احتیوا ائده بیلیرسه قالخیر، اونون عومومی فاکتی اولا بیلیرسه قالخیر. چ. آبتماوون یارادیجیلیغی بونو ثوبوت ائدیر.

تورک خالقاری ادبیاتیندا پروفئسیونال نثرین تشککولو، دئمک اولار کی، سون دؤوره آیددیر؛ ایندینین اؤزونده ده نثرین مینیمال پروفئسیونالیزمدن اوزاق نومونه لری حتی کوتلوی شکیلده مئیدانا چیخماقدادیر؛ بو ایسه اونو گؤستریر کی، نثر تفککورونون آختاریشلاری هله ده عومومن ایختیصاصلاشمادان گئدیر؛ بیر طرفده نهنگ صنعت اثرلری یارانیر، او بیر طرفده ایسه قارشیمی آیینماز بیر سور'تله کاغیز کورلانیلر... وارثیلیک علاقه سی ایسه، شوبهه سیز، پروفئسیونالیزم اساسیندا موعین اولونور (اصلینده، کاغیز کورلامانین دا وارثیلیگی وار، لاکین بو، آرتیق فیلولوژی شرحین موضوعسو دئییل)، همین علاقه نین مضمونو اوندان عیبارتدیر کی، تورک خالقاریندا نثر تفککورو شعر تفککوروندن یارانیر؛ بو پروئسی اول فولکلور کئچیریر سونرا اوخشار حال یازیلی ادبیاتدا تکرار اولونور... ۵۰-جی ایللرین سونو، ۶۰-جی ایللرده چ. آبتماوو "جمیله"، "قیرمیزی یایلیقلى قوواغیم منیم" "کؤشک گؤزو"، "ایلک موعلیم"، "آنا تارلا"، "الویداع، گولساری" پوئستلرینی یازیر - اوخشارلیغا باخین: بو زامان ا.حوسئینوو دا، اایلیسلی ده تخمینن عئینی پروبلئلرله باغلی سیلسیله پوئستلر اوزرینده ایشله بیرلر؛ هم ده اوخشارلیق تکجه پروبلئماتیکادا دئییل، تفککور مدنیتی نین عئینیتی وار، - جسارتله دئمک اولار کی، ۶۰-جی ایللرده "جمیله" نی، یاخود "آنا تارلا" نی ا.حوسئینوو دا، اایلیسلی ده یازاردیلار (یعنی اصلینده یازیبار دا)... ائلجه ده "آداملار و آغاجلار" هم چ. آبتماووون، هم ا.حوسئینووون، هم ده نئجه دئیرلر، اایلیسلی نین اثریدیر. صؤحبت بوندان گئدیر...

"آغ گمی"، "اثرکن دورنالار"، "دنیز کناری ایله قاچان آلاباش" اثرلری ایله چ. آبتماوو پوئست خودودونو آشمدان نوواتورلوق ائدیر، - بو، او زامان ایدی کی، ا.حوسئینوو دا، اایلیسلی ده آختاریشدا ایدیلر. ۶۰-جی ایللرین سوییه سی اونلاری دا قانع ائتمیردی. نثرین اینکیشاف سستیاسینی هره بیر جور آنلادی، اونا گؤره ده هره بیر یوللا گئتدی، - داها "مشحر" نه چ. آبتماووون، نه ده اایلیسلی نین اثری ایدی، بونو ا.حوسئینوو یازمیشدی؛ "کور قیراغی نین مئشه

لرى " نى ده .ايلىسلى تىك يازدى... لاکين تورک نثرى نين آختاريشلارى گئيش مىقياسدا گۆتورنده پارچالانمادى؛ ۷۰-جى ايللرده چ.آبتماتوون دوشوندورن مطلبلر عئىنى زاماندا آنارى، ائلچىنى، م.سولئيمانلىنى، ص.آذربايجانى... ده دوشوندوروردو، - اونلارین بو ايللرده کى اثرلرينده بير اووقات اويغونلوغو گۆرونمکده دير. عئىنى اووقات ۷۰-جى ايللرين اۆزبک، قازاخ نثرينده ده موشاهيده انديلير (و.وماربيو، آ.کئکيلبايتو...).

چ.آبتماتوون دا، ا.حوسئينوون دا، ا.ايلىسلى نين ده ۵۰-جى ايللرين سونو، ۶۰-جى ايللرين اوللرينده يازديقلارى اثرلرينده موحاريره آغريلارى قاباريقدير، لاکين بو آغريلارين کۆکونون بير قدر ده درينده اولدوغونو حيس ائتمه مک مومکون دئييل. ۳۰-جو ايللرين - رئرئسسيا دؤورونون دردلرى ده بو دؤورده موحاريره دردى آدينا چکيلير، بئله ليکله، درد موجدردلشيردى، پوبليسيستىک کونکرتئليکدن خيلاص اولوردو، صنعتين حاقىقى فاکتينا چئوريليردى.

چ.آبتماتو " گون وار عصره برابر " ، خصوصيله " جلالد کۆتويو " رومانلارى ايله ۷۰-جى ايللرده کى آختاريشلاريني تاماملادى، - عومومتورک نثر تفککورونون ايکى نهنگ آييده سى قارشيسيندا دونيا مات قالدى، اونا گۆره عومومتورک دئيرىک کى، بو رومانلار نه پروبلئماتىکاسينا، نه ده پوئتىکاسينا گۆره تىک دئييلدير، اونلارلا عئىنى زاماندا اى.حوسئينوون " ايدئال " ، " ابديت " ، " صمدوغلونون " قتل گونو " رومانلارى دا يارانميشدى؛ البته، همين اثرلرى موقاييسه ائتمک فيکرينده دئييلک. لاکين فاکت فاکتليغيندا قالير کى، چ.آبتماتوون ياراديجيلىغى اينکيشافى نين ان قودرتلى واختيندا دا تورک نثر تفککورو کونئکستينده دير، اوندان کنارا چيخمير، عکسينه، اونون کئيفيتىنى موعين ائدير، پوئتنسسياسىنى آشکارلاير، - اونو دونيا نثرى مىقياسينا قالديرير.

" گون وار عصره برابر " رومانينا يازيچى، پرينسيپ اعتباريله، " دنيز کنارى ايله قاچان آلاباش " پوئستيندن گلدى، - هر ايکى اثرده دونيا ميفولوژى-فانتاستىک منطقيله درک اولونور، لاکين پوئستده فانتاستىک ميفولوگىيا، روماندا ايسه ميفولوگىيا فانتاستىکايا تابعدير. هم پوئستده، هم ده روماندا اتئوقرافىک ناتوراللىق گۆزله نيلير، رئال ايجماعى موناسيبتلر نه ميفىک، نه ده فانتاستىک مئتافورالار آرخاسيندا سرت سىماسىنى ايتيريب ائستئىکلشمير. " گون وار عصره برابر " رومانيندا تاريخيلىک، تاريخى ديرلر ايجماعى مؤوجودلوغون شرطى کيمى وئريلير، تصديق اولونور کى، تاريخىنى ايتيرن خالق منليگىنى ايتيرميش کيميدير، بو گونوندن محروم ائديلميش کيميدير؛ تصديق اولونور کى، وطن حيسىنى ايتيرن کس اينسانليغىنى ايتيرميش کيميدير، گله جگيندن محروم

اندیلمیش کیمیدیر، - خالق اونا گۆره خالقیدیر کی، تاریخی وار؛ اینسان اونا گۆره اینساندیر کی، وطنی وار...

" جلالاد کۆتویو " نده ان عادی رئاللیقلار مئتفورالاشیر، ان غئیری-عادی مئتفورالار رئاللاشیر، - اینسان اۆز میفیک هامیسی نین - ایچنین قاتیلینه چئوریلیر و اونون فاجیعه سی باشلایر... چ.آبتماتوو خریستیان فلسفه سینیه موراجیعت ائدیر، اونا گۆره کی، گوناهاکارلیغین، ایضطیرابین و نهایت، اعتیرافین پسیخولوژی منطقینی آچماق اوچون خریستیانیلغین آنالایشلاری داها گئیش ایمکان وئیر، - او، منشایی اعتباریله کۆله لرین فلسفه سیدیر، حیاتدان، گئرچکلیکدن الینی اوزوب ایچی ایله تک قالمیش آدمین یاشاماق ائتهیراسینی ایفاده ائدیر... " جلالاد کۆتویو " نده خریستیان فلسفه سی ائستتیک ایدراکین اساس پرییومو دئییل، تورک میفولوژی تفککورو کونتکستینده مؤوجود اولوب اونون تیپولوگیاسینی داشییر. م.بولقاوون ایسوسو ایله چ.آبتماتووون ایسوسونو، یاخود هر ایکی صنعتکارین پونتی پیلاتینی موقایسه ائدک؛ م.بولقاوو سیمووللاشدیریر، میفولوژی اوبرازین ائستتیک منطقینه واریر، چ.آبتماتوو ایسه فئومونولوژی شرح وئیر، حیات علامتی آختاریر... شوبهه سیز، بو، تورک میفولوگیاسی نین منطق ایله دوشونمکن ایره لی گلیر؛ " جلالاد کۆتویو " نده خریستیان فلسفه سی نین آنالیشلاری وار، منطق ایسه یوخدور.

" گون وار عصره برابر " ده مانکورتلوغون میفولوژی تقدیمی ایله رئال تقدیمی آراسیندا مسافه وار، " جلالاد کۆتویو " نده همین مسافه ایتیر... چ.آبتماتوو بو مقامدان اعتبارن آرتیق یازچی کیمی، یوخ فیلسوف کیمی دوشونور، بوتون گوجونو اینسانین اۆزونو اۆزوندن خیلاص ائتمه یه یۆنلدر؛ اونون شرحینه گۆره، اینسان - جمعیت موناسیبتی آسورد سینخرون موناسیبت (اکزیستنسیالیستلرین قبول ائدیگی کیمی) دئییل، اینسان اجتماعی وارلیغی بوتون تاریخی ایله اۆزونده احتیوا ائدیر، اودور کی، اونون اجتماعی ایدراکی، هر شئیدن اول، داخیلینده گئدیر؛ اینسان داخیلینه ائندیکجه جمعیتدن، اخلاقدان اوزاقلاشیر، بلکه، اونا داها دا یاخینلاشیر؛ چ.آبتماتووون فلسفه سی نین هومانیزمی بوندادیر...

چ.آبتماتووون ائله اوبرازلاری وار کی، کومپوزیسیادان یارانیر، ائله اوبرازلاری دا وار کی، کومپوزیسیانی یارادیر؛ " جلالاد کۆتویو " نده کی آغۇرو کومپوزیسیا قورولانا قدر ده یازچی نین تفککورونده مؤوجود اولور. ایسوسو ایسه آنالوژی منطقله متنه داخیل ائدییر (آغۇرونون رئال قارشیلیغی یوخدور، ایسوسون رئال قارشیلیغی وار، - بو، اؤدیدر)، - عومومیتله، بئله دیر کی، تورک میفولوگیاسیندا اوبراز سوؤتدن گوجلۇ اولور، سوؤت اونودولسا دا، اوبراز قالیر و تکجه آنالیشی

دئیل هم ده منطیقى ایشارله ییر. او اوبراز کی، باشقا مدنیتین فاکتیدیر، تورک کونشکستینه اوزونون، سوژت، هئچ اولماسا، موتیو موغینلیگی ایله گلیر.

"جلاد کؤتویو" ایله "قتل گونو" آراسیندا پوئتیک ستروکتورجا اوغونلوق اولدوغونو قئید ائتدیک، لاکین ظاهرین اوغون اولمایان ائله بیر مقام دا وار کی، اونون اوزرینده دایانماغا احتیاج دویوروق: "قتل گونو" نده هر زامن خطی اؤز اوسلوبو ایله، "جلاد کؤتویو" نده ایسه بوتون زامانلار بیر اوسلوبلا تقدیم اولونور، - سببی اودور کی "قتل گونو" نده یازیچی زامان موختلیفلیینی فونکسییالارین تاریخی مضموندا یوخ، فورمالاردا گؤرور، فورما متافورلاشیر. "جلاد کؤتویو" نده ایسه فورما فولکلوردا اولدوغو کیمی، زامانلار مونا سیبته نئیراللاشیر... متافورالاشما ایله نئیرالاشمانی ایسه اصلینده عئینی ائستتیک پرینسیپ ایداره ائدیر.

چ.آبماتوون منطیقى ایله سینتاکسیسی آراسینداک علاقه هانسیسا "آکادمیک" استیا ایله نیظاما سالینیر - همین استیا تورک داستانلاری نین هامیسیندا وار چ.آبماتو بو م'نادا تورک مدنیتی نین فنئومئیدیر.

"قارلار بو یئرلرده شرقدن قربه، قربدن ده شرقه گئیردیلر... بو یئرلرده دمیر یولونون هر ایکی طرفی ایله اینتهاسیز ساری تورپاق چؤلرین گوگی حساب ائیلن ساری اؤزک دوزنلیگی اوزانیردی. جوغرافیادا هر شئی قرینویچ مئیدانی گؤره اؤچولدویو کیمی، بو یئرلرده ده بوتون مسافه لر دمیر یولو ایله حسابلانیردی. قارلار ایسه شرقدن قربه، قربدن ایسه شرقه گئیردیلر..."

انین داخیلینده کی قدیملییه... انین داخیلینده کی حقیقه... ائنین و دینلین، - حقیقت اینساندان باشلامیر، اینسان حقیقتدن باشلانیر.

* * *

معاصیر عومومتورک ادبیاتی دنیا میقیاسیندا ان چوخ ایکی گؤرکملی صنعتکارین یارادیجیلیگی ایله تمثیل اولونور: نثرده چینگیز آبماتوو، پوئزیادا ایسه هئچ شوبهه سیز، اولژاس سولئیمئوو - هر ایکی صنعتکار تورک تاریخی-مدنی رئیونلاریندان ان زنگینی اولان اورتا آسیادا دوغولموش، هر ایکسی، تأسوفله قئید ائدیریک کی، اساسن روس دیلینده یازیر، (تأصوف ائتمکله یاناشی، حادثه نین تاریخی منطیقینی ده اعتیراف ائدیریک). بونولا بله، هر ایکسی نین ائستتیک تفکورو قدیم تاریخه مالیک تورک مدنیتی نین بیلاواسیطه تظاهورودور...

او.سولئیمئوو دونیانین بیزه معلوم اولان، بلک ده، یئگانه شاعیریدیر کی، تفکورو عئینی زاماندا هم زنگین ائتنوگرافیک پوتنسیالا، هم ده معاصر پوئتیک "دیپلوماتیا" یا مالیکدیر -

.....
 ناتورالیزملہ آنالیتیزمین بو جور عوضوو وحدتینی وئرن ایکینجی بیر شاعیری تصوورہ گتیرمک
 غئیری-مومکوندور...

او کاژدوقو -
 وئکا سوویخ دئسانتوو.
 لؤبوی ایز ناس بیل سیلنیم، ائسلی موق
 او کاژدوقو آلاخا -
 ولادیزاپاد،
 او کاژدوقو خریستا -
 ولادیووستوک
 می وسئ - تاتاری، وارواری، آلاہ!

او، آز قالا ایلاہی ایدراکلا بو گونده تاریخی گؤرور، بو گونو تاریخین کونستکستینده درک ائدیر و بو
 گونو تاریخین میقیاسی ایله اؤلچور:

نئ دوروژی، روسسیہ،
 اثرماکامی
 دا زدراروستووؤت ولادیمیری
 تووی!
 پوگتی شلی پودالیشئ
 دژخانقیروو،
 ای ائسلی گتوت پوتغ نئوبخودیم.
 تو پوستخ، کلنوسخ،
 اونوی ولادئؤت میروم،
 کاک سئردچئم چئلووئچئسکیم.
 مویم.

اوسولئیمئوو ۶۰-جی ایللرین اوللریندن بو جور " دوشونوردو " و بو، او زامان اوچون یاساق اولونموش " دوشونجه " ایدی - اتقنوقرافیک تفککورله موعاصیر پوئیک " دیپلوماتیا " اونون یارادیجیلیغیندا ائله ایلك ایللردن اؤزونو گؤستریر، بئله بیر تصور یارادیر کی، اوسولئیمئوو تورک ایجتماعی-ائتئتیک تفککورونون حاضیرلادیغی پوتنسیالا کلاسیکلر کیمی تردودسوز گلیب چیخیر - اونو تاریخی تکامل منطیقی ایله قاوراییر و بو قاوراییشدا محض آنالیتیک کیمی چیخیش ائدیر:

اولئاس گئنتیک-تاریخی (و اونیوئرسال) متافوراین منطیقینه تابع اولور - همین منطق اساسیندا پوئیک ایدراک ایمپروویزاسیبالاری ائدیر و بونلار ائپوس ایمپرو-ویزاسیبالارینی خاطرلادیر. " گل چات "، " قاراآغاج "، " قورد بالالاری "، " کومان ماهنیسی "، " صحرادا گئجه " کیمی ۶۰-جی ایللرین اوللرینده یازیلیمیش شعرلرده اولئاس اؤز ایچینده کئچمیشی آختاریر، " چؤل قانونلاری ایله " پوئیک اخلاقی موعینلشدیریر:

محض ۶۰-جی ایللرین اوللرینده اوزونو چوخ-چوخ قدیملردن گلن و زامان-زامان موختلیف رئیونال علاقه لرده کامیلشن بیر مدنیتین داشیییجیسی کیمی حیس ائدیر - تدریجن بو حیس اینکارولونماز منطیقینی فورمالاشدیریر...

همین منطق فورمالاشانا قدر شاعیر قیسا، لاکین گرگین داخلیل ضیدیتلر، اؤزو-اؤزو ایله موباریزه دؤورو کئچیریر - تبلیغ اولونان سینخرون " دنیا " ایله اونودولماقدا اولان تاریخی " دنیا " نین " راضیلاشدیریلماسی " آنجاق هر ایکی دونیا یاخشی بلد اولان شاعیرین پوئیک تفککورونده مومکون ایدی و بو ناتورال " راضیلاشدیریلما "، هئج شوبهه سیز، هاجانسا اؤز آنالیتیک فورماسینی تقدیم ائتمه لی ایدی... بیزیم موشاهیده لریمیزه گؤره، اولئاسین ۶۰-جی ایللرین ایکینجی یاریسینداکی یارادیجیلیغی همین اونیللیگین بیرینجی یاریسینداکی یارادیجیلیغینا نیسبتن داها آنالیتیک مضمونا مالیکدیر - آنالیتیزمی اوندان گؤروروک کی، اول شاعیر سویئکتی اؤز ائتیک مدنی سیستئمینده احتیوا اولونور، اونون ائتموسییاسیندا ایتیر، سونراکی ایللرده ایسه، عکسینه، داها چوخ ائتیک مدنی سیستئم شاعیر سویئکتینده، اونون بوکونکو منطیقینده احتیوا اولونور. و اولئاس " تاریخ " دن ایره لی گئدیر...

تورکون ائتنیک حسرتینی اونون قدر گۆزل دویان باشقا بیر تورک شاعیرینی تصووره گتیرمک، سادجه اولاراق، مومکون دئیل، - بو، صحرا، چؤل - یازی حسرتیدیر و بو حسرت اینتیم بیر خاراكتیره مالیکدیر: اولژاس قدیم تورک چؤللری بویو شرقدن قربه چاپان بیر آتلیا بنزه بیر...

۶۰- جی ایللرین شعیرلرینده سۆزو " کیشی کیمی " دئمک - کیشی منطق (و ایتنواسیاسی) موغینلشیر و بو منطق (ایتنواسیاسی) سونراکی ایللرده آرتیق اولژاس یارادیجیلیغی نین پوئتیک (حتی دئمک اولار کی، عومومی هومانیست) خاراكتئرینه چئوریلیر. بونون سببی اوندادیر کی، اولژاسین پوئتیک تفککورو چوخ قدیم منبعلردن گلیر - ۱۱-۱۲ عصرلردن اعتیبارن تورک پوئزیاسیندا: هم مرکزی آسییا، هم اورال-وولقابویو، هم ده قافقاز - کیچیک آسیا رنژیونوندا عئینی واختدا ایران موتیولری، متافورالاری، ایتنواسیاسی و س. قوووتلندی، تورک شعری ائپوس سربستلیگینی، نفس گئیشیلیگینی ایتیردی و پوئتیک اؤزونویفاده اروز ستاندارتلارینا تابع اولدو. اولژاس اروزاقدیرکی دؤورله اروزدان-سونراکی دؤور آراسیندا کۆرپو سالدی...

ائسلی ب زوالسه ا، دوراک، خایموم،
 ائسلی ب ا، پروکلتی، بیل خافیزوم،
 ائسلی ب بیل ای ماخامبئوم، ه بی!..
 تولکو وسئ ستیخی اوژی ناپیسانی،
 تاک و قوراخ لؤبیلی ای و سئپخ،
 تاک لؤبیلی - ای سمئسغ ای پلاچا.
 رازوئ موژنو پولشبتیغ ایناچی!
 ا لؤبلؤ تئبه، کاک
 ا - تئبه...

خایما، حافیظه قدر مؤوجود اولان مدنیت، معنویات ائموسییاسی بوگونکو تورک شعیرینه هم آنالیتیک درکی، هم ده ناتوراللیغی ایله گلیر؛ " آنجاق بوتون شعیرلر یازیلیب آرتیق " میصراعسینی، ائله بیلیریک کی، کیفایت قدر گئیش تاریخ مضمونوندا آنالماق لازیمدیر...

او.سولئیمئوون ۶۰-جی ایللرده کی پوئتیک تفککورو ۷۰-جی ایللر اوچون کوتئکست اولور - ۶۰-جی ایللرده کی آختاریشلاری او قدر زنگین متافوریک پوئتسیالا مالیکدیر کی، همین

پوتنسیال ۷۰-جی ایللرین پوئیک " دیپلوماتیا " سی اوچون تامامیله کیفایت ائدیر: نینکی بیلاواسیطه نومونه گؤستريلمه لی، حتّی، مثلن، " آزبوكی وئدی... " کیمی شعرلرده ده حاقیندا بحث اولونان " دیپلوماتیا " نی موشاهیده ائتمک چتین دئیل...

بونولا بئله، ۷۰-جی ایللرده اولژاس، اساسن، ائکسپتریمئنچیدیر - محض بو ایللرده پوئیک ائکسپتریمئن اوچون مومکون اولان بوتون مقبول اوصوللاری تجربیه دن کئچیریر؛ او ائکسپتریمئنلر کی، ۲۰-۳۰-جو، ۵۰-جی ایللرده اساسن قافقاز - کچیک آسیا، موغین قدر ایسه دیگر تورک مدنی-تاریخی رئیونلاریندا وولقار شکیده مئیدانا چیخیر، عئینی وولقارلیقلا اینکار اولونور و ائله بیر نتیجه وئریمیر (بیز حتّی بؤیوک ناطیم حیکمتین یارادیجیلیغینی دا نظرده توتوروق). اولژاس همین ائکسپتریمئنلری یئنی (و مقبول!) سوییه دن تقدیم ائدیر.

" بیز - کؤچریگیک " تیپلی شئیرلر شاعیرین یارادیجیلیغی نین حاقیندا بحث اولونان دؤورو اوچون خاراكتئریک اولماقلا یاناشی، سونراکی اونیللیگین یارادیجیلیق پئرسپئکتیوینی ده موغین ائدیر.

زنگین ائپوس مدنیتیندن گلیمک شاعیرین ۷۰-جی ایللرده کی شئیرلری (ومومن پوئیک تفککورو) اوچون داها چوخ خاراكتئریکیدیر - " آکین سمئین سون سؤزو " بورادا اولژاسین ایستعدادی میلی ائپوسا موناسیبتی، اونو درک ائتمه سی ایله همین ائپوسو یارادان معنوی-مدنی گوج سوییه سینده دیر - بورادا اولژاس اوزاندير، آکیندير، اونون " سون سؤز " او آز قالا اوغوزنامه پارچاسیدیر..

۷۰-جی ایللرین شعرلرینده او.سولئیمئوون درین ائتیک کؤکلری و موعاصیر مضمونو اولان فیلولوژی تفککورو اوزونو عکس ائدیریر - همین تفککور شاعیرین ائکسپتریمئنلرینی علمی اساسلا تامین ائدیر... اولژاس ائتیک ائموسیامیزی - اینتئلئکتیمیزین، حیسلریمیزین موختلیف رئاکسییالارینی " رئاکونستروکسیا " ائتمکله، اونون تاریخی منطیقینی آشکارلاماقلا بو گونون و صاباحین هم میلی ایجتماعی، هم ده فردی ائموسیاسینی عکس ائدیریر. رئاکونستروکسیا اونون شئیرلرینی تکجه بو جور مضمون باخیمیندان سنجییلندیرمیر، همچی نین فورما، قورولوش، تخنیکا باخیمیندان دا شاعیر قدیم تورک پوئزییاسی نین بوتؤو پوتنسیالیندان فایدالانماق ایمکانینا مالیکدیر. و اصلینده، قدیم تورک پوئزییاسی ائله بیر " قاداغان " اولونموش " آرخیو " دیر کی، موعاصیر تورک شاعیرلریندن، دئمک اولار کی، آنجاق اولژاس سولئیمئوو اورایا " گیره بیلیر " - حالبوکی او، " آرخیو " دن خبرسیز قالان کیفایت قدر گوجلو سؤز اوستالاریمیز

قلم چالیر و صاباها یا هئچ نه، یا دا ایستعدادلاری موقاییلینده چوخ آز شئی قویوب گئدیرلر. بو باخیمدان اولژاسین شئیرلری عومومتورک پوئزییاسی مکتبیدیر- بوگونکو تورک شاعیرلری همین مکتبی کئچمه لیدیر...

می سپو کوینی،
می اوتستالی،
نام پریوچئننیم وئر خوم،
نادوئلا ژیزنخ بئقوم:
می کوئی و سبئی زاقنالی،
ووزوراشائمسه پئشکوم...

...۷۰-جی ایلرین سونوندا یازیلیمیش بو میصراعلار بوتؤو بیر ائتئوسون، خالقین اینتئلئکتوال، ائموسیونال و فیزیولوژی آغریسینی عکس ائتدیریر - یئنه ده عادی تاریخی ناتورالیزم و غیری- عادی معاصیر " دیپلوماتیا " ...

۷۰-جی ایلرین سونو ۸۰-جی ایللر... او. سولئیمئوو محض بو ایللرده معاصیر عومومتورک پوئزییاسی نین ان گؤرکملی نوماینده سی کیمی دنیا شؤهرتی قازانیر: " اینقیلابچی " دان " تکاملوچو " یه چئوریلیر. و محض بو ایللرده اونون ایستعدادینین نورماتیو آکادئمیک مضمونو اعتراف اولونور. او، ۷۰-جی ایلرین ائکسپئریمئنتر مکتبینی کئچدیکدن (و عئینی زاماندا همین ائکسپئریمئنترلله معاصیر روس پوئزییاسی و روس دیلینی زنگینلشدیردیکدن) سونرا یئئیدن ۶۰-جی ایللره - اوژ " کؤک " اونه قاییدیر.

دونانین تاریخی مضمونو، اینسانین ائتئیک-کولتورولوژی طالعی، سیویلیزاسیانی گلّه جگی کیمی مسله لر اولژاسین ۸۰-جی ایللرده کی یارادیجیلیگی نین اساس مووضوعسودور - او. سولئیمئوو دونیانی، اینسانی ائتئیک موعینلیگینده گؤرور و گؤستریر، اوندان کناردا هئچ بیر سیویلیزاسیا تظاهورونو، دئمک اولار کی، قبول ائتمیر. و بو باخیمدان او. سولئیمئوو حتی بؤیوک س. وورغونو بئله کئچیر...

۸۰-جی ایلرین عادی محبت شئیرلرینده ده او، غیری- عادی ایستعداد صاحبیدیر...

اولئاسين " محبت " ينده نه ايسه فؤوق الينسان بير كئيفيت وار - بو، هر شئيدن اول، همين " محبت " ين فؤوق الفيزيولوژيلىينده و فؤوق الزامانليغيندا اورتايا چيخير، عئىنى زاماندا ايسه غريبه بير " ايتيدايليك " بوتون بو فؤوق الكئيفيتلرى ناتوراللاشديرير.

او.سولئيمئوو نه ۶۰-جى، نه ۷۰-جى، نه ده ۸۰-جى ايللرين شاعيريدير - اؤز منطيقى و ائموسيياسى ايله عومومن دؤوروموزون شاعيريدير و دئمه لى، هم كئچميشين. هم ده گله جگين شاعيريدير. اونون شعيرلىرى، اونون ياراديجيلىغيندا مئيدانا چيخان تاريخى اؤزونودركين منطيقى و موعاصير اؤزونوتسديقين ائموسيياسى اولماسايدى، ان ازى تورك پوئزىياسى اؤز تاريخى (و منشاى) ايله پراكتيك علاقه سيني ايتيره جكدى - بيز بونو بوتون تدقيقاتچى مسئوليتى ايله دئييريكر: تجروبه گؤستريكر، موعاصير تورك شاعيرلرينه موسلمان پوئزىياسى بارئيرىنى كئچمك، داها درين قاتلاردان گللك چوخ چتينيدير. اللهين مدحinden گؤزه لين مدحينه، گؤزه لين مدحinden گؤزل دونيائين مدحينه... اورادان دا مضمونو معلوم اولان و اولمايان هر هانسى آبسوردون مدحينه قدر " ائنه-ائنه " گلميش موسلمان تورك پوئزىياسى نين " خيلاص " ى اوچون موعين جهدلرين اولماسينا باخمايارق، ان بؤيوك آددىمى اولئاس آتدى و صاباحين تورك پوئزىياسينا گئيش فعاليت مئيدانى آچدى.

۱۹۸۷-۲۰۰۷

آذربایجان تورکجه سینین تشککولو: دیففئرئسیاسییا، یوخسا اینتئقراسییا؟

آذربایجان تورکجه سی نین، عومومن تورک دیللی نین تشککولو مسله سی بیر سیرا تئورئیک-مئتودولوژی پروبلملرین حللینی طلب ائدیر. اونلاردان بیر ده همین تشککول پروسسی نین دیففئرئسیاسییا، یوخسا اینتئقراسییا پروسسی اولدوغونو موعین ائتمکدن عیبارتدیر.

آذربایجان دیلچیلری نین بعضیلری بو فیکیرده دیرلر کی، آذربایجان دیلی آذربایجان اراضیسینده چوخ-چوخ قدیم زامانلاردان (میلاددان اؤنجه و مین ایللیکدن باشلایاراق (یاشایان تورک) و اولایلیسین کی، بیر سیرا غئیری-تورک (طایفالارین اینتئقراسییا، بیرلشمه سی نتیجه سینده ان گنجی میلادا قدر فورمالاشمیشدیر. بیر سیرا دیلر ایسه هم قدیم دؤورلرده کی اینتئقراسییا، هم ده سونراکی دؤورلرده کی (میلادین الک عصرلریندن باشلایاراق ۱۱-۱۲ عصرلره، ینی اوغوزلارین-سلجوق تورکلری نین آذربایجانا آخینینا قدر) اینتئقراسییا لاری نظر آلاراق، آذربایجان تورکجه سی نین تشککولونو بیر نئچه مین ایل داوام ائدن بیر پروسس کیمی باشا دوشورلر.

نهایت، ائله دیلچیلر وار کی، اونلار تورکلرین محض آذربایجاندا یایلماسی فیکرینی مودافیه ائدیر، آذربایجان تورکجه سینی ان قدیم تورکجه ساییرلار. اونلاری شرطی اولاراق آذربایجان سنترالیستلر آلدانیرماق مومکوندور. تورکولوگییا آذربایجان دیلچیلیگیندن گلنلر، یاخود ائله آذربایجان دیلچیلیک کیمی قالانلاردان فرقلی اولاراق عومومی تورکولوگییا موداخیصلری تورک دیللی نین تشککولونو بیر دیففئرئسیاسییا پروسسی کیمی تقدیم (و تحلیل!) ائدیرلر. بیز ده همین تئندئسیانین، مسله یه محض بو جور باخیشین طرفداراییق. آذربایجاندا (اونون هم شیمالیندا، هم ده جنوبوندا) داها قدیم دؤورلرده (یعنی میلادا قدر) پروتورک، یاخود تورک اتنوسلاری اولایلیسین کی، یاشامیشلار. «تاریخه قدر کی دؤور» آدانان همین دؤورده آذربایجانین اتنولوقویستیک تاریخی بیزیم اوچون، دئمک اولار کی، قارانیق دیر. لاکین حاقیندا صؤحت گئدن دؤورده آذربایجاندا تورکلر یاشامیشلار سا، اونلارین دیللی آذربایجان تورکجه سی اولمامیشدیر، قدیم تورکجه نین بیر دیالکتی، یاخود لهجه سی اولموشدور. آذربایجان تورکجه سی ایسه میلادین ۵-۱۲ عصرلرینده «یئرلی» قیپچاق تورکلری ایله «گلن» اوغوز تورکلری نین قایناییب-قاریشماسی نتیجه سینده تشککول تاپمیشدیر.

یعنی آذربایجان تورکجه سی نین تشککولونده آپاریجی پروسئس - دیفئترئسیاسییا، ایکینجی درجه لی پروسئس - ایتئتقراسییا اولموشدور. بئله کی، آذربایجان تورکجه سی، بیر طرفدن، عومومتورکجه دن آیریلیمیش؛ دیگر طرفدن، ایکی تورک طایفا دیلی نین (قییچاق دیلی ایله اوغوز دیلینین) بیرلشمه سیندن یارانمیشدیر. «کیتابی - دده قورقود» دان (۱۱ عصر) ۱۶ - ۱۷ عصرلره قدر آذربایجان یازی دیلینده اوغوز خصوصیتلری آپاریجی اولسا دا، قییچاق خصوصیتلری موعین چکییه مالیک ایدی، حتی اوغوز خصوصیتلری ایله «موباریزه آپارمیش»، مووازی، یاخود پارالل ایشلنمیشدیر. بئله لیکله:

۱. آذربایجان تورکجه سی میلادین ایلک ایللریندن باشلایاراق تورک دیلی نین دیفئترئسیاسییا سی نین (بؤلونمه سینین) نتیجه سی اولاراق ایلک اورتا عصرلردن تشککول تاپمیشدیر.
۲. آذربایجان تورکجه سی نین تشککولو موختلیف دؤورلرده (ساسن، ۵ - ۱۲ عصرلرده) آذربایجانا گلن تورک طایفالاری نین تمرکزلشمه سی، یعنی داخیلی ایتئتقراسییا ایله گتمیشدیر.
۳. آذربایجاندا یاشایان غئیری - تورک منشالی ائتئوسلارین دیللی آذربایجان تورکجه سی نین تشککولو پروسئسیندن اول کناردا قالمیش، سون اورتا عصرلردن باشلایاراق همین غئیری - تورک ائتئوسلاری آذربایجان تورکجه سینین بین الخالق دیل کیمی منیمسه میشلر.

تورک موسلمان مدنیتی

هر شئیدن اول، قئید ائدیم کی، " عومومیتله موسلمان مدنیتی " کیمی اولدوقجا مورککب، موباحیثه لی بیر حادیثه باره ده دانیشمیرام، آنجاق و آنجاق تورکلرین ایسلامی قبول ائتدیکدن سونرا (و هله اوزون زامان داوام ائدن قبولتتمه پروسئسینده) یاراتمیش اولدوقلاری مدنییتین: محض بو جور کونکرئت معنادا " موسلمان مدنیتی " نین فونکسیونال خصوصیتلری ایله علاقه دار و گؤرونور، بیر سیرا حاللاردا بو و یا دیگر باخیمدان اعتراض دوغوراجاق مولا حیظه لریمی حؤرمتلی اوخوجولارین نظرینه چاتدیرماقدان باشقا بیر مقصدیم یوخدور.

✱

✱ ✱

آلتایدان آوروپانین ایچریلرینه قدر گئیش بیر جوغرافیایا تدریجن هم فیزیکی، هم ده معنوی باخیمدان صاحب اولان تورکلر قدیم تاریخین سونو، اورتا عصرلر تاریخی نین اوللرینده (۳-۶ عصرلرده) موعاصیر تپیلی موکمل دینی-سیاسی باخیشلار سیستئیمینه احتیاج دیوردولار و تصادوفی دئییل کی، همین باخیشلار سیستئمی اؤز ائتیک کؤکو (زنگین میفولوگیا) اوزرینده نه قدر سورعتله اینکیشاف ائدیردیه، عومودونیا دینی-ایدئولوژی تاثیرلری ده او قدر سورعتله اونو تاماملاییردی. اورتا عصرلر تاریخ مئیدانینا چیخار-چیخماز تورکلرده تانریچیلیق حاکیم معنوی-ایدئولوژی، دینی دنیاگؤروشو کیمی قرارلاشماغا باشلادی و نتیجه اعتباریله، تورکون ائتیک-مدنی اؤزونویفاده سی اوچون ماکسیموم تاریخی شرایط یئتیشدی... وی عصرین اورتالاریندا کؤک (گؤی-تانری) تورک کاغانلیغی یاراندی مرکزی آلتایدا یئرلشن بو کاغانلیق زامان-زامان اؤز ایراده سینی شیمالا، جنوبا، شرقه، خصوصیه قربه دیقته ائتمه یه باشلادی و ویی عصردن اعتبارن، بیر اثرمنی تاریخچیسسی نین اعتراف ائتمه یه مجبور اولدوغو کیمی، " دنیا تورکلی داشیماغا کافی گلمیردی " ... تورک کاغانلیغی نین مرکزی آلتایدان اورتا آسیایا کئچیر و بو حقیقتن مورککب تاریخی پروسئس ۱۱-۱۲ عصرلرده عئینی زاماندا کاغانلیغین " پارچالانماسی " (اصلینده، مستقیل تورک دؤولتلی نین تشککولو) ایله موشابعت ائدیله.

تورکلر، او جومله دن آذربایجانلیلار ایسلامی نئجه قبول ائتدیلر، کؤنولو، یا کؤنولسوز؟... بیز بو باره ده چوخ آز فیکیرلشمیشیک و تأسوف کی، ایسلاما کئچید دؤورونون فلسفه سینی عکس ائتدیرن میلی منبعلر همین مسله نی معینلشدیرمک باخیمیندان آراشدیریلما میشدیر - مثلن، " کیتابی-دده

قورقود " اون ایسلام آنلایشلاری ایله " زنگینلشمه سی " نی آنجاق و آنجاق " ایسلامین علاوه سی " کیمی باشا دوشمکده داوام ائدیریک. " کیتابی دده قورقود " اوچون بیلاواسیطه کونتکست اولان اوغوزنامه مدنیتی نین قئید ائدیلن " کئچید دؤورونده " هانسی تاریخی-ایدراکی تبادلاتا معروض قالدیغینی ایسه دئمک اولار کی، دیقندن کنار بوراخمیشیق. بئله بیر " غلطی-مشهور " مؤوجوددور کی، گویا بیز (؟) ایسلامی قیلینج گوجونه قبول ائلمیشیک... حالبوکی یوخاریدا وئردیگیمیز قیسا تاریخی معلوماتدان دا معلوم اولور کی، تورکلر بیر دسته کؤچری دئییلدیلر، یاخود بو و یا دیگر قالادا دالدالانیب خیلافته قارشى ووروشان اونلارلا، لاپ اولسون یوزلرله جنگاور ده دئییلدیلر، -صوحت مین کیلومترلرله اولچولن اراضیلرده مسکون اولوب، بیر نئچه مین ایللیک مدینته (همچنین ایمپئریا یاراتماق تجربوه سین) مالیک بیر خالقان گئدیر- تورکلر ایسلامی بیر ایله، بیر عصره یوخ، بیر نئچه عصره تدریجن قبول ائله دیلر. ایسلامین قبولونا قدر موختلیف تورک خالق و طایفا بیرلیکلی موختلیف دینلری ایجتماعی ایدراک سیناغیندان چیخارمیشلار — مثلن، اوغورلار مانوی لیگی، بوددیزمی قبول ائدیب، دینی کیتابلاری تورک دیلینه چئویرمیش، حتی تورک فیلولوگیاسیندا مانوی و بوددیزست پوئزییاسی آدی ایله مشهور اولان زنگین اورپژینال ادبیات یاراتمیشلار (تخمینن ۹ عصرین اوللریندن ۱۲ عصره قدر، بیر سیرا یئرلرده، هله سونراکی عصرلرده ده)، خزرلر یهودیلگی، خریستیانلیغی قبول ائلمیشلر و س. گؤرونوویو کیمی، ایسلامین قبولو تورکلر آراسیندا، ایندیکی تعبیرله دئسک، آلتئرناتیو شکیلده گئدیردی.

ایسلامین تورکلر آراسیندا، خصوصیه، اورتا آسیادا کوتلوی شکیلده یاییلدیغی معلومدور. بیر سیرا گؤرکملی تدقیقاتچیلارین قئید (و یازیلی منبعلرین تصدیق) ائتدیگی کیمی، ۹-۱۱ عصرلرده اورتا آسیا گئیش معنادا تورکستانین معنوی-مدنی جیخاناسی اولوب؛ اساس دینلرین، او جمله دن ده ایسلامین تورک تفکورو طرفیندن نئجه قبول ائدیلدیگینی، اونون هانسی دییشیکلیکلره معروض قالدیغینی، هانسی طریقتلره رواج وئردیگینی، هئج شوبهه سیز، بیرنجی نؤوبه ده اورتا آسیا رئگیونو عکس ائتدیریر و گؤرونور، نه وولقابیویو، نه قافقاز، نه ده کیچیک آسیا تورک ایسلام مدنیتی نین منشایی اورتا آسیادان کناردا اؤیره نیله بیلمز -ایلک تورک موسلمانلاری، ایلک طریقتچی-صوفیلر، قورانا ایلک تورک تفسیرلری بورادان چیخیر...

تورکلرین ایسلامی قبول ائتمه سی تاریخی ایله اونلارین ایسلامی مودافیعه ائدیب یایماسی تاریخی بیر-بیری نین منطیقی داوامی اولسا دا، همین مسله لر آنالیتیک شکیلده تدقیق اولونمادیقدا تاریخ مئیدانیندا تورکه " ایسلامین سیراوی عسگری " اولماقدان باشقا بیر شئی قالمیر.

۱. پتروسیان آدلی بیر مؤلیف "عثمان ایمپئریاسی" (موسکوا، ۱۹۹۰) کیتابیندا محض بو جور حرکت ائتمیشدیر: اونون تقدیماتیندان بئله چیخیر کی، ان مؤحتشم تورک دؤولتی اولان عثمانلی ایمپئریاسی اونا گؤره یارانمیشدی و اونا گؤره مؤوجود ایدی کی، ایسلام دینی یاییسن - بس خالقین، میلتنی مستقیل دؤولت قورماق ایستعدادی (و احتیاجی)، بس همین ایمپئریانین محصولو اولموش بو بویدا مدنیت؟.. بونالاری کیمین آیاغینا یازاق؟

تورکلرده "تانری" تدریجن "الله" لا عوض ائدیلدی. ایلک دفعه ۱۱ عصرده کؤچورولدو شو بهبه دوغورمایان "کیتابی دده قورقود" دینین عالی آنالایشینی ائله بو جور ده فاکتلاشدیردی: تانری-الله و ائله همین "کیتاب" دا آلف-آلف-ارن، یوکونت-ناماز، یازوق-گوناه کیمی درک اولونماغا باشلادی. کافیرین شهری آلیندی، کلیساسی داغیدیلدی و یئرینده مسجد یاپیلدی... تاریخدن ده معلومدور کی، قوتالمیش اوغلو سولئیمان بی ۱۱ عصرین سونلارینا دوغرو آتاکیا قالاسینی فتح ائدی، کیلسه نی مسجد چئویرمیش و یوزایگیرمی موزینه بیردن اذان اوختودورموشدو.

بو معنادا پروفئسور توفیق حاجیئوین بئله بیر قناعتی ایله راضیلاشماسی مومکون دئییل کی، "کیتابی دده قورقود" دا میلی ایدراکین هضم ائتمیش اولدوغو کونسپتوال تاریخ ایدیاسی مؤوجوددور — بوراسینی دا من علاوه ائدیرم کی، بو ایدیاسی اساس اعتباریله، تورکون ایسلام دونیاسینا (داها دوغروسو، دئییک کی، ایسلامین تورک دونیاسینا) داخیل اولماسی فاکتی، ماتریالی ایله علاقه دار اولوب، اوندان چیخیر و عئینی زاماندا اونو ایضاح ائدیر.

۱۳-۹ عصرلرده آذربایجاندا چوخلو مکتبلر، مدرسه لر، کیتابخانالار تاسیس اولونور کی، بو دا ایسلامین داها دریندن اؤیره نیلیب منیمسنیلمه سی اوچون ایدی: محض بو دؤورده اوچ دیلده نهنگی مدنیت یارانیب — همین مدنیتین تیپولوگیاسی ایندییه قدر آیدینلاشدیریلما میس قالیر، آنجاق بیر جهت معلومدور کی، آذربایجان تورکلری ایسلامی مورککب ایدراک تبدولاتلاری، آختاریشلاری اساسیندا قبول ائتمیشلر. ایسلام تورک تفککورونده تاریخن نه وار ایدیسه، هامیسینی پوزوب، اونا صاحب اولمامیشدیر، عکسینه، بیر سیرا حاللاردا ایدراک (و فعالیت) رئونانسی وئرمیشدیر - همین رئونانس، مثلن، ۱۱-۱۲ عصرلرده آذربایجاندا او قدر گوجلوموشدور کی، بیر سیرا تدقیقاتچیلار حیسسه قاپیلاراق نینکی بو دؤورو، حتی بیر نئچه عصر اولی و سونرانی دا آذربایجان مدنیتی نین تاریخینده ایتتیباه دؤورو حساب ائتمیشلر.

اورتا عصرلرده نینکی موسلمانلار، حتی یهودیلر و خریستیانلار اینانمیشلار کی، الله تورکلری هارادا قایدا-قانون پوزولسا، اورا گوئدریر کی، اینتیظام یاراتسینلار. ۱۱-۱۲ عصرلردن اعتیبارن ایسلام، حقیقتن، تورکلرین تفککورو و قیلینجی ایله یاییلیب، لاکین بو، عومومیتله ایسلام یوخ، آرتیق، نئجه دئیرلر، بیر قدر تورک ایسلامی ایدی... تأسوف کی، اکثر تدقیقاتچیلار همین تورک ایسلامینی، یومشاق دئسک، گؤرمه مزلییه وورورلار و نتیجه اعتیباریه، آذربایجان مدنیتشوناسلیغی نین بیر سیرا تاریخی پروبلملری ایضاحسیز قالمالی اولور، مثلن، ممد داداشزادنین بوتؤولوکده ماراقلی اولان " آذربایجان خالق نین اورتا عصر معنوی مدنیتی " (باکی، ۱۹۸۵) کیتابی بو باخیمدان دیقی جلب ائدیر. م.داداشزاده موختلیف دیللرده اولان منبعلردن چوخلو فاکت آشکارا چیخاریر، لاکین همین فاکتلار آیدین مئتودولوگیا اساسیندا ایشلنمه دیگینه، آذربایجانین ائتنیک-تاریخی جوغرافیاسی کونستروکتیو شکیلده نظرده توتولمادیغینا گؤره (اونون تحلیل ائدیگی حادثه لر سانکی غیری-موعین بیر آذربایجاندا باش وئریر) اورتا عصرلر معنوی مدنیتیمیز باره ده، دئمک اولار کی، چوخ آز شئی دئیر و خصوصیه محض " تاریخی-ائتنوگرافیک تدقیقات " سوییه سینه قالخا بیلیمیر. علاوه ائدیم کی، ائتنیک خصوصیتلرین، موعینلیگین، بیر قایدا اولاراق نظره آلینمماسی بیزیم ائتنوگرافیا و آرخیولوگیا یا حصر اولونموش ان یاخشی تدقیقاتلاریمیزین بئله آز قالا هامیسیندا اؤزونو گؤستریر.

*

* *

آذربایجان میلی مدیتی نین تشککولو پروسئسینده (۱۶ عصرین اولریندن ۱۸ عصرین سونو ۱۹ عصرین اولرینه قدر) عومومتورک موسلمان مدنیتی و خصوصیه اونون رنگیونال (آذربایجان) تظاهورو میلی اینتیباه طرفیندن یئنین درک ائدیلیر- میللییه قدرکی آذربایجان مدنیتی کلاسیک مدنیت و فولکلور مدنیتی اولماقلا ایکی ایستقامتده اینکیشاف ائدیر: کلاسیک مدنیت داها چوخ رنگیونال (" عوموموسلمان ")، فولکلور مدنیتی ایسه ائتنیک (عومومتورک) کونتکستده مؤوجود اولور. اورتا عصرلرده کلاسیک مدنیتین آپاریجی مؤوقعیه مالیک اولماسی عومومن آذربایجان مدنیتی نین ستروکتوروندا ایسلام کومپلکسی نین چئوکیلینی شرطلندیریر، یئنی دؤورون باشلانغیچینا دوغرو فولکلور مدنیتی میلی اینتیباهین تاثیری ایله نورماتیولشیر و همین پروسئسده

کلاسیک مدنیتین بیر سیرا خصوصیتلرینی ده اؤزوندۀ احتیوا ائدیر (عکس حالدا نورماتیولشه بیللمزدی). بئله لیکله، موسلمان مدنیتی بیر داها " منیمسنیلیر " ، رڭیونال خودودو موئینلشمیش میللی تفککور عمومیتورک ایسلام کومپلئکسینی بیر داها اؤزوندۀ کئچیریر و نتیجه اعتباریله، میللی آذربایجان مدنیتی نین ستروکتوروندا موسلمان " فاکتورو " اؤزونه مخصوص شکیلده مؤوجود اولور.

میللی مدنیتین تشککولو پروسئسینده ایسلام دونیاگؤروشو پوئتیک تفککورون اساس منبعلریندن بیر اولماقدا داوام ائدیر: مؤحتشم آشیق صنعتی او زامان تشککول تاپیر کی، تورک اوزان مدنیتی ایله ایسلام دونیاگؤروشو آراسیندا، البته، بیرینجی نین اوستونلوگو شرایطینده و بازاسیندا تاریخی تیپولوژی باغلیلیق یارانسین. آشیق صنعتی ایسه میللی آذربایجان مدنیتی نین اساسلارینی تشکیل ائدیر و یا بئله بیر پوئنسیالا مالیک اولور.

ش.ای.ختاییده، اینکیشاف ائلمیش شکیلده م.و.ویدادیده، داها اینکیشاف ائلمیش شکیلده م.پ.واقیفده ایسلام دونیاگؤروشونون اوبرازلاشدیغینی، دینی-فلسفی " ماتریالین " استتیک " ماتریالا " چئوریلدیغینی گؤروروک، مثلن:

واقیفم، گؤرموشم بیر طرفه دیدار،
چکرم گؤرمه یه بیر ده اینتیظار
هر کسین دونیادا بیر قبیله سی وار،
من ده یؤنوم سنین ساری توتموشام.

اعتیراض ائده بیلر کی، ایسلام دونیاگؤروشونون " اوبرازلاشماسی " ع.نسیمیده ده، کیشوریده ده، م.فوضولیده ده وار. آنجاق مسله بوراسیندا دیر کی، میللی مدنیتین تشککولونه قدر کی دؤورده " اوبرازلاشما " ایسلام دونیاگؤروشونون ایختیاریندا اولوب، اونون ایدراک اوصولو کیمی چیخیش ائدیر، میللی مدنیتین تشککولو گئدیشینده ایسه ایسلام دونیاگؤروشو میللی تفککورون اوبرازلاشدیرما " ماتریالینا " چئوریلیر.

هر هانسی دین اؤزونه مخصوص اوبرازلار سیستئمیدیر - موکمل دینلرده اوبرازلیلیق دا کامیل اولور. ایسلام موکمل دینلر سیراسینا داخیل دیر و اونون اوبرازلیلیق سوییه سی او قدر یوکسک دیر کی، اورتودوکسال تفککورله یاناشی، بیر-بیری ایله مورکب علاقه لرده بیرلشن چوخلو طریقتلرین

تفککور انترژیسینی ده احتیوا ائدیر. ایسلاما قدرکی تورک مدنیتلری، خصوصیه ادبیاتلاری اؤز ائستتیک کامیللیگینه گؤره تورک میفولوگیاسینا و تانریچیلیگینا، ایسلامدان سونرا ایسه عئینی زاماندا بو اساسدا هضم اولونموش موسلمان دونیاگؤروشونه مینتتار اولمالیدیر، چونکی همین مدنییتلرین فلسفی اساسلاری، نومونوی ستروکتور مودئلری، ان عادی اوبرازلاری اونلاردان گلیر.

ائی جانانیم، سن بزه نیب گلنده
 آی و گون قارشینا پیشوازا گئدر،
 کعبه یی-کویینه گونده مین کره
 ملکلر ییغیلیب نامازا گئدر...

و هئچ شوپهه سیز، ایسلام دونیاگؤروشو، عمومیتله، ایجتماعی تفککوره " اوبرازللیغا " موقاویمت گؤسترمه لی ایدی (گؤستردی ده)، بونولا بئله همین موقاویمت دئموکراتیک، یئنی دؤورده ایسه میلی مضمونا مالیک اولمادیغینا گؤره، دئمک اولار کی، همیشه سیندیریلیمیشدیر. اورتا عصرلرده موغامات (اؤزونون بوتون ائستتیک-فلسفی اساسلاری ایله)، یئنی دؤورده ایسه همین سوییه ده آشیق موسیقیسی ایسلام دونیاگؤروشونو منیمسه یه-منیمسه یه، ایسلاملا بو و دیگر درجه ده باغلی اولان طریقتلرین ایدئیلارینی صاف-چوروک ائده-ئده میلی ایجتماعی تفککوره ایسلامی دینی-فلسفی دونیاگؤروشو کیمی سیخیشدیریر، ایسلام " ائستتیکلشیر " .

البتته، بو، او دئمک دئییلدیر کی، آذربایجان میلی مدیتی نین تشککولو ایله آذربایجان ایسلامی اؤز نورماتیو دینی صلاحیتینی ایتیریر، بئله دئییل. ۱۹ عصرین اورتالاریندان اعتیبارن حتّی موسلمان مراسیملری نین کئچیریلمه سینده، کوتلوی ایجرا سیندا اینتئنسیولین گوجلنمه سی موشاهیده ائدیلیر. بونون نه اوچون بئله اولدوغونو گئنیش شرح ائتمک چتیندیر، آنجاق منه بئله گلیر کی، بو روس ایستیلاسینا قارشی داخلی، عئینی زاماندا، آذربایجاندا یاشایان اساس خالقلارین، ائتوسلارین هامیسی نین ایراده سینی ایفاده ائدن ناراضیلیق ایدی- میلی ایدراکین مستقیللیگیندن یوخ، محض غئیری-مستقیللیگیندن، وضعیتین عادیلیندن یوخ، محض غئیری-عادیلیندن ایره لی گلیردی.

میللی مدنی تفککوروموزده کی "موسلمان کومپلئکسی" بیر سیرا حاللاردا ایمکان وئریر کی، تامامیله کنار تاثیرلر آلتیندا و تامامیله سیاسی-ایدئولوژی آوانتوراین فاکتی اولاراق ایجتماعی معیشتیمیزه اورتودوکسال ایدئیلار، مراسیملر یئریدیلین و نتیجه اعتیاریله، میللی-دئموکراتیک اینتیباهمیز موسلمان فوندامنتالیزی نین اینتیباهی کیمی تقدیم و تبلیغ اولونسون... آذربایجان خالق نین دوشمنلری بورادا موسلمان فوندامنتالیزی نین یایلماسیندان نینکی قورخمورلار، عکسینه، بیر سیرا حاللاردا همین پروسئسین رئال اساسلار مالیک اولماسینا جان آتیرلار-اونلار یاخشی بیلیرلر کی، موسلمان فوندامنتالیزی تورک ایدراکی نین هضم ائدیگی، رژیوناللاشدیردیگی و نهایت، میللیشدیردیگی موسلمان مدنیتینه قارشی دورور.

و موعاصیر آذربایجان مدنیتی اورتودوکسال ایسلاما یوخ، میللی تاریخی یادداشدا اولان، هضم ائدیلمیش (تورکلشمیش، آذربایجانلاشمیش...) ایسلاما، میللی تفککوروموزده کی "ایسلام کومپلئکسینه" ایستیناد ائتدیکده اؤز منبرلندن بیر ایله علاقه سینی برپا ائتمیش اولور.

هر دؤورون، هر مرحله نین مدنیتی همین دؤورون، مرحله نین ایجتماعی پراکتیکاسینی عکس ائتدیریر، لاکین مدنیتین تاریخینه بو جور موناسیبتی مطلقلشدیرمک دوزگون دئییل، چونکی هر هانسی دؤورون، مرحله نین مدنیتی عئینی بیر ائتنوسون، خالقین، میلتن بدیعی تفککورونون انئثرژیسی کیمی چوخ-چوخ قدیم دؤورلردن نشت ائدیر. و مدنیتین کئیفیتی ایله زامانین کئیفیتی آراسینداکی دیالکتیک (یاخود غیری-دیالکتیک) موناسیبتی آیدینلاشدیرماغا هئچ ده همیشه اینسان ایدراکی نین گوجو چاتمیر - مدنیت هئچ ده همیشه اوندان (و اینسان فردیتیندن) کنارداکی دونانین جارییه سی دئییل، اونون ائپوس موسقیل-لیگی وار- بو ایسه او دئمکدیر کی، بؤیوک مدنیتین اساسیندا، هاچان یاران-ماسیندان آسیلی اولمایاراق، "ایلاهی" بیر سیممئریا دورور و همین سیممئریانین "صنغیلیگی" یوخدور، چونکی سوسیال تفککور اورایا داخل اولایلمیر.

مواصیر مدنی-ایجتامعی (او جومله دن ادبی) پروشسین فلسفه سینی اونون اؤز تاریخی موعین اتمیشدیلر (بیز بونو قبول ائلسک ده، ائلمسک ده...) و اونا گؤره ده بو گونه تاریخدن گلیمک هم تاریخین، هم ده بو گونون درکی اوچون ان اوغورلو یولدور- مدنی-ایجتامعی تفککوروون ائتنیک اساسلار اوزرینده یئنیندن تشکیلی (و درکی!) ایسه تاریخدن گلیشی مطلق و مطلق ضروری ائدیر. لاکین تاریخدن گلیش هر هانسی حالدا سوبیئکتیو پروشسیدیر، اونا گؤره ده من بورادا سحو ائتمک حوقوقونا مالیکم " ایلهاملی " روحومو " کامیل " روحا چئویرمک ایستسم ده، بو " موجدایله " ده آنجاق " مقام " لارین صاحبیم.

لااله الله...

تورک میفولوگییاسی نین گؤرکملی تدقیقاتچیلاری اوندا دنیا و اینسان حاقیندا موکمل معلومات اولدوغونو تصدیق ائدیر و گؤستریرلر کی، سونرالار ائتنیک تفککورده مئیدانا چیخیمیش ائله بیر حادثه یوخدور کی، تورک میفولوگییاسی زمینده ایضاحی مومکون اولماسین - " اوزئی گؤگ تنری، عسرا یاغیز بیر کیلیندیکدا ائکین آرا کیسی اوغلو کیلینمیس " (یوخاریدا گؤی-تانری، آشاغیداکي سرت یئر یارانیدقا ایکیسی نین آراسیندا اینسان اؤولادی یاراندی) ایله باشلایان تورک ایدراکی بو جور اونیوئرساللیغینی (و پراکتیکلیینی) آخیراجان داوام ائتدیریر. تورک ائپوسو همین اونیوئرساللیغی (و پراکتیکلیی) بوتون دیفئرنسیال کئیفیتلری ایله فاکتلاشدیریب (تاریخه قدر!) تورک تفککوروون سونراکی (تاریخی!) اینکیشافی اوچون توکنمز پوتئنسیایا چئویریر...

فاکتلار گؤستریر کی، تخمین ۱۱ عصره قدر (م.کاشقاری نین " دیوانی-لوغت-ایت تورک " او مئیدانا چیخانا قدر) تورکلر ایسلام دینینی، دئمک اولار کی، منیمسه میشدیلر و ایسلامین فاکتیک قبولو دا مئخانیککی مضموندا (مثلن، " کیتابی-دده قورقود " اون ایسلاما اویغونلاشدیریلماسی کیمی) ایدی. ایسلام آنجاق رئداکته ایشی گؤروردو، اونو دا نورماتیو سوییه ده گؤروردو.

ایسلام دینی نین تورک تورپاقلاریندا یاییلماسی اونا گؤره آغیر گئدیر کی، تورک تفککورو اونون قارشیسینا محض موکمل ایدراک سیستمی ایله چیخیمیشدی -ایسلام فلسفه سی بوشلوقا دوشموردو و نه قدر مواصیر، پئرسپئکتیولی اولسا دا (چونکی عومومدونیا تفککوروون تاریخی مجموعسو کیمی مئیدانا چیخیمیشدی — عومومدونیا پروشسلرینی حاضیرلایردی) تورک تفککورو اونو طبعی اولاراق منیمسه دی. و اؤزو ده، شوبهه سیز، تاریخه قدرکی میفولوژی پوتئنسیایا اساسیندا منیمسه دی. ایسلام دینی نین شرقده موختلیف خالقار طرفیندن قبول اولونماسی " باشا چاتدیقجا " صوفی ایدئیلار دا تشککول تاپماغا باشلادی و اصلینده صوفیلیک عرب، فارس و

تورک میفولوجیالاری آراسینداکی فرقدن یاراندی هر میفولوجیایا موناسیبتده ایسه فرقلرین موختلیفلیگی صوفیلین عومومی (تیپولوژی) جهتلری ایله یاناشی، خصوصی (ائتیک) جهتلرینی ده فاکتلاشدیردی.

صوفیلیک -ایسانلا الله آراسینداکی بیرباشا اونسیت " یول " اونون مؤوجودلوقو ایدئاسینا اساسلانیر و بو " یول " او، بیر قایدا اولاراق، ایتنویسییا ایله کئچمگی نظرده توتور؛ بو باخیمدان اورتودوکسال اسلاملا صوفیلیک آراسیندا ضیدیت ده اؤزونو گؤستریر — بو معنادا دا کی، صوفیلر " حقیقت " این درکینده، پیغمبر ده داخل اولماقلا، هئچ بیر واسیطه نی قبول ائتمیرلر. و اونا گؤره ده تدریجن " منشایی اعتباریله موسلمانلیغا دخلی اولمایان (!) صوفیزم ایسلامین حاقیقی روحونو دیشدیردی... " (م.ع.لهبابی).

تورک صوفیلیگی ۱۱-۱۲ عصرلرده (ایسلامین منیمسنیلمه سی گئدیشینده) تشکول تاپدی و ج.س.تریمینقئمین گؤسترده کی، اونون ایلک ان گؤرکملی نوماینده سی " دیوانی-حیکمت " مؤلیفی احمد یسوی اولدو. تورکستانلی مودریک ایسلام کونتئکستینده میستیک ایدراکین تورک " یول " ونو موعین ائتدی. و صوفیلیک تدریجن تورکلرین آیاغیلا دین بوتون تورپاقلارا یاییلدی... یسویلین ۱۳، ۱۴ عصرلرده کی داوامچیلاری همین طریقتین اساسینی قویانی " حضرتی-تورکستان " آدلاندیریدیلا. ا.یسوی نین نوفوذو او قدر بؤیوک ایدی کی، تئیمورلنگ ۱۴ عصرین سونلاریندا اونون مزاری اوزرینده گونبز تیکدیرمیشدی.

یسویلیک ایلک تورک صوفی طریقتی اولاراق قالمادی، اونون تجروبه سی باشقا طریقتلرین تشکول و ایتیشارینا تکان وئردی: تورک تفککورونده " حقیقت " آختاریشلاری نین اوزونتولو یوللاری باشلانیدی... بوتون یوللار ایسه اصلینده یئددی مرحله نی نظرده توتوردو: شریعت (الله ا دوغرو حرکت)، طریقت (الله ین کؤمگی ایله حرکت)، معرفت (الله ین آلتیندا حرکت)، حقیقت (الله ایله حرکت)، ویلایت (اللهدا حرکت)، ذات-اش شریعت (الله دان حرکت) و نهایت ذات الکولله (الله ا قوووشماق) - روحون دا بو مرحله لره مووافیق اینکیشاف ائتدیگی قبول اولونوردو: جیسمانی روح، قیناقلی (مزممتلنمیش) روح، ایلهاملی روح، دویموش (ساکیتلشمیش) روح، حذلی (حذ آلان) روح، قبول اولونموش (بیه نیلمیش) روح و نهایت، کامیل روح.

ایلک اوچ مرحله — " مقام " دیر و اینساندان آسیلیدیر، قالان مرحله لر — " احوال " دیر و الله ین مرحمتیندن آسیلیدیر.

و بو آنالایشلار، اونلارین بیر-بیرینه موناسیبتی، بوتؤو بیر سیستم کیمی تدریجن شرق (خصوصی شکیلده تورک) پوئزیاسی نین بدیعی ستروکتورونو تشکیل ائتمه یه باشلادی.

*

* *

جلال الدین اورتا آسیادا دنیایا گلیمیشدی، لاکین طالع اونو کیچیک آسیایا (روما) گتیریب چیخاردی و مؤولایویه طریقتی نین باشچیسى ائتدی. مؤولانه ج.رومی نین مشهور " مثنوی " سی " حقیقت " ین پوئتیک درکینه خیدمت ائدن اثر کیمی مئیدانا چیخمیشدی، - فارسجا یازیلیمیش بو اثری ا.جامی " فارس قرآنی " آدلاندرمیشدی.

ج.رومی تورکجه ده یازیردی و عومومیتله، " صوفی دیلی " نی خصوصی دیل - " دیلسیز دیل " حساب ائدیردی:

اگر تاتسان و گر رومسان

و گر تورک،

زبانى بى زبانرا بیاموز.

مؤولایولیک ایسلام ایله خریستیان دینی بیرلشدیرمه یه چالیشیردی - بونو او زامان آذربایجاندا، کیچیک آسیادا مؤوجود اولان ایجتماعی، ایدئولوژی و ائتنیک شرایط طلب ائدیردی. تورک تفککورو اثرامیزین اوللریندن اعتبارن موعینلشن و تخمینن اثرامیزین بیرینجی مین ایلیگی نین سونلارینا قدر اینکیشافدا اولان بیزانس مدنیتینه لاقئید قالا بیلمزدی، - بو مدنیت ایسه خریستیان مدنیتی ایدی. عئینی زاماندا ج.رومی یونان قیزی ایله ائولنمیشدی، مؤولایولیین ایکینجی رهبری سولطان ولد ده بو ایزدیواجدان دنیایا گلیمیشدی.

بیر سیرا تدقیقاتچیلار (مثلن، و.س.قاربوزووا) ص.ولد سحون ایلك تورکدیلی (ج.رومی نین بیر سیرا میصرعلا رینی چیخماق شرطیله) صوفی شاعیری حساب ائدیر، حالبوکی ص.ولد بؤیوک بیر عنعنه نی داوام ائدیریردی.

بیر ئنچه عصر عرضینده صوفیلیین هم پراکتیکاسی، هم ده نظرییه سی موختلیف طریقتلرین تجروبه سی اساسیندا اینکیشاف ائدیپ تکمیللشدی و او همچنین ائتیک-ائستتیک پرنسیپلرین مجموعسو کیمی موعینلشدی، - صوفیلیین بو سونونجو فونکسییاسی ۱۴ عصرین سونو ۱۵ عصرین

اوللریندن باشلاپ یاراق تورک دونیاسیندا داها گئیش یاییلدی. هم خالق پوئزیاسیندا، هم ده کلاسیک پوئزیادا - یونیس ایمره دن نسیمییه قدر صوفیلیک بؤیوک پوئتیک ایمکانلارینی نومایش ائتدیریدی.

ی.ایمره فولکلورلا باغلی ایدی و تورک صوفیلین قدیم تورک تفککوروندن آسیلیلیغینی داها آشکار شکیلده عکس ائتدیریدی:

گاه اسرم یئلر کبی،

گاه توزارام یوللار کبی

تاشقین آقان سئلر کبی

گل گؤز بنی عشق نیله دی،

بو، اوزان شعرى نمونه سی ایدی.

ع.نسیمییه ایسه کلاسیک بیر موبهملیک واردی " هئچ کیمسه نسیمی سؤزونو کشف ائده بیلمز... " بو موبهملیک عئینی زاماندا موکمل بیر سیستمین منطیقینی احتیوا ائتدیردی - ع.نسیمی صوفیزمین ایدئولوگو و تبلیغاتچیسى ایدی، او، صوفیلیگی " اؤزو اوچون " ، " اؤزونون خیلاصی اوچون " دئییل، " جمعیتین خیلاصی اوچون " قبول ائتدیردی. و بو، عومومن تورک تفککورونون ایلکین ایجتماعیلی ایله باغلی ایدی. عرب حرفلری نین سیمووللاشدیریلماسینا گلدیکده ایسه دئمک لازیمدیر کی، نه قدر پارادوکسال اولسا دا، حروفیزم تورک-اوغوز تفککورون محصولو کیمی مئیدانا چیخمیشدی و صوفیزمین اؤز دؤورو اوچون ان فونکسیونال قوللاریندان ایدی.

حروفیزم خصوصى طریقت اولماقدان چوخ اونیوئرسال ایدئولار سیستمی ایدی، هئچ بیر صوفی مکتب اینسانی حروفیزمده اولدوغو قدر الله ا یاخین حساب ائتمه میشدی و اونا بو قدر اینانمیشدی:

عرشله فرش و کافونون منده بولوندو جومله چون

کس سؤزونوو اېسم اول، شرح و بیانه سیغمازام.

صوفیلیک شریعتدن معرفته قدر اولان یولو هم ع.نسیمی، هم ده ق.بورهان الدینین تفککورونده، یعنی فلسفی-پوئتیک و پوئتیک-فلسفی ایستیقاملرده کئچیردی و ۱۴ عصردن اعتیارن ایکینجی ایستیقامت اؤن پلانا کئچدی: نه ی.ایمره، نه ده نسیمی " تجربیه سی " گئیش یاییلمادی، لاکین ق.بورهان الدین — م.ج.حقیقی — ش.ای.ختایی، داها اونیوئرسال شکیلده ایسه ع.حسن

اوغلو — ن. کیشوری — م. فوضولی خطی ایله صوفیزم بیلاواسیطه پوئتیک تفککورون مائتریالینا (و منطیقینه!) چئوریلدی.

۱۳-۱۶ عصرلر کلاسیک آذربایجان ادبیاتی نین پوئتیکی تورک-اوغوز صوفی تفککورونون ستروکتورونا، پرینسپلرینه اساسلانی، لاکین محض اساسلانی و او دئمک دئیل کی، " صوفیزم تبلیغ اولونور " (اونو آنجاق ع. نسیمیده گؤرمک اولار) — هر هانسی اوسلوبون موئینلشمه سی اوچون فلسفی-اؤستتیک اساس اولمالیدیر و صوفیزم (اونون تورک-اوغوز یولو) بو جور اساس کیمی اؤزونو گؤستریر.

ق. بورهان الدین - م. ج. حقیقی - ش. ای. ختایی خطی صوفیزمه موناسیبتده نه قدر درینه گئتسه ده، ایجتماعی رئاللیقدان تجرید اولونموردو، " الله دا اریمیردی "، بیر آیاغی بو دونیادا ایدی، اونا گؤره ده همین خط قدیم تورک فولکلورونون صوفیزم اساسیندا یئنیندن تشکیلینده، نورماتیولشمه سینده موئین ایش گؤردو و نتیجه اعتیبارله، اؤزو ده یاراتدیغی نورماتیولیکده اریدی. عزالدین. حسن اوغلو - ن. کیشوری - م. فوضولی خطی صوفیزم اونیوترساللاشدیرمادی، سیمووللارا چئویردی و سیموولیکادا دونیانین، اینسانین هر طرفلی درکی نین " کلاسیک مئودولوگیاسینی " حاضیرلادی.

اتتمزم ترکی طریقی عشق کیم،
بو فضیلت داخلی اهلی کامال ائیلر منی.

(م. فوضولی).

✱

✱ ✱

صوفی تفککورونون اوزان-آشیق ادبیاتینا نوفوذو (داها دوغروسو، بورادا اویادیلماسی) ی. ایمره دن باشلادی، ع. نسیمی و ق. بورهان الدینین توپوغلاریندان کئچیب ش. ای. ختایی نین قوشمالاریندا متنین عوضوی ترکیب حیصه سینه چئوریلدی و ۱۶-۱۷ عصرلر آشیق ادبیاتی نین (عومومن آشیق پوئتیکیاسنین) گئنئزیسینده خالق-فولکلور تفککورونون منیمسه دیگی صوفیزم دایانیر؛ اونا گؤره صوفیزم آشیق ادبیاتی اوچون اساس اولدو کی، او شامان-اوزان عنعنه لری کؤکونده یارانمیشدی و

صوفیلیگین گۆهرینده کی همین شامان-اوزان خارا کتثرینی ۱۶-۱۷ عصرلرده آذربایجان اینتیباهی قارشیمی آیینماز بیر ماراقلا آشکارلاماغا باشلادی... اوزان بیرباشا دئییل، آنجاق و آنجاق صوفی-عاشیق کیمی درک اولوندوقدان سونرا آشیغا چئوریلدی، اونا گۆره ده "من عاشیقم..." ایفاده سی درین فلسفی-تاریخی مضمونا مالیک بیر ایفاده کیمی مئیدانا چیخدی و "حاق" عاشیقی نین "حاق آشیغی" نا چئوریلمه سی منطیقینی قرارلاشدیردی.

۱۶-۱۷ و ۱۸ عصرلرده یارانمیش داستانلارین تحلیلی و صوفیلیگین قدیم تورک مدنیتی (میفولوگیاسی) ایله آذربایجان میلی مدینیتی آراسیندا اؤتوروجو رول اوینادیغینی تصدیق ائدیر...

یاتمیشدیم، اوستومه گلدی ارنلر،
قافیل، نه یاتمیشان، اویان دئدیلم...

آذربایجان داستانلاریندا صوفیلیک ایدئاسی بو جور آیدین منطیقی (و تئرمینولوگیاسی) ایله عکس اولونور. و بوت وئرلیمیش (آشیق اولموش) گنج، اصلینده، معشوقونا چاتانا قدر صوفی-درویشدن باشقا بیر کس دئییل...

"— اوغول، هاردان گلیب، هارا گئدیرسن؟
— کاندان گلیب، مکانا گئدیرم!..

دئدی:

— سن بیر تیکه اوشاقسان، نه بیلیرسن کان ندی، مکان ندی؟
قوربانی جاواب وئردی:

— نییه بیلیرم، کان بو دونیادی، مکان او دونیادی...

شوبهه سیز، قوربانی "کان ندی، مکان ندی؟" سوالینا دوزگون جاواب وئرمیر، آنجاق طبعی-تاریخی ستیخیا ایله حقیقتن "کاندان گلیب مکانا گئدیرم..." و پوتئنسیال اولاراق، صوفی تفککورونون ایفاده چیسسی کیمی چیخیش ائدیر.

آذربایجان داستانلاریندا عاشیق ده، معشوق دا عادتین درویشین وئردیگی آلمادان دوغولور و آلمانا وئرن درویش عاشیق ایله معشوق قوووشانا قدر اونلارین موحافیظه چیسسی کیمی اؤز ایراده سینی حیاتا کتچیریر: کولدن آیریلانلاری کولله قوووشدورور و داستان بیتیر

— بو، او دئمکدیر کی، خالق داستانی نین ستروکتور اساسیندا دنیا و اینسان حاقینداکی صوفی تصوورون منطیقی دایانیر. داستان او یئرده قورتاریر کی، عاشیقلر یا بیلاواسیطه ("عابباس و گولگز " ده اولدوغو کیمی)، یا دا بیلاسیطه (" اصلی و کرم " دکی کیمی) ووصالا چاتیرلار و بوتون مطلب اینسانی احتیاجدان (بلکه بو، " نفس " علامتیدیر) آیریلانلارین (آتا، آنا اؤولاد ایسته ییر!) ایلاهی احتیاجلا بیرلشمه سی ضرورتیندن عیبارتدیر. و بیز بو ضرورتی آنجاق و آنجاق ۱۶-۱۷ و ۱۸ عصرلرده یارانمیش داستانلاردا گؤروروک،

— نه قدیم دؤورون داستانلاریندا (" کیتابی-دده قورقود " دا)، نه ده ۱۹ عصرده و ۲۰ عصرین اوللرینده یارانمیش داستانلاردا بو یوخدور. اونا گۆره ده خصوصیلره ۱۶-۱۷ عصرلرده صوفی تفککورونون اوپانماسینی (آشیق مکتبی نین بیر سیستم کیمی یارانماسینی) میلی تفککورون تشککولو عرفه سینده اونیوئرسال ایتتیباه اوپانیسی نین فاکتی حساب ائتمک اوچون هر جور اساس واردیر.

من عاشیق... و عزیزیم... ایفاده لری بوتونلوقله صوفی آنالیشلاریدیر — بونلارین خصوصی آدلارلا هئچ بیر علاقه سی یوخدور: " من عاشیق " ین صوفی مضمونو اؤز-اؤزلویونده آیدیندیر، " عزیزیم " ه گلدیکده ایسه، بله بیر فاکتی قئید ائدک کی، نقشیندی طریقتینده عوضولر بیر-بیرینه " عزیزان " دئییه موراجیعت ائتمیشلر (ج.س. تریمینقئمین اورتا آسیا منبعلری اساسیندا معلوماتی). اعتیراض ائده بیلرلر کی، صوفیلین کلاسیک پوئزییادا یاییلماسینی " اونون مؤوجود قورولوشدان میستیک فورمادا ناراضیلیق " ایفاده ائتمه سی کیمی باشا دوشمک اولار، بس صوفیلین بو بویدا آشیق ادبیاتی نین اساسیندا دورماسی نه دئمکدیر، آخی، بیز آشیق ادبیاتیندا همیشه " رئالیزم " آختارمیش و گؤرموشوک؟

نظره آلماق لازیمدیر کی، صوفیزم -دین دئییل، صوفیزم-فلسفه دیر و اونون اساسیندا میفولوژی رئاللیق دایانیر؛ صوفیلرین ایسلام شریعتینه رعایت ائتملرینه گلدیکده ایسه، بورادا ایکی جهتی فرقلندیرمک لازیمدیر، بیرنجیسی، صوفیلر ایسلام شریعتینی " اؤزلرینه مخصوص " شکیلده قبول ائتمیشلر. ایکینجیسی، آنجاق ایلک مرحله کیمی قبول ائتمیشلر (چونکی صوفیزمین ایلک مرحله سینده ائروتیزم، اخلاقسیزلیق قورخوسو وار).

آشیق ادبیاتی آذربایجانین او ویلایتلرینده داها گئنیش یاییلمیشدیر کی، محض همین ویلایتلر عینی زاماندا پراکتیک (!) صوفیلین یاییلدیغی (و ایجتماعیلشدیغی) اراضیلر اولموشدور بو ایسه آشیق ادبیاتی نین صوفی تفککوره گئنتیک باغلیلیغینی رئیونال دقیقلیکله ایفاده ائدیر.

بیر سیرا تدقیقاتچیلار تورک صوفی تفککورونده زردوشتلویون تاثیرینی آختاریرلار، لاکین بئله تاثیریری تاپماق چتین کی، مومکون اولسون زردوشتلوک عومومن تورک تفککورونه فارس مدنیتی واسیطه سیله کئچمیش و هئج واخت تورک تفککورونده جیدی رول اوینامامیشدیر، چونکی او، قدیم تورک میفولوگیاسی نین منطیقی بیر سیرا جیدی مقاملاردا اینکار ائدیر.

صوفیلیک ۱۶-۱۷، خصوصیه ۱۸ عصرلرده فولکلور تفککورو (و اولسوبو) ایله کلاسیک تفککورون (و اولسوبون) دیالکتیک علاقه سینی تامین ائتدی م.فوزولیدن م.پ.واقیفه قدر لیریک قهرمانین اینکیشاف منطیقی حاضیرلادی و همین منطیقی حاضیرلایا-حاضیرلایا دا میللیشدی میلی تفککورون پوئتیک فورمالاری نین موعینلشمه سینده اساس رول اوینادی.

۱۷-۱۸ عصرلرده آذربایجان اینتیباهی اجتماعی (او جومله دن پوئتیک) تفککورده کی صوفیلیک ایدئیلارینی مدنیتین میلی اساسلار اوزرینده یئئیدن تشکیلی گئدیشینده میستیکادان تمیزله دی، " نیقابی-غئیب " دن چیخاردی.

فورمال باخیمدان یاناشساق، واقیفین دیلینده صوفی تئرمینولوگیانین بوتؤو سیستمی اؤزونو گؤستریر (یول، ارکان، حال، احوال، ذیکر، نفسی عماره و س.) لاکین بو، صوفیزم دئییل و واقیفین " درویشلیی " فوزولی نین " درویشلییندن " اساسلی شکیده فرقله نیر. ...فوزولی ایله واقیف آراسیندا ویدادی وار ویدادی فوزولی نین قورتاریب، واقیفین باشلادیغی مقامدیر.

ائی ویدادی، عدناصوفت دونیا یا مئیل ائتمه،
قیل عقلین واریشه ترکین، بو دونیادان نه ایسترسن...

- بو دا همین مقامین سؤزدور: ویدادی " بو دنیا " نین شاعیری اولماغا " محکوم ائدلمیشدیر ."

م.پ.واقیف ایسه آرتیق " بو دنیا " نین شاعیریدیر.
نئچه کی، میلی مدنیتیمیزده صوفیزمی نئجه وار ائله گؤرموروک، معاصیر مدنیتیمیزین پئرسپئکتیولرینی گؤرمک ده چتین اولاجاقدیر، چونکی معاصیر مدنی-اجتماعی (او جومله دن ادبی) پروسئسین فلسفه سینی تاریخ موعین ائتمیشدیر (بیز بونو قبول ائلسک ده، ائلمسک ده).
لااله الله !

اؤن سۆز

یاخود

بیر داها تورکلویوموز حاقیندا

(حسن عزیزاوغلونون «تورکلویوموز» کیتابینا اؤن سۆز)

تورکولوگیا بیر علم اولاراق تشککولونون و تکاملونون هئچ بیر مرحله سینده تورک ائتونسونون ستراتژی ماراقلارینی ایفاده ائتمه میشدیر. و تنزولونده ده تورک اینتئلئکتی نین هئچ بیر گوناھی اولمایاجقدیر...

دونیا یا تورک کیمی گلمیش هر بیر اینتئلئکت صاحیبی کلاسیک تورکولوگیا ایله ماراقلانسا، هئچ اولماسا یعنی میرزه کاظم بی، و.و. بارتولد، پ.م. میلیورانسکی، س.ی. مالوو، و.م. ژیرمونسکی. ل. قومیلیوو، آن. کونوکوو، ب.ا. سئرئرنیکاو، آ.م. شعرباک، کیمی تورکولوقلاری دریندن «اوخوسا» تورک دیلچیلرینین، ادبیاتچیلارینین، تاریخچیلرینین... گونوموزه قدر داوام ائدن «تورکولوق» چاغریلماق احتیاج (و احتیواسی نین!) نه قدر موتحریک، نه قدر اساسسیز دایاقلار، نه قدر کونیوکتور تئخنولوگیا لارا سؤیکندیینی ایستر- ایسته مز گۆرمه لی اولاجاقدیر.

هله کئچن عصرین ۲۰- جی، ۳۰- جو ایللرینده تورک خالقلاری نین، اولنارین دیل، ادبیات و مدنیتلری نین چوخسالی پروبلملری ایله ماراقلانان تورکولوقو بو و یا دیگر خسته لیکله مشغول اولان پروفئسسورلار حکیم ایله دئییل، هر جور خسته لیکدن باش چیخارماغا محکوم فعلدشعرله موقایسه ائدیردیلر.

غئیری-تورک «میسسیونئرلر» نین تورکلری اؤیرنمه سی «ایمپئریالار» دؤرونون طبعی طلباتی ایدی. و بو پروسسه تورک اینتئلئکتواللاری نین جلب اولونماسینا دا عئینی درجه ده طبعی باخماق لازیم گلیردی...

میرزه کاظم بین اینتئلئکتی کیمه ایشله مه لی ایدی؟... عثمانلی سولطانلارینا، یوخسا سیاسی تعییناتینی، دؤولتسیز یادداشین ایتیرمیش، هئچ بیر علمی- مدنی مرکزی قالمايان آذربایجانا و یا تورکوستانا؟...

سوؤت حوکومتی ۱۹۲۶- جی ایله تاریخده ایلک دفعه تورکولوژی قورولتای کئچیردی و بو قورولتاین قرارلاری نین نه قدر «اوغورلو» حیاتا کئچیریلدیگینی آنلاماق اوچون یالنیز بیر فاکتی

بیلیمک کیفایتدیر کی، همین قورولتاییین نوماینده لری نین، دئمک اولار کی، هئج بیرى ۳۰-جو ایلرین کوممونیست رپرئسسیالاریندان ساغ چیخمادی...
تورکلری اؤیرندیلر... سونرا ایسه تورک آدینی چکمگی قاداغان ائتدیلر... نییه؟... نه اوچون؟...

تورکلر یئنئ دؤوره بو قدرمی تهلوکه لی بیر کیمی گلیب چیخمیشدیلا...
... تورک تفککورونون تورکولوگییا ایله بیر علم کیمی مشغول اولماسی تاریخی تضادلی، موباحیثه لی مقاملارلا دولودور- نوفوذلو ایسوئچ، دانیمارکا، اینگیلیس، فرانسیز، آلمان، روس تورکولوگییالاری نین سطیری آلتیندا هر دفعه «یارانما» نوفوذسوز تورک تورکولوگییاسی ان یاخشی حالدا تورکلویه آتیلیمیش یوزلرله بؤهتانان بئشینه- اونونا جواب وئره بیلردی.
ائتئوقرافیایا، دیلچیلییه قدر قووولموش تورکولوگییانین (و تورکلویوموزون!) ایدراک اوفوقلرینی دوزگون مئتودولوگییا ایله گئیشلندیرمک، قانیمیز- روحوموزلا گلن تاریخی اولدوغو کیمی یازماق، تورک دنیاسی نین بیوسفئراسینی اینتئلئکئوال سفئرایا چئویرمک و بئله لیکله، تورکون تورکولوگییاسینی یاراتماق واختی گلیب چاتمیشدیر... بونو ایلک درک ائندلردن بیرى «تورکلویوموز» اون مؤلیفیدیر...

حسن عزیزاوغلو (حسنوو) کلاسیک تورکولوگییانی یالنیز یاخشی «اوخوماق»، اونونلا (کلاسیک تورکولوگییا ایله) معاصیر سوییه دن قاچیلماز پولئمیکایا آردیجیل جهدلر گؤسترمله کیفایتلنمیر، هم ده (و داها چوخ!) تورکلر (منسوب اولدوغو ائتئوس!) حاقیندا میلی علمی- مئتودولوژی سیستم یاراتماغا چعلیشیر. «تورکلویوموز» ون ان اوستون جهتلریندن بیرى اونون زنگین فاکتارلا، موکمل آنالیتیک تفککور- موحاکیمه لره اساسلانماسیدیرسا، ایکینجیسی ائتئریلی علمی- پولیسیستیک دیلی ایفاده ائدیر.

مؤلیف عومومیتله تورکولوق یوخ، تورکولوق- آذربایجانشوناس، تورکولوق- قافقازشوناس اولدوغونا گؤره، اونون تدقیقات اوبیئکتی قافقاز، خصوصیه آذربایجاندیر. تورکولوگییانین (و تورک خالقارینین) نوفوذونا قارشى ایدئولوژی هوجوملارین ان چوخ محض قافقازدا، خصوصیه آذربایجاندا باش وئردیگینی، عئینی زاماندا بونا میلی علمی- مئتودولوژی مووقعدن موکاویمتین ده ان چوخ محض بورادا گؤستریلدیگینی نظره آلساق، حسن عزیزاوغلونا (حسنووا) حاق قازاندارماق لازیم گلیر...

و من امینم کی، «تورکلویوموز» تکجه موباحیثه سیز قبول ائدیله جک مودعالاری ایله یوخ، حتی ان موباحیثه لی ایدیعالاری ایله ده تورکچولوک دوشونجه سی نین، تورکشوناسلیق تفککورونون حرکاتینا تکان وئره جکدیر...

۲۰۰۷

پروین ممدووانین «آتاتورکون دیل سییاستی» کیتابینا اؤن سؤز

آذربایجان آتاتورکشوناسلیغی ۲۰ عصرین ۲۰-جی ایللرینده - بؤیوک دؤولت خادیمی نین، گؤرکملی موتفککیرین ایجتماعی-سیاسی، ایدئولوژی فعالیتی نین میقیاسی نین گئنیشلندیگی ایلرده فورمالاشسا دا، همین عصرین ۳۰-جو ایللرینده تدریجاً آنتی-آتاتورکشوناسلیغا (و آنتی-آتاتورکچولویه!) چئوریلدی. سونراکی ایلرده ایسه سووت ایدئولوگییاسی آتاتورکون آدینی آذربایجان خالقى نین (عمومون تورک خالقارینین) یادداشیندان سیلمه یه چالیشدیغینا گؤره اونون (وه آتاتورکون شاه اثری اولان تورکیه نین) حاقیندا آپاریلان آراشدیرمالاری سونی شکیلده محدودلاشدیردی کی، بو، سووت دؤولتی نین داغیلما سینا، اونون ایدئولوگییاسی نین سوقوطونا قدر، تخمینن ۵۰ ایل داوام اتدی. موسقیل آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین یارانماسی، اینکیشافی ایله باغلی اولاراق میلی دؤولت قوروجولوغو تجربلرینه موراجیعت ائدرکن ایلك یادا دوشن منبلردن بیرى، بلکه ده بیرینجیسی بؤیوک آتاتورکون ۲۰ عصرین ۲۰-جی، ۳۰-جو ایللرینده وئرمیش اولدوغو مؤحتشم تجربه اولدو. آذربایجان پرنزیدنتی، آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قوروجوسو حیدر علیئو هله ۱۰ ایل بوندان اول دئمیشدیر: «آذربایجان خالقى اؤز میلی آزادلیغی اوغروندا مبارزه آپارارکن، میلی ایستیقلایتینه نایل اولماغا، میلی دؤولتچیلیگینی یاراتماغا چالیشارکن دایم تورکیه خالقى نین دستگینه، دایاغینا آرخالانمیش، موصطافا کمال آتاتورکون قویدوغو یوللا گئدن تورکیه جومهورییتی نین تجربه-سیندن بحرلنمیشدیر».

البتته، باشقا میلی (وه عومومتیپولوژی) تجربه لر ده واردیر. لاکین اعتراف ائتمک لازیمدیر کی، آتاتورکون (وه تورکیه نین) تجربه سی آذربایجانا داها یاخین، داها دوغمادیر... «آتاتورک تورکیه جومهوریتی یاراتمیشدیر» دئدیکه بؤیوک اؤندرین گؤرموش اولدوغو گئنیشمیقاسلی، چوخسپکترلی کومپلکس بیر ایش نظرده توتولور کی، بورایا دیل مسله لر، داها دقیق دئسک، آتاتورکون دیل سییاستی ده داخیلدر. موسقیل آذربایجان دؤولتی نین قوروجوسو حیدر علیئو تامامیله دوغو اولاراق گؤستریر کی، «تورکیه ده تورک دیلی نین اینکیشاف ائتدیرلمه سی بؤیوک آتاتورکون آدی ایله باغلیدیر. بوگونکو تورک دیلی نین یارانماسی بؤیوک آتاتورکون خیدمتلریدیر». و آذربایجان پرنزیدنتی همین سؤزلردن سونرا بئله بیر اینامینی دا ایفاده ائدیر کی،

آذربایجاندا اونون تشببوسو ایله یارادیلمیش آتاتورک مرکزی بۆیوک اؤندرین بو ساحه ده کی فعالیتینی ده دریندن آراشدیراجاقدیر.

آتاتورک مرکزی نین دیل، ادبیات و مدنیت شۆعبه سی نین مودیری، باکی دؤولت اونیورسیتتی عمومی دیلچیلیک کافئدراسی نین دیسسرئتانتی پروین ممدووانین «آتاتورکون دیل سیاستی» اثری گنج دیلچی-تورکولوقون ایلک مونوقرافیک اثری اولماسینا باخمایارق، بو ساحه ده کیفایت قدر سانباللی علمی آراشدیرما سایلا بیلر. پ.ممدووا آتاتورکون دیلله باغلی مولا حیظه لرینی، دیل قوروجولوغو فعالیتینی دؤورون گئنیش علمی-ایدئولوژی، سوسیال-سیاسی کونتکستینده تحلیل ائتمیش، تورکیه جومهوریتی نین مؤلیفی اولدوغو «دیل اینقیلابی» نین تاریخی اهمیتی مو عینلشدیرمه یه چالیشمیش، همین اینقیلابین نتیجه لرینی نظردن کئچیرمیشدیر.

بیز امینیک کی، «آتاتورکون دیل سیاستی» اؤز فعالیتینی کیفیته یئنی علمی-مئتودولوژی اساسلار اوزرینده برپا ائدن آذربایجان آتاتورکشوناسلیغی نین ان یاخشی اثرلریندن بیر کی می موتخصیصلرین ماراغینا سبب اولاجاقدیر.

آذربایجان خالقینین تاریخی

و یا

ترجمه ی - حالی

اؤن سؤز

آذربایجان خالقى نین هامى اوچون آنلاشیقلی اولان، تاریخین ان عمومى کونتورلارینی اؤزوندە عکس ائتدیرن آز- چوخ موکمل بیر «ترجمه ی- حال» ی نین تصورلرده جانلاندیریلماسینا بؤیوک احتیاج آرتیق خیلى زاماندير کی، اؤزونو گؤستمکده دیر. نینکی بیر خالقین، حتی بیر اینسانین دا «ترجمه ی- حال» یندا کیفایت قدر مورککب، موباحیثه لی مقاملارین اولماسی مومکوندور. آنجاق همین «ترجمه ی- حال» ین، یاخود «تاریخ» ین ائله کونتورلاری و یا گؤستریجیلری واردیر کی، هر کس اونو قبول ائتمه یه مجبور دور. مثلاً، کیمینسه آذربایجان خالقى نین محض تورک منشالی، یعنی تورکلرین تاریخن بؤلونمه سیندن یارانمیش بیر خالق اولدوغونا شوبهه ائتمه سی او دئمکدیر کی، نیظامی گنجوی نین، محمد فوضولی نین، موللا پناه واقیفین، حتی میرزه علی اکبر صابیر، حوسئین جاوید و صمد وورغونون دا تورک- آذربایجانلی اولماسی شوبهه آلتینا آلینیر... یاخود ان قدیم دؤورلردن اعتیبارن آذربایجاندا مسکونلاشمیش، تدریجن تورک کؤکنلی آذربایجان خالقى نین ترکیبینه داخل اولموش بیر سیرا قافقاز و یا ایران منشالی ائتنوسلارین آذربایجان خالقى نین ترکیب حیصه سی اولدوغونو اینکار ائتمک، ان آزیندان، خالقارین فورمالاشماسی تاریخی نین ان عمومى پرنسیپلرینی بیلمه مک و یا بیلیب قبول ائتمه مک دئمکدیر. یعنی او دئمکدیر کی، مثلاً، اوکراینالیلار یالئیز اسلاویانلاردان عیبارتدیر و بو خالقین فورمالاشماسیندا باشقا ائتنوسلارین، مثلاً، تورک ائتنوسونون هئچ بیر رولو اولمامیشدیر.

هر بیر خالق کیمی آذربایجان خالقى نین تشککول- فورمالاشما تاریخی ده یوزایلرلر بویو داوام ائتمیشدیر. اثرامیزین ایلک عصرلریندن باشلايان بو پروسئس اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینده، یعنی ۱۶-۱۷ عصرلرده باشا چاتمیشدیر. هر هانسی خالقین، ائله ده آذربایجان خالقى نین تشککول- فورمالاشما تاریخی نین گئدیشینی (اصلینده، ماهیتینی!) داها آیدین درک ائتمک اوچون بیرى دیگرى ایله باغلی اولان دیفئرنسیاسییا- اینتئراسییا (بؤلونمه- بیرلشمه) پروسئسلرینی همین تاریخن موختلیف مرحله لرینده نظره آلماق اولدوقجا اهمیتلیدیر. بؤلونمه او دئمکدیر کی، مثلاً، اینگیلیسلر گئرمآن، فرانسیزلار رومان، روسلار اسلاویان بیرلیگی نین بؤلونمه سیندن یارانیدیقلاری

کیمی آذربایجانلیلار دا تورک بیرلیگی نین بؤلونمه سیندن یارانمیشلار. آنجاق بیر داها تکرار ائدیریک کی، بو، بوتون حاللاردا طبیعی-جوغرافی، ایجتیماعی-سیاسی و س. خاراكتئرلی بیر سیرا مقاملاردان آسیلی اولاراق گئدن بیر پروسئس دیر. مسله نین مورککبلیگینی آنلاماق اوچون یالنیز اونو تصوور ائتمک کیفایتدیر کی، تورک ائتونسونون اوغوز، قیپچاق و کارلوقلار بؤلونمه سی ایله یاناشی، گله جک تورک خالقلاری نین اساسینی تشکیل ائده جک طایفا و یا طایفا بیرلیکلرینه بؤلونمه سی پروسئسی ده گئدیر. اونا گؤره ده، مثلن، آذربایجان خالقی نین اوغوز منشالی اولماسی او دئمک دئییل کی، اونون ترکیبینه قیپچاق و یا کارلوق طایفالاری نین؛ یاخود اؤزبک خالقی نین کارلوق منشالی اولماسی او دئمک دئییل کی، اونون ترکیبینه اوغوز و یا قیپچاق طایفالاری نین ایزلری مؤوجود دئییل.

بیرلشمه پروسئسی داها مورککب دیر. بئله کی، بؤلونمه اولدوقجا درینلشه، «مرکز دن قاجما» اینترسیاسی اولدوقجا گئیش میقیاس آلا بیلیر. و بونون نتیجه سینده، بیرلشمه نین حتی عئینی ائتئوسا آید طایفالار مونا سیتده بئله کیفایت قدر قاریشیق منظره سی مئیدانا چیخیر. هر بیر تورک خالق نین ترکیبینه آز و یا چوخ درجه ده بوتون اساس تورک طایفالاری نین ایشتیراکی مومکون اولدوغو کیمی، حتی بؤلونمه و یا بیرلشمه پروسئسی نین اساسن باشا چاتدیغینی، مستقیل تورک خالقلاری نین فورمالاشدیغینی ایدعا ائتدیگیمیز بیزیم گونلرده بئله بو و یا دیگر تورک خالقینا آید ائدیلمه سی موباحیثه دوغوران تورک طایفالاری مؤوجوددور. مثلن، قاراپاق، آوشار (افشار)، بایات، قاجار، تورکمان کیمی بیر سیرا طایفالار آذربایجان خالق نین هم عوضو ترکیب حیصه سیدیرلر، هم ده ائتتیک مستقیللیک ایدعاسیندا دیرلار... تورک منشالی اولماییب، اؤزونو هم تورک خالقلاریندان هر هانسی بیر نین ترکیب حیصه سی سابان، هم ده ائتتیک مستقیللیگینی ایدعا ائدن ائتئوسلار گلیدیکده ایسه، بو دا تامامیله طبعی دیر.

آنجاق بیز ایکینجی، اوچونجو و یا دؤردونجو درجه لی مسله لره خصوصی دیقت یئتیرمیه جیبیک. چالیشاجاغیق کی، آذربایجان خالق نین تاریخی «ترجومه ی- حال» یعنی ان عومومی، ان مهم کونتورلاری، گؤستریجیلری ایله نظردن کئچیرک.

۱. آذربایجان خالقى نین تشککولو

آذربایجان خالقى دونیانین بؤیوک بیر جوغرافیاسینی احاته ائدن تورک خالقاریندان بیریدیر. اودور کی، آذربایجان خالقى نین تشککولو تاریخی تورک ائتونسونون بؤلومنه سی تاریخی نین عوضو ترکیب حیصه سیدیر. و اونا گؤره ده بعضی تاریخچیلرین بو «تاریخ» لری بیر- بیریندن تجرید اولونموش شکیلده اؤیره نیلمه سینه جهد ائتمه لری، حتّی داها «ایره لی» گنده رک تورکلری آذربایجان تاریخی نین «قوناغی» سوییه سینه ائندیره جک بیر «مئتودولوگیا» ایشله ییب حاضیرلاماغا چالیشمالاری یالنیز تأسوف دوغورور.

عومومیتله، خالقین تشککولو اوچون اوچ شرط واجیبیدیر:

1- ائتنیک پوتنسیال؛

2- مونبیت جوغرافیا، یاخود اراضی؛

۳- سوسیال - سیاسی تشکیلاتلارنا ایمکانی.

آذربایجان خالقى نین ائتنیک پوتنسیالینی، یاخود اساسلارینی تورک منبعی موعین (تامین!) ائتمیشدیر. جوغرافی، یاخود اراضی تامیناتینا گلدیکده ایسه بورایا زامان- زامان مسکونلاشمیش گونئی قافقاز، تاریخی آذربایجان (قوزئی ایران) و شرقی آنادولو داخیلیدیر. قدیم دؤورلردن کیفایت قدر جانلی، قاینار حیات یاشایان بو جوغرافیادا اوزون زامان داوام ائده جک سوسیال- سیاسی بیرلیکلر قورماق همیشه چتین اولموشدور. رئگیونون موعاصیر ائتنیک- کولتورولوژی منظره سی ده گؤستیرر کی، بورایا تاریخ بویو موختلیف ائتوسلار، بیرى دیگریندن کسکین شکیلده فرقلن دینلر، دونیاگؤروشلر، مدنیتلر آرديجیل موداخيله ائتمیشدیر.

تورک ائتونسونون بؤلومنه سی پروسئسی نین یوزایللر بویو داوام ائتمه سی، جوغرافیایین گئنیشلیگی، ائتنیک- سیاسی حادیثه لرله زنگینلیگی آذربایجان خالقى نین تشککول- فورمالاشما پروسئسینه جیدی (حلل ائدیجی!) تاثیر گؤستمیشدیر. بئله کی،

(أ) اثرامیزین ایلک عصرلریندن باشلایان پروسئس خئیلی اوزانمیش، اورتا اعصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینه (۱۶-۱۷ عصرلر) قدر داوام ائتمیشدیر؛

(ب) جوغرافیایان کنارآز- چوخ دیقتی جلب ائده جک کؤچلر اولمادیغی حالدا، جوغرافیایا آرديجیل (ایتنئسیو!) کؤچوب مسکونلاشمالار اولموشدور؛

ج) خالقين موتشكىللىگىنى تامين ائتمەلى اولان سوسىيال - سياسى، ائلجە دە معنوى - ايدئولوژى گوج مركزلىرى تئز - تئز ديشىدىگىندىن هميشە ناتاماملىق كومپلئىكسى اؤزونو گؤسترميشدير و س. «آذربايجان» توپونىمى يونان منشالى «آتروپاتنا» دان تۆرە ميشدير. ايران منبعلريندە «آدورباداقان» شكىلىندە اولان بو سۆز عرب - موسلمان تلفوظوندا «آذربايجان» چئوريلميشدير. «آتروپاتين اۆلكە سى» ندىن «اودلار يوردو» نا قدر معناسىنى ديشىمىش «آذربايجان» ى آذربايجان توركلرى مضمونجا گئىشلندىرە رك بوتۇو آذربايجانين (و اونون خالقى نين!) آدى سويىيە سىنە يوكسلىتمىشلر.

۱. توركلر. اونلار يىن بۆلۈنمە سى. و يىنىدىن بۆلۈنمە سى.

توركلرىن آز - چوخ موستقىل بير ائتنوس اولاراق مئيدانا چىخماسى ائرامىزدان اول ۴ - مينيلىگىن سونو ۳ - مينيلىگىن اوللرىنە آيددير. همين دۆورە قدر توركلر نئچە مين ايللر مونقوللار و تونقوس - مانجورلارلا آلتاي بيرلىگى نين تركيىبىندە اولموشلار.

زنگين ميفولوژى دونياگۇروشو اساسىندا تانرىچىلىغا (تك تانرى تصوورونە) قدر گليب چىخان توركلرىن آتا يوردو مركزى آسپىداكى تانرى داغلارى نين اتكلرى ايدى. اونلار تدرىجن جنوبا، قربة و جنوب - قربة دوغرو مونبىت چۆللرە يايىلماغا باشلاديلار. تورك آخىنلارى خوصوصىلە ائرامىزىن ايلك عصرلرىندە اؤزونو داها آرديجيل، داها محصولدار و آسپيا، ائلجە دە آروپا خالقلىرى نين تارىخىنە حلل انديجى تاثيرلرلە گؤسترمە يە باشلادى. دوغرو دور، بير سيرا تارىخچىلر توركلرىن هله داها قديم دۆورلردە قربة - آتينايا، رومايا يوروشلرى، بورادا مسكونلاشمالارى بارە دە دانىشپىرلار. ائلجە دە «تارىخىن باشلاندىغى» قديم شومئردە تورك ايزلرى نين مۇوجودلۇغو چوخ آز موخصىصلردە شوبهە دوغورور... آنجاق بو «حادىثە لر» او قدر قديمده قالمىشدير كى، موعاصىر خالقلىرىن كئچمىشىنى تصوور ائتمك اوچون بو و يا ديگر درجە دە موباحىثە سىز قبول انديلە بىلە جك چوخ آز شئى وئرىر.

قربة آخىن ائدىن توركلر (هونلار) قديم دۆورون سونو اورتا عصرلر دۆورونون اوللرىندە آرتىق شرقى آروپانى مسكونلاشدىرمىشديلار. اونلار يىن «باربار» آدلاندىرىلان گئرمەن و اسلاويانلارلا ايتتىفاقى روما ايمپىرىياسىنا سون قويوب قوجالمىش آروپانى جاوانلاشدىردى. خرىستىانلىق و اونون تبلىغ ائتىدىگى مدنيت مانعە سىز يايىلماغا باشلادى. آتيلانين حۆكمدارلىق ائلە دىيى ايللردە همين پروسس داها سورعتلە گئدە رك توركلرىن دونيا تارىخىندە كى پروفقرئسسىو رولونو تثبىت ائتدى. بو گون

نینکی شرقی، ائلجه ده قریب آوروپانین بیر سیرا خالقارلی نین ائتتیک ترکیبینه تورکلرین دانیماز ایزلری واردیر. اونو دا نظره آلماق لازیمدیر کی، تورکلرین قریب آوروپا یا آخینلاری هئچ زامان دایانماش، اورتا عصرلرین سونلارینا قدر داوام ائتمیشدیر.

آلتای داغلاری نین ائکلریندن تدریجن جنوبا، قریب و جنوب- قریب یاییلان تورکلر ۱۰-۱۱ عصرلرده اوچ بویوک طایفا ایتتیفاقینا، یاخود ائتتوجوغرافی بیرلییه بؤلونورلر:

(۱) اوغوزلار،

(۲) قیپچاقلار،

(۳) کارلوقلار.

بو، تورکلرین ایلک بؤلونمه سی ایدی کی، همین بؤلونمه تخمینن مین ایللیک بیر تاریخه مالیک ایدی.

مرکزی آسیا - آلتای داغلاری چیخیش نۇقطه سی کیمی آینارسا، اوغوزلار جنوب- قریب، قیپچاقلار شیمال- قریب ایستیقامتینده خئیلی اوزاقلارا گئدیب چیخیش، کارلوقلار ایسه جنوبا دوغرو یاییلمیشلار. تورکلرین اوغوز، قیپچاق و کارلوق طایفالارینا بؤلونمه سی ایله یاناشی، یعنی همین بؤلونمه هله باشا چاتماش بو طایفالار داخیلینده ده بؤلونمه پروسئسی باشلانمیشدیر کی، حاقیندا صۇجبت گئدن پروسئس اورتا عصرلرین سونلارینا قدر داوام ائتمیشدیر.

بئله لیکله، ۱۰-۱۱ عصرلر تورکلرین تاریخینده ائله بیر دؤوردور کی، هم ایلکین بؤلونمه باشا چاتیر، هم ده ایکینجی بؤلونمه نین کونتورلاری موعیلشیر. یعنی بیر طرفدن اوغوزلار، قیپچاقلار و کارلوقلار وار، دیگر طرفدن موعاصیر تورک خالقارلی نین «روشئملر» ی گؤرونور.

اوغوزلار، اساسن، تورکمنلر، آذربایجان و آنادولو تورکلرینه،.. قیپچاقلار آلتای، قیرغیز، قازاخ، تاتار و باشقیردلارا،.. کارلوقلار ایسه اؤزبکلر و اوغورلارا بؤلونورلر. بونولا بئله تورکلر آلتای بیرلیگیندن آیریلا رکن بعضی عومومی جهتلری ساخالادیقلاری کیمی تورک خالقارلی دا عومومتورک خصوصیتلرینی موحافیظه ائتمکده داوام ائدیرلر.

و بئله لیکله، آذربایجان خالق، اساسن، اوغوز تورکلرینه آید اولسا دا، عومومتورک (و عوموم آلتای!) ائتتیک- مدنی کودونون داشیییجیسیدیر.

۲. آذربایجان تورکلشمه سی.

و آذربایجان خالق نین تشککولونون باشلانماسی.

آذربایجان قدیم ائتتیک منظره سی باره ده، دئمک اولار کی، معلومات یوحدور. و آذربایجان تاریخشوناسلیغیندا آراتتا، ماننا، میدیا، آتروپاتتا، آلبانیا کیمی چوخ سسلن آدلار همین دؤورلرده اولکه ده هانسی ائتتوسلارین مسکونلاشدیگی باره ده، تأسوف کی، هئچ نه دئمیر. تاریخچیلر قدیم آذربایجاندا قافقاز، ایران و یا تورک ائتتوسلاری نین مؤوجودلوغو باره ده تخمین عئینی موفقیته (یاخود موفقیته سزلیکه!) دانیشا بیلرلر... اونا گؤره ده بوتون مباحیثه لری «تاریخه قدرکی دؤور» ده قویوب تاریخی گئچکیلکدن – آذربایجان تورکلشمه سیندن دانیشماق داها موناسیب اولاردی.

«تاریخه قدرکی دؤور» دئیکده آذربایجان تاریخی نین بیزیم اثرانین حودودونا قدر گلیب چیخان (و کیفیت قدر زنگین!) تاریخی نین نظرده توتوروق کی، میلیون ایللری احاطه ائدیر. آذربایجان قدیم مدنیتی نین خرونولوگیاسینی نظردن کئچیرسک بورادا اینسان امگی نین، ذکاسی نین چوخ- چوخ قدیملردن گئیش تطبیقی نین آیدین گؤرونن ایزلرینه راست گلیریک. آزیخ ماغاراسی، قوبوستان، گمیقایا یازیلی داشلاری، عومومیتله آذربایجان هم قوزئیندا، هم ده جنوبوندا آشکار اولونموش چوخلو سایدا قدیم (ان قدیم!) یاشایش مسکنلری ثبوت ائدیر کی، آذربایجان دونیانین آتروپوگئنتز، یعنی اینسان یارانان رنگیونلاریندان بیریدیر. «تاریخه قدرکی دؤور» ون سون مین ایللیکلری ایسه اولکه ده حتی قدیم شهر مدنیتی نین مؤوجودلوغونو تصدیق ائدن فاکتارلارلا زنگیندیر.

مینعلر اوندان آرتیق ائتتوسون آدینی چکیر، آنجاق بو آدلار، دئمک اولار کی، هئچ نه دئمیر. اثرامیزین ایلک عصرلرینده آذربایجانا گلن تورکلر آلتایلاردان قریب آوروپایا دوغرو یوروش ائدن هونلاردان ایدیلر. اونلار قافقاز داغلارینی آشیب شیمالدان جنوبا دوغرو بؤیوک کوتله لر حالیندا حرکت ائده رک اولکه ده مسکونلاشیردیالار. بو پروسس یوزایللر بویو داوام ائتمیشدیر... همین حرکتین (اصلینده، حرکتین!) نه قدر آردیجیل (و گوجلولا) اولدوغونو تصوور ائتمک اوچون یالینز اونو خاطیرلاماق کیفیتدیر کی، اول ایران، سونرا ایسه عرب حؤکمدارلاری تورکلرین شیمالدان جنوبا آخینلاری نین قارشیسینی آلاق اوچون موختلیف سددلر، او جومله دن دربند سددینی قورماغا مجبور اولموش، آنجاق بو طبعی- تاریخی (پاسسیونار) آخی نین قارشیسینی آلا بیلمه میشلر. قافقاز

داغلارینی آشیب کئچن هون (گئت- گنده داها چوخ قیپچاق) تورکلرینه قدر جنوبا ائتسه لر ده، اونلارین مسکونلاشدیقلاری اساس جوغرافیایا آذربایجانین قوزئی (آلبانیا) ایدی. چوخ کئچمه دی کی، تانریچی هون- قیپچاقلار همین رتگیوندا یئرلی اهاالییه چئوریلدیلر. آنجاق اونلار شرقی آوروپاداکی - دشتی- قیپچاقداکي «اجدادلار»ی ایله علاقه نی اوزمه میشدیلر. یئنی آخینلار باش وئریردی... دشتی- قیپچاقداکي کیمی آذربایجاندا دا قیپچاقلار تانریچیلیغی قوروماقلا یاناشی خریستیانیغی دا قبول ائتمه یه باشلادیلار.

و بیر فاکتی خصوصی اولاراق قئید ائتمک لازیمدیر (بونو دؤرون ائرنی و گورجو منبعلی ده گؤستریر) کی، اثرامیزین ۱- مین ایلیگی عرضینده قافقازین جنوبوندا قیپچاق تورکلرینه قارشی دورا بیله جک بیر ایجتیماعی- سیاسی قوووه یوخ ایدی. اونلارین (قیپچاق تورکلرینین) یاراتدیقلاری بیرلیکلر او قدر داواملی اولماسا دا، رتگیونون بوتون اهاالیسینی اؤزلری نین تاثیری آلتینا آلمیشدیلار. بیرینجیسی اونا گؤره کی، هم سایجا چوخ ایدیلر، هم ده شیمالدان گلن آخینلار حساینایا سایلاری گئت- گنده داها دا آرتیردی. ایکینجیسی ایسه، بؤیوک دؤیوش تجروبه سینه، مؤحتم حربی قودرته مالیک ایدیلر. نینکی یئرلی قافقاز، ائلجه ده گلمه ایران منشالی ائتنوسلار، حتی گونئی قافقازی ضبط ائدن ساسانیلر، عربلر بئله اونلارلا حسابلاشمالی اولموشدولار.

هونلارین ترکیبی ده موختلیف ایدی، تورک دلی نین موختلیف دیالکتلرینده دانیشیردیلار. منبعلر سووار (سایر)، خزر (کاسپی)، اونوقور، هایلاندر، کنگر، بولقار و ب. طایفالارین، یاخود طایفا بیرلیکلری نین آدینی چکیر. بونولا بئله آپاریجی مؤوقتیده محض قیپچاق تورکلری دایانیردیلار. اونلار منبعلرده آدی چکیلن موختلیف تورک طایفالارینی، یاخود طایفا بیرلیکلرینی (اصلینده اونلارین قالیقلارینی) اؤز ایداره چیلیکلری آلتیندا بیرلشدیره رک ۶-۷ عصرلرده گونئی قافقازدا تام حاکیم اولدولار.

اثرامیزین ایلک عصرلرینده قافقازین جنوبوندا مسکونلاشان تورکلرین اساس رقیبلریندن بیر، بلکه ده، بیرینجیسی یونانلار ایدی. آنادولونو بوتونلوکله ضبط ائتمیش یونانلار قافقازی دا نظارت آلتیندا ساخلاماغا جهد ائدیردیلر. خصوصیه خریستیانیغین یایلماسیندان سونرا یونانلارین قافقاز- کیچیک آسییاداکي مؤوقتلی گوجلنمیشدی. بونولا بئله اول ساسانیلرین، سونرا ایسه عربلرین گونئی قافقازا حربی- سیاسی موداخيله لری یونانلارا- بیزانسا آنادولودان شرقه دوغرو گئیشلمه یه قطعی شکیلده مانع اولدو. بو موداخيله- هوجوملارین بیر مهم تاثیری ده اوندان عیبارت ایدی کی، اول قافقاز، سونرا ایسه ایران ائتنوسلاری یاشاییش اوچون او قدر ده موناسیب اولمایان داغلارا،

دینز ساحیلی یاریم صحرالارا سیخیشدیریلدی. قیپچاق تورکلی ایسه عمومیتورک یاشام تئخنولوگیلارینا اوغون اولاراق داغ اتگی یئرلرده، یاخود چۆللرده مسکونلاشیردی. بونو موعاصیر آذربایجانین اتنیک منظره سی ده گۆستریر.

آذربایجانین قوزئیندا (گونئی قافقازدا) داها چوخ مسکونلاشان هون تورکلی نین خصوصیه ایلک اورتا عصرلرده بؤیوک کوتله لرله آذربایجانین جنوبونا (تاریخی آذربایجانا) کۆچورولمه سی فاکتینی منبعلر تصدیق ائدیر.

بئله لیکله، هون- قیپچاق تورکلی نین قافقازا (اورادان داها جنوبا) آخینی ایله آذربایجانین تورکلشمه سی نین (و آذربایجان خالق نین تشککولونون!) اساسی قویولور.

۳. قیپچاقلار.

اوغوز- سلجوقلار. و آذربایجان.

اثرامیزین ایلک عصرلریندن باشلایاراق آذربایجاندا مسکونلاشان تورکلرین (قیپچاقلارین) اتنوجوغرافی مؤوقئیینی ۱۰-۱۱ عصرلرده تدریجن اینتنسیولشن اوغوز- سلجوق یوروشلری مؤحکملمندیریر. مرکزی آسییادان باشلایب خزرین جنوبندان کئچمکله آنادولویا دوغرو ایستقامتلنن (و اورتا عصرلرین سونلارینا قدر مرحله لرله داوام ائدن) بو یوروشلر، هون- قیپچاق آخینلاریندان فرقلی اولاراق، داها چوخ حربی- سیاسی خاراكتئر داشیییردی.

قیپچاقلارین مدنیتی داها چوخ شیفاهی یارادیجیلیغا، کۆچری حیات طرزینه اساسلاندينی حالدا اوغوزلارین مدنیتینده یازی، اوتوراقلیق، شهر حیاتی داها اوستون اولموشدور. و بیر فرق ده اوندان عیبارت ایدی کی، اوغوز- سلجوقلار آرتیق ایسلام دینی قبول ائتمیش، یاخشی تشکیلاتلانمیشدی. اونلارین سارایلاریندا تورک دیلی ایله یاناشی فارس، عرب دیللی ده بؤیوک نوفوذا مالیک ایدی. چونکی اوغوز- سلجوق اصیلزاده لری اؤزلرینی یالنیز تورک کیمی دئییل، هم عرب، هم فارس، هم ده بیر تورک کیمی حیسس ائدیر، یعنی بوتؤولوکده موسلمان دونیاسی نین اؤولاد- واریلری ساییردی.

آذربایجاندا آتایلر دؤولتینی یارادان اوغوز- سلجوقلار تدریجن آنادولویا- بیزانسا اؤز پاسسیونار گوجلرینی گۆسترمه یه باشلادی. ۱۱-۱۳ عصرلرده بؤیوک بیر اراضینی ضبط ائده رک دؤولتلیری قوردولار. آنادولونون (نتیجه اعتباریله، ایستانبولون) فتحی ۱۳- عصردن سونرا- عوثمانلار دؤورونده ده داوام ائتدی.

آذربایجاندا (اثلجه ده شرقی آنادولودا) اوغوز- سلجوقلارین تاریخی میسسیاسینی عکس ائتدیرن ان مهم تاریخی- ادبی منبع «دده قورقود» ائپوسودور. ائپوس آذربایجانین (و شرقی آنادولونون) تورکلشمه سی نین ایکینجی دؤورونو اولدوقجا آیدین دئتال و تفرروحاتلارلا تقدیم ائدیر. ماراقلیدیر کی، رنگیونا یوروش ائدن اوغوزلارین قارشیسیندا آرتیق یئرلی اهللییه چئوریلیمیش غئیری- موسلمان (کافیر) قیپچاق تورکلرینی، داها اوزاقلاردا (قربده) ایسه یونانلاری گؤروروک کی، بو دا رنگیونون ائتتیک ترکیبی باره ده اوبیئکتیو تصویر یارادیر.

اودور کی، اثرمنی، اثلجه ده گورجو منبعلری نین ۱۰-۱۱ عصرلرده - ۱ مین ایللیگین سونو ۲- مین ایللیگین اوللرینده اثرمنی و یا گورجولرین قافقازین جنوبوندا هانسیسا جیدی ائتتیک- سیاسی حادثه اولمالاری باره ده کی معلوماتلاری بؤیوک شوبهه دوغورور. و خریستیان میسسیونرلیگی نین گله جگ تبلیغاتا حسابلانمیش خیالپرست ایدعالاریندان باشقا بیر شئی دئییلدیر.

اوغوز- سلجوق تورکلری نین آذربایجانین هم جنوبوندا، هم ده قوزئیندا یایلماسی اهمیتلی بیر مانعه ایله قارشیلانمیش. آرتیق قئید ائتدیگیمیز کیمی، یالیز شیمالدا قیپچاق تورکلری نین او قدر ده داواملی اولمایان موقاویمتیندن دانیشماق اولار... یونانلا بئله نظره آلماق لازیمدیر کی، اوغوز- سلجوق یوروشلری نین اساس ایستقامتی قربه- آنادولونون ایچریلرینه دوغرو اولدوغوندان نه جنوب- قرب، نه ده شیمال قرب ایستقامتلری استراتژی اهمیت کسب ائتمیردی.

آذربایجاندا مسکونلاشان (و آذربایجان خالقن نین فورمالاشماسینی تامین ائدن!) اوغوز- سلجوقلار آرخاسینجا رنگیونا اساسن اوغوزلارین، موغین قدر ایسه دیگر تورک ائتنوسلاری نین آخینلاری ۱۶- عصره قدر داوام ائتدی. مونقول- تاتارلارین، امیر تیمورون، قاراقویونلولارین و آغقویونلولارین یوروشلری فورمالاشماقدا اولان آذربایجان خالقن نین ائتتیک ترکیبینی (پوتنسیالی!) گوجلندیردی. و اثرامیزین ایلک عصرلریندن باشلایان پروسئس اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینه قدر کسيلمه دن داوام ائتدی.

اوغوز- سلجوق یوروشلری ۸-عصردن باشلایاراق آنادولودا - کچیک آسییا یاریماداسیندا (سونرالار ایسه بالکانلاردا) دیگر بیر اوغوز- تورک خالقن نین عوئمانلارین (نتیجه اعتبارله، تورکییه تورکلرینین) اساسینی قویدو.

بیری دیگرینه چوخ یاخین اولان تورکمنلر، آذربایجان و تورکییه تورکلری نین ائتتیک- جوغرافی اساسلاری موختلیف دؤورلرده قویولسا دا، اونلارین موستقیل بیر خالق کیمی فورمالاشماسی، دئمک اولار کی، عئینی دؤوره ۱۶-۱۷- عصرلره تصادوف ائدیر. اساسلاری عئینی «ائتتیک ماتریال» دان

اولان موعاصیر تورکمن، آذربایجان و تورک خالقلاری نین اورتا عصرلرین سونلارینا دوغرو موستقیل خالقلا کیمی مئیدانا چیخمالاری نین اتتیک-جوغرافی، سیاسی، دینی و س. سبیلری واردیر کی، بونلار بیر کومپلئکس حالیندا اوغوز تورکلری نین همین خالقلا بؤلونمه سینی شرطلندیرمیشدیر.

آذربایجان خالق نین تشککول- فورمالاشما پروسئسی نین باشا چاتماسی قاراقویونلو، آغقویونلو و خصوصیلہ صفویلر دؤولتلری نین قورولماسی ایله عئینی دؤوره دوشور. بو، تصادوفی دئییل. او معنادا کی، بونلار بیر دیگرینی شرطلندیرن حادثه لردیر... خالقین تشککول- فورمالاشماسی میلی دؤولتین قورولماسی احتیاجینی دوغورور، میلی دؤولتین قورولماسی ایسه خالقین فورمالاشماسینی (موتشککیللیگینی!) تامین ائدیر.

۱۶- عصرین ایلک ایلرینده مئیدانا چیخان صفویلر دؤولتی تورک دؤولتچیلیک عنعنہ لرینہ عساسلانیردی. و قاراقویونلولارلا آغقویونلولارین بیرباشا داوامی ایدی... ای شاه ایسماعیلین قوردوغو بو مؤحتشم دؤولت آذربایجانین (و آذربایجان خالقینین) سرحدلرینی موعینلشدیردی. صفویلرین آذربایجان خالق نین «ترجومه ی- حالی» نداکی یئرینی تصویر ائتمک اوچون یالیز او فاکتی خاطیرلاتماق کیفایتدیر کی، نه صفویلره قدر، نه ده صفویلردن سونرا آذربایجان (و آذربایجان خالقینی) بو قدر گئیشیلیگی (و بوتؤولوگو، تاملینی!) ایله اؤزوندہ بیرلشدیرن بیر دؤولت اولمامیشدیر.

مرکزی تبریز اولان آذربایجان صفویلر دؤولتی، چوخ تأسوف کی، خالقین تاریخی نین ان حسساس دؤوروندہ ۱۷-عصرین اوللرینده اؤز میلی خاراكتئرینی ایتیریب ایرانلاشدی... ۱۸-عصرده نادر شاهین آذربایجان دؤولتی نین طبعی- تاریخی حدودلارینی «یئیندن موعینلشدیرمک» جهدی ده نتیجه اعتباریلہ، اوغورسوز اولدو.

* * *

آذربایجان خالق نین تخمین مین بئش یوز ایللیک تشککول- فورمالاشما تاریخینی بیر دیگری نین بیلاواسیطه داوامی اولان آشاغیداکی دؤورلره بؤلمک مومکوندور:

(۱) هون- قیپچاق تورکلری نین مسکونلاشماسی دؤورو (ائرامیزین ایلک عصرلریندن ۱- مین ایللیگین سونو ۲- مین ایللیگین اوللرینہ قدر)؛

(۲) اوغوز- سلجوق تورکلری نین مسکونلاشماسی دؤورو (۱ مین ایللیگین سونو ۲- مین ایللیگین اوللریندن اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینہ قدر).

بونولا بئله نظره آلماق لازیمدیر کی، بیرینجی دؤور آذربایجانین تورکلشمه سی نین باشلانغیجی اولسا دا، آذربایجان خالقى نین تشککول- فورمالاشما پروسسینده اساس رولو ایکینجی دؤور اونیاییر. یعنی یئرلى هون- قیپچاقلارلا (و بیر سیرا غئیری- تورک منشالی یئرلى، ائلجه ده گلمه ائتوسلارلا) قایناییب قاریشان اوغوز- سلجوقلار یئنى بیر «سوپئر- ائتوس» یارادیملار. بئله لیکله، آذربایجان خالقى نین ائرامیزین ایلک عصرلریندن باشلايان تشککول- فورمالاشما تاریخی اورتا عصرلرین سونو یئنى دؤورون اوللرینده ۱۶-۱۷ عصرلرده باشا چاتیر. و مین یئش یوز ایللیک بو اوزون دؤورده آذربایجان خالقى اؤز ائتیک جوغرافیاسینی موعینلشدیریر، میللى دؤولتلیرى قورور و یا میللى دؤولتچیلیک مدنیتینى (مودئلینی!) یارادیر، تبریز، ناخچیوان، گنجه، شاماخی، باکی کیمی اونلارلا دونیاچا مشهور شهرلرینی سالیب دوشمنلردن مودافیه ائدیر، خطیب تبریزی، بهمنیار، نظامی گنجوی، نصرالدین توسی، عیمادالدین نسیمی، محمد فوضولی کیمی بؤیوک موتفککیرلرینی یئتیشدیریر. ان مهم یارادیجیلیق حادیثه سی ایسه اودور کی، خالق اؤزونون شاه اثرینی - «دده قورقود» ائپوسونو یاراداراق دیلینین، روحونون، جوغرافیاسی نین، ائتیک تاریخی نین منظره سینى، بوتؤولوکده اؤزونو (کیملیگینی!) تقدیم ائدیر.

۲. آذربایجان خالقى نین میلی آزادلیق (موسقیلیک) اوغروندا موباریزه سی.

آذربایجان خالقى نین تاریخینده میلی آزادلیق (موسقیلیک) اوغروندا موباریزه نی شرطلندیرن بیرینجی جهت، هئج شوبهه سیز، اونون (خالقین!) موکمل بیر تشکول - فورمالاشما پروسئسیندن کئچیب گلمه سی اولموشدور. کیفیت قدر گئیش (و هر جهتدن محصولدار) جوغرافیائی احاته ائدن، معاصیر (و پروقرئسسو!) معنوی - مدنی (و دینی!) دونیاگؤروشه صاحب، قدیم دؤولت قوروجولوغو عنعنه سینه مالیک بیر خالقین موسقیل (بوتؤو!) دؤولتی نین اولماماسی فاجیعه وی بیر پارادوکس ایدی.

بونون ان آزی اوچ سببی واردی:

(۱) تورک دؤولتلی آراسیندا رقابت مؤوجود ایدی؛

(۲) موسلمان بیرلیگی نین مرکزشدیریجی تاثیرى اؤزونو گؤستریردی؛

(۳) و رڭیوندا ائتئوسیاسی موناقیشه لر دایانمیردی.

آذربایجان صفویلر دؤولتی آذربایجان خالقى نین تشکول - فورمالاشما دؤورونون حادیشه سی ایدی. و خالقین میلی دؤولت قوروجولوغو ایستعدادی نین تظاهورو کیمی مئیدانا چیخمیشدی... آنجاق چوخ کئچمه دی کی، میلی مضمونونو ایتیریپ فارسلاشدی. آذربایجان اراضیسینده بیرى دیگریندن آز و یا چوخ درجه ده آسیلی اولان، بونولا بئله هر بیرى موسقیلییه جان آتان کیچیک دؤولتler - خانلیقلار عمله گلدی کی، اولناری مرکزشدیره جک بیر میلی سیاسی گوجون اولماماسی اولکه نی همیشه خاربیجی موداخيله لر قارشیسیندا، دئمک اولار کی، مودافیعه سیز قویوردو.

بئله لیکله، یئنیجه تشکول تاپمیش - فورمالاشمیش، بؤیوک بیر میلی معنوی ائتئری ایله تاریخ مئیدانینا چیخمیش خالقین مرکزی حاکیمیتی اولمادیغیندان اونون اراضیسی ایران و عثمانلی دؤولتلی آراسیندا محاربه مئیدانینا چئوریلیمیش، اهالی نین طالعی ایسه موداخيله چیلرین اومیدینه بوراخیلیمیشدی.

۱۶-عصردن گوجلنن روسیا تدریجن تورک تورپاقلارینی ضبط ائتمه یه باشلادی. ۱۷-۱۸ عصرلرده قافقاز اوغروندا موباریزه یه گیریشن ایمپئریا ۱۹-عصرین اوللریندن اعتیارن آذربایجانین قوزینی ایشغال ائتدی.

و بئله لیکله، آذربایجان خالق میلی ایدئاللاری نین چیچکلندیگی بیر دؤورده ایران، عثمانلی و روسیای نین دؤیوش مئیدانینا چئوریلدی.

بونولا بئله اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللریندن باشلایاراق آذربایجان خالق تاریخ صحنه سینه گوجلو میلی معنوی ایراده سی، موباریز روحو، اینتیباه مضمونلو مدنیتی ایله چیخیر. مین بئش یوز ایلیک بیر تشککول - فورمالاشما دؤوروندن سونرا گئیش میقیاسلی اؤزونه مخصوصلوقلار کومپلئکسییاسی نوماییش ائدیریر. تورک، ائلجه ده موسلمان اورتاقلیغیندان گلن اونیوئرسال کلاسیک مودئل و یا استاندارتلار میلی دئموکراتیک تئخنولوگیالارلا عوضله نیر... بو، نورمال تشککول تاپیب فورمالاشمیش خالقلار اوچون خاراکتئریک حادیثه دیر. موقاییسه اوچون دئیک کی، رومان خالقلاریندا دا بئله اولموشدور. یعنی اورتا عصرلرین سونلارینا دوغرو ایتالیان، ایسپان و فرانسیز خالقلاری اینتیباه دؤورو کئچیررکن زنگین میلی خصوصیتلر قازانیب او زامانا قدر رومان خالقلاری اوچون اورتاق اولان لاتین مودئلریندن ایمتیناع ائدیرلر.

و دونیا یا اؤز میلی خاراکتئرله «یئندن» دوغولموش ائثرژیلی ائتئوسون (آذربایجان خالقینین) میلی آزادلیق (موستقیللیک) اوغروندا موباریزه سی، طبعی کی، قارشییسی آیینماز ایدی.

۱. آذربایجان اینتیباهی و اونون نتیجه لری.

آذربایجان خالق نین تشککول - فورمالاشما تاریخی نین سون مرحله لری میلی اینتیباه دؤورونه دوشور. ۱۶-عصردن باشلایاراق ۱۸-عصره قدر داوام ائدن آذربایجان اینتیباهی میلی ایجتیماعی شعورون (اینٹئلئکتین!) اینکیشافینا گوجلو تکان وئیر... اینتیباه داها چوخ معنوی ساحه نی احاته ائدیردی. شیفاهی خالق ادبیاتی نین قودرتلی اثرلری یارانمیشدی. خصوصیه آشیق صنعتی قوربان، آشیق عابباس توفارقانلی، خسته قاسیم، ساری آشیق کیمی گؤرکملی صنعتکارلارین یارادیجیلیگی ایله اؤزونون ان یوکسک سوییه سینه قالخمیشدی. «دده قورقود» دان سونرا آذربایجان خالق نین یاراتدیگی ایکینجی ائپوس - «کوراوغلو» گئیش یاییلمیش، ائتئوسون میلی معنوی ایدئاللاری نین ایفاده سینه چئوریلیمیشدی.

«کوراوغلو» ائپوسو - بوتون بدیی قودرتی ایله یاناشی آذربایجان خالق نین یاراتدیگی کیتاب دقیقلیگینده شیفاهی تاریخ اثریدیر کی، هله فورمالاشدیگی دؤورده دفعه لرله یازیا آیینمیشدیر. ائپوسدا خالقین یاشادیگی جوغرافیایا، اونون گئیشلیگی، همحودود رئگیونلارلا علاقه لری، دؤورون

دؤولت قورولوشو، ایداره چیلیک اوصوللاری، مدنیتی و ان اساسی، روحو (اینتیباہ اووقاتی!) عکس اولونموشدور. بوتون آیدینلیغی ایله گؤرونور کی، ۱۶-۱۸ عصرلرده آذربایجان خالق نیین مرکزلمیش دؤولتی اولماسا دا، بئله بیر ایدئالی (مرکزلمیش دؤولت ایدئالی!) وار. و بو ایدئالین داشییجیسی نه خانلار، نه ده پاشالار دئییل، خالق ایچریسیندن چیخمیش (و خالقین ایچریسینده اولان!) کوراولودور!..

یازیلی ادبیاتدا عرب، فارس سؤزلری، کونستروکسییالاری ایله مورککبلشدیریلیمیش، دئمک اولار کی، آنالشیلماز حالا گتیریلیمیش کلاسیک اوسلوب اؤز یئرینی خالق و یا فولکلور اوسلوبونا وئرمکده ایدی. محمد امانی، موللا ولی ویدادی، موللا پناه واقیف کیمی شاعیرلرین یارادیجیلیغی آذربایجان ادبیاتی نین تاریخی تیپولوگیاسینی عکس ائتدیرمکده ایدی.

اورتا عصرلر اوچون سنجییوی اولان هنده سی ناخیشلاری نباتی ناخیشلار عوض ائتمکده، رنگارلیغا طبعیلیک گلمکده ایدی کی، بونون ان گؤزل نمونه لرینی ۱۸-عصرده تیکلمیش شکی خان سارایی نین دیوارلاریندا گؤرمک مومکوندور. خالق موسیقیسی بؤیوک پوپولیارلیق قازانمیشدی. ۱۷-۱۸ عصرلرده کلاسیک آذربایجان شهرلری اؤز تاریخی مؤحتشملیگینی ایتیریر، یئنی ساده آرخیئتکتورالی شهرلر یارانیردی. کندین سوسیال - مدنی موقئیی گوجلنه نیردی.

و عادی اینسانلارین ایجتیماعی حیاتداکی رولو یوکسه لیر، اولارین اوپرازلاری، حبس - هیجانلاری، دوشونجه لری ادبیاتین، عومومن صنعتین اساس مؤوضوسونا چئوریلیردی. بئله لیکله، اینتیباہ خالقین میلی معنوی بوتؤولوگونون، موتشککیلیگینین یارانماسینا، عوموممیلی ماراقلارین فورمالاشماسینا اهمیتی تاثیر گؤستریردی.

صفویلر دؤولتی نین سونی اولاراق (حؤکمدارلارین و یا سارایین «تشیبوت» لرله) ایرانلاشدیریلماسی اونا گتیریب چیخاردی کی، بو دؤولت محو اولدو. نادیر شاهین یئنی آذربایجان دؤولتی یاراتماق جهدی ده اوغورسوز اولدوقدان سونرا یئرلی حاکیملر - خانلار چوخدان آرزولادیقلاری «موسقیلی» قوووشدولار. هر بیر خانلیق اؤز مرکزی، اوردوسو، ایداره چیلیک اوصوللاری ایله اورتایا چیخماغا، قونشو خانلیقلارا «عضله نومایش ائتدیرمه یه» چالیشیردی. دوغرو دور، بو «موسقیلیک» آذربایجانا شوشا، شکی، قوبا، لنکران، ایروان، قازاخ کیمی شهرلر وئردی، آنجاق داخلی چکشمه لر بیر سیرا یورد یئرلرینی ده ویران قویدو... بؤیوک صمد وورغون قاراباغ خانلیغی نین تیمثالیندا او دؤور آذربایجان نین تاریخی وضعیتینی

بیر یاندان تورکییه، بیر یاندان ایران،

اوردان دا روسییا گؤندیریر فرمان،-

دئییه سنجییلندیرمیشدی. بو ایسه او دئمک ایدی کی، خانلیقلار نه قدر موستقیل اولسالار دا، موستقیللیک او قدر شرطی، غئیری- استابیل ایدی.

اینتیباه دؤورونون دیققی چکن حرکاتلاریندان بیرری ده تاجیرلرین ایجتیماعی مؤوقئی نین یوکسلمه سی، اونلارین هم مدنی- معنوی حیاتا، هم ده سارایا- حاکیمیه موداخيله لری نین گوجلنمه سی ایدی. صنعتین ان پوپولیار ساحه لریندن اولان آشیققلار تاجیرلرین اوبرازینی خصوصی حؤرمته یارادیردیقلار. و حتّی اینسانین حیاتی نین معناسینی «گلن بزیرگاندی، گئدن خوجادی» (خسته قاسیم)، یعنی «اینسان بو دنیا ایله آلؤئر ائلمه یه گیر، گئندن ده دویوب، کامیللشیب، وارلانیب گئدیر» کیمی شرح ائله بیردیلر.

آذربایجان اینتیباهی عئینی زاماندا قونشو رنگیونلارا، خالقلارا دا گئیش (و مورتققی!) تاثیر گؤسترمیشدی.

۲. میلی دئموکراتیک حرکات.

و آذربایجان خالق نین میلی بیرلیک، دؤولت موستقیللیگی اوغروندا موباریزه سی.

۱۹- عصرین اوللریندن اعتیبارن آذربایجانین قوزئی روسیانی، جنوبو ایرانین، قری ایسه عثمانلی نین ایختییارینا کئچیر. و بوتؤو بیر خالق اوچ موختلیف خاراكتئرلی دؤولتین ایداره چیلیک (و ایدئولوژی!) اخلاق پرنسیپلری ایله یاشاماغا محکوم اولور.

عثمانلی نین ایداره چیلیک مدنیتیندن فرقلی اولاراق (بورادا اتنیک قوهوملوق دا موناسیبتلره تاثیر ائتمه میش دئییلدی) ایران و روسیانی ایداره چیلیگی، اساسن، موستملکه چیلیه اساسلانیب، آذربایجان خالقین آزادلیق (موستقیللیک) ایدئاللاری قارشیسیندا نینکی سدد چکیر، حتّی اونون روحونو سیخیردی... حالبوکی شرقی آنادولودا مسکونلاشمیش آذربایجان تورکلری عثمانلینین، سونرا ایسه تورکییه نین عوضوو ترکیب حیصه سینه چئوریلدیلر و اونلارین تۆرمه لری بوگونه قدر دده- بابالاری نین تبریز، گنجه، شیروان، قاراباغ و یا ایرواندان گلدیکلرینی، یعنی آذربایجان تورکو اولدوقلارینی خاطرلاسار دا عثمانلی تورکلری ایله قایناییب قارشیمیشلار. باشقا سؤزله، آذربایجان خالق ایله تورکیه خالق آراسیندا «کئچید» («کۆرپو») تشکیل ائدیرلر.

۱۹-عصرین اورتالارینا دوغرو آذربایجانین گؤرکملی ضیالیلاری عیباسقولو آغا باکیخانوو، میرزه فتحعلی آخوندوو، حسن بی زردابی، سید عظیم شیروانی و ب.، ۱۹-عصرین سونو ۲۰-عصرین

اوللرینده محمد آغا شاهتاختینسکی، علی بی حوسئینزاده، جلیل ممدقولوزاده، میرزه علی اکبر ساییر و ب. آذربایجان خالق نیین طالعی اوزرینده داها ایصرارلا (و ایدئولوژی-سیاسی یؤنلری ايله!) دوشونوردولر.

«قوموش میلل ایمضاسینی اووراقی- حیاتا، یوخ میلیمین ایمضاسی ایضالار ایچینده» دئین محمد هادی خالقین دوشدویو وضعیتی دقیق آنلادیردی... آذربایجان خالق نیین آزادلیق، دؤولت مستقیلیگی اوغروندا موباریزه سینه اؤندرلیک ائدن ضیالی دئموکراتلارین ایدئولوژی مؤوقلری، چیخیش یولو آختارماق پرینسیپلری، مئتودلاری فرقلی اولسا دا، اونلارین هامیسی وطنین بوتؤولوگو (و مستقیلیگی!) ایدئالینا صادیق ایدیلر.

۱۹-عصرین سونو ۲۰-عصرین اوللرینده خالقین گله جگینی موعین ائدن میللی ایدئولوگیا آختاریشلاری دا اؤز بهره سینی وئریردی کی، بونا گئنیش میقیاس آلمیش مطبوعات، پوبلیسیستیکا هر جور شرایط یارادیردی. آذربایجانین بؤیوک موتفککیری علی بی حوسئینزاده «تورکلشملی، موسلمانلاشمالی و موعاصیرلشملی» شعار ايله آذربایجان خالقینی آياغا قالدیراجاق ایدئولوگیانین اساسلارینی فورموله ائتمیشدی.

مسله نین مورککبلیگی ایسه بوندان عیبارت ایدی کی، آذربایجان خالق نیین قارشیسیندا یالنیز دؤولت مستقیلیگی دئییل، هم ده سیاسی بوتؤولوک پروبلئمنی حلل ائتمک کیمی چتین بیر وظیفه دایانیردی. روسیا ايله ایران آراسینداکی «تاریخی آنلاشما» ایسه بونا ایمکان وئرمیردی.

۱۹-عصرین سونو ۲۰-عصرین اوللری آذربایجان جمعیتینده کیفایت قدر درین جبهه لشمه اؤزونو گؤستریردی کی، بو، میللی ایجتیماعی تفککورون پراکنده لیگیندن، ایدئولوژی مرکز لشمه نین اولماماسیندان و طبعی کی، خاریجی سیاسی- ایدئولوژی موداخيله لرین گوجلؤ تاثیریندن ایره لی گلیردی. ایران یؤنلو، عوثمانلی یؤنلو و روسیا یؤنلو مرکز لر، جمعیتلر، ضیالیلار بیردی دیگر ايله چوخ تنز تنز توققوشمالی اولوردولار. ایش او یئره چاتیردی کی، همین جبهه لشمه خالقین معیشتینه، عئینی بیر عایله یه قدر گئدیپ چیخیردی. بؤیوک یازیچی- پوبلیسیست (و دئموکرات!) جلیل ممدقولوزادنین «آنمین کیتابی» پیئسینده گؤستریلدیگی کیمی، اوچ دوغما قارداشین هره سی سانکی بیر میلته منسوب ایدی. و سانکی آذربایجان خالق نیین ترکیبینه بیردی دیگرینی بینمه یین اوچ میلّت واردی... آنجاق او دا نظره آیینمالیدیر کی، جبهه لشمه نه قدر درینلشسه ده، گئنیش ایجتیماعی (عوموم میللی!) خاراكتئر آلان موداکیره لر میللی شعورون اینکیشافینا، دئموکراتیک ایدئالارین یاییلماسینا تاثیرسیز قالمیردی.

۲۰- عصرین اوللرینده آرتیق دؤولت قورا (و ایداره ائده!) بیله جک آذربایجان ضیالیلاری دؤولت آداملاری یئتیشمیشدیلرکی، اونلارین ایچریسینده علیمردان بی توپچوباشوو، فتحعلی خان خویسکی، محمد امین رسولزاده، نریمان نریمانوو... کیمی آذربایجان خالق نی تاریخینده بؤیوک رول اوینامیش اینسانلار واردی. و اونلار خالقین میلی بیرلیک، مستقیللیک اوغروندا موباریزه سینه اؤندرلیک ائتمک گوجونه، ایمکانلارینا مالیک ایدیلر.

آذربایجان خالق نی میلی دؤولتچیلیک ایدئاللاری نی عظمی بیر ده اوند ایدی کی، عموم میلی خاراكتئر داشیییردی. نئفت صنایعی نی اینکیشافی نتیجه سینده آذربایجانین هر یئریندن، خصوصیله خالقین اکثریتی نی مسکونلاشدیغی گوئی آذربایجاندا باکیا آخیشان کوتله لر عینی زاماندا بیر میلتن ایجتیماعی- سیاسی (و ایدئولوژی!) پوتنسیالینی تشکیل ائدییرلر. اونلارین چوخو باکیدا قالسالار دا، گلدیکلری یئرلرله علاقه لری واردی... و بئله لیکله، عموم میلی ایدئاللار اوغروندا موباریزه ده بوتون خالق تمثیل اولونوردو.

اونا گؤره ده آذربایجان قوزئندا مئیدانا چیخمیش مستقیل و یا یاریم مستقیل دؤولتلرین یالیز قوزئی آذربایجانلیلارا منسوب اولدوغونو ایدعا ائتمک دوغرو اولمازدی. و ائلهجه ده گوئی آذربایجاندا ۲۰- عصرین اوللریندن اعتیارن گوجلنن میلی حرکاتین «مولیف»ی نی یالیز گوئی آذربایجانلیلار اولدوغونو دئمک یانلیشدیر. تصادوفی دئییلدی کی، اصلا شیرواندان اولان بؤیوک میرزه علی اکبر صابیر ستارخانین ایرانداکی اینقیلابینا «بیر اوردو قدر خیدمت ائتمیشدی» (عابباس صحت).

۳. آذربایجان خالق جومهوریتی. و آذربایجان خالق نی

میلی دؤولتچیلیک ایدئاللاری

آذربایجان خالق جومهوریتی نی مئیدانا چیخماسی ایله آذربایجان خالق موعاصیر (میلی دئموکراتیک!) دؤولت قورماق ایستعدا دینی (و ایمکانلارینی!) نومایش ائتدیریردی. آنجاق بو هم ده عموم میلی سوییه ده ایمکان محدودلوغونون و یا ایمکانسیزلیغین تظاهورو ایدی. بئله کی، بؤیوک بیر جوغرافیائی احاته ائدن آذربایجان خالق اؤز «تگین موقددرات»ینی یالیز گوئی قافقازدا روسییا آذربایجانیندا حیاتا کئچیریردی.

گوئی آذربایجاندا - ایران آذربایجانیندا آرديجيل اولاراق باش قالديران میلی حرکاتلار ایسه ان موختلیف سبلردن ائله همین آرديجيليقلا دا بوغولوردو.

آذربایجان خالق جومهوریتی ۱۹۱۸- دن ۱۹۲۰- یه قدر یاشادی. و جومهوریت لیدرلری نی سونرالار موهاجیرتده قئید ائتدیکلری کیمی، آز یاشاسا دا، خالق میلی آزادلیغین نه دئمک اولدوغونو

گؤستریدی... جومهوریتین سوقوطوندان سونرا آذربایجان یاریم موستقیل بیر رئسپوبلیکا شکلینده یئنیجه یارانمیش سووئتلر بیرلیگی نین ترکیبینه داخل اولدو... موستقیللییه اومیدلر نینکی سؤندو، یئنی تاریخی شرايطین طلبلرینه اویغون بیر شکلیده یئنیدن آلولانماغا باشلادی. سووئتلر دؤورونده آذربایجان دیلی، ادبیاتی، مدنییتی کیفایت قدر اینکیشاف ائتدی. روس- سووئت ایدئولوژی باسقیلاری نه قدر گوجلر اولسا دا، آذربایجان دونیادان (اثلجه ده تورک دونیاسیندان!) نه قدر تجرید اولونسا دا، میلی ایتئللکتواللارین، ضیالیلارین، موفککیرلرین سایه سینده آذربایجان خالق اؤز معنوی بوتؤولوگونو قوروپوب ساخلادی. ۲-جی دنیا موخاریبه سی ایللرینده آذربایجانین قوزئی ایله جنوبو آراسیندا قیسموددتلی یاخینلاشما باش وئردی. بو قیسموددتلی یاخینلاشما، اصلینده، گؤستریدی کی، شیماللا جنوب بیر- بیریندن نه قدر آیریلسالار دا بیر- دیگرینه سارسیلماز میلی کودلارلا باغلیدیر.

ایران اسلام اینقیلابی نین قلبه سی آذربایجانین قوزئی ایله جنوبو آراسینداکی موناسیبتلرین یئنیدن دیرچلمه سیننه تکان وئردی.

آذربایجان خالق جومهوریتی نین مغلوبیتیندن سونرا اولکه نی ترک ائتمه یه مجبور اولموش میلی لیدرلر اؤز موباریزه لرینی خاریجی اولکه لرده داع وام ائتدیردیلر. اساسن، محمد امین رسولزاده نین رهبرلیک ائتدیگی بو حرکات میلی موستقیللیک اوغروندا موجدایله نین ائله بیر سیموولو ایدی کی، آذربایجانداکی ایجتیماعی- سیاسی حیاتا دا تاثیرسیز قالمیردی.

سووئت دؤورونده آذربایجان خالقینین مدنی اینکیشافی هئچ ده سووئت ایدئولوقلاری نین او زامانلار ایدعا ائتدیکلری کیمی، «ظولمتدن ایشیغا»، یاخود «علمدن نشیه» فورمولو ایله تعیین اولونا بیلمه سه ده، هر حالدا تامامیله اینکار اولونا بیلمز. حتّی اعتبارف ائتمک لازیمدیر کی، سووئتلر بیرلیگی نین ترکیبینه کی دیگر تورک رئسپوبلیکالاریندان فرقلی اولاراق، آذربایجاندا، میلی موستقیللیک روحو داها گوجلر ایدی. ۱-جی تورکولوژی قورولتای محض باکیدا کئچیریلیمیش، بؤیوک ایتئللکتوال- معنوی رئزونانس وئرمیش و آذربایجانین بوتون تورک دونیاسینداکی مؤوقییینی یوکسلتمیشدی.

آذربایجان ضیالیلاری سووئت حؤکومتی اوچون او قدر آرزو ائدیلمز اولموشلار کی، ۲۰-عصرین ۲۰-جی ایللریندن، یعنی سووئت دؤولتی نین یاراندیغی ایلک ایللردن باشلایاراق تا ۶۰-جی ایللره قدر واختاشیری تقیبلره معروض قالمیش، سورگونلره گؤندریلمیش و محو ائدیلمیشلر. لاکین منسوب

اولدوقلاری خالقین روحونو داشییان، ایدئاللارینی نومایش ائتدیرن بو اینسانلار هئچ زامان سوسمامیشلار.

شخصیتین ایکیشمه سی، حتّی اوچلشمه سی ده باش وئرمیشدیر. مثلن، جومهوریت دؤورونون (و ایدئولوگیاسی نین!) ان گؤزل اثرلرینی یارادان جعفر جاببارلی عئینی زاماندا آذربایجان سووئت ادبیاتی نین بانئسی اولموشدور. یاخود آذربایجان خالق جومهوریتینین هیمنی نین موسیقیسینی بسته له یین اوزئیر حاجییلی آذربایجان سسر- نین هیمنینه ده موسیقی بسته له مه لی اولموشدور. و یاخود کوممونیست پارتیاسینا «بشرین ویجدانی، عشقی، اورگی، ذهنی، دوشونجه سی، فیکری دیلگی، بوتون یئر اوزونون خوش گله جگی، هر دؤوقو، صفاسی پارتیامیزدیر» دئین صمد وورغون آذربایجان حاقیندا بوتون دؤورلرین، زامانلارین ان گؤزل، ان مضمونلو و ان پوپولیار شعرینی یازمیشدیر:

ائل بیلیر کی، سن منیمسن،

یوردوم، یووام، مسکنیمسن،

آنام، دوغما وطنیمسن،

آریلارمی کؤنول جاندان،

آذربایجان! آذربایجان!

آذربایجان سووئت ادبیاتی نین یارادیجیلاری اؤز اثرلرینی محض آنا دیلینده یاراتماقلا میلی مدیتین (و تفککورون!) اینکیشافینا بؤیوک توحفه لر وئردیلر.

اونیوئرسیتتلرین آچیلماسی، عالی تحصیلی موتخصیصلری نین یئتیشدیریلمه سی، علمی-تئخنیک کادرلارین حاضیرلانماسی، آذربایجان خالق نین ان مهم طبعی ثروتی اولان نفت صناعیسی نین گوجلندیریلمه سی، معاصر تئخیکا و تئخنولوگیالارین تطبیغی و س. سووئت دؤورونده قازانیلمیش اوغورلارین بیر حیصه سی ایدی.

بئله لیکله، اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینده تشکول تاپیب فورمالاشمیش آذربایجان خالق اؤزونه مخصوص اینتیباه اووقاتی کئچیره رک ۱۹- عصرین سونو ۲۰-عصرین اوللرینه میلی دئموکراتیک ایدئاللارلا و مستقیل دؤولت قورماق ایدئاللاری ایله گلدی. ایلک مستقیل دؤولتی چوخ آز یاشادی... بونولا بئله میلی بوتؤولوک (و مستقیللیک!) ایدعالاریندان هئچ بیر تاریخی و سیاسی- جوغرافی شرایطه ایمتیناع ائتمه دی.

۴. موستقیل آذربایجان دؤولتی نین قورولماسی. و آذربایجان خالق نین میلی بیرلیک (و دؤولتچیلیک) ایدئاللاری نین طنطنه سی.

آذربایجان خالق جومهوریتیندن سونرا یاریم موستقیل آذربایجان سوسیالیست رئسپوبلیکاسی آذربایجان خالق نین میلی دؤولتچیلیک (موستقیلیک) ایدئاللاری نین اینکیشافینا، بوتون سیاسی-ایدئولوژی مانعه لره باخمایاراق، مئیدان آچدی... ان مهم مسئله لردن بیرى بؤیوک معاریفچیلیک حرکاتی نین گئتمه سی، کیفایت قدر گوجلۇ ضیالیلار پوتنسیالی نین یارانماسی ایدی. جلیل محمدقولوزاده، اوزئییر حاجیبوو، حوسئین جاوید، محمد سعید اوردوبادی، جعفر جاببارلی کیمی فورمالاشماسی سووئت دؤوروندن اوله دوشن ضیالیلارلا یاناشی ۲۰-عصرین ۳۰-جو ایللرینده آرتیق صمد وورغون، حیدر حوسئینوو، سولئیمان روستم، میرزه ایبراهیموو، مئهدی حوسئین، رسول رضا کیمی «سووئت ضیالیلاری» یئتیشمیشدی. یاریم موستقیل دؤولتین باشیندا اوزون مودت شخصیتی، ایجتیماعی-سیاسی فعالیتی و ایداره چیلیک اوسلوبو «موباحیثه لی» اولان (سووئت ایدئولوگیاسینا خیدمت ائتسه ده، نتیجه اعتیباریله محض همین ایدئولوگیانین یالنیز معنوی دئییل، هم ده فیزیکی قوربانینا چئوریلن) میر جعفر باغیروودان سونرا عومومن سووئتلر بیرلیگینده اولدوغو کیمی آذربایجاندا دا موعین یومشالما اؤزونو گؤسترمه یه باشلادی. و همین ایللرده اؤلکه نی ایداره ائده جک، مرکزدن اولکی دؤورلره نیسبتن موعین قدر آز آسیلی اولان میلی سیاسی خادیملر یئتیشمه یه باشلادی کی، اونلاردان ان قودرتلیسی حیدر علییئو ایدی. خالقین میلی روحونون داشیییجیسی اولان، یوکسک اینتئلئکته، گوجلۇ سیاسی ایراده یه مالیک (و سووئت تهلوکه سیزلیک اورقانیندا چالیشدیغی اوچون دؤولتین مطبخینه بلد اولان) حیدر علییئو مرکزله هر بیر ساحه ده دیپلوماتیک دیل تاپا بیلدی. اونون اوغورلا آپاردیغی میلی دؤولت (و عومومن میلّت!) قوروجولوغو سیاستی اؤز بحرله لرینی وئردی. اؤلکه نین ایقتیصادی، ایجتیماعی-سیاسی و مدنی-معنوی حیاتی نین جانلانداسیندا بؤیوک اوغورلار قازانان یئنی لیدئر عصرین سونلارینا دوغرو میلی (و دؤولت!) موستقیلیگی نین مؤلیفی-عوموممیلی لیدئر سوییه سینه یوکسلدی.

و آذربایجان خالق نین بئشدن بیرى نین یاشادیغی جوغرافیادا موستقیل آذربایجان رئسپوبلیکاسی قورولدو.

۱. عومومیللی لیدئر.

آذربایجان خالقى. و آذربایجان رئسپوبلیکاسى.

۲۰-عصرین سونلاریندا آذربایجان خالقى سووئتلر بیرلیگی نین داغیلماسى نتیجه سینده یارانمیش الوئریشلى شرایطدن ایستیفاده ائده رک آذربایجان خالق جومهوریتینی نین تاریخی اراضیسینده موستقیل دؤولتینی قوردو، داها دوغروسو، اؤز دؤولت موستقیللیگینی برپا ائتدی. لاکین بو، ساده بیر مسله دئییلدی...

هر هانسی خالقین تاریخینده شخصیتین رولو بیر نئچه باخیمدان دانیلمازدیر. بیرنجیسی او معنادا کی، شخصیت (تاریخی شخصیت!) اؤز- اؤزلوگونده فؤوق العاده خصوصیتلره مالیکدیر... ایکینجیسی، تاریخی شخصیت خالقى، اونون ایقتیصادی، سیاسى، معنوی گوجونو هم اؤزونده احتیوا ائتمه یه، هم ده ایستیکامتلندیرمه یه (ایداره ائلمه یه) قادیردیر... اوچونجوسو ایسه، خالقین تاریخینی یارادان حادثه اولماقلا اونون گله جگی اوچون ستمول وئرمک، نومونه گؤسترمک و خالقى ایلهاملاندیرماق ایمکانلارینا مالیکدیر...

حیدر علیئو ۲۰-عصرین سونلاریندان باشلایان لیدئرلیک میسسییاسی ایله آذربایجانین موستقیل دؤولتی نین قورولماسیندا و خالقى، میلیتى بو حرکاتا سفربر ائتمه سینده عوض اولونماز ایدی. البته، ۶۰-جی، ۷۰-جی و ۸۰-جی ایللرین چوخسایلی ضیالیلاری، دوشونجه- فیکیر آداملاری، اینتئلکئتواللاری آذربایجانین آزادلیغی اوغروندا اؤزومنمخصوص میقیاسدا (و عومومن اؤلکه میقیاسیندا!) موبارزه آپاریردیلار. میرزه ایبراهیموو، ضیا بونیادوو، ایسمایل شیخلى، بختیار واهابزاده، ابوالفضل ائلچی بی و دیگر اونلارلا، حتّی یوزلرله میلی اوتوریتتلر میلی ایجتیماعى شعورون اینکیشافینا کؤمک اندیردیلر. آنجاق اؤنده آچیق و یا گیزلی شکیلده محض میلی کوممونیست (و دئموکرات!) حیدر علیئو گئدیردی. او، منسوب اولدوغو میلّتين گله جگی، موستقیللیگی نامینه ووروشان اوتوریتتلری، میلی ایدئیا- فیکیر گئنراتورلارینی قوروپور و تمکینلى، داواملى، اون ایللرله گله جگه حسابلانمیش بیر سیاست یورودوردو.

موستقیل آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قورولماسیندا بیرى دیگرینه ضید اولان ایکی فاکتور ایشتیراک اندیردی؛

(۱) گوجلو (لاکین خصوصیه ایلک ایللرده ائموسیونال!) میلی موستقیللیک ائئرژیسى؛

(۲) همین ائئرژیه قارشى یؤنلمیش بین الخالق و داخلی تخریباتلار.

۸۰- جی ایللرین سونو ۹۰- جی ایللرین اوللرینده بونلاردان هانسی نین داها گوجللو اولدوغونو دئمک چتیندیر، لاکین ۹۰- جی ایللرین اورتالاریندان اعتیبارن حیدر علیئوین رهبرلیگی ایله مؤحکملن میللی حاکیمیت هم داخلی، هم ده خارجی (بئین الخالق) تخریاتلارین قارشیسینی آلا بیلدی.

عومومیللی لیدئر داخلی استابیللیگی تامین ائتدی، مستقیل دؤولتین ایلک کونستیتوسیاسینی، پارلامنتینی، ایجرا اورقانلارینی یاراتدی، بین الخالق موناسیبتلرین نورمال اینکیشافینی تامین ائتدی. نئفت کونتراکتлары نین باغلانیلماسی، عومومن آذربایجان نئفتی نین دونیا بازارلارینا چیخاریلماسی لایحه سی نین اوغورلا حیاتا کئچیریلمه سی آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین ایقتیصادی گله جگینی موغینلشدیردی. اؤلکه نین سوسیال، معنوی موتشککلیلیگی اوچون گئیش پئرسپئکتیولر آچیلدی... حیدر علیئوین وفاتیندان سونرا عومومیللی لیدئرین بانسی اولدوغو اینکیشاف لایحه لرینی یئنی لیدئر ایلهام علیئو طرفیندن اوغورلا (و داها سورعتلی بیر شکیلده!) داوام ائتدیریلمه یه باشلادی. اؤلکه نین مادی قودرتی گؤرولمه میش بیر میقیاس آلدی، خالقین حیات طرزى خئیلی یاخشیلانیدی، شهر و کندلرین سیماسی دییشدی. و آذربایجان رئسپوبلیکاسی بین الخالق میقیاسلی مجلسلره ائو صاحیبیلیگی ائلمه یه، نوفوذلو بین الخالق تشکیلاتلاردا تمثیل اولونماغا باشلادی.

مستقیل آذربایجان دؤولتی نین قورولماسیندا آذربایجانچیلیق ایدئولوگیاسی نین دیرچلدیلمه سی (وه اونا یئنی میقیاس وئريلمه سی) موهوم اهمیته مالیک ایدی. خخ اسرین اوللرینده فورمالاشان آذربایجان خالق جومهوریتی ایللرینده رسمی نوفوز قازانان، سوؤت دؤورونده ایسه تقیب اولونان بو ایدئولوگیا آردیجیل اولاراق حیاتا کئچیریلمه یه باشلادی، حتّی اؤلکه میقیاسیندان چیخیب عومومن دونیا آذربایجانلیلاری اوچون بیرلشدیریجی معنوی عامیله چئوریلدی. و آذربایجانچیلیق ایدئولوگیاسی یالنیز رومانتيك- سیموولیک بیر گؤستریجی اولاراق قالمادی، آذربایجانین تورک دونیاسی، ایسلام دونیاسی و عومومن دونیا ایله علاقه لری گئیشلندی. و گئیشلنمکده داوام ائدیر.

سوؤتلر بیرلیگی نین داغیلدیغی، آذربایجانین مستقیللیک قازاندیغی عرفه ده آذربایجان خالقینا ان بؤیوک تخریبات، یقین کی، اثرمنی موداخيله سی ایدی. ۱۹- عصرین سونو ۲۰- عصرین اوللریندن (اصلینده، ۲۰- عصرین اوللریندن، یعنی آذربایجانین قوزئی روسییا طرفیندن ایشغال اولوناندان) اعتیبارن اثرمنیلر آذربایجان تورپاقلاریندا مسکونلاشماغا، گئت- گنده غیری- عادى ایدعالارا دوشه رک اؤلکه اراضیسینی ضبط ائتمه یه باشلادیلار. و ایش او یئره گلیب چیخدی کی، آذربایجان اراضیسینده اثرمنیستان دؤولتی یارادیلدی... اثرمنیلر بونونلا دا کیفایتلنمه ییب روسیاینین (اؤلجه ده

بیر سیرا دیگر ایمپریالیست حامیلرینین) کۆمگی ایله هر جور تجاوووز کارلیق نومایش ائتدیرمه یه، گونئی قافقازدا آذربایجان خالقینا رئگیونون اساس (و کۆکلو!) اهالیسینه قارشى سوبقیرمی تۆرتمه یه باشلادیلار. خصوصیه ۲۰-عصرین اوللرینده ائرنی- بولشئویک قولدورلاری نین حرکتلری داها آمانسیز، داها کوتلوی خاراكتئر آلمیش و دئمک اولار کی، جزاسیز قالمیشدی...

۲-جی دنیا موحرابه سیندن سونرا ائرمینیستاندان - صونعی یارادیلمیش اۆلکه دن یئرلی اهالی- آذربایجانلیلار رسمی شکیلده قووولموش، آذربایجان رئیسوبلیکاسی نین موختلیف یئرلرینده مسکونلاشدیریلیمیشدیلار... ۸۰- جی ایللرین سونو ۹۰- جی ایللرین اوللریندن ایسه ائرمینیستاندان یئرده قالان آذربایجانلیلار قووولموش، داغلیق قاراباغ و اطراف رایونلار ایشغال اولوناراق یئرلی اهالی دیدرگین سالینمیشدی.

آذربایجانین دؤولت مستقیلیگینه قارشى تخریباتلار نه قدر موختلیف، نه قدر گوجلۇ اولسا دا، خالقین (و عومومیللی لیدئرین) ایراده سی داها گوجلۇ اولدو. آذربایجان خالقى نین دوشمنلری گومان ائتدیردیلر کی، ائرمینیستاندان، ایشغال اولونموش داغلیق قاراباغدان و اطراف رایونلاردان قووولموش آذربایجانلیلار گنج مستقیل اۆلکه ده هر ج مرچلیگین یارانماسینا، داخیلی چکیشمه لره سبب اولاجاق، نتیجه اعتباریله، آذربایجان اۆز دؤولت مستقیلیگینی ایتیریپ پارچالاناجاق. و بو مقصدله اۆلکه ده ائتنیک سّپاراتچیلیق دا تشویق ائدیلدی... لاکین خالقین موتشککیلیگی، نتیجه اعتباریله، بیر داها اۆزونو گۆستردی. بوگون رئگیوندا خصوصى نوفوذو اولان، بین الخالق مؤوقئیی سورعتله گوجلنن بیر آذربایجان دؤولتی مؤوجودور کی، اونون ماراقلاری ایله حسابلاشیرلار. آذربایجان تورکلری ایله یاناشی بوگون آذربایجان خالقى نین و یا میلیتى نین ترکیبینه لزگیلر، روسلار، تالیشلار، آچیسکا تورکلری، آوارلار، کوردلر، ساخورلار، تاتلار، یهودیلر، اودینلر، اینگیلیولار و ب. داخیلیدر. بو ائتئوسلار میلی اۆزومخصوصلوقلارینی قوروماقلا یاناشی بوتؤولوکده آذربایجانى تمثیل ائدیرلر.

۲. آذربایجان رئیسوبلیکاسی و دنیا آذربایجانلیلاری.

آذربایجان خالقى نین عومومیللی ایدئاللاری نین هم منبعی، یارادیجیسی، هم ده داشیییجیسی بوتؤولوکده آذربایجان خالقیدیر. هارادا (ایستر آذربایجان رئیسوبلیکاسیندا، ایستر تاریخی آذربایجاندا، ایسترسه ده وطندن خاریجده) یاشاماسیندان آسیلی اولمایاراق هر بیر آذربایجانلی آذربایجان

رئسپوبلیکاسینا – آذربایجانلیلارین موستقیل دؤولتینه میلی ایدئاللارین اساس مودافیعه چیسی کیمی باخماقدا تامامیله حاقلیدیر.

البته، موستقیللیگینی الده ائتمیش آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین آذربایجانلی وطنداشلاریندان فرقلی اولاراق اؤز تاریخی وطنلرینده ایراند، داغیستاندا و گورجوستاندا یاشایان آذربایجانلیلارین میلی حوقوقلاری خئیلی محدوددور. خصوصیه اولکه اهالیسی نین تخمینن یاریسینی تشکیل ائدن ایران آذربایجانلیلاری اؤز دیلینده تحصیل آلماقدان محرومدورلار کی، بو، اونلارین پسیخولوگیاسینا، مئنالتئتینه، میلی منلیک شعورونون سوییه سینه منفی تاثیر ائتمه یه، اوندان آشاغیلیق کومپلئکسی یاراتمایا بیلمز.

والی میلیونلوق بیر خالقین موختلیف دؤولتلر ترکیبینده اولماقلا سیاسی- جوغرافی بیرلیکدن محروم ائدیلمه سی اونون معنویاتینا، ایدئولوژی بوتؤولوگونه اؤز منفی تاثیرینی گؤستریر... بونولا بئله آذربایجان رئسپوبلیکاسینی یاراتمیش تاریخی ایدئاللارین مؤوجودلوغو همین بوتؤولوگون زدنمه سینه، یاخود تحریف اولونماسینا ایمکان وئریر. سون دؤورده – آذربایجان رئسپوبلیکاسی یارانمیشدان سونرا هم آذربایجاندا، هم ده دونیانین موختلیف اولکه لرینده آذربایجانلیلارین قورولتایلاری نین، ائلجه ده چوخسالی توپلانتیلاری نین کتچیریلمه سی گؤستریر کی، آذربایجان خالق، نه قدر بؤیوک مانعه لرله قارشیلانسا دا، اؤز معنوی- روحی بوتؤولوگونو هئچ زامان ایتیرمه جکدیر.

آذربایجان خالق نین دونیا قارشیمی آیینماز بیر آردیجیلیقلا گئدن اینتئراسیاسی، ائلجه ده دونیانین آذربایجانا چوخخطرلی ماراگی بئله بیر قناعته گلمه یه ایمکان وئریر کی، خالقین فاکتیک بوتؤولوگونه قووشاجاگی تاریخ او قدر ده اوزاقدا دئییل. چونکی بونو یالنیز داخیلی (میللت داخیلی!) احتیاج یوخ، عومومبشری ایدئاللار، قلوبالاشان، سرحدسیزلشن و نتیجه اعتیباریله «بؤیوک بیر کند» حالینا گلن دونیانین ماراقلاری طلب ائدیر.

آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین گوجلندیگی، دونیا آذربایجانلیلاری نین موستقیل دؤولت اطرافیندا معنن، روحن سیخ بیرلشدیگی بیزیم گونلرده اورتایا بئله بیر سوال چیخیر: آذربایجانلی کیمدیر، یاخود کیمه آذربایجانلی دئمه لیبیک؟.. و بو سوالا یاشامیش تاریخ، دؤور، زامان بئله جاواب وئریر:

(۱) تورک منشالی آذربایجانلیلار؛

(۲) آذربایجان خالق نین ترکیبینده داخیل اولموش موختلیف (قافقاز، ایران و س.) منشالی ائتنوسلار؛

(۳) نهایت، اؤزونو آذربایجانلی سایان هر کس.

آذربایجان خالق یالنیز میلی ایدئالاری ایله فخر ائدن، غورورلانا بیر خالق دئییل، هم ده کیفایت قدر بؤیوک بین المیلل حیسیسلره مالیکدیر. بو گون هر هانسی میلته، یاخود دینی دنیاگؤروشه منسوب بیر اینسان آذربایجان رءسپوبلیکاسیندا تامامیله راحت یاشایا، آرزو- ایستکلرینی حیاتا کئچیره بیلیر. بو ایسه او دئمکدیر کی، آذربایجان خالق طبیعتی اعتباریله هومانیستدیر...

بئله لیکله، آذربایجان خالق نین تاریخی نین اوچونجو دؤورو داوام ائدیر. میلی مستقیلیگی و یا دؤولت مستقیلیگی نین قازانیلماسیندا باشلایان بو دؤور آذربایجان خالق نین سیاسی- معنوی بیرلیگینه، بوتؤولوگونه مانع اولان قوووه لرین آرادان قالدیریلماسینا قدر داوام ائده جکدیر.

سون سۆز

آذربایجان خالقى نین «ترجمه ی- حالى» نین تاریخی نین نظردن کئچیریلمه سی گؤستریر کی، بو خالق دونیانین زنگین حیات یولو کئچمیش خالقاریندان بیریدیر. تورک ائتنوسونون بؤلونمه سی اساسیندا تشککول تاپان آذربایجانلیلار قافقاز، ایران و س. منشالی ائتنوسلاری دا اؤزوندە بو و یا دیگر درجه ده احتیوا ائتمکله فورمالاشمیشدیر. اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینده موکمل بیر عوموممیللی اینتیباه دؤورو یاشایان آذربایجان خالقى ۱۹-عصرین اوللریندن اعتیبارن قوزئی و گونئی اولماقلا ایکى حیصه یه بؤلونموش، قوزئی روسیاینین، جنوبو ایسه ایرانین ترکیبینه قاتیلیمیشدیر.

آذربایجان عئینی زاماندا شرق و قرب مدنیتلری نین قوووشاغیندا اولان اؤلکه کیمی هر ایکى مدنیت (و حیات!) طرزى نین تاثیرینه معروض قالیمیشدیر. و آذربایجان خالقى ۱۹-عصرین سونو ۲۰-عصرین اوللرینده اؤز بؤیوک ضیالیلاری نین شخصینده دونیانین (قربین) موترققی ایدئالارینی نیمسه میش، میللی ایدئاللاری نین، ماراقلاری نین حیاتا کئچیریلمه سی اوغروندا دئموکراتیک اوصوللارلا موباریزه یه قالخمیشدیر. شرقدە ایکک جومهوریتی (رئسپوبلیکانی) یاراتمیشدیر.

جومهوریت اوزون سورمه سه ده، دئموکراتیک (و میللی موستقیل!) دؤولت قوروجولوغو یولو ایله ایناملا آدیملایان آذربایجان خالقى، نهایت، ۲۰-عصرین سونلاریندا عوموممیللی لیدئر حیدر علییئوین رهبرلیگی ایله تاریخی اراضیسی نین تخمینن دؤردده بیرینده موستقیل دؤولتینی قورموشدور. دونیادا مؤوجود اولان اللى میلیونلارین چوخ آذربایجانلیلارین بئشده بیرینه قدرینی احاطه ائدن موستقیل آذربایجان هر بیر آذربایجانلی اوچون غورور منبعی، عوموممیللی ایدئاللارین مودافیعه چیسى، ایلهام وئریجیسیدیر.

عوموممیللی ایدئال ایسه آذربایجان خالقى نین طبعی حاقى اولان موستقیللیک و سیاسی بوتؤولوکدور...

گئنئتیک باخیمدان تورک دونیاسی نین، دینی اینام باخیمیندان موسلمان دونیاسی نین، عومومبشریلیک باخیمیندان دونیانین عوضو ترکیب حیصه سی اولان آذربایجان خالقى لیدئری ایلهام علییئوین باشچیلیغی ایله اؤز تاریخی ایدئاللاری نین، «ترجمه ی- حال» نین طالعی نین قارشیا قويدوغو «لایحه لر» ی اوغورلا یئرینه یئتیرمکده دیر.

و بئله لیکله، آذربایجان خالقى نین تاریخی اوچ دؤوره بؤلونور:

۱. تشککول - فورمالاشما دؤورو (ائرامیزین ایلک عصرلریندن اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورو اولرینه قدر).
۲. میللی آزادلیق (موسیقیلیک)، بوتؤولوک اوغروندا موباریزه دؤورو (اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورو اوللریندن ۲۰عصرین سونلارینا قدر).
۳. میللی آزادلیق (موسیقیلیک)، بوتؤولوک ایدئاللاری نین حیاتا کئچمه سی، یاخود طنطنه سی دؤورو (۲۰ عصرین سونو ۲۱-عصرین اوللریندن سونرا).

اىستيفاده اولونموش قايناقلار:

- ¹ Очерк Назир Ящмядли иля бирликдя йазылмышдыр
- ² Идрис Каракуш, таныдыым Садык Турал, Проф.Др.Садык Турал Армабаны, Анкара 2002, с.35-40.
- ³ Т.Щабыйев, Азырбайъанын досту-бюйцк алим. Азырбайъанда Ататцрк Мяркязинин рцблцк бцллетени, 2004. №3(11). С.49-52.
- ⁴ Садык Турал, «Сорулара ьеварлар», Анкара, 2003, с.88-89.
- ⁵ (يئنه اورادا) ص 241-242.
- ^۶ Йеня орада, с.240-241. (يئنه اورادا)
- ⁷ Йеня орада, сящ. 249-250.
- ⁸ Йеня орада, сящ. 248.
- ⁹ Йеня орада, сящ. 91-92.
- ¹⁰ Садык Турал, Заманын Елинден Тутмак, 3.бс. Анкара, 2002, с. 9.
- ¹¹ Йеня орада, с. 12.
- ¹² Садык Турал, Заманын Елинден Тутмак, Анкара, 2002, 3.б., с.53-54.
- ¹³ Йеня орада, с.56-57.
- ¹⁴ Йеня орада. С.57.
- ¹⁵ Йеня орада, с.57.
- ¹⁶ Йеня орада, с. 60.
- ¹⁷ Йеня орада, с.61-62.
- ¹⁸ Йеня орада, с.66-67.
- ¹⁹ Йеня орада, с.69.
- ²⁰ Проф. Др. Садык Турал, Уйку. Юлцм, Инсан веяа Наби Щазрынын Шииринде Долашма. Тюре, Щазиран 1981.
- ²¹ 10 Касымларда Ататцркц Анман ве Анламак. 10 Касым 2000-10 Касым 2003 Ататцркц Анма Тюренлери Ачыш Конушмалары, Панел ве Ачык Отурумлар. Щазырлайан Зеки Дилек, Анкара, 2004, с.17-24.
- ²² С.Турал, Тарищтен Дестана Акан Дуярлылык, Анкара, 2000. 4. бс. С.13.
- ²³ Садык Турал, Билэелерин Йолунда, Анкара, 2000, 3.б., с.11.
- ²⁴ Йеня орада, с.20.
- ²⁵ Йеня орада, с.21-22.

-
- ²⁶ Йеня орада, с.23.
- ²⁷ Йеня орада, с.42.
- ²⁸ Йеня орада, с.43.
- ²⁹ Йеня орада, с.70.
- ³⁰ Йеня орада, с.77.
- ³¹ Садык Турал, Сорулара Ёварлар, 2.баскы, Анкара 2003, с.52.
- ³² Йеня орада, с.55.
- ³³ С.Турал, Едебийят Билимине Каткылар, Анкара, 2004, с.23.
- ³⁴ Йеня орада, с.23-24.
- ⁴⁵ Йеня орада, с.55.
- ³⁶ Йеня орада, с.135-138.
- ³⁷ Йеня орада, с.158.
- ³⁸ yen orada s .3.1992
- ³⁹ دیوان الغات التورک
- ⁴⁰ کیتاب دده قورقود
- ⁴¹ یئنه اورادا
- ⁴³ یئنه اورادا
- ⁴⁴ Зийа Эюк Алп. Тцрк мядяниййати тарихи, Истанбул, биринъи гисм, 1926, сящ. 6- 7.
- ⁴⁵ Бах: А.Бомбачи. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль – Зарубежная тюркология, вып.1, -М.: 1986; А.Габен. Древнетюркская литература. – Там же.
- ⁴⁶ Мяселян, бах: Зийа Эюк Алп. Тцрк мядяниййати тарихи, Истанбул, биринъи гисм, 1926; Бащаеддин Юэл. Тцрк мифоложиси, Истанбул, 1971.
- ⁴⁷ Мяселян, бах: Миряли Сейидов, Азярбайъан мифик тяфяккцрцнцн гайнаглары, Багы, 1889. Вя цмумиййятля М.Сейидовун бцтцн тядгигатларында гядим тцрк мифолозийасы вя епосунун 2миллиляшмяси», йахуц»резионаллашмасы» проблеми билаваситя, йа да билваситя гойулуру.
- ⁴⁸ Х.Короглы. Древнетюркская литература. – Советская тюркология, 1988, №5, стр.16- 17.
- ⁴⁹ Бу барядя бах: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, М., 1967.

⁵⁰ Мясляян, шун (тцрк) дилиндя Чин щероглифляри иля йазылмыш ики мисранын охунмасы иля ялагядар эдян мцбацисяляр барядя бах: И.Бенсинг. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар. – Зарубежная тюркология, 1 выпуск, -М.: 1986; Е.Дж.Пуллибленк. Язык сюнну. – Там же; Г.Дерфер. О языке гуннов. _ Там же.

⁵¹ Бу барядя эениш мялумат ццн бах: Проф.Др. Ащмет Ёафериьлу. Тцрк дили тарищи, Ы- ЫЫ, Истанбул, 1984.

⁵² Х.Короглы. Древнетюркская литература. – Советская тюркология, 1988, №5, стр.19- 20.

ایچیندکیلر

۱. اؤنسؤز، یاخود تورکولوگیانین تاریخیندن ۱
۲. تورک دونیاسی نین فخری، یاخود بؤیوک تورکلردن بیرى ۱۶
۳. آذربایجان آتاتورکچولوگو، یاخود حیدر علیئو آتاتورک حاقیندا ۴۲
۴. صادق تورال ۵۳
۵. عمومیتورک ادبی دیلی (تورک): تشککولو، تکاملولو، تنزولو ۹۸
۶. بو گون عمومیتورک ادبی دیلی مومکوندورمو؟ ۱۰۹
۷. تانریچیلیقدان ایسلاما ۱۱۱
۸. خانیم، هئی! ۱۷۲
۹. عمومیتورک ادبیاتی تاریخی: پروبلئلر، مولا حیظه لر ۲۰۴
۱۰. عمومیتورک ادبیاتی تاریخی نین ائتودلری ۲۱۵
۱۱. آذربایجان تورکجه سی نین تشککولو: دیقفئرئسیاسییا، یوخسا اینتئقراسییا؟ ۲۸۵
۱۲. تورک موسلمان مدنیتی ۲۸۷
۱۳. آذربایجان خالقى نین تشککولو و یاخود ترجمه-یى حالى ۳۰۲

NİZAMİ CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AZƏRBAYCAN ŞÜNASLIQ

5 Cildə 3–cü Cild